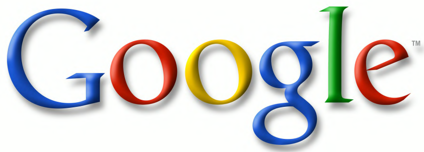
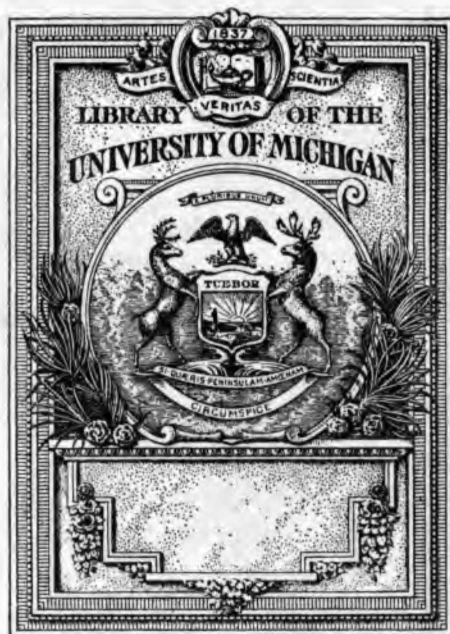

1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE.

DERDE REEKS.

III.

GEDRUKT BIJ GEBR. GIUNTA D'ALBANI.

BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS

EN

OUDHEIDKUNDE,

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

VROEGER DOOR

Mr. Is. An. NIJHOFF en P. NIJHOFF

THANS DOOR

Dr. R. FRUIN,
HOOGLEERAAR TE LEIDEN.

DERDE REEKS.

DERDE DEEL.

'SGRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1886.

INHOUD.

OVER EENIGE ZIEKTEN VAN PRINS WILLEM I,

UIT DE AANTEEKENINGEN VAN ZIJN LIJFARTS, PIETER VAN FOREEST,

DOOR

R. FRUIN.

Men behoeft juist niet in de Archieven en onder nog niet gedrukte papieren te snuffelen, om berichten aan te treffen, waarvan de geschiedenis verzuimd heeft gebruik te maken. In de bestoven folianten onzer Bibliotheken is ook nog wel iets te ontdekken, dat tot op heden aan de aandacht der navorschers was ontsnapt. Meermalen had ik het genoegen hiervan een proeve te leveren. Dezer dagen werd ik er op nieuw toe in staat gesteld. Een geneeskundige, die zich veel met de geschiedenis van zijn vak in Nederland heeft bezig gehouden, de heer J. W. Cloots te Zaandam, had de goedheid mij opmerkzaam te maken op de vele bijzonderheden van historischen aard, die in de Observationes medicinales et chirurgicales van den eens beroemden en thans bijna vergeten Petrus Forestus verscholen staan [1]. Op zijn aanwijzing verschafte ik mij het lijvige werk, dat te Leiden in de Akademische Bibliotheek niet eens volledig voorhanden was, en zette mij aan het doorbladeren. Wat ik er van historischen aard in aantrof was meer dan genoeg om mij voor de genomen moeite

[1] Petri Foresti Opera omnia. Frcf. 1660. in fol. Over hem en zijn geschriften bestaat een Academisch proefschrift van G. H. E. Ludeking, Brielae. 1848. Zijn portret door Goltzius staat voor zijn tractaat: De incerto, fallaci urinarum iudicio. L. B. 1589. in 8°.

te beloonen. De lezer moge zelf oordeelen, want ik wil hem, althans het voornaamste van wat ik gevonden heb, mededeelen.

Petrus Forestus, Pieter Van Foreest, uit Alkmaar, leefde in een merkwaardigen tijd, rijk aan nieuwigheden op elk gebied en in zoover met onze eigene eeuw te vergelijken. Hij werd in of omstreeks 1522 geboren, kort nadat Karel V keizer was geworden en zijn rijksdag te Worms gehouden had. Hij overleed in 1597, toen in zijn vaderland op de puinhoopen der aloude Monarchie de Republiek der Vereenigde Nederlanden gevestigd was en de Gereformeerde Kerk de Roomsch-Katholieke in de alleenheerschappij had vervangen. Zijn beste levensjaren bracht hij te Delft door, in het brandpunt der politieke beweging, en, al nam hij daaraan zelf geen deel, als geneesheer kwam hij met de invloedrijkste mannen van allerlei stand en richting in aanraking. Tot op 1572 verkeerde hij met de koningsgezinde en Katholieke regenten en raadsheeren, naderhand met de leiders van het verzet, doch eveneens met de tehuis gekeerde glippers. Hij behandelde bij zware ziekten Prins Willem zelven en mannen als Philips, graaf van Hohenlo, den uitgeweken keurvorst van Keulen, Adriaan van der Myle, de gravinne van Culenborg en meer anderen van hun partij, doch aan den anderen kant bleef hij bij de De Huyters en Pieter Opmeer, en hun geestverwanten praktiseeren. Zooveel wij uit den toon zijner geschriften mogen opmaken, behoorde hij tot de middenpartij der libertijnen, en berustte hij in de veranderingen op kerkelijk en staatkundig gebied, meer dan dat hij ervoor ijverde. Van zijn ouderen broeder, Nanning, dien hij meermalen met hoogachting en toegenegenheid vermeldt, den pensionaris van Alkmaar tijdens het beleg en den schrijver der Narratio brevis obsidionis, was hij dus geen geestverwant. Zijn karakter stemde met den aard van zijn beroep overeen en hield hem vrij van alle partijschap. Hij ijverde tegen niemand dan tegen de kwakzalvers van zijn tijd, de emiprici, uroscopi en diergelijken.

Hij was voor geneesheer door de natuur bestemd, maar zijn vader had aanvankelijk andere plannen met hem voor en wilde een rechtsgeleerde van hem maken [1]. Met dit doel werd hij naar Leuven gezonden, doch hij kon in het hem opgedrongen vak geen smaak krijgen, hij gevoelde zich tot de geneeskunde veel sterker aangetrokken. Eindelijk, door voorspraak van den beroemden Latinist Petrus Nannius, die te Leuven doceerde, verwierf hij van zijn vader vergunning om zijn lust te volgen en van studievak te veranderen. Nu maakte hij snelle vorderingen. Na vier jaren de theorie aan de Hoogeschool beoefend te hebben, was hij er in doorkneed en maakte hij zich op weg om, naar de loffelijke gewoonte van die dagen, buiten 'slands zijn opvoeding te gaan voltooien en zich met de gewoonten, met de leer- en geneeswijs van andere volken vertrouwd te maken. Het eerst hield hij zich te Bologne op, waar hij den 29sten November 1543 tot Doctor werd bevorderd [2]; van daar begaf hij zich naar Padua en vervolgens naar Rome. Overal vond hij landgenooten, hetzij reizende studenten gelijk hij zelf, hetzij gevestigde geneesheeren. Met vriendelijke ingenomenheid maakt hij, zoo vaak het te pas komt, van dezen en genen gewag. Te Rome stond toenmaals aan het hoofd van het in 1045 gestichte en nog steeds bloeiende hospitaal van Sta Maria della Consolazione, aan den voet van het Kapitool, een Amsterdammer, Gijsbert Van der Horst, als schrijver en als practicus beiden vermaard. Te Padua schitterde een Nederlander met nog luisterrijker naam, Andreas De Wesele, Vesalius, van Brussel. Onder zulke meesters gevoelde zich de Hollander geen vreemdeling. Van Italië trok hij naar Frankrijk, het eerst naar Parijs, en oefende daar de kunst, die hij reeds zoo lang beoefend had, nu ook gedurende eenige maanden uit, maar om zich

---

[1] Zie de opdracht zijner Observationes aan „Consulibus et Senatui Populoque Delphensi", waarin hij zijn levensloop tot 1584 toe zakelijk beschrijft. — Over de verschillende medici uit zijn geslacht spreekt hij l. XX. obs. 11.

[2] Observ. l. XX. obs. 11.

weldra in een meer bescheiden kring te Pithiviers, niet ver van Orleans [1], neer te zetten. Daar praktiseerde hij het jaar 1545 door en hij zou er langer gebleven zijn, indien niet zijn vader en zijn vrienden hem hadden gedrongen om huiswaarts te keeren. In het voorjaar van '46 kwam hij te Alkmaar terug, met het voornemen en het vooruitzicht om zijn verder leven in zijn vaderstad door te brengen. Hij trouwde er weldra met een stadgenoote, Eva van Teilingen [2], uit een aanzienlijk geslacht, dat zich beroemde van de Heeren van Teilingen van weleer af te stammen of ten minste aan hen verwant te zijn. Bij zijn schoonmoeder, een deftige matrone, die niet minder dan twintig kinderen ter wereld had gebracht — zijn vrouw was het achttiende —, waarvan de meesten nog in leven waren, nam hij zijn intrek, en bleef bij haar inwonen zoolang hij zich te Alkmaar ophield. Wat hem in zijn vaderstad niet beviel, was dat hij er geen openbare betrekking bekleedde en geen vast inkomen trok [3]. Beide, de post van stads geneesheer en een salaris eraan verbonden, werden hem in September 1557 van wege Delft aangeboden. Hij liet zich de beroeping welgevallen en vertrok er heen, zoodra hij van een ziekte, waaraan hij maanden leed, genoegzaam hersteld was, in Februari van het volgende jaar [4]. De voorwaarden, waarop hij zijn betrekking aanvaardde, waren juist niet schitterend te noemen; hij kreeg 8 ponden vlaamsch als jaarlijksche gage en 2 ponden daarenboven voor tabbaardlaken; buitendien was hij vrij gesteld van den accijns op wijn en bier en, voor het geval dat hij later de stad metterwoon verlaten mocht, van het exue-geld [5]. Een

---

[1] In urbe Pithueriensi, non procul ab Etampis, zegt hij zelf. Observ. l. I. obs. 23. Zijn levensbeschrijvers maken van zijn verblijf aldaar geen melding.

[2] Observ. l. X. obs. 85. Over de familie zijner vrouw X, 17. XI, 34. XVII, 16. XXIV, 4.

[3] Zie de opdracht van het IIIe boek der Observ. aan den „Praefecto urbi, Senatui Populoque Alcmariano".

[4] Observ. l. VI obs. 9.

[5] Mr. J. Soutendam, in de Delftsche courant van 3 Mei 1871.

salaris van vier maal den prijs, dien een nieuwe tabbaard moet kosten, is zeker niet om op te roemen, en zoo schijnt Foreest er ook over gedacht te hebben. Wij vinden althans dat hij later, in 1575, zich beklaagde en dreigde met te willen vertrekken, maar zich door de burgemeesters, die zijn voortdurenden bijstand op prijs toonden te stellen, liet paaien met een vermeerdering zijner wedde van 6 ponden, in plaats van den vrijdom van accijns, die nu werd ingetrokken, en met de belofte van noch met inkwartiering noch met gedwongen leening voortaan lastig gevallen te zullen worden. Wie met zoo weinig opslag genoegen neemt, is waarlijk niet onredelijk. En het was ook geen ijdele bedreiging geweest, het dreigen met vertrek naar elders. Hij had een eervolle betrekking maar voor het aannemen kunnen hebben, aan de pas gestichte Universiteit van Leiden. Hij had er zelfs al deel genomen aan de plechtige opening der lessen, een sierlijke redevoering gehouden tot lof der geneeskunst, en zoodoende het hem opgedragen ambt aanvaard. Maar op den duur verkoos hij toch de praktijk boven het onderwijzen, en liet zich dus gemakkelijk vinden om op iets betere voorwaarden te Delft te blijven [1]. Sedert werden er hem nog nu en dan kleine voorrechten gegund, die toonen dat hij bij de regeering steeds hoog stond aangeschreven [2], en toen later, in 1583, onder geheel veranderde tijdsomstandigheden, een tweede stadsgeneesheer, Cornelis Busennius, op aanmerkelijk betere voorwaarden was aangesteld, verklaarden burgemeesters, dat dit geschied was zonder Forestus eenigszins in zijn eer, naam, faam of prioriteit van dienst te willen krenken, integendeel, dat zij bedoelden hem gelijke wedde en gelijke voor-

---

[1] Zie de opdracht van het VIIIe boek der Observ. aan de Staten van Holland:... qua de causa et Academiam in Batavia instituistis; voluistis dum erigeretur ut ego ibidem primam orationem et medicae artis praelectionem auspicarer, tantisper dum alius magis aptus professionem istam susciperet; mihi enim jam seni inserviendum erat potius illustrissimo Principi Auraico, nobilibus et promiscuae multitudini.

[2] Mr J. Soutendam in de Delftsche courant van 23 Juni 1871.

rechten als zijn jongeren ambtgenoot toe te leggen [1]. Zoo is hij geëerd en geliefd te Delft gebleven, totdat hij op hooge jaren de praktijk voor goed vaarwel zeide. Zijn laatste dagen verkoos hij onder zijn bloedverwanten in zijn geboortestad door te brengen. Zij zijn van korten duur geweest; in 1596 was hij te Alkmaar teruggekeerd [2] en in 1597 betrok hij er reeds zijn laatste rustplaats.

Van zijn onverpoosden arbeid, zoolang het voor hem dag was, getuigen zijn talrijke en lijvige geschriften. Te zamen beslaan zij, in de uitgaaf die ik gebruikt heb, fijn gedrukt, een folio band van meer dan gewonen omvang, en zij vertegenwoordigen een niet minder omvangrijke praktijk, waarvan zij de opmerkelijkste gevallen beschrijven. Dit maakt hen ook voor den geschiedkundige het nalezen waardig. Immers om ons te beter op de hoogte van het ziektegeval te brengen, noemen zij ons den patient dien het aangaat, [3] en verhalen zij van zijn omstandigheden wat ter zake dient, en soms nog wel iets meer. Vaak zijn het van elders welbekende personen, uit wier huisselijk leven wij dus onverwachts wat vernemen. Ik zal niet alles opdisschen wat mij van dien aard is voorgekomen; dit zou mij te ver voeren en tot mededeelingen verlokken, die voor anderen wellicht niet zoo aantrekkelijk zouden wezen als zij het mij waren, toen ik ze aantrof. Mijn voornemen is, gelijk het opschrift aanwijst, hoofdzakelijk mij te bepalen tot hetgeen aangaande Prins Willem en zijn ziekten wordt verhaald. Doch vooraf, bij wijze van proeve, en om anderen op te wekken tot eigen nasporing in dezen rijken mijn van kleine wetenswaardigheden, het een en ander wat Foreest verhaalt van de besmettelijke ziekten, die tijdens hij praktiseerde in Holland hebben geheerscht.

---

[1] Mr. J. Soutendam in het Jaarboekje van Delft van 1864, blz. 24.

[2] Zie zijn brief aan Heurnius achter aan het XXVste boek der Observ.

[3] Een enkele maal vermijdt hij het kieschheidshalve. „Matrona quaedam nobilis (cuius nomen honoris causa supprimo) morbo venereo infecta". Observ. XXXII, obs. 7.

Het eerst, sinds hij in het vaderland terugkeerde, brak in den zomer van 1557 een pestaardige ziekte in Delft en omstreken uit, juist toen hij daarheen als stadsgeneesheer beroepen werd. [1] Als hoofdoorzaak noemt hij het toen heerschende gebrek en duurte van levensmiddelen, waardoor de lagere klasse genoodzaakt was zich met ongezonden en bedorven kost te voeden. Hieruit had zich de ziekte reeds laten voorzien. Maar er waren andere dingen gebeurd, die haar stelliger voorspelden. In Maart van het vorige jaar was een komeet aan den hemel verschenen en door onzen schrijver zorgvuldig waargenomen. Uit haar loop door den dierenriem en tusschen de sterrebeelden heen had hij met zekerheid voorzien, dat droogte, hongersnood en pest te volgen stonden. In een Prognosticatie, met keizerlijk octrooi in het licht gegeven, [2] had hij het op grond van zijn waarnemingen gewaagd, die aanstaande rampen den volke te voorzeggen. Ook aan voorteekenen van anderen aard had het niet ontbroken. Kort voordat de pest werkelijk uitbrak, hadden de jongens te Delft een ziekelijke begeerte aan den dag gelegd om begrafenisje te spelen; zij verlustigden zich met kuilen te delven en in optocht kisten erheen te dragen, die doodkisten moesten verbeelden. Wie kon dat zonder een bang voorgevoel aanschouwen? Want dat het jongensspel een voorspel was in het klein van hetgeen weldra in het groot gebeuren zou, was een stellig volksgeloof, niet slechts bij het leven van Foreest, in de zestiende eeuw, maar nog wel een eeuw later in den tijd van Huygens. Zoo vinden wij bijvoorbeeld in een pamflet van 1650 [3], onder andere gebeurtenissen, die den aanslag van Prins Willem II op Amsterdam hadden voorspeld, ook dit genoemd: «dat een maand tevoren de jongens den geheelen tijd bezig waren met compagniën op hun manier uit te maken, met kapiteinen, luitenanten en vaandragers te verkiezen, met zich in slagorde te stellen, met

---

[1] Hierover uitvoerig Observ. l. VI. obs. 9 et seqq.

[2] Zie Boomkamp, Alkmaar blz. 126. Vgl. Observ. l. VI. obs. 9.

[3] Amsterdams Journael (Tiele n°. 3662) blz. 17.

trommels te slaan enz., zoodat velen op dien tijd, daar acht op slaande, hetzelve toen al voor een voorbeduidsel namen van een nakenden oorlogsramp.»

Zoo was het dus voor hen, die in de toekomst wisten te lezen, geenszins onverwachts dat in de lente van 1657 zich de vreeselijke ziekte vertoonde. Zij ging van Voorburg uit maar koos weldra haar hoofdzetel te Delft, waar zij in Juni reeds in volle kracht heerschte, en bleef heerschen den geheelen zomer en winter door tot in Mei van het volgende jaar. Te midden van haar woeden, in Februari, kwam onze auteur, zooals ik reeds verhaalde, pas uit een langdurige ziekte hersteld, van Alkmaar naar Delft over, om er den anderen geneesheer Van der Heijden — Ericius heet hij bij onzen geleerden latinist — die de handen meer dan vol had, in het behandelen der tallooze zieken bij te staan. Aanvankelijk had hij zijn vrouw nog achtergelaten en zou zijn intrek nemen bij zijn neef De Huyter. Zijn intree in de stad toonde hem al terstond wat hij te wachten had. Van de Haagpoort, die hij binnenkwam, tot aan de Oude Kerk, waar zijn gastheer woonde, ontmoette hij zevenmaal een lijkstoet. En dat was niet meer dan alledaagsch. Want in den ergsten tijd klom het cijfer der dooden tot op honderd 's daags, en bleef een geruimen tijd de tachtig te boven gaan. In het geheel stierven in het jaar dat de ziekte aanhield vijf duizend personen, uit een bevolking die ik zeker niet boven de dertig duizend zou durven begrooten. De armen, wordt ons verhaald, vochten nu om een doodkist gelijk een jaar te voren om een maal eten. Tot zeventig lijken werden in één kuil bijgezet. Ten laatste was de grond van het kerkhof zoo opgehoogd, dat hij met den ringmuur gelijk kwam. Men vreesde niet zonder reden, dat de opeenhooping van zooveel besmette en zich ontbindende lijken de lucht bederven en een nieuwe uitbarsting der ziekte ten gevolge hebben zou. Men dacht er aan de graven met kalk en steenen te bedekken, doch op advies van Foreest en zijn ambtgenoot werd besloten er liever gras op te zaaien, en met gewenscht gevolg. De ziekte had

uitgewoed en keerde niet terug in de stad. Doch thans verspreidde zij zich in den omtrek en richtte haar verwoestingen aan de boorden van de Maas, en inzonderheid te Delftshaven, aan. Nergens schrikkelijker dan te Schoonderloo, tusschen Delftshaven en Rotterdam gelegen. In dat gehucht, uit een veertigtal boerenwoningen bestaande, sleepte zij in niet veel meer dan een week honderd en vijftig slachtoffers ten grave. [1] Van Rotterdam wordt niet opzettelijk gesproken; het schijnt dat daar de ziekte niet of niet hevig althans gewoed heeft. In het algemeen genomen schijnt zij zich in geen ruimen kring verbreid te hebben.

Zij droeg het karakter van een koorts, een ijlende koorts, die den lijder soms tot razernij vervoerde, zoodat hij niet te bedwingen was; zij kenmerkte zich door gezwellen, die in pestbuilen overgingen, op alle deelen van het lichaam, maar voornamelijk om en bij de heupen, soms ter grootte van een ei; vertoonde zich daaromheen een veelkleurige ring, dan was de patient verloren. Soms bezweek hij bij den eersten aanval, soms na twee of drie dagen, in enkele gevallen veel later eerst. Men merkte op, dat wie zijn onleschbaren dorst, een der kenteekenen van de ziekte, met bier laafde, het langer uithield dan die enkel water dronk. Het gebeurde ook wel dat de ziekte met neusbloeding begon. Tot haar kenmerken behoorden steeds een neiging tot braken en een zucht tot slapen. Werd de geneesheer geroepen als de patient reeds een halven etmaal of langer had gelegen, dan was hij doorgaans machteloos; alleen in haar opkomen kon hij met eenige kans de ziekte bestrijden. Foreest was gewoon met aderlating te beginnen op die plaats van het lichaam, waar de karbonkels zich vertoonden. Daarop gaf hij een poeder in, naar een recept dat hij zelf had samengesteld, om tot zweeten te brengen; en had dit goede uitwerking, dan schreef hij versterkende middelen voor. Wijn, waarvan andere geneesheeren veel gebruik maakten, wendde hij slechts aan bij patienten, die er aan gewoon

[1] Observ. l. VI. obs. 23.

waren, maar allen zonder onderscheid liet hij krachtig voeden. De neiging tot slapen ging hij bij het klimmen van de ziekte tegen, later bevorderde hij ze integendeel. Zoo handelde hij ook met het purgeeren. Hij beroemt zich dat hij en zijn ambtgenoot, die dezelfde geneeswijs volgde, zoo doende velen hebben genezen. Met de behandeling van den chirurg daarentegen, die aan het hoofd van het ziekenhuis stond, kon hij zich niet vereenigen; diens patienten stierven dan ook in menigte. Het behoeft nauwelijks gezegd — en dat verklaart althans ten deele de groote sterfte in het ziekenhuis — dat het vooral de armen waren die werden aangetast en bezweken. Vreemder is het, dat de mannen minder dan de vrouwen en de bedaagden minder dan de jeugdigen gevaar liepen. — Toen de eigenlijke pest had uitgewoed, bleven andere kwaadaardige koortsen nog een poos voortheerschen. De ziekte sleet, als het ware, langzaam uit.

Het duurde tot in 1573 eer de stad Delft opnieuw door een pestaardige ziekte bezocht werd, en toen gelukkig toch in mindere mate. [1] In dat jaar waren het vooral Den Briel en Rotterdam die er door geteisterd werden. Onze auteur is van gevoelen, dat zij ditmaal veroorzaakt werd door de vele gesneuvelden bij het beleg van Haarlem, wier lijken onbegraven op het veld bleven liggen. Welk een gruwzame tijd voorwaar, die eerste jaren van de worsteling met de Spaansche overmacht, totdat het ontzet van Leiden verademing gaf! In de ziekteverhalen van onzen schrijver zien wij de jammeren van den krijg weer uit een ander oogpunt dan waaruit onze geschiedschrijvers ze ons toonen. Als wij bij hem lezen, dat de Spaansche knechten, die in 1571 te Delft in garnizoen lagen, nagenoeg allen behept waren met de kwaal, waartegen zij sarsa parilla gebruikten, — omnes uno quasi morbo laborabant, Hispanica lue, vel si mavis Gallica [2] — dan begrijpen wij dat de uitdrukking van

---

[1] Over de pest van 1573 Observ. l. VI. obs. 26.
[2] Observ. l. XXXII. obs. 11. l. Vgl. IX. obs. 53.

Prins Willem: «ceste vermine Espagnole,» in meer dan eene beteekenis juist was. Als wij hem van de naweeën van den hongersnood in Haarlem hooren verhalen, van dat jonge en schoone meisje bij voorbeeld, dat na de overgaaf der stad uitgehongerd en uitgeput te Delft kwam logeeren, en daar, zoodra zij rijkelijker gevoed werd, door een pestaardige koorts werd aangetast; [1] of van dien jongen man, die door de voorspraak van De Huyter aan de galg en aan de handen der Spanjaards ontkwam, doch te Delft, waarheen hij de wijk nam, door de pest werd aangegrepen, en er zelf wel het leven afbracht, maar zijn huisgenooten besmette, van welken de vader, een kind en de dienstmeid bezweken [2] — als wij deze geschiedenissen en andere meer als ter loops hooren vertellen, dan beseffen wij eerst dat de ellende van dien tijd, die wij gewoon zijn ons in haar geheel en in het groot voor te stellen, nog veel vreeselijker was dan zij zich in dien vorm laat aanzien, omdat zij in haar gevolgen zoo velen mee deed lijden, die niet rechtstreeks in den oorlog en zijn gruwelen betrokken waren. Maar in gelijke mate stijgt onze bewondering voor den lijdelijken moed, waarmee een gansche bevolking het voortduren van zulke nooden en gevaren verkoos boven de onderwerping aan de vreemde dwingelandij.

Het was in de maand Juli, toen honderden burgers uit de Hollandsche steden, meer dan tweehonderd uit Delft alleen, de wanhopige poging tot ontzet van Haarlem met den dood moesten bekoopen en onbegraven onder de brandende zomerzon bleven liggen, dat de pest ontstond, en eerst in de belegerde stad en haar omtrek, maar weldra in ruimer kring en in November ook te Delft zich vertoonde. De stad was toen vol landlieden uit de buurt, die, nadat de Spanjaard zich te Maasland en elders had genesteld, met hun have en vee een wijkplaats achter de muren hadden gezocht en binnen de kerken en kloosters waren ingekwartierd. Vooral onder deze opeengepakte menigte richtte de pest een gruwelijke verwoes-

---

[1] Observ. l. v. obs. 19 schol.

[2] Observ. l. VI. obs. 26.

ting aan. Uit het klooster van Sinte Clara alleen werden in weinige weken zeshonderd lijken uitgedragen. Onder de burgerij schijnt de sterfte betrekkelijk minder groot te zijn geweest; getalen geeft onze schrijver er niet van op. Ook droeg de ziekte een ander karakter dan die van 1557: nevens gevallen met karbonkels deden zich andere voor, waarin geen pestaardige kenteekenen, alleen kenteekenen van een kwaadaardige koorts te bespeuren waren. In een en hetzelfde gezin bij vier patienten nam de geneesheer zeer uiteenloopende verschijnselen waar. Wij zullen hem in de beschrijving ervan niet volgen, en evenmin in de opgaaf der middelen waarmee hij thans de ziekte bestreed. Het is ons om de bijzonderheden van historischen aard, die hij ons verhaalt, en niet om zijn medische wetenschap te doen.

Wij wijden onze aandacht liever aan hetgeen de zeden van den tijd betreft. Hoe ruw en hardvochtig die nog waren, blijkt uit de onverschilligheid, waarmee iemand zoo verlicht en goedmoedig als onze auteur, spreekt van voorvallen en daden, die zelfs bij het gros onzer tijdgenooten de verontwaardiging en het medelijden gaande zouden maken. Een enkel voorbeeld. Onder de vele gevallen van zware koortsen, die hij behandeld heeft, haalt hij er een aan van een armen man, die te Delft maar al te goed bekend was. «Boudewijn, (zoo schrijft hij) die havelooze bedelaar, die in Den Haag lang voor gek had rondgeloopen en ten laatste wegens zijn wangedrag was weggejaagd, was naar Delft gekomen en hield er zich al een geruime poos op, toen er een heks zou worden verbrand. De beul gebruikte hem nu om den brandstapel te schikken en het vuur te onderhouden, onder toezegging van de opperkleeren van de heks voor zijn moeite. Zoo doende en loopende en zwoegende verhitte zich de sukkel en vatte daarop koude, met dat gevolg dat hij een zware koorts opliep.» [1] Of hij er al dan niet aan gestorven is, zal den lezer onverschillig zijn. Maar welk

---

[1] Observ. l. II. obs. 19.

een schilderachtig tafereeltje! Er wordt een heks verbrand en, om het volksvermaak nog te verhoogen, neemt de beul een beruchten gek aan om het vuur te stoken. Foreest verhaalt het leuk weg, alsof het niets bijzonders was, en denkelijk was er ook niets vreemds aan. Dat waren zoo de zeden van den tijd.

Ook over de behandeling, die de krankzinnigen ondergaan, spreekt onze auteur met een ongevoeligheid, die alleen uit dagelijksche ervaring en gewoonte verklaard kan worden. « Een stevige, gespierde, harige, zwarte dolleman (zoo verhaalt hij [1]) lag vele jaren te Haarlem in een cel opgesloten. Wij gingen hem in gezelschap van eenige geleerde artsen bezoeken. Hij lag spiernaakt zich als een beest in het stroo te wentelen, en, wat sommigen opmerkelijk voorkwam, hoewel het een strenge winter was en aanhoudend vroor, had hij het toch niet koud. ». Foreest voor zich vond dit volstrekt niet vreemd en wist er goede reden voor te geven. Tot bevestiging van zijn gevoelen haalt hij een tweede voorbeeld aan, van een vrouw, die in het St. Elizabeth's gasthuis te Alkmaar insgelijks vele jaren lang op een legerstee in boeien placht te liggen, geheel naakt, ook des winters, en die, toen de familie eens daarover klaagde, onderzocht werd en bevonden niet slechts warm te zijn maar zelfs te zweeten. Dat is het opmerkelijke van het geval, dat zij warm was; dat zij in ketenen lag verdient geen opmerking, want zoo lagen zij allen die het lastig maakten. Gelukkig zij, die ten minste onder het opzicht van een geneeskundige gesteld zijn. Dit was het geval niet met dien Delftschen jongman, die uit een onbeantwoorde liefde aan het malen was geraakt en bij wien nu Foreest werd geroepen. [2] Hij vond hem walgelijk verwaarloosd en vervuild op zijn bed liggen, geketend en mishandeld door vrouwvolk, dat hem had trachten te genezen en daartoe een gloeiend heete beddepan op het hoofd had gedrukt. Tegen dergelijke kwakzalverij van zulk dom volk

---

[1] Observ. l. X. obs. 20.
[2] Observ. l. X. obs. 29.

vaart de geneesheer hevig uit. Tegen de mishandeling op gezag der faculteit heeft hij niets in te brengen. Hoe zou hij ook kwaad hebben gezien in een gebruik, dat hij overal, waar hij ook geweest was, in zwang had gevonden, en dat hem, helaas, meer dan twee eeuwen overleefd heeft.

De geschiedenis van een anderen krankzinnige, die niet tot razernij verviel doch uit baloorigheid de handen aan zich zelven sloeg, teekent de ruwheid der zeden ten opzichte van zulke ongelukkigen of, zoo men wil, misdadigen. Hij was van Alkmaar geboortig en student in de godgeleerdheid te Leuven. Zijn gierige moeder hield hem kort, hij leefde armoedig en verlaten en studeerde tevens met meer inspanning dan voor zijn arm hoofd goed was. Aan het malen geraakt wilde hij maar naar huis terug, doch onderweg, te Antwerpen, werd het hem te bang, hij verdronk zich. Zijn lijk werd als dat van een zelfmoordenaar aan de galg gehangen. Daar herkende hem een der broeders van onzen auteur, die toevallig een neef was van den Amman der stad, en door zijn invloed teweeg bracht dat het lijk afgenomen en eerlijk begraven werd. [1]

Aan zulke bijzonderheden uit het dagelijksche leven, die ons de begrippen en zeden van den tijd op het levendigst voor den geest stellen, zijn de geschriften van Forestus rijk. In dien zin verdienen zij eer geschiedkundig te heeten dan menig kroniekachtig verhaal van wat er op het staatkundig tooneel of op het slagveld voorviel. Wie heeft niet gehoord van den brand die in 1563 half Rotterdam in de asch legde? De Divisie-kroniek weet er alles van te vertellen en geeft u zelfs het aantal huizen en het aantal schepen en haringbuizen, dat er bij vernield werd, getrouwelijk op. Maar onze auteur heeft over den man gepraktiseerd, wiens onvoorzichtigheid de ramp had veroorzaakt, en hij is er al heen geweest toen de puinhoopen nog rookten. Hij vertelt dit, omdat hij bij diezelfde gelegenheid een ziekte heeft opgedaan, met een eigenaardig karakter en een geleer-

---

[1] Observ. l. X. obs. 13.

den griekschen naam, den synochus. Als hij er aan toe is om deze soort van rotkoorts te beschrijven, geeft hij eerst de teekenen op, waaraan zij zich laat herkennen, en gaat dan voort. « Hieraan (aan die kenteekenen) bemerkte ik bij mij zelven dat ik er aan leed, toen ik, na den wijdvermaarden brand van Rotterdam, daarheen was getogen, niet om de vaderstad van den beroemden Erasmus in haar jammer te gaan bekijken, maar om er mijn vrienden te bezoeken en te troosten. De vuurgloed, die toen nog hevig was, had mij vooral aan het hoofd sterk aangedaan, en op de reis had ik ook veel geleden van de hitte — het was in de maand Juli — zoodat ik ongesteld thuis kwam. » Enz. [1] Later komt hij nog eens op dien brand terug, als hij van een niet minder merkwaardige ziekte, een zekeren vorm van pleuritis, handelt, die uit een droefgeestig gestel voorkomt en doorgaans op tering uitloopt. « Zoo ging het », zegt hij, [2] « met zekeren Pieter Willemsen, een kuiper van Rotterdam, denzelfden in wiens woning de schrikkelijke brand was uitgebroken, den 10den Juli 1563, waardoor wel een derde der stad in de asch werd gelegd. Hij had voor de deur staan kuipen, met een vuur tusschen de duigen, zooals dat gewoonlijk gaat; de vlam was met sterken wind overgeslagen naar zijn huis en had zoo de geheele stad aangestoken. Later was hij uitgeweken naar Delft en woonde er op de Watergracht. Daar vond ik hem, in Mei 1516, door een pleuritis aangetast, die blijkbaar uit zwaarmoedigheid was ontstaan; ik begon met hem uit de vena basilica, aan de zijde waar de pijn zat, te doen aderlaten, doch wegens zijn zwakte slechts matig » en zoo voorts: wie in het ziektegeval als zoodanig belang stelt mag het zelf nalezen; ons is het genoeg te weten dat de patient er niet van opgekomen is. — Ik moet afbreken. Onwillekeurig zou ik toch gaan doen wat ik mij voorgenomen had na te laten en uitweiden over beuzelingen, waarin

[1] Observ. l. I. obs. 10 schol.

[2] Observ. l. XVI. obs. 37 schol.

slechts weinigen mijner lezers met mij behagen zouden scheppen. Het wordt tijd dat ik overga tot hetgeen ik al in den aanvang als de hoofdzaak heb aangekondigd, tot datgene wat de geneesheer over den beroemdsten en doorluchtigsten van al zijn patienten te boek heeft gesteld.

Geen ongesteldheid van Prins Willem is bekender, ik zou haast gezegd hebben beroemder, dan die hem tijdens de voorbereiding van het ontzet van Leiden overkomen is en een poos buiten staat heeft gesteld om de aangevangen taak, waaraan niemand hem vervangen kon, te voltooien. Ik heb daarover in mijn Beleg en ontzet der stad Leiden gezegd wat uit de bronnen, die mij, toen ik schreef, ten dienst stonden, was te putten. Had ik toen de Observationes van Foreest gekend, ik zou er juister en uitvoeriger over gesproken hebben. Evenmin had Groen van Prinsterer, toen hij het Ve deel der Archives uitgaf, het geringste vermoeden, dat de brieven, waarin 's Prinsen vrienden met zooveel bekommering over zijn ziekte schrijven, de meest gewenschte toelichting vinden konden in de sinds meer dan twee eeuwen gedrukte historia morbi van den lijfarts.

Het was bij gelegenheid van deze ziekte, dat Foreest voor het eerst bij zijn Excellentie geroepen werd. Wie dezen vroeger had behandeld weten wij niet. Foreest gewaagt slechts ter loops van hem en zonder zijn naam te noemen. Uit een brief van Hadrianus Junius aan onzen auteur [1] maak ik echter op, dat zijn voornaam Theodorus was. Maar hoe dit zij, een man van naam was hij zeker niet, en hij schijnt ook aan 's Prinsen vrienden, nu de ziekte een ongewone hevigheid toonde, en niet wijken wilde voor de middelen, die hij voorschreef, geen genoegzaam vertrouwen te hebben ingeboezemd. Zoo riep men Foreest, die te Delft zeker

[1] Van 3 Sept. 1574. (Hadr. Junii Epist. Dordr. 1652. p. 373.) Zie hierachter blz. 20, aanteek. — Misschien is hij dezelfde Theodorus, Nosocomii Delfensis chirurgus, waarvan sprake is in de Observat. Chirurg. l. VI. obs. 41, 48.

gunstig bekend stond, in consult, en van stonde aan won zich deze het volle vertrouwen van zijn patient. Althans zoo wij hem zelf mogen gelooven, waaraan ik voor mij niet twijfel. In de opdracht van een zijner boeken aan Prins Maurits [1] beroemt hij er zich op. « Toen ik voor het eerst bij wijlen den Prins, uw vader, geroepen was (zegt hij) aan wiens behoud de anderen toen wanhoopten, en ik zijn Excellentie in een eerste onderhoud den aard en de oorzaak zijner ziekte verklaarde en de wijs ontvouwde, waarop ik ze dacht te behandelen, sprak hij tot de vrienden, die hem omringden, aldus: «deze medicus begrijpt mijn gestel en den toestand, waarin ik verkeer, en den aard van mijn ziekte; op hem, naast God, is mijn hoop gevestigd, ik geef mij geheel aan hem over. » « En (voegt hij er met gepast zelfbehagen bij) zijn vertrouwen was niet misplaatst en werd niet beschaamd. Met de hulp van God, wien ik gaarne de eer der herstelling toeken, gaf ik aan het vaderland den uitstekenden vorst, aan U den dierbaren vader weder».

Dat hij, met reden trotsch op zijn patient en ingenomen met zijn eigen geneeswijs, een uitvoerig verslag van het ziektegeval onder zijn Observationes heeft geplaatst, laat zich begrijpen. Ik mag niet volstaan met het hier eenvoudig over te drukken. [2] Ten behoeve van diegenen onder mijn lezers die zijn latijn niet verstaan

---

[1] Van het XIde boek ..... „Altera me tangit: Patris tui in me benevolentiam et merita re ipsa expertus sum. Ingratitudinis igitur merito arguar, nisi amicitiam qua ille me, ego illum artissima complexus sum, etiam ad posteros eius ultro transferam. Ut enim nominis gentilitii et bonorum haereditas exstat, ita et amoris successionem esse oportere veteres censuerunt. Valetudinem suam, imo et vitam ipsam, parens tuus mihi credidit. Roterodami enim quum ad desperationem aliorum ex morbo decumberet, me Delphis ad se vocavit; a prima mox collocutione, quum causam, indolem morbi eiusque medendi rationem propius ei exposuissem, dixit amicis: Medicus iste corporis mei statum, morbi vim atque potestatem probe perspectam habet; in eo mihi spes post Deum; permittam me illi totum. Nec opinione sua aut fiducia falsus est. Dei enim auxilio (in quem sanationis laudem libenter transscribo) restitui optimum Principem Reipublicae, tibi ac fratribus optatissimum parentem. Vellem eadem mihi felicitas in te Belgis meis longum servando."

[2] Observ. l. v. obs. 7. Het volgt hierachter, bijlage A.

zouden, acht ik mij verplicht het hier in een nauwkeurige vertaling weer te geven.

« Den ganschen winter van 1573 op '74 had de Prins van Oranje aan een derdendaagsche koorts geleden; buitendien tobde hij zich af met overmatigen arbeid en onophoudelijke zorgen en bekommeringen. Daar kwam weldra de smart bij over het sneuvelen zijns broeders, den grooten krijgsheld, graaf Lodewijk, en de zorg voor het belegerde Leiden. [1] Zoo gebeurde het dat zijn Excellentie in de eerste dagen, van Augustus 1574 te Rotterdam, waar hij vertoefde en zich met het nemen van maatregelen tot ontzet van Leiden overwerkte en afsloofde, in een galkoorts verviel van kwaadaardige soort. Zijn gewone huisarts hield ze, omdat zij dagelijks terugkeerde, voor een alledaagsche, hoewel zij meer had van een dubbele anderendaagsche. De geneesmiddelen, die hij aanwendde, het aderlaten van een lichaam, door voorafgegane koortsen en uitputtende vermoeienissen en zorgen verzwakt, de pillen uit aloë en agaricus, de herhaalde lavementen veroorzaakten, in plaats van te helpen, een galachtigen buikloop met erge inzinkingen van krachten bij steeds in hevigheid toenemende koorts. Zoo snel volgden de aanvallen elkander op, dat de koorts in het geheel niet scheen af te gaan; de een was nog niet over of een andere verhief zich alweer. Het gebruik van een julep of van wat drinken was genoeg om ze op te wekken, zij behoorde blijkbaar tot de soort der subintrantes biliosæ.

Toen men den patient zoo goed als opgegeven had, werd ik eindelijk op raad van Jhr. Philips van der Aa door den hofmeester [2] bij

---

[1] Den 7den Mei 1574 schreef de Prins aan zijn broeder Jan: „... car je vous veux bien confesser ouvertement que j'ai la teste tellement estourdi d'une si grande multitude d'affaires, et mesmes de regret et de melancolie pour la perte de Monseigneur le Duc Christophe et de mes frères, lesquels je tiens asseurément mortz, que je ne sçay à grand peine ce que je faiz." Archives IV, p. 390

[2] Florens van Nyenheim.

zijn Excellentie ontboden. Ik vond hem zeer hard ziek en bespeurde buiten de kwaadaardige koorts nog andere verontrustende verschijnselen, te weten een galachtigen buikloop, die de krachten sloopte, een hooge temperatuur en een onleschbaren dorst, terwijl de zieke zoo was verzwakt dat hij zelfs niet zoo lang als noodig was om zijn bed wat op te maken, opzitten kon of hij viel flauw. Eens toen zijn rekwestmeester van de gelegenheid, dat zijn Excellentie even opzat, gebruik maakte om hem eenige stukken, die al lang onafgedaan waren gebleven, ter onderteekening voor te leggen, viel hij in onmacht, zoodat de edellieden, die hem omgaven, reeds waanden dat hij stierf; maar hij kwam gelukkig bij, toen ik hem liet wrijven en in het aangezicht met wat water besprenkte. Vervolgens te bed geholpen begon hij weer ruimer adem te halen.

Zoodra ik zag wat men den patient liet gebruiken, begreep ik dat dit de ziekte slechts verergeren kon. Men gaf hem warme spijzen en zelfs verhittende dranken, b. v. rooden wijn, en dat iemand die aan galkoorts leed, zoodat dan ook de urine, die ik te zien kreeg, er donker gekleurd en ontstoken uitzag. Nadat ik mij van een en ander door zorgvuldig onderzoek vergewist had, raadde ik het diëet geheel te veranderen en bepaaldelijk den franschen wijn niet meer te geven. Zijn Excellentie hoorde mij dit zeggen en vroeg: « maar wat zal ik dan nemen, nu ik zoo hevigen buikloop heb? » waarop ik bescheiden ten antwoord gaf: «Uwe Excellentie heeft een harde koorts van een eenigermate kwaadaardige soort, die nu nog wel niet gevaarlijk is maar het allicht zou kunnen worden, indien zij door het gebruik van wijn werd aangezet.» Daarom raadde ik hem liever gerstewater te drinken of kaneelwater, zoo hij daar meer trek naar had. Zijn Excellentie liet zich gezeggen en koos kaneelwater. Hij had het niet veel langer dan acht dagen gebruikt, of de urine begon er al anders uit te zien, en de koortshitte nam wat af, hoewel de koorts steeds aanhield, bijna zonder tusschenpoozen, en de krachten bij het opkomen ervan sterk inzonken, al zweette de patient ook eenigermate bij het afgaan. Als hij voedsel

gebruikte, of een siroop of een julep nam, greep de koorts hem terstond aan, nu eens met een rilling over het lijf, dan met koud worden der vingers, niet anders dan bij hectische koortsen pleegt te geschieden, waarvoor ik ook werkelijk vreesde bij een gestel als het zijne, dat door de koortsen en vermoeienissen, die vooraf waren gegaan, ondermijnd was. Om die reden, ten einde de verzwakking tegen te houden en de uittering te voorkomen, zijn wij toen begonnen zijn Excellentie met verfrisschende en tevens versterkende spijzen te voeden, nu en dan ook met adstringeerende tegen den buikloop. Juist bevond zich op dien tijd Hadrianus Junius te Rotterdam, de geleerde medicus en een goed vriend van mij. Uit eigen beweging kwam hij zijn Excellentie twee- driemaal bezoeken, en in overleg met hem en met 's Prinsen huisarts schreef ik een pleister voor van kweepitten, die op de maag gelegd werd, ten einde deze te versterken en de gal, die erheen vloeide en den buikloop veroorzaakte, af te weren. [1] Ongelukkig kreeg weldra Junius zelf de koorts, hetgeen hem deed besluiten naar Middelburg, waar hij destijds woonde, te vertrekken. [2] Bij het afscheid nemen toonde hij

---

[1] Vergelijk hiermee wat Nyenheim den 22sten Aug. aan Brunynck schrijft „C'est que depuis douze jours ençà son Exc. a esté saisie d'une fiebvre quotidienne, dont elle a eu de cincq à six accès, sans en avoir depuis plus esté assailly. Mais toutesfois, après avoir prins quelque peu de pillules et aussi s'estre faict seigner une veine, demeure son Excellence en une débilité de tous membres et une infirmité d'estomach si grande qu'elle ne peult quasi se bouger du lict, si ce n'est à la fois quelque quart d'heure, et cela avec grand peyne. Aussi ne trouve goust quelconque aux viandes, bien que ce jour d'huy, grâces à Dieu, elle a prins quelque oeuff et ung peu de blanc mengé avec confitures, ce que luy peult servir pour entretenir la nature, mais assez peu pour substanter le corps. Du vray somme [sommeil] son Excellence en a peu, ne faisant continuellement que sommeiller. Il y a ici trois médecyns, lesquelz ne sçaivent encoires bonnement juger de la maladie; seulement que tous s'accordent en cela qu'elle est procédée et causée de mélancolie, et qu'à ce regard il seroit bien à craindre que la ditte maladie se pourroit tourner en éthycque, combien qu'ilz en espèrent mieulx, comme aussi faisons tous." Archives V, p. 39.

[2] Zie den brief in de aanteek. 1 op blz. 16 aangehaald. „De Exc. Princ. valetudine spem nostram confirmatiorem fieri in dies, summa cum animi voluptate accepi. Salutabis... D. Heydium... ac praesertim D. Theodorum nostrum."

in de ziekte van den Prins een hard hoofd te hebben, en zoo had ook de lijfarts; ik daarentegen bleef moed houden[1], tegen het gevoelen van bijna iedereen in. Na het vertrek van Junius ging ik nevens den lijfarts voort met zijn Excellentie te behandelen. Wegens de hitte, die heerschte, bevalen wij dat men niet zooveel edelen en andere personen bij zijn Exc. zou toelaten. De ziekekamer bevond zich in de Schuttersdoele [1] en was aan een tuin gelegen, die door de felle zon aan alle kanten werd beschenen; zij was op de eerste verdieping, met hout bevloerd, en uit al die oorzaken zeer heet. Een andere kamer was niet voorhanden, en de zieke was te zwak om vervoerd te worden. Wij waren er dus op uit om het vertrek door het sprenkelen van water en het uitspreiden van groene takken en loof, zooveel te verfrisschen als mogelijk was.

Allengs beterde de zieke: [2] de buikloop week voor de aangewende geneesmiddelen, als daar zijn geconfijte rozenbottels, limoenstroop en stroop van kweeën en diergelijke; [3] de dorst werd gelescht met kersensap en bessengelei; de slaap verwekt door een gerstedrank. Toen nu ook verder de koorts minder hevig werd en met een weldadig zweeten afging, hielden we met het kaneelwater op en gaven in de plaats, om de krachten te steunen, dun bier met wijn en suiker gemengd, hetgeen zijn Excellentie wel smaakte. Tevens begonnen wij hem meer voedende en versterkende spijzen toe te dienen, met sap van onrijpe druiven, limoensap, bouillon van kapuinen en confituur van pimpernooten toebereid, met dat gevolg dat zijn Excel-

---

[1] De St. Sebastiaansdoele, tusschen de Lombardstraat en Botersloot, strekte zich in de lengte van de Meent tot aan de Molenwerf uit. Zie van Reijn, Beschr. van Rotterdam, II, blz. 179,80.

[2] Brunynck schrijft 2 Sept. aan Graaf Jan van Nassau: . . . . . . „laquelle (maladie) jusques hier est toujours allé augmentant, mais depuis, grâces à ce bon Dieu, son Exc. a commencé à sentir quelque allégement. La fièbvre ne l'a assailly hier de tout le jour, et ayant son Exc. reposez assez bien la nuict passée se porte ce jour d'huy par raison, de sorte que nous espérons que son Exc. sera hors de danger et n'aura que le mal." Archives V p. 51.

[3] Ik heb „acatos. perlis" onvertaald moet laten, omdat noch ik noch de medici, die ik heb geraadpleegd, begrijpen wat er mee bedoeld wordt.

lentie boven aller menschen verwachting en tot spijt zijner vijanden, die al hadden uitgestrooid dat hij aan de pest gestorven was, geheel herstelde. En sedert heeft de Prins, na den weldra gevolgden dood van zijn huisarts, zoo vaak hij tijdens zijn verblijf in Holland met ziekte werd bezocht, zich steeds van mijn hulp bediend.»

Het beloont de moeite, na den geneesheer te hebben gehoord, te herlezen wat de vrienden van den Prins, die zijn ziekbed omringden, gedurende het verloop der ziekte ervan geschreven hebben. Ik heb aan den voet der bladzijden enkele bijzonder opmerkelijke plaatsen daaruit aangeteekend, maar wie mijn raad wil hooren zal ze in hun geheel nog eens overlezen. Over en weer helderen de brieven en de historia morbi elkander voortreffelijk op.

Van latere ziekten van den Prins tijdens zijn verblijf te Delft en in andere steden van Holland, voordat hij ten gevolge van de Pacificatie van Gent zijn zetel tijdelijk naar de Zuidelijke Nederlanden verplaatste, vinden wij bij Forestus niets bijzonders gemeld. Het schijnen slechts lichte ongesteldheden, veelal van koortsachtigen aard, te zijn geweest, waarbij hij toen zijn Excellentie behandelde. Voor koorts, met name anderendaagsche koorts schijnt de Prins buitengewoon vatbaar geweest te zijn. Zijn geneesheer schrijft dit toe, behalve aan het galachtige gestel, aan het leven vol arbeid en zorgen, dat zijn Excellentie leidde. Personen, zegt hij ergens, van een galachtig gestel vatten bij warm weder, in drooge en heete streken, allicht koorts, inzonderheid indien zij zich aan zonnegloed blootstellen en verhittende spijzen of dranken gebruiken. «Maar (gaat hij voort) ook waar deze voorwaarden ontbreken, verwekken vaak zorgen en verdrietelijkheden, zoowel als aanhoudende arbeid en ingespannen denken, bij lieden van galachtig gestel deze ziekte, gelijk trouwens menschen van zulk een gestel er bijzonder vatbaar voor zijn. Om iemand te noemen, de doorluchtige Prins Willem van Oranje werd bij de geringste aanleiding door een hevige anderen-

daagsche koorts aangegrepen, waaraan ik hem eens te Dordrecht en nog eens te Geertruidenberg heb behandeld, en met julapia en aderlatingen en aftreksels van rhabarber heb mogen genezen.» [1] Op welke tijdstippen die ziekten zijn voorgekomen, is niet wel uit te maken, want meermalen tusschen 1574 en '77 heeft de Prins zich in die steden opgehouden, en het ontbreekt ons aan nadere berichten. Gelukkig dat de geneesheer ons verzekeren mag, dat zijn Excellentie, als hij de koorts had, doorgaans vrij bleef van hoofdpijnen, in welk opzicht hij een uitzondering maakte op den algemeenen regel. [2] Prins Maurits, voegt hij er bij, had dit voorrecht van zijn vader overgeërfd. Minder gelukkige lijders zullen geneigd zijn het hun te benijden. Hoe dikwerf overigens in 's Prinsen gezin de koorts voorkwam, kan hieruit blijken, dat een huismiddel ertegen in de keuken klaar gemaakt placht te worden, een alebessen gelei met de bessen erin. [3] Ook van een verfrisschenden drank of claretum heeft Forestus ons het recept bewaard, dien de Prins, als hij koortsig was, gaarne nam, en die naar het schijnt niets anders was dan het kaneelwater, waarvan wij bij de ziekte van 1574 al gehoord hebben. Hij bestond althans uit een half ons cinnamomi selectissimi en drie ons zacchari albissimi, zonder kooken opgelost in een pond aquae purissimae. Inderdaad een superlative drank, een doorluchtigen lijder waardig. [4]

---

[1] Observ. l. III. obs. 2 schol. „Ut illustrissimus Dominus Princeps Auraicus, qui levi causa in febrem tertianam satis exquisitam incidere solebat, quem alias Dordraci ea laborantem, tum etiam Gheertrudebergis, julebis assumptis, venae sectione et infuso rhabarberi recte curavimus."

[2] Observ. l. VII. obs. 15 scol.: „Paucos novi, in febribus gravioribus, qui non tentabantur capitis doloribus, inter quos erat Dominus Princeps Auraicus illustrissimus, et istis diebus etiam filius ejus comes Mauritius, iuvenis admodum generosus, quem cum a tertiana duplici curassem, nullum capitis dolorem in febre patiebatur."

[3] Observ. l. II. obs. 16. „Pro alteratione et refrigeratione sumebat [quidam] rob de ribes, lactucam conditam aqua gelida conspersam et cerasa acida et ribes cum uvis suis conditam, qualis et in aula Principis Auraici ad febres acutas destinata condiebatur."

[4] Observ. l. III. obs. 11.

In September 1577 verliet Prins Willem Holland voor Brabant. Hij bleef daar ongeveer drie jaren, gedurende welke Foreest van zijn ziekten niets bijwoonde. Maar in het jaar '80 liep de zaak van den opstand in de Zuidelijke Nederlanden hard terug, gelijk we weten, zoodat het voor zijn Excellentie raadzaam werd weer naar Holland terug te wijken. In de laatste dagen van October keerde hij in zijn oude residentie te Delft weder.

Kort daarop kwam hij in de noodzakelijkheid om Foreest op nieuw te hulp te roepen. Zie hier wat deze van die ongesteldheid in zijn Observationes heeft geboekt. [1]

«De Prins bracht den winter van 1580 op '81 te Delft door, meestal in een vertrek dat op den toren van de Oude Kerk uitzag en waarvan hij de vensters dikwerf open hield, zoodat de noordewind er van boven inviel. Dientengevolge kreeg hij ontsteking in de keel en gedurende een etmaal een vrij hevige koorts, die wel niet terugkeerde maar hem al vast erg verzwakt had. Hij gebruikte een gorgeldrank, dien hij in zulke gevallen steeds, en meestal met goed gevolg nam, en die door zijn edele gemalin eigenhandig werd klaar gemaakt. De drank bestond uit gedroogde roode rozenbladeren, in drie pond water gekookt, met wat aluin en honig eronder. Ditmaal had zijn Excellentie daarvan echter geen baat, en zoo liet hij mij den 27en Januari 1581 bij zich komen. Hij lag toen in een aanval van koorts, weshalve ik nog geen geneesmiddel aanwendde. Den volgenden dag, toen ik terugkwam, was de koorts verdwenen, ook keerde zij later niet weer, maar de ontsteking in de keel hield aan. Gaarne had ik zijn Excellentie een infusum van rhabarber voorgeschreven, waarbij hij anders wel voer als hij koorts had, maar hij was daar thans tegen. Om die reden behandelde ik de keel uitwendig met olie van kamillen en van zoete amandelen in een wollen lap. Eerst den dag daarop, den 29en liet hij zich overhalen om het infusum te nemen, namelijk van 2½ drachme bladeren van

---

[1] Observ. l. II. obs. 4. Zie den latijnschen tekst hierachter, bijlage B.

Alexandrijnsche senua, zonder de steeltjes, 1 drachme uitgelezen rhabarber, ½ scrupel kemelshooi en 1 drachme anijszaad, tot 5 oncen, waarbij, nadat het twaalf uren had getrokken, nog wat rozensiroop gevoegd werd. Op dit middel had de patient goede ontlasting en bleef de koorts weg. Daar echter de eetlust bleef ontbreken had ik gaarne, om een nieuwen aanval te voorkomen, het infusum nog eens herhaald, maar zijn Excellentie had een afkeer van drankjes en nam liever pillen in, weshalve ik hem den 4en Februari een half drachme rhabarber, met bernasiewater gekneed, in zeven vergulde pillen ingaf, waarop hij vier maal sedes had, want hij ontlastte gemakkelijk. Ook schreef ik hem een anderen gorgeldrank voor [waarvan het recept wordt opgegeven, dat in de vertaling wel mag weg blijven] die hem van de keelpijn genas. Het duurde echter nog wel veertien dagen, eer de eetlust, die door de koorts verdreven was, terugkeerde. Zoo herstelde de Prins gelukkig, en was [in het begin van Maart] in staat om naar Amsterdam te vertrekken, van waar hij den 3en Juli wederkeerde. Toen ik zijn Excellentie benevens zijn edele gemalin, Charlotte van Bourbon, een dochter van den Hertog van Montpensier, daarop in Den Haag ging begroeten, gaf mij de Prinses met hare gewone mildheid twee vergulde koppen: een blijvend aandenken aan haar en aan haar goedheid. »

Het maakt op mij althans den indruk, dat deze ongesteldheid niet veel te beduiden heeft gehad, hoewel de geneesheer beweert dat hij met zijn behandeling veel lof inoogstte. Opmerkelijk is het hoe hij ook alweer, gelijk een ieder die met haar in aanraking kwam, opgetogen is over de goedheid en lieftalligheid van 's Prinsen derde gemalin. Ook van haar ongesteldheden maakt hij meermalen gewag: Zooals van geest, zoo was zij van lichaam teergevoelig. Toen zij te Delft in het kraambed lag van haar eerste kind — van Louise Juliane, eens de gemalin van Frederik van de Paltz, een waardige dochter van haar moeder — overkwam haar een flauwte alleen door den reuk van sterkriekende bloemen, waarmee

haar kamer versierd was, en zij herstelde ervan toen die bloemen verwijderd waren en haar iets kwalijkriekends onder den neus werd gehouden. «Ik verbood toen ook (zegt de medicus) dat de kamerjuffers, dle haar oppasten, kleeren droegen, met muskus gegeurd.» [1] Op een andere plaats zegt hij tot aanprijzing van een zijner recepten, een zacht purgans, dat de Prinses van Oranje dit placht te gebruiken. [2]

Het spreekt van zelf dat Forestus niet veel heeft te zeggen van de wond, die het pistool van Jeauregui den Prins in Maart 1582 toebracht, en van de bloedstelpende middelen, die toen met zulk een onverwacht gevolg werden bekroond. Het voorval had plaats te Antwerpen en hij werd daar niet heen geroepen. Geheel zwijgt hij er toch niet van. Waar hij in zijn Observationes chirurgicales eenige voorbeelden aanhaalt van buitengewoon zwaar bloedverlies, verzuimt hij niet aan te teekenen, dat zijn Excellentie niet minder dan twaalf ponden bloed had verloren «zooals hij mij naderhand te Delft zelf heeft verhaald, en Josephus Michaëli, de beroemde wondarts, die hem behandeld en haast geen oogenblik verlaten had, ten overvloede bevestigde.» [3]

Evenmin en om dezelfde reden kan hij spreken van de ziekte, die den Prins kort daarna, nadat hem ook zijn edele gemalin ontvallen was, te Antwerpen in Juni 1582 overviel, en die zijn vrienden niet weinig verontrustte, maar waarvan hij ook boven ver-

---

[1] Observ. l. XXVIII obs. 31 scol.: „Memini quod illustrissima uxor Principis Auraici, cum primipara Delphis in partu esset, ex odore florum redolentium in hoc malum [uteri suffocationis] incurreret, cui naribus admotis male olentibus et amotis floribus e cubiculo, cautoque e meo consilio ut pedissequae vestibus ex moscho redolentibus non uterentur, facile ab hoc malo liberabatur."

[2] Observ. l. VII obs. 29.

[3] Observ. l. XIII obs. 14 scol.: „In illustrissimo Principe Orangiae ex vulnere, quod in gutture Antverpiae sclopeto inflictum erat, ut Exellentia ipsemet mihi narravit Delfis existens, effluxisse 12 sanguinis libras, quod et postea mihi ipse confirmavit Josephus Michaeli, medicus insignis, qui perpetuo illi affuit in curatione."

wachting spoedig genas. [1] Ook over andere ongesteldheden van minder ernstigen aard bewaart hij het stilzwijgen. Wel verhaalt hij, op meer dan eene plaats zelfs, dat tijdens de Prins zich in November 1583 te Dordrecht ophield, de jonge Maurits aldaar de mazelen kreeg. Eerst was deze onder behandeling van den geneesheer dier stad, Marcellus, maar die werd zelf ziek, en nu moest hij, Forestus, overkomen. Hij vond den patient vooral door een buikloop geteisterd, maar wist dien spoedig voor zacht constringeerende middelen te doen wijken. [2] Behalve dezen zoon heeft Foreest, voor zoo ver wij van hem hooren, slechts een van 's Prinsen kinderen onder zijn behandeling gehad en wel Maria, uit het eerste huwelijk geboren en later met Philips graaf van Hohenlò gehuwd. Het was een geval van maagpijn, na te lezen door wie lust heeft, maar voor ons van geen belang. [3]

Wat verwonderen zal, over de omstandigheden van 's Prinsen dood heeft onze schrijver geen enkele opmerking geboekt. Toch is het bekend dat hij en zijn ambtgenoot, Mr. Cornelis Busennius, het lijk hebben geschouwd en van hun bevindingen verslag hebben gedaan aan de Staten-Generaal. Wat de reden mag zijn dat hij er in zijn Observationes van zwijgt, kan ik niet gissen. Zeker, een paar goede redenen liggen voor de hand: de artsen vonden den Prins reeds dood, een ziektegeval was dus niet te beschrijven, en buitendien, uit een medisch oogpunt beschouwd, was de verwonding

---

[1] J. Taffin aan Arent Cornelissen, Antv. 6 Juni 1582: „Princeps perpetuis fere et molestis catarris laboravit hactenus, sed nunc Dei beneficio melius habet, ac pedetentim ad pristinam valetudinem, quam vix ad aliquot adhuc menses assequetur, contendit. Precibus vestris Celsitudinem ejus et Ecclesias commendo." Werken der Marnix-Vereen. V. 2. blz. 200.

[2] Observ. l. VI obs. 50 scol.: „Memini enim quod illustris Comes Mauritius ... in principio Novembris anni 1583 cum in morbillos incidisset intra diem et noctem alvum ita citatum habuerit ut trigesies coactus fuerit ventrem deponere; quem Franciscus Marcellus, medicus Dordracenus, vir doctus et amicus noster, curabat; sed cum eodem die ipsemet decumberet neque Comitem invisere posset, ejusdem iussu accitus fui, sed praescriptis alimentis et medicamentis leniter constringentibus facile convaluit."

[3] Observ. l. XVIII obs. 27 scol.

onbelangrijk. Het is zoo, maar niettemin van een auteur, zoo mededeelzaam en wijdloopig, en zoo trotsch op zijn beroemden patient, had ik verwacht dat hij over zijn bemoeienis in een feit, waarvan de wereld sprak, wel de een of andere gelegenheid zou hebben gevonden om uit te weiden. Nu hij het niet heeft gedaan, moeten wij ons tevreden stellen met het visum repertum van hem en zijn collega, dat in het register der Resolutiën van de Staten-Generaal geboekt staat. [1]

Daarentegen, wat wij niet hadden verwacht, deelt Forestus ons mee een uitvoerige beschrijving van de wijs, waarop het lijk is gebalsemd. [2] Dit schijnt reeds den eigen dag van den moord geschied, denkelijk terstond na de lijkschouwing, waarvan al den volgenden dag rapport aan de Staten-Generaal is gedaan.

Het geschiedde op de volgende wijs. Eerst werd de buik in de lengte en ter zijde opengesneden, maar zoo dat de navel ongeschonden aan de éene zijde bleef: de ingewanden, maag, nieren, lever, milt werden er uit genomen. Vervolgens werd de borst geopend en de geestelijke deelen, zooals zij heetten, het hart en de longen verwijderd, en verder de slokdarm tot aan den wortel van de tong weggesneden. Het dus geledigde lichaam werd nu eerst met koud water zorgvuldig uitgewasschen en met sponsen gereinigd, daarop met een acetum (waarvan het recept wordt opgegeven) en ten slotte nog eens met brandewijn op dezelfde wijs behandeld. Nu begon het eigenlijke balsemen. Het vleesch werd met een poeder, waarvan wij het recept weer in het breede vermeld vinden en dat hoofdzakelijk uit aloë, myrrhe en zulke kruiden meer bestond, zorgvuldig ingewreven « zooals men varkensvleesch pleegt te zouten », en nadat dit naar den eisch was geschied, de holten opgevuld met in brandewijn gedoopt werk en verder met poeder als waarmee de inwrijving

---

[1] Overgedrukt bij Gachard, Corresp. de Guill. le Tacit., VI p. 171 en bij Frederiks, De moord van 1584, blz. 119.

[2] Observ. l. XXIX. obs. 29, schol. Het stuk zelf volgt hierachter als bijlage C.

had plaats gehad. Ten laatste werd alles met de naald weer dicht genaaid. Op gelijke wijze werd met het hoofd gehandeld. Of de hersens er uit verwijderd zijn, en hoe dan, vernemen wij niet stellig. De schrijver vermeldt slechts, dat sommigen daartoe een opening in den schedel plegen te maken, en geeft dus zijdelings te kennen dat hij met het lijk van den Prins een andere, meer gewone, manier is gevolgd, maar welke, zegt hij ons niet. Ten slotte werd het gansche lichaam gewikkeld in heet lijnwaad, dat nu met een soort van scheepspik (waarvan ook het recept niet ontbreekt) besmeerd werd. Er was hierbij, naar Italiaansch gebruik, gezorgd dat geen leden elkander raakten en zelfs de vingers niet aan elkander sloten.

«Op deze wijs behandeld, zoo besluit onze auteur zijn beschrijving, kan een lijk acht of tien jaren goed blijven. Wil men het langer bewaren, dan dient men elke spier afzonderlijk te balsemen, en zoo moet men ook, indien men de ingewanden en de edele deelen bewaren wil, met deze doen.» Het stoffelijk overschot van den Prins, gebalsemd gelijk het was, zal dus in zijn praalgraf wel sinds lang tot stof vergaan zijn.

Aan hen die zijn nagedachtenis eeren en liefhebben, zooals hij het aan het vaderland verdiend heeft, is iedere bijzonderheid uit zijn leven, die aan den dag kan worden gebracht, welkom. Het is deze bedenking, die mij heeft opgewekt om uit de geschriften van Forestus al wat op hem betrekking heeft te verzamelen en onder het oog der geschiedvorschers te brengen. Ik vlei mij zoodoende geen ondankbaar werk verricht te hebben.

BIJLAGE A.

Illvstrissimvs Princeps Auraicus, cùm per totam hyemem quartana laborasset, ac multis laboribus, tum curis, sollicitudinibusque continuis consumptus esset, ob fratris Ludowici comitis ac militis strenuissimi mortem, moerore quoque afflictus, deinde etiam haud exigua melancholia correptus propter obsidionem vrbis Leidanae, quo tempore in ea liberanda plurimum laborabat & defatigabatur, in principio mensis Augusti anno 1574 Roterodami agens, in febrem biliosam, eamq. valdè malignam incidit. Quae quidem febris cùm quoidie inuaderet, medicus ei domesticus quotidianam febrem esse existimabat, quamuis potiùs tertianam duplicem referebat. At cùm venae sectio adhibita in homine iam prius per hyemalem quartanam & curis continuò extenuato, ac idem pilulas ex aloë & agarico deglutisset, & praeterea clyster vnus atque alter iniectus esset, flexus biliosus obortus est, cum magna virium defectione, etiam febre magis magisque increscente. Quae adeò Excellentiam suam affligere coepit, vt à continua vix discrepare videretur: nam vna accessione desinente, altera statim subintrabat: imó si potum vel iuleb aliquod sumeret, cum maxima siti premeretur, mox febris eum inuadebat, ita vt haec febris ex genere febrium svbintrantium biliosarum esset. Cùm iam quasi pro deplorato haberetur, tandem per Oeconomum eiusdem, ex Philippi Vanderani viri nobilis consilio, ad eius Excellentiam accitus fui. Vbi verò illum grauiter decumbentem vidissem, & praeter febrem malignam etiam symptomata grauissima conspexissem, nempe fluxum ventris biliosum vires deiicientem, & calorem febrilem excedentem, & sitim intolerabilem, adeò vt vires ita collapsae essent vt ex lecto vix amoueri posset sine syncope, dum is reparabatur. Euenit enim, cùm in sede paulisper collocatus esset, ac magister supplicum libellorum eundem accessisset, vt iisdem libellis, multoque tempore reseruatis, subsignaret, Excellentia sua in defectionem animi grauiorem incidit, ita vt

astantes nobiles Principem iam morti destinatum putarent: sed frictionibus adhibitis, & aqua per nos digitis in eadem intinctis, & in faciem conspersa, ad se rediit, & statim in lectum collocatus, meliùs respirare coepit. Caeterùm cùm victus rationem obseruarem, qua Excellentia sua vteretur, intellexi quòd haec ipsa magis morbum auxerat, nam alimenta quaedam calida eidem concessa erant, similiter & quaedam exiccantia; bibebat enim vinum rubrum, in febre biliosa, à qua vrina valdè quoque tincta erat & inflammata, quae mihi spectanda offerebatur. Haec cùm diligenti examine animaduertissem, inprimis victum omnino immutandum esse suasi, & vt praecipuè a vino Gallico, quo solo perperam vtebatur, abstineret. Quod vbi Excellentia audisset, ad me conuersus, inquiens: Quid aliud quaeso biberem? cùm fluxum alui vehementiorem habeam? Cui mox modestè respondi, Habet & Exellentia sua febrem acutissimam, satisque malignam, quae vini potione ita augebitur, quae licet nunc sit salubris, facilè in lethalem febrem transibit, calore ob vini potionem magis aucto. Ideo aquam hordei bibendam consului, vel aquam cinnamomi, si hac magis delectaretur. Et ita ratione inductus, aquam cinnamomi elegit: & cùm eam vltra octo dies bibisset, statim vrina aliquo modo fuit immutata, & calor febrilis ex parte coepit mitigari, quamuis febris eundem minimè reliquerit, vt vna febris alteram subintraret, antequam praecedentis febris perfectè fieret declinatio: in quibus febribus subintrantibus, licet sub declinationem postea sudaret, valdè vires deiiciebantur: Et cùm cibum sumeret vel potum, aut syrupum, vel iuleb (vt priùs dictum est) febris eundem apprehendebat, aliquando cum leui rigore, modò cum leui refrigeratione digitorum, ab assumpto cibo, non aliter ac hectica inuadere solet, quam etiam timebam, in homine exiccato, praecedente quartana, tum aliis curis ac laboribus Excellentiam suam extenuantibus, & vires eiusdem deiicientibus. Propterea cùm vires debiles essent, & ne in hecticam incideret, victu humectante refrigeranteque subinde vsi sumus, ac reficiente; aliquando verò & parum restringente, ob fluxum biliosum concitatiorem, qui & vires labefactabat. Cùm autem Adrianus Iunius, medicus ille doctissimus ac nostri amantissimus, tunc temporis fortè Roterodami esset, Excellentiam suam vltro bis térve inuisit, cum quo ac alio medico domestico praescripsimus emplastrum

ex malis cotoneis paratum, quod ventriculo exteriùs apponebatur, ad eiusdem ventriculi roborationem, ob bilem quoque ad stomachum confluentem & fluxum concitantem, refrenandam. At Iunius ipse in febrem tunc incidens, Middelburgum remeauit, cùm eodem tempore ibidem commorabatur. Discedens verò de curatione Excellentiae suae satis anxius erat, vti & alius medicus. De salute tamen Domini nequaquam contra opinionem multorum animum abieci; cumque vnà in curatione cum medico domestico permanerem, tempusque calidum esset, imperauimus ne frequens introitus tam nobilium, quàm aliorum, in cubiculum aegrotantis fieret, vt antea solebat. Praeterea cùm cubiculum in quo Excellentia sua decumbebat, in horto sagittariorum situm erat, vndique sole illustratum, & maximè calidum, tabulis ligneis stratum, in altiore loco, positum, cumque alius locus commodus non esset, nec transferri posset ob virium debilitatem, iussimus vt aqua frigida ad maiorem refrigerationem conspergeretur, hinc inde frondibus quoque herbarum viridium ac herbis ipsis frigidioribus dispersis. Remediis ex conf. ros. acetos. perlis, sy. de limonibus, cotoneorum, fluxu bilioso vtcumque represso; & siti, cerasis, rob de ribes extincta; somnum quoque hord. conciliauimus, & febre mitiore facta, eaque cum sudore benigno declinante, aquam cinnam. reliquimus, vt viribus consuleremus, cereuisiam tenuem cum vino & pauco zacch. iniecto (qua Princeps delectabatur) concessimus. & in fine adhibitis cibis restaurantibus, alteratis cum agresta, succo limonum, capis destillatis, confectionibus, & conditis ex pistaciis, & vtentes nutrientibus humectantibusque, tandem praeter omnium hominum opinionem, tum hostium quoque qui illum mortuum ex peste dixerant, curatus fuit. Et ab eo tempore, post mortem etiam medici sui domestici, illustrissimus Princeps, dum in Hollandia permaneret, ac aliquo morbo detineretur, mea opera semper vsus est.

BIJLAGE B.

Illvstris Dominus Princeps Auraïcus, cùm per hyemem Delphis ageret, & in stupha longo tempore degeret, apertis saepè fenestris, quae ad turrim templi antiqui spectabant, vnde ventus perpendicularis & ex parte Borealis intrabat, ita vt in gutturis inflammationem in-

cideret, quam & valida febris subsequebatur, cùm aliquantulum inhorruisset: quae per viginti quatuor horas tantùm durauit, febre non ampliùs redeunte, licet vires vtcunque ex valida illa febre deiectae fuerint. Vtebatur autem tunc gargarismo quodam sibi familiari in eodem gutturis malo, quo aliâs commodè vti solebat, ab eiusdem generosissima vxore confecto, quod ita paratum erat. ℞. florum ros. rub. siccarum, p. 1. bulliant in lib. 3. aquae plantaginis, adde aluminis exiguum, & mellis parum, fiatque gargarisma: verùm cùm inde nihil iuuaminis sentiret, 27. Ianuarij anno 1581 Excellentia sua me vocauit eo die cùm febricitaret, at tunc in paroxysmo adhuc existente nihil egimus. caeterùm die subsequenti cùm rediisssem, in totum à febre liberatus fuit, neque postea rediit, inflammatione in gutture adhuc permanente. Libenter tunc infusum rhabar. praescripsissem, quo aliâs commodè per me descripto ad febrem in sua Excellentia vsus fueram. at eo abhorrente, guttur exterius oleo chamaemelino & amyg. dulc. ad resolutionem & dolorem refocillandum, lana succida admota inunximus. 29 prius infusum sequens admisit. ℞. folior. senae Alexandrinae absque stipitibus. ʒ ij β Rhabar. selecti ʒ j. schoenanthi ℈ β. sem. anisi ʒ j. ebulliant semel in decoctionis communis ℥ v. & maneant infusa per horas 12. deinde fortiss. expres. adde syr. ex multiplici infusione ros. ℥ j misce. & fiat haustus, quo benè excreuit, neque febris rediit. Tamen cùm appetitus non rediret, ne materia aliqua relicta denuo febrem gigneret, tribus diebus elapsis rursus libenter infusum dedissemus, nisi Excellentia sua ad potiones sumendas propria natura abhorruisset, & ideo minus admitteret, & pilulis vti mallet, quibus magis delectabatur: quare quarto Februarij has auro obductas eidem dedimus ℞. pilularum mastichinarum ℈. ij. β Rhabar. optimi ℈ β. cum aqua boraginis vna atque altera gutta, fiant pilulae nmero 7. accepit verò cum pomo assato, & supersorbebat ℥ j. syr. ex succo ros. solutiui, ex quibus 4. sedes habuit, cùm facilis esset solutionis. Mox & sequentibus gargarismis vtens ab inflammatione tonsillarum & columellae inflammatione ac laxatione restitutus fuit. ℞. aquae plantaginis, caprifolij, nucum ana ℥ iiij. flor. ros. rub. p. j. ebulliant semel, colentur, & colaturae adde syr. granatorum, diamori ana ℥ j. β. misce. eo etiam in principio vtebatur. fuit hic gargarismus semel reiteratus. At ex febre illa validissima, quae tantùm durauit

24. horas, ita fuit appetitus deiectus, qui post 14. diem priùs rediit fuitque istis remediis illustris Dominus Princeps magna cum nostra laude curatus, vt postea validus ac robustus Amstelrodamum accesserit. cumq. excellentissimus Dominus Princeps tertio Iulij rediisset, eiusque Excellentiam, tum Dominam eius vxorem generosissimam Carolam ex stemmate nobilissimo Borboniorum ortam, strenuissimi Ducis Monpenserij filiam, in Hagha Comitis salutarem, ea ipsa admodum liberalis duobus scyphis deauratis me donauit, pignus aeternae memoriae ac gratitudinis post se relinquens.

BIJLAGE C.

At in corpore Illustrissimi domini Principis Auraici, facta incisione, ut artis est, hoc sequenti Balsamo per me et Cornelium Busennium collegam meum descripto anno 1584 in officina Theodori Clutii Delphensis, 10 die Julii, usi sumus. ℞. aloes succotrinae lib ij. β. myrrhae lib. j. s. absinthii ex sic. rorismarini, balsami vel menthae Graecae, menthae, menthastri, saliuae, lauendulae, maioranae, thymi, origani ana m. ij sem. cumini lib. β. caryophili. nucis muscatae ana ℥ β. storacis calamitae ℥ ij. benzoini ℥ j. trochis. aliptae moscatae ʒ β. ircos ℥ iij. calami arom. ʒ vj. contundantur et fiat pul. subtilissimus. ℞. folior. lauri, menthae, menthastri, serpilli, absinthii, rorismarini, flor. ros. rub. maioranae, lauendulae ana m. iiij. coquantur in aceto fortissimo in lib. xij ut vj lib. remaneant, colaturae addendo alum. lib. j. salis communis ℥ vj. leuiter rursus ebulliant ad dissolutionem salis et aluminis, et usui reservetur pro lotione interioris corporis cum spongiis: ℞. olei lauendulae lib. j. therebinthinae lib. β. liquifiant simul pro linitione corporis exterioris, postquam rursus acu omnia consuta fuerint. ℞. cecae, myrrhae, storacis, calamitae, terebinth. ladani, ana ʒ iiij. paretur inde ceratum et applicetur suturis narium et aurium: ℞. aquae vitae lib. viij. ℞. spongias duas magnas, ponderantes ʒ iij. ℞. bombacis lib. vj. Et fiat sparadropum, in quo totum corpus involui possit, ex cera et therebenthina q. s. Aliud exemplum. ℞. Cumini lib. iiij pul. aloes ℥ vj. pul. myrrhae ℥ iiij. salis communis lib. iiij. aceti boni quart. ij., spongias magnas n. ij. Caeterum cadaver condiendum hoc pacto praeparabis: Primo ventrem longitudinaliter incidito, hinc latitudinaliter, ita tamen ut umbilicus adhaerescens (ut

quidam admonent) integer alteri parti relinquatur. Deinde intestina eximito una cum stomacho, renibus, hepate ac splene. Post haec pectus aut per medium aut utrinque ubi cartilaginosae sunt partes, dividito. Omnia membra spiritualia, cor, pulmonem, oesophagum ad radicem linguae abscindito et auferto. His ablatis corpus aqua frigida bene ac diligenter lavato et spongiis abstergito. Deinde reiterato cum aceto. Ultimo cum aqua vitae eodem modo. His ordine completis puluures inspergito. Carnem perfricato, non secus ac si carnem suillam sale condires. Postea ex stuppis aqua vitae intinctis, expressisque palmis, carnem undequaque vestito implendo ventrem pulveribus et stuppis: hinc ventrem consuto simul omnibus partibus inanibus ventris tum pectoris repletis. Caput eodem modo conditur. Aliqui in vertice foramen faciendvm volunt, ut isthinc cerebrum auferri possit: deinde ordine (ut dictum est) lavatur, postea pulvere suprascripto et stuppa impletur. Hinc totum corpus panno lineo involvendum calido, seiungenda singula membra, ut in Italia in proceribus fieri solet, ut digitus digitum non contingat, postremo pice navali pannus illinitur. Habes igitur exemplum condiendi corpus, quod ad octo aut decem annos conservari potest. Quod si ut longius conseruare voluerimus, omnes musculos longitudinaliter scindimus atque eodem modo lauamus et puluere implemus. Si vero intestina aliaque membra interiora sunt conservanda, tunc ea in partes secantur, aqua, aceto et postea aqua vitae lauantur et tandem bombace et puluere implentur. Sic item membra spiritualia et naturalia per se singula, factis tribus aut quatuor mensuris.

DE FINANCIËN VAN HET GRAAFSCHAP HOLLAND.

DOOR

P. J. BLOK.

Men heeft wel eens beweerd, dat onze opstand tegen Spanje niet minder ontstaan is ten gevolge van financieele dan ten gevolge van godsdienstige of politieke bezwaren, die men tegen het Spaansche gouvernement meende te kunnen inbrengen. Ofschoon ik mij overtuigd houd, dat men de voornaamste plaats onder de beweegredenen tot den opstand moet inruimen aan afkeer van de politieke richting, die Philips wenschte gevolgd te zien en die inderdaad niets anders was dan de voortzetting van het werk, door Philips den Goede begonnen, de bevestiging der monarchale macht, — toch meen ik, dat men zeer verkeerd zou doen met de religieuze invloeden te veel op den achtergrond te brengen. Het jaar 1566 is daar om die bewering te staven. Evenwel mag men niet nalaten ook aan den financieelen toestand grooten invloed toe te kennen, vooral wanneer men bedenkt, hoeveel gewicht de geldzaken in ons land altijd in de schaal hebben gelegd.

De financieele betrekking tot den vorst was de aanleiding tot het uitgeven van dat heirleger van privilegiën, die langzamerhand van Holland uit een feodalen staat bijna een vereeniging van republiekjes maakten: uit de geldverlegenheid der vorsten zijn de voorrechten ontstaan. Het is mijn plan den toestand der Hollandsche financiën in de grafelijke tijden wat van naderbij te beschouwen en op deze zijde

onzer middeleeuwsche maatschappij, zoo mogelijk, een helder licht te doen vallen. [1]

De Graaf was oorspronkelijk niets dan ambtenaar des Konings maar de ambtenaar heeft zich in de 9de en 10de eeuw de verlegenheid, waarin zijn meester verkeerde, ten nutte weten te maken. De opvolgers van Karel den Groote moesten toelaten, ja zij werkten er zelf toe mede, dat de graven zich langzamerhand de landsheerlijke rechten toeeigenden, en zoo vinden wij omstreeks 1300 — den tijd, waarmede wij onze beschouwingen zullen beginnen, — den Graaf van Holland ontegenzeggelijk als landsheer in zijn gebied erkend, een toestand, die reeds drie eeuwen te voren, in de dagen van Dirk III, begonnen was zich te ontwikkelen. Het is hier niet de plaats om na te gaan, hoe in de 11de eeuw de koningen van Duitschland getracht hebben de macht hunner voorvaderen te behouden; hoe zij in de 12de eeuw nog nu en dan de stem verhieven om hun recht op de tollen onzer groote rivieren te laten gelden; hoe nog in 1300 de Duitsche heerscher tusschen beiden dacht te komen, toen de Henegouwer de erfenis van zijn neef aanvaardde en zich Graaf van Holland noemde. Die sporadische blijken van verzet tegen een door gewoonte verkregen recht nemen het feitelijk bestaan van dat recht in de 13de eeuw niet weg.

Een eerste gevolg van het bezit van het landsheerlijke recht was dat de Graaf omstreeks 1300 de erkende eigenaar van den bodem was, zoo hij niet toen reeds van zijne rechten afstand had ge-

---

[1] De literatuur over het onderwerp bestaat voornamelijk in de volgende werken:

1°. Kluit, Historie der Holl. Staatsregeering.

2°. Twee academische dissertaties, geschreven door leerlingen van Kluit, n. l. eene Over de Graaflijke Beden in Holland, door Mr. Heeneman, en eene Over de Verponding, door Mr. van der Pot.

3°. De studiën van Dr. R. Fruin, als inleiding geplaatst voor de uitgaven der Enquêtes van 1494 en 1514.

daan. Een groot deel van het land had onder de Karolingers aan den Koning behoord, terwijl een ander deel aan de vrije bewoners toekwam. Die vrije bewoners waren echter langzamerhand door de invallen der Noren en andere oorzaken, van socialen aard, verdwenen en hadden hunne goederen òf aan den Koning òf aan zijne machtige vazallen, de hertogen en graven, afgestaan, terwijl zij zelf tegenover hunne beschermers in leenverband traden. Op die wijze was omstreeks 1100 de Graaf van Holland de groote grondbezitter in zijn gebied geworden, terwijl hier en daar stukken lands aan het bisdom Utrecht, aan de abdij van Egmond enz. toebehoorden.

Weldra echter ging de Graaf op dezelfde wijze te werk als vroeger de Karolingische opperheer: de ambtenaren des Graven, de schouten der ambachten, waarin het land was verdeeld, ontvingen van hem (waarschijnlijk eerst in de 12de eeuw) hunne ambten in erfleen, vermeerderden hun aanzien door van den Graaf stukken lands en landsheerlijke rechten te koopen of ten geschenke te ontvangen; vele reeds vroeger opgekomen edelen kregen op deze of andere wijzen groote stukken gronds. Zoo ontstond de leenadel in Holland. Omstreeks 1150 vinden wij er de Wassenaars, de Egmonden en de Leidsche burggraven, later de Brederodes en eene menigte anderen.

Zoo kwam het, dat reeds onder Floris V een groot deel van het graafschap, hetzij in leen hetzij in eigendom, aan onderdanen toebehoorde. [1]

Hoe ook graaf Floris de gewoonte volgde om landen in leen uit te geven, blijkt uit het gebeurde in Westfriesland: zoodra deze landstreek in 1288 voor goed aan Holland was gehecht, werd ook daar het leenstelsel in ruimen zin toegepast en werden de voornaamste Hollandsche edelen met bezittingen in het veroverde land beschonken. [2]

---

[1] Op het Rijksarchief vindt men een Register der leenen onder Floris V, van omstreeks 1280. Dit belangrijke geschrift verdient zeker eene nauwkeurige bewerking en uitgave; het bevat talrijke gegevens voor de kennis van den toestand van Holland in de 13de eeuw.

[2] Verwijs, Friesche oorlogen onder Albrecht, blz. CXXVIII.

Sedert het begin van de 13de eeuw was er een sociale ommekeer in Holland begonnen, die de maatschappij voorshands redde uit het gevaar, waarmede de groote menigte dezer leenen haar bedreigde. Waren de steden niet opgekomen, het kan niet anders, of de landsheer in dit gewest had op zijne beurt voor zijne vazallen moeten onderdoen, evenals hij zelf vóór eeuwen den Koning van alle macht had beroofd. Wat ware er dan van de Hollandsche maatschappij geworden? Eene verzameling van microscopische staatjes, door twisten en oneenigheden steeds in onrust verkeerend bij gebrek aan eene hoogere macht om hen onder bedwang te houden; een nieuwe eeuw van oorlog en veete, zooals de tiende geweest was, ware gevolgd, totdat een despoot door de macht van zijn zwaard de orde had hersteld.

Hiervoor werd onze maatschappij behoed door de beweging, die de opkomst der steden ten gevolge had. Onze Hollandsche graven Willem II en Floris V hebben getoond, dat zij de beteekenis van de sociale beweging hunner dagen tot op zekere hoogte begrepen: in hunne handen werden de privilegiën een middel om door verheffing der steden eene nieuwe macht te vormen, waarop de vorsten tegenover den machtigen adel konden steunen. Floris zelf werd het slachtoffer dezer beweging, maar bij zijn dood waren de steden machtig genoeg om niet met hem ten onder te gaan; zij hebben sedert een tegenwicht tegen den adel gevormd, die omstreeks 1400 zijn politieken invloed als stand in Holland verloor.

De opkomst der steden strekte echter op den duur ook ten nadeele van het grafelijk domein: een deel der reeds zoo ingekrompen regalia werd door de vorsten aan haar afgestaan en op die wijze ging de innerlijke kracht van het grafelijk bewind langzaam maar zeker achteruit. Rechten als het molenrecht, het accijnsrecht, het gruitrecht, dat op het bezetten der stedelijke ambten, werden in den loop der 14de eeuw aan de steden verkocht, zoodat in 1495 de raadslieden van Philips den Schoone meenden door een krachtigen maatregel een einde hieraan te moeten maken.

Reeds 150 jaar vroeger had graaf Willem III de bezwaren voorzien, die uit de trapsgewijze vermindering van het domein voortvloeiden. Wij weten, dat hij ernstige pogingen aanwendde om verstorven leenen voor goed weder aan het graafschap te verbinden. Zóó deed hij met de vroegere leenen van Amstel, toen Gwy van Henegouwen in 1317 overleed; [1] zóó zou men ook met het burggraafschap van Leiden gehandeld hebben, indien Willem IV niet roekeloos de gelegenheid tot intrekking van dat leen had verzuimd. [2]

Geen onzer Hollandsche graven, Albrecht misschien uitgezonderd, heeft roekeloozer met de domeinen geleefd dan Willem IV. Niet alleen moest hij ze aan de steden verkoopen of verpanden ten einde de onkosten zijner oorlogen, zijner avontuurlijke tochten en luisterrijke spelen goed te maken, maar hij beschonk ook de edelen van zijne omgeving rijkelijk. Onder dezen genoot vooral Willem van Duivenvoorde zijne gunst; in minder dan 10 jaar werd die hoveling, wiens zon reeds onder Willem III was opgegaan, van een jongeren zoon der Wassenaars een der rijkste, zoo niet de rijkste edelman in Holland! [3]

Na Willem's dood dachten Duivenvoorde en de zijnen onder Margaretha voort te gaan op den ingeslagen weg maar zij moesten op den duur voor Willem van Beieren en de steden wijken en boetten een groot deel hunner rijkdommen in. Een der meest bevoegde tijdgenooten verhaalt ons, hoe — niet bij toeval — de registers der grafelijkheid in die dagen weggeraakt zijn, wat zeker niet ten voordeele der domeinen strekte; hoe jonge onervarene staatslieden het landsbestuur geheel in de war brachten, totdat 's auteurs bloedverwant, Gerrit Alewijnsz van Leiden, een der oude staatsdienaren van Willem III, uit het geheugen de registers der inkomsten weder herstelde. [4]

---

[1] Zie ter Gouw, Amsterdam.

[2] Zie mijne Holl. stad in de Middeleeuwen, blz. 112.

[3] Zie mijne studie over de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, l. l., blz. 94 en volg.

[4] Ph. à Leydis, De cura reipublicae, cas. 49.

Willem V werd door den uitstekenden Philips van Leyden genoeg gewaarschuwd voor de gevolgen van het vervreemden der domeinen [1] en in 1355 is het gebleken, dat hij die waarschuwing niet in den wind sloeg. [2]

Albrecht en Willem VI gingen echter onbezorgd op den verkeerden weg voort en namen altijd weder stukken van het domein af, ten einde hunne kostbare oorlogen te kunnen voeren. Sprekend is het voorbeeld van Gouda in 1397. Nauwelijks is het huis van Bloys uitgestorven, of er heeft eene groote verkoop van domeinen plaats. Hetzelfde gebeurde, toen de goederen van de Arkels in de handen van Willem VI vielen. Maar het werd nog erger. Jakoba's regeering biedt een tooneel van verwarring aan, dat ons aan de eeuw van het vuistrecht herinnert, en het is wel te begrijpen, dat ook toen de domeinen niet gespaard werden.

Men behoeft er zich dus niet over te verwonderen, dat Philips de Goede besloot aan de versnippering der landsheerlijke bezittingen een einde te maken. Dat het hem ernst hiermede was, bleek reeds uit den Zoen van Delft, waarbij hij dit beloofde. Wel moest hij bij het eindverdrag van 1433 een aanzienlijk deel der domeinen aan Jacoba afstaan, maar eene ruiling van goederen op 20 Oct. van dat jaar was niet in het nadeel der grafelijkheid. [3] Zes jaren later gaf hij bevel, dat alle leenmannen in Holland hunne leenen op nieuw van hem zouden verheffen, en herinnerde hen op deze wijze aan hunne verplichtingen; [4] hij bedreigde hen met verbeurte van het leen, wanneer zij hem niet de leenhulde kwamen bewijzen. Deze maatregel was wel noodig wegens de verwarring, die er vóór 1428 in Holland was geweest en die zeer veel gelijkenis aanbiedt met den toestand omstreeks 1350. In verband hiermede staat ook de herroeping van eenige

---

[1] Zie, in de Versl. en Meded. der Kon. Akad. van 1865, de studie van Dr. R. Fruin over Ph. à Leydis.

[2] Zie mijne Holl. stad in de Middeleeuwen, blz. 40.

[3] van Mieris IV, 1026.

[4] van Limb. Brouwer, Bourg. Charters, blz. 49.

brieven, [1] die de rentmeester-generaal van Holland, Willem van Naaldwijk, sedert den dood van den vorigen gouverneur onder het grafelijk zegel had uitgegeven; dit zegel werd voortaan in handen van den Raad van Holland gesteld en Philips bepaalde tevens, dat geen brief van dezen aard van kracht zou zijn, tenzij voorzien van het grafelijk zegel en van de onderteekening der Raadsleden, die bij de behandeling der zaak tegenwoordig waren geweest.

Veel ingrijpender echter was de hervorming in het beheer der domeinen, die Philips in 1446 deed plaats grijpen. [1] Behalve eene verandering in de administratie besloot hij toen, dat voortaan geene schenkingen uit de domeinen zouden geschieden. Alle giften, tot opzeggen toe gedaan, werden ingetrokken; de schenkingen voor het leven moesten dadelijk bij den dood van den houder vervallen. [2] Zoo werden b. v. in 1456 Putten en Stryen weder ingekocht van Jacob van Gaasbeek. De dood van Margaretha van Bourgondië had in 1441 o. a. Gouda, Schoonhoven, Texel, Wieringen, Beverwijk en eenige Zaansche dorpen tot de grafelijkheid teruggebracht, evenals in 1436 Jacoba's dood de heerlijkheden Tholen en Zuidbeveland wederom had teruggeschonken. De meeste der heerlijkheden van Jacoba, o. a. Voorne en Goeree, waren echter door haar aan Frank van Borsselen nagelaten, die ze tot zijn dood in 1470 behouden heeft. Toen keerden ook deze laatste goederen tot het grafelijk domein terug.

In de volgende jaren toonde Philips zijn administratief talent ten opzichte der domeinen ook door een beter beheer in te voeren, waarover wij later zullen spreken. Het zij echter hier reeds opgemerkt, dat geldverlegenheid ook hem soms tot verkoop van domeinen bracht, niettegenstaande zijne herhaalde verzekeringen sedert den Zoen van Delft, dat hij geene bezittingen der grafelijkheid zou vervreemden. Zoo moest hij in 1453, ten einde Gent te kunnen be-

---

[1] l. l., blz. 62.

[2] l. l., blz. 87.

dwingen, aan Reinout van Brederode eene reeks van heerlijkheden verkoopen. [1] Maar in den regel bleef het onder hem bij verpanding: de meeste steden van Holland kregen zoo een deel der domeinen, die in haren omtrek lagen, te pand.

Ook Karel de Stoute ontwikkelde op dit gebied groote administratieve talenten. Reeds 31 Mei 1468 stelde hij commissarissen voor de domeinen aan en hernieuwde het verbod van verkoop der domeinen van eenige beteekenis; hij zelf belastte zich met het oppertoezicht en liet zich dadelijk bericht geven van alle veranderingen in leenen of pachten. [2]

Hij maakte weldra aanspraak op het benoemen van alle stedelijke ambtenaren. [3] Hierbij evenwel stuitte hij op het ernstig verzet der steden. Hij liet wel door den griffier van den Raad alle privilegiën dienaangaande visiteeren en ze door den kanselier onderzoeken; hij ging zelfs zoo ver van de ambtenaren maar vast aan te stellen. De tegenstand verflauwde echter geen oogenblik.

Eindelijk moest hij toch eenigszins toegeven aan den aandrang der steden, die immers de koorden der beurs in handen hadden, maar het duurde toch tot 10 Maart 1470 [4], eer na vele processen en moeielijkheden voor den Raad te Mechelen de steden Delft, Leiden, Amsterdam, Rotterdam, Schiedam en Hoorn haren zin kregen, terwijl over Gouda en Haarlem nog niet werd beslist. Doch hiermede was de zaak nog niet afgedaan: eerst in 1472 werd o. a. het schoutambacht te Leiden voor goed aan die stad toegekend, [5] onder voorwaarde dat zij in eene bede zou consenteeren. De overige steden bleven gedurende Karel's regeering van een goed deel harer ambten verstoken, « in haar eigen belang », zooals het stuk van 10 Maart 1470 verklaarde, daar het bezetten dier

---

[1] l. l., blz. 107.
[2] l. l., blz. 138.
[3] Thes. rek. Leiden 26 Aug. en 20 Oct.; Ch. Leidsch Archief van 31 Oct. 1468.
[4] van Mieris, Handv. v. Leyden, blz. 141.
[5] Thes. rek. Leiden, 1472, f. 63, 64, 74 v.

ambten door de steden zelve dikwijls aanleiding gaf tot twist en omkooperij. Telkens hadden de Hollanders te protesteeren tegen een of anderen maatregel van geweld in dit opzicht. Had de catastrophe van Nancy Karel's heerschappij niet vernietigd, dan waren er wellicht toen reeds moeielijkheden ontstaan als in de dagen van Philips II, ofschoon de Staten zich nog lang niet machtig genoeg gevoelden om Karel op den duur te durven weerstreven.

Maar het lot beschikte anders. De Januaridag van 1477 stelde Maria integendeel bloot aan den willekeur harer onderzaten en dezen maakten zonder schroom gebruik van den toestand hunner vorstin: zij vergaten voor een oogenblik hunne onderlinge twisten om haar het Groot-Privilegie af te dwingen. Een der artikelen van dien voorrechtsbrief herstelde de steden in het bezit van de kleine en groote ambten, waarop Karel aanspraak had gemaakt; een ander onttrok de achterleenen aan den onmiddellijken invloed van den landsheer, daar Karel ook hierin niet geschroomd had de rechten zijner leenmannen te verkorten; een derde belette het instellen van nieuwe tollen; een vierde beperkte de uitgave van leengoederen aan de geestelijkheid. Over het geheel werd de toestand der ambten hersteld, zooals die onder Philips den Goede geweest was.

Toch waagden de Staten het niet de domeinen te zeer te verminderen, omdat zij wel wisten, dat bij gebrek aan eigen goederen de vorst zich op de beurzen der onderzaten zou moeten beroepen. Enkele steden wisten Maria toch nog iets afhandig te maken.

Maximiliaan toonde weldra het nut der maatregelen van Philips en Karel te begrijpen door hunne ordonnantiën te hernieuwen en alles nietig te verklaren, wat Maria in strijd daarmede had gedaan; hij beloofde evenwel die ordonnantiën binnen kort te zullen herzien. [1] Metterdaad handelde ook hij er tegen door den verkoop van Vlissingen, Westkapelle, Brouwershaven en Domburg aan den heer van Veere, op 1 Mei 1477 door Maria geteekend, te bevestigen. [2] Kort daarna

[1] van Limb. Br., Bourg. Charters, blz. 154.

[2] l. l., blz. 154.

werden echter commissarissen benoemd om de financiën en domeinen op beteren voet te regelen. [1] Wat zij uitrichtten, is mij niet bekend.

De omstandigheden dwongen ook Maximiliaan dikwijls zijn eigene geboden te overtreden. Zoo werden b. v. op 2 Maart 1478 allerlei kleine versterfelijke leenen in onversterfelijke veranderd, waarvoor groote geldsommen werden betaald; [2] in dezelfde maand werden verscheidene domeinen verkocht en dit werd steeds voortgezet ten einde op die wijze de noodige gelden voor den oorlog te verkrijgen [3]. De domeinen waren dan ook in een ellendigen toestand, [4] toen hertog Philips de Schoone op 22 Dec. 1494 werd gehuldigd.

Wegens den betreurenswaardigen toestand, waarin de domeinen sedert den dood van hertog Karel verkeerden, nam hij in overleg met zijn vader Maximiliaan, de prinsen van den bloede, den Kanselier, den Grooten Raad, de Rekenkamers en den Raad van Financiën de volgende gewichtige besluiten: [5]

1°. voortaan zullen geene domeinen weggegeven of vervreemd worden; de heerlijkheden Voorne, Dreyschier, Westkapelle, Domburg, Vlissingen, Brouwershaven, Purmerende, het huis van der Nesse en de dorpen, aan Brederode verpand, zullen bij den dood hunner houders weder aan de grafelijkheid vervallen of gelost worden;

2°. de ambten, waarop Karel aanspraak gemaakt had, zullen voortaan aan de grafelijkheid toebehooren en alle toewijzingen of schenkingen daaruit worden ingetrokken, terwijl de begiftigden, die er geld op hadden geleend, schadeloosstelling krijgen uit de opbrengst der eerste jaren.

3°. de schoutambten en de ambten der dijkgraven en baljuwen worden evenzoo weder aan de grafelijkheid gebracht.

---

[1] l. l.

[2] l. l., blz. 155.

[3] l. l., blz. 156. Op 22 Mei werd aan Haarlem o. a. de opbrengst der domeinen op Texel geschonken tot betaling der rente van geleende gelden.

[4] Zelfs de juweelen der vorstelijke familie waren te Mechelen verpand en werden eerst in 1490 voor 100000 kronen ingelost (Thes. rek. Leiden 1490, f. 135).

[5] Kluit, Holl. Staatsreg. V, blz. 380 tot 487.

4°. aan de geestelijkheid zullen uit de domeinen geen schenkingen worden gedaan. Niemand zal tot den adelstand verheven worden, geen schotboortige of keurmedige op de domeinen de volkomen vrijheid verkrijgen dan met toestemming van de Rekenkamers.

5°. de vervallen leenen zullen dadelijk geheel tot de domeinen terugkeeren.

6°. de tollen zullen weder overal verpacht worden als onder hertog Karel.

Op deze wijze gaat het stuk voort in wel 52 artikelen en het blijkt uit bijna ieder artikel, welke grove misbruiken in de laatste 17 jaar waren ingeslopen. Hooge ambtenaren als Floris van Wyngaerden, [1] Pieter Langhals, [2] Claas Corf, [3] de voornaamste edelen des lands, een heer van Veere, van Brederode, van IJselstein, hadden zich allerlei domeinen tegen een kleine pacht laten verkoopen of verpanden. Het stuk werpt een treurig licht op het gedrag der ambtenaren, die in troebel water hadden gevischt: artikel 47 b. v. vernietigde alle pensioenen, die boven de jaarwedden door de ambtenaren werden genoten; artikel 50 vernietigde eene reeks van ambten, die na den dood van hertog Karel waren ingesteld, en bracht de jaarwedden voor de toen bestaande op den ouden voet terug. In een woord, de toestand der domeinen, zooals hij onder Karel den Stoute was, werd hersteld en menige verbetering in het beheer aangebracht.

Het is moeielijk zich een ingrijpender maatregel voor te stellen

---

[1] Zie § 8 van het stuk. Hij had het griffierschap van den Raad van Holland gekocht van zijn voorganger Willem van Swieten, die altijd eene uitkeering van *f* 36 's jaars had gedaan aan de grafelijkheid: Floris beweerde niets schuldig te zijn. Hij werd later raadsheer in het Hof van Holland evenals zijn beroemder bloedverwant, Floris Oem van Wyngaerden, de bekende pensionaris van Dort.

[2] Zie § 13. Hij was commies der Financiën. Zie van de Wall, Handv. v. Dort, blz. 858.

[3] Zie de studie van den heer Frederiks in deze Bijdragen, N. R. VII, blz. 187.

dan deze en als van zelf rijst de vraag, wie in de zaak de raadgevers van den jongen en onervaren vorst geweest zijn.

Gaan wij na, wie de personen zijn, die sedert dezen tijd in Holland in financieele zaken het meest op den voorgrond treden, dan ontmoeten wij vooral twee mannen telkens en telkens weder, Philips Wielant en Jan Roussel, twee Vlamingen, die in Holland omstreeks dezen tijd overal de financiën in orde brengen. [1] Ik geloof dus niet al te roekeloos te zijn met ook hierin hunne hand te zien. Wie toch anders dan buitenlanders zouden het gewaagd hebben om op deze wijze de Hollandsche ambtenaren aan de kaak te stellen en door ingrijpende maatregelen de misbruiken te stuiten, bij wier voortbestaan de Hollandsche edelen, zoowel als steden en partikulieren, zooveel belang hadden? Het zou ons zeer verwonderen, wanneer ook niet Hugo du Mont, de president van de commissie der Informatie van 1494, toen ook president der Rekenkamer, en de kanselier de Champvaus eene belangrijke rol hadden gespeeld bij de uitvaardiging van dit decreet.

Ook de volgende jaren van Philips' regeering kenmerkten zich door verbeteringen in het beheer.

Karel V was naijverig op zijne domeinrechten en de bestuursmaatregelen van 1515 [2] toonen, dat hij een wakend oog hield op zijne belangen. Eene geheele reeks ordonnantiën op de wildernissen en op de jacht regelden deze zaken. [3] In 1541 werd eene nieuwe ordonnantie voor de tollen gegeven. [4] Op het schotbaar blijven der eenmaal schotbare landerijen, ook al gingen zij over in handen van niet-schotbare personen of lichamen, zag hij toe. Hetzelfde stelsel werd onder Philips III gevolgd, ofschoon geld-

[1] Zie de Inleiding op de Instructie voor Haarlem, door Mr. J. A. Fruin. In de Leidsche Vroedschapsresolutiën en Thesauriersrekeningen van die jaren komen de namen der beide heeren zeer dikwijls voor, ook in betrekking tot de domeinen.

[2] Informatie 1515, blz. 620.

[3] Gr. Plakkaatb. I, 1315.

[4] l. l., I, 1541.

gebrek dezen, evenals zijn vader, wel eens dwong van den regel af te wijken. Aan dat geldgebrek hadden de langdurige oorlogen niet weinig schuld. In 1545 bleek, dat er in 2 jaar niet minder dan ƒ 1100000 meer was uitgegeven dan toen in 3 jaar van alle Nederlanden uit de beden was ingekomen. In 1557 was de staatsschuld der Nederlanden gestegen tot ƒ 5000000, terwijl er een jaarlijksch deficit van ƒ 300000 was. De domeinen waren zoo belast, dat er geen sprake van was, daaruit de onkosten te bestrijden. In 1559 had Philips alleen aan de troepen meer dan 8½ millioen gulden schuld. [1]

Na zijne afzwering in 1581 moesten natuurlijk de domeinen weder vervallen aan dengene, die zijne plaats zou vervullen. Toen echter de monarchie voor goed werd afgeschaft en de Staten zelve het bestuur in handen namen, werd ook het bestuur der domeinen geregeld, vooral door de instructie van 1593.

Het voorgaande kan eenigermate gelden als eene korte algemeene geschiedenis der domeinen vóór den opstand tegen Spanje. Het zal thans noodig zijn aan te wijzen, waarin die domeinen eigenlijk bestonden.

Letten wij daartoe vooreerst op de schenkingen der keizers en koningen aan de graven, wier nakomelingen door verovering van steeds meerder landen het latere Graafschap Holland hebben gevormd, dan zien wij, dat deze schenkingen voornamelijk bestonden uit landerijen en landhoeven en heerlijke rechten. [2] Deze schenkingen duren voort tot 1195, toen keizer Hendrik VI den tol te Geervliet aan Dirk VII afstond. Dit is het laatste voorbeeld, dat mij voorgekomen is van eene schenking door de Duitsche keizers van bezittingen in Holland; hetzij door werkelijken afstand, hetzij door willekeurige inbezitneming waren omstreeks 1200 alle landsheerlijke rechten in Holland aan den Graaf overgegaan. Ook in Holland zien wij,

---

[1] Kluit, Holl. Staatsr. IV, 509 vlg.

[2] Zie het Oorkondenboek van H. en Z., dl I. passim.

dat het begin van de dertiende eeuw de volkomene emancipatie der grafelijke macht van de keizerlijke met zich bracht.

Vooreerst behoorde dus de geheele bodem des lands aan den Graaf, voor zoover hij dien niet weggeschonken had. Hij trok hieruit zijne inkomsten door de jaarlijksche beden of het schot, [1] dat hem werd opgebracht. Schotbaar was derhalve het gansche land, behalve de eigendommen der edelen en vrijgeborenen en die der geestelijkheid.

Dat de edelen en vrijgeborenen vrij waren voor hun eigendommen, was natuurlijk, want die eigendommen waren hun door den vorst of door anderen geschonken, zoodat hij daarop verder geen rechten had; het waren allodiale goederen. Even natuurlijk echter is het, dat de leenen, die hun door den vorst waren geschonken, schotbaar bleven, want de vorst was nog altijd de eigenaar van het leen en het bestaan van zijn eigendomsrecht werd door het verheergewaden en het bewijzen van diensten, vooral in den oorlog, voortdurend erkend. Dat de geestelijkheid vrij was, behoeft geen betoog. Eindelijk was er in de 13de eeuw nog eene derde klasse, die vrij was van het betalen van schot, n. l. de bewoners der steden. Strikt genomen kan men dit laatste niet als een volkomene vrijheid beschouwen, want de steden hadden door eene zekere som gelds, die jaarlijks betaald werd, het schot afgekocht, [2] evenals zij, wat de levering van manschappen betreft, voor altijd op een bepaald aantal waren gesteld.

Het schot werd zoo een kenmerk van onvrije geboorte en schotbaar gelijkluidend met onvrij. [3]

Weldra begon zich echter in dit opzicht een nieuw bezwaar op te doen, daar oorspronkelijk schotbare goederen het eigendom

---

[1] Ook erfschot, burenschot genaamd.

[2] Zie mijne Holl. stad in de Middeleeuwen, blz. 26.

[3] Daarom betaalden de vrije Friezen na de verdragen van 1288 en 1289 geen schot, maar liberum debitum of vroonschuld, terwijl een tijns in ieder kerspel voor de hoorigen werd ingesteld.

werden van vrijgestelde personen of lichamen, vooral van de stedelingen en de geestelijkheid. Waren deze goederen in dat geval vrij van schot of niet? De zaak was van veel belang, zoowel voor den vorst, wiens inkomsten op den duur met groote vermindering werden bedreigd, als voor de landbewoners, wier schot over ieder ambacht, zoolang het mogelijk was, door den Graaf op dezelfde som werd gesteld. Men stelde dus vast, dat schotbaar land altijd schotbaar blijven zou, wie het ook in handen kreeg. De herhaalde hernieuwingen van dit gebod wijzen er op, dat de stedelingen zich er dikwijls aan trachtten te onttrekken. [1]

De gewone of jaarbeden [2] werden gewoonlijk in twee termijnen betaald, in de lente en in den herfst, zoodat men ze lentebede en herfstbede noemde. Ieder ambacht was op eene vaste som gesteld, die echter in enkele gevallen door den Graaf wel eens verminderd werd. [3]

De wijze, waarop de bede geïnd werd, was de volgende. Hetzij de geheele gemeente, [4] hetzij de schepenen van het ambacht [5] (dit laatste werd bij de aristocratische richting, waarin de Hollandsche maatschappij zich bewoog, weldra het gewone geval) benoemden eenige schotzetters, schotters of ponders, die een schotboek aanlegden, waarin ieder persoon, met zijn schot achter zijn naam, stond opgeschreven volgens de taxatie der schatters,

---

[1] l. l., blz. 32 vlg.; Kluit, Holl. Staatsr. IV, 79—115.

[2] Bede heeft in de 13de eeuw reeds zijne oorspronkelijke beteekenis van verzoek om eene bijdrage verloren; het beteekende toen eene (zoogenaamd) vrijwillige bijdrage der bevolking op verzoek van den vorst of eenvoudig belasting.

[3] Zie b. v. de handvest van Philips den Goede, bij van Loon, Aloude regeeringswijze IV, blz. 253, waarbij aan 4 dorpen voor $\frac{1}{3}$ vermindering van schot wordt geschonken, omdat een groot aantal schotbaren uit die plaatsen was vertrokken. Floris V gaf in 1277 vrijheid van schot aan Uitgeest en Akersloot, opdat die dorpen zich des te beter tegen de Friezen zouden kunnen verdedigen.

[4] van Mieris III, 411.

[5] v. M. III, 668; v. M. II, 90.

die huis aan huis rondgingen. Vernieuwing der schotzetters geschiedde omstreeks 1400 ieder jaar, terwijl dan ook het schotboek nu en dan werd gewijzigd; in Kennemerland had dit laatste om de 4 jaar plaats. [1] Daarna werd het schot ingezameld door de schotvangers of schotgaarders, die de gelden aan de rentmeesters des Graven overgaven. [2] Onwillige betalers werden tot betaling gedwongen; soms zelfs moesten zij het dubbele geven of werden anders gegijzeld.

De steden betaalden, zooals straks reeds is opgemerkt, eene vaste som, waarvan het bedrag in de oudste privilegiën der steden was aangegeven; die som zal ook daar wel op de gewone wijze door middel van het schotboek door de overheden geïnd zijn van alle burgers der stad.

Dikwijls trachtten de schotboortigen, zooals men weldra hen noemde, die schot betaalden, zich aan die verplichting te onttrekken door te beweren, dat zij van vrije geboorte waren. Men moest dit deugdelijk kunnen bewijzen of, zooals de term luidt, edeltuig doen. [3] Wanneer iemand kon bewijzen, dat zijn overgrootvader of overgrootmoeder vrij geweest was, werd hij reeds als vrijgeboren beschouwd en dus schotvrij. De Graaf meende als landsheer het recht te hebben schotboortigen tot vrijen te maken; wij weten echter uit de geschiedenis van Floris V, hoe dit de verontwaardiging der edelen gaande kon maken, die beweerden, dat dit recht slechts den Keizer toekwam.

Omtrent de jaarbeden valt nog op te merken, dat wij reeds in het begin der 14de eeuw zien, hoe vele edelen, geestelijken en burgers van den Graaf een vast aandeel in de beden ten geschenke hadden gekregen, op de beden «bewijst» waren. [4]

---

[1] Lams, Kennemerland, blz. 149.

[2] Zie de rentmeestersrekeningen bij Hamaker, Graf. Rekeningen.

[3] Zie over deze zaak vooral Kluit, Holl. Staatsr. IV, blz. 85—104.

[4] Zie o. a. Hamaker, Graf-rek. I, 224 vlg.

Behalve het schot vindt men in de rekeningen der rentmeesters nog andere bronnen van inkomsten, als:

II. de bottingen of boddingen.

Deze belasting, ook voorkomende in Drente, werd in verschillende deelen van het Graafschap op verschillende tijden betaald, o. a. in Rijnland en Waterland tweemaal om de 7 jaar, in Kennemerland eens in de drie jaar, enz. Zij is afkomstig uit de dagen, toen de Graaf zelf op bepaalde tijden nog het Bodthing, den buitengewonen rechtdag, hield. De verplichting om hem bij die gelegenheid te vervoeren, te voeden en te verplegen, werd voor eene vaste schatting afgekocht, [1] die op de meeste plaatsen op eene tot nog toe onbekende wijze is vervallen maar nog op enkele tot in zeer laten tijd behouden bleef.

III. De landhuren, hofstedehuren en huishuren. Zoowel in de steden als op het platteland bezat de grafelijkheid nog allerlei eigendommen, die van harentwege òf jaarlijks òf in erfhuur òf voor het leven van den bewoner (lijfhuur) door de rentmeesters werden verpacht. Ook de opbrengst dezer goederen verminderde steeds door verkoop, verpanding of uitgifte als leen.

IV. De tienden, [2] die in Rijnland op Voorschoter en Valkenburger markt, elders op andere tijden werden betaald. Vrijen en onvrijen betaalden in de 13de eeuw van alle bouwlanden tienden aan den landsheer, den Graaf; maar vooral de tienden waren in menigte aan de kleinere landbezitters overgegaan door schenking of verkoop, misschien te meer, daar deze kleinere bezitters zelf ook beter toezicht op de betaling der tienden konden houden. De boeren betaalden de tienden aan pachters, die ze van de grafelijklijkheid hadden gepacht; die pachtsom werd eerst een jaar na de inning der tienden betaald. [3] Zij werden gegeven van allerlei zaken en

---

[1] Dr. Fockema Andreae, de Bottinge (Rechtsgel. Magazijn, 1884).

[2] V. d. Schelling, Hollandsch Tiendrecht.

[3] Zie o. a. Graf.-rek. Ham. I, 164; II, 11; enz.

heetten daarnaar korentienden, lammertienden, [1] smaele tienden (van jong vee, enz.). In Kennemerland bezat de Graaf reeds in de 14de eeuw geen tienden meer, zeer weinige ook in Zuid-Holland; wel echter nog in Rijnland, [2] Delfland, Woerden, Amstelland en Friesland.

Van de Friezen bedong Floris V zich in 1288 een tiende, die aldaar sedert betaald werd; deze tiende heet 's Graven tiende en was in het veroverde land ingesteld in navolging van die in Rijnland en elders.

V. Inkomsten, die met de bottinghe veel overeenkomst vertoonen, ja misschien onder een anderen naam dezelfde soort van belasting zijn, n. l. de scuutpenning (niet stuucpenning, zooals de heer Hamaker overal drukt) of schuitpenning, en de voederpenning, beiden in Kennemerland geheven. De laatste belasting wordt met de bottinge zelfs onder één hoofd gebracht; [3] de eerste staat onder één hoofd met tijns en vronescout [4] en behoort dus misschien tot eene andere soort belastingen.

VI. In Friesland en een deel van Kennemerland betaalden n. l. de bewoners vroonschuld, d. i. eene zekere som tot afkoop van heerendiensten, volgens de verdragen, in 1282 [5] door Floris met de Westfriezen gesloten, en daar liberum debitum genoemd. Bovendien betaalde elk kerspel in Friesland volgens het verdrag van 1289 de som van twee schellingen aan tijns of cijns, ook eene

---

[1] Iets dergelijks waren waarschijnlijk ook de zwijnenbede en wederbede (rambede) in Amstelland (Hamaker I, 265).

[2] Hamaker, Graf. Rek. II, 260. Reeds vroeger had de Egmonder abdij er tiëndrechten.

[3] Hamaker II, blz. 241. Misschien voor het onderhoud van 's Graven paarden? Van Loon, Aloude regeeringswijze IV, 345, houdt deze belasting voor eene, opgebracht om in tijd van oorlog de paarden der welgeboren mannen te onderhouden. Hij geeft voor dit vermoeden geen grond op.

[4] Het is merkwaardig, dat de scuutpenning wel in het opschrift van de posten wordt genoemd maar niet onder de posten zelve voorkomt. Is het een soort van tijns? Hamaker II, blz. 243.

[5] Oork. II, 649, 650, 655, 660.

soort van landrente, die men moet beschouwen als de opbrengst van ieder kerspel voor de daar woonachtige schotbaren; derhalve verving deze tijns het schot, zooals dat in het eigenlijke Holland werd opgebracht. Tijns of cijns is ook wel een algemeene naam voor belasting.

VII. De koermede of besterfte kunnen wij ook tot deze soort van belastingen brengen. Zij bestond daarin, dat de Graaf, als eigenaar van de hoorigen op zijne goederen, zich bij hun dood het beste deel (het beste hoofd), meest een stuk vee, mocht toeeigenen. De keurmede was afkoopbaar en in de 14de en 15de eeuw waren die afkoopsommen eene geregelde bron van inkomsten voor de Hollandsche graven; de afkoop geschiedde eerst voor den Raad des Graven, later op eenvoudiger wijze. Ook bij deze inkomsten kan men weder onderscheid opmerken tusschen de verschillende deelen des lands. In Friesland vond men geene keurmedigen, evenmin als er eigenlijk schot thuis behoorde, daar er ook zeer langen tijd geen landsheer rechten had uitgeoefend; de heerendiensten, die in Kennemerland, Rijnland en Waterland door de botting, enz. afgekocht waren, bestonden daar niet maar werden bij de onderwerping afgekocht door de vroonschuld. Keurmedigheid heerschte in alle overige deelen des Graafschaps, ook in die, welke oorspronkelijk tot Utrecht hadden behoord, gelijk zij in de overige landen van het bisdom werd gevonden.

VIII. Aan den landsheer kwamen alle bona vacantia. Als zoodanig kan men vooreerst beschouwen de zeedrift of zeevond: alles, wat de zee aan land spoelde, kwam den Graaf toe. Hij had in de zeeplaatsen grafelijke zeebehoeders, die de goederen verkochten en de opbrengst aan den rentmeester overleverden. Nu en dan schonken de graven ook van dit recht een deel aan hunne onderdanen weg of verkochten het.[2] Dit recht was zeer bezwarend

---

[1] Kluit, Holl. Staatsr. IV, blz. 76, en V, 96 vlg.

[2] Onder Floris V maakte de heer van Wassenaar aanspraak op het in leen bezitten van de strandvonderij van Katwijk tot Woudrichem toe. De Graaf erkende deze aanspraken niet. Zie Bijlage III bij mijne Holl. Stad in de Middeleeuwen,

voor den koopman en het is daarom geen wonder, dat verschillende steden in en buiten Holland zich er van trachtten te bevrijden: in 1470 [1] o. a. stond Karel de Stoute aan de steden van Noord-holland en Friesland toe, dat ieder koopman van daar zijne goederen, wanneer het schip, dat ze vervoerde, schipbreuk leed, mocht opvisschen of door zijne dienaren mocht laten opvisschen; dit voorrecht gold voor al 's hertogs landen en voor de zee zoowel als voor stroomen en rivieren. Men meent hieruit te kunnen zien, hoe omstreeks dezen tijd verlichter denkbeelden ingang begonnen te vinden; toch moet men zich van die verlichting niet te veel voorstellen, want de steden zullen voor dit voorrecht wel een behoorlijke som betaald hebben. Het Groot-Privilegie hief den zeevond voor de inboorlingen op.

IX. Tot de bona vacantia moet men ook rekenen de wildernissen, duinen, bosschen en meren; het algemeene woord, dat dit alles omvat, is wildernis.

Het toezicht op de bosschen was opgedragen aan den houtvester van Holland, maar de inkomsten werden evenals die der andere wildernissen door de rentmeesters geïnd. Na den dood van Frank van Borsselen in 1470, en vooral onder Maria en Maximiliaan, werden er uit die domeinen eene menigte schenkingen gedaan, welke Philips de Schoone in 1495 alle voor onwettig verklaarde. [2] Voornamelijk onder Karel V zijn herhaaldelijk ordonnantiën voor dit punt gemaakt; o. a. in 1517 [3] werd aan den houtvester met zijne drie meesterknapen de kleine rechtspraak daarover geschonken, terwijl de groote bij den Stadhouder en den Raad van Holland bleef berusten. Toenmaals waren nog de volgende bosschen: het Haagsche, Hillgommer, Dunschotensche en Haarlemsche bosch, in handen der grafelijkheid; de overige waren vervreemd of in leen gegeven.

X. Alle stroomen, rivieren, kanalen behoorden aan den

---

[1] Ms. Charter Leiden van 1 Jan.

[2] § § 11, 12, 21 en 33 van het Edict.

[3] Groot Plakkaatb. I, 1315 vlg.

vorst en ten gevolge daarvan ook het recht om er in te visschen en er op te varen, dat op de veren, de uit de stroomen opkomende eilanden, de aanspoelingen of gorsen en de uiterwaarden.

XI. Een gevolg van dit laatste recht op de stroomen en wegen was het recht om tol te heffen. Evenals alle rechten op de bona vacantia was ook dit recht een koninklijk recht geweest en wij weten, dat nog in 1195 de tol te Geervliet door keizer Hendrik VI aan Dirk VII was afgestaan. Op alle belangrijke stroomen en wegen had men tollen, waarvan de Graaf een groot deel aan zijne onderdanen verkocht. De rekeningen uit het begin der 14de eeuw noemen er nog slechts enkele op wegen en markten, die in handen des Graven waren. Van de riviertollen had de Graaf toen nog die te Ammers, Niemensvriend, Geervliet, Strienemonde, Gouda, Dubbelmonde, St. Geertruidenberg en Dordrecht; die van Ammers, Geervliet en Dort brachten het meest op. De steden verkregen meest allen reeds in de 13de eeuw bij hare eerste privilegiën ook vrijdom van de tollen in Holland, zoodat deze lasten voornamelijk drukten op het landvolk en op de vreemdelingen. Ook steden en landen buiten Holland kochten zich vrijheid van tol, soms voor eene jaarlijksche schatting, soms voor eene goede geldsom in eens.

De invoering van nieuwe tollen in landen, waarop handel gedreven werd, ontmoette gewoonlijk bij de Hollandsche steden hevigen tegenstand en vooral, wanneer dit geschiedde in landen, die ook aan den vorst zelf toebehoorden, b. v. in 1449 te Grevelingen. Evenmin echter stemden de steden gaarne toe in de oprichting van nieuwe tolkantoren in Holland, daar de vreemdelingen hunne waren hier dan weder duurder trachtten te verkoopen en de tol dus op de inboorlingen nederkwam. Zij bedongen dus in 1477 bij het Groot-Privilegie, dat er geen nieuwe tollen zouden ingevoerd worden. Maar Philips vernietigde dit artikel en stelde bij zijn edict van 1495 [1] een nieuwen tol in op het Marsdiep, op den handelsweg naar Kampen,

---

[1] § 26.

Deventer en Amsterdam, die toen reeds sedert eene eeuw veel werd gebruikt. Ook Karel V hield nauwkeurig toezicht op de tollen, waarvoor hij eenige ordonnantiën opstelde. [1]

De tollen werden gewoonlijk aan verschillende tolhouders verpacht òf tijdelijk òf in erfpacht; onder Albrecht echter kwam de gewoonte op om alle tollen te zamen voor eenige jaren te verpachten, hetzij aan één persoon, hetzij aan een consortium, terwijl in bijzonderheden bepaald werd, hoeveel tol van de goederen mocht geheven worden. Hiervan kwam men later weder terug en verpachtte iederen tol afzonderlijk. Van hoeveel belang de tolinkomsten voor de grafelijkheid waren, blijkt reeds hieruit, dat zij in 1390 de som van 12000 schilden opbrachten, [2] terwijl het meergenoemde edict van Philips zegt: «aangemerkt onze domeinen en inkomsten grootendeels bestaan uit tolgerechtigheden...». Toen (in 1495) brachten de tollen van Geervliet, Gorkum, Schoonhoven en Iersekeroord alleen wel ƒ 12000 op. [3]

XII. De grafelijke r e n t e n in de steden werden getrokken uit die rechten, welke de Graaf er niet aan de steden of aan edelen had afgestaan; men noemde ze c l e y n e p o y n c t e n. Zulke rechten waren: het recht van de gruit of van de bierbrouwerij, het recht van de maat of van accijns op koren, boter, laken enz., dat van de waag, van de markt, de school, de kosterij, het klerk- of secretarisambacht, de makelaardij, het recht van het schroot of van den wijnpeil, het recht van den wind of het molenrecht. In den loop der 14de eeuw werd door Albrecht het grootste deel van die rechten aan de respectieve steden verkocht, terwijl zijne opvolgers de rest vervreemdden. Philips III verkocht nog in 1559 b. v. aan Amsterdam zijn gruitrecht; dit was een der laatste rechten van dien aard, die de vorst behouden had.

---

[1] Groot Plakkaatb. I, 1541.

[2] Rek. 1389—90 (ms. Rijksarchief.)

[3] § 6 van het Edict.

Gewoonlijk werden de nog overgeblevene door den rentmeester verpacht.

XIII. De vervallen (reditus fiscales) brachten jaarlijks ook eene aanzienlijke som op. Zij bestonden uit:

1°. De opbrengst der verbeurdverklaring van goederen, die bij de tollen of accijnsen te laag waren aangegeven.

2°. De opbrengst der goederen van bastaarden, die geen recht voor de wet bezaten. [1] Dit recht werd in de 14de eeuw in vele steden afgeschaft.

3°. Die der goederen van zelfmoordenaars en veroordeelden, van ballingen en voortvluchtigen. In de 14de eeuw werd bijna in alle steden ingevoerd, dat de vrouw de helft van het eigen goed des mans terugkreeg; later werd de te verbeuren som op een maximum van 60 pond gesteld.

4°. Die der goederen van vreemdelingen, die in het land stierven. In het midden der 14de eeuw werd dit recht bij overeenkomsten met buitenlandsche vorsten en steden zeer beperkt, hetgeen zeer in het belang van den handel was en milder bepalingen ook voor Hollanders elders ten gevolge had.

5°. Het aandeel in de boeten of breuken, dat den landheer bij ieder vonnis toekwam. Dit aandeel verschilde zeer, gewoonlijk was het $\frac{1}{2}$ of $\frac{1}{3}$.

XIV. Van zeer veel belang waren bij de rekeningen over de grafelijke inkomsten die, welke voortsproten uit den verkoop van domeinen en handvesten aan steden en particulieren. Hoe dikwijls de eersten door de vorsten werden verkocht, hebben wij reeds vroeger gezien; ook de laatsten leverden niet minder op, daar geen privilegie werd verleend dan bij verkoop. De handvesten waren, zooals Kluit terecht opmerkt, eigenlijk niet anders dan koopcontracten, waarbij echter de schijn van vrijwillige schenking bewaard werd, doordat de koopsom onder de hand werd vastgesteld en niet

---

[1] Mem. Rosa (ms. Rijksarch. II, 191.)

in het stuk werd genoemd; de steden hebben dus volkomen gelijk gehad om allen inbreuk op hare privilegiën te keeren, als inbreuk op een gekocht en betaald recht. Het hoofdstuk «vercofte goeden» is altijd een der belangrijkste uit de grafelijke rekeningen, zoowel wat het bedrag der sommen, als wat de hoedanigheid der verkochte zaken betreft.

Dit waren de gewone inkomsten der grafelijkheid. Ofschoon haar gezamenlijk bedrag tot eene tamelijke hoogte steeg, waren zij toch niet voldoende voor de groote kosten, die èn het bestuur des lands èn de zware binnen- en buitenlandsche oorlogen vorderden. De laatsten sleepten het meeste geld weg, wat vrij zeker schijnt, wanneer men zich slechts herinnert, dat de 14de eeuw, behalve den verwoestenden binnenlandschen krijg van 1349 tot 1354 en de herhaalde opstanden en oproertjes onder Albrecht, die bijna geen enkel jaar rustig kon regeeren, [1] — dat de 14de eeuw niet minder dan 5 kostbare oorlogen, door Holland gevoerd, kan aanwijzen; het waren: de Vlaamsche oorlog onder Jan II en Willem III, de Utrechtsche en Friesche oorlog van Willem IV, de Utrechtsche en Friesche oorlogen onder Albrecht. De 15de eeuw was niet veel kalmer. Op de Arkelsche oorlogen, die de geheele regeering van Willem VI beslaan, volgt bijna onmiddellijk de strijd tusschen Jacoba en Jan van Beieren, wiens erfgenaam, Philips, den 14 jarigen oorlog eindigde; dan komen de zeeoorlog met Engeland en de Oostzeehavens, [2] de oorlogen van Philips en Karel met Frankrijk, de opstand van Gent, de Zwitsersche krijg; daarna weder een hevige oorlog met Frankrijk; vervolgens de binnenlandsche oproeren, die Kennemerland, Westfriesland en Rijnland teisterden, de uitputtende strijd met de

---

[1] Zie mijne studie over zijne regeering in deze Bijdragen, 3de Reeks II, blz. 244 vlg.

[2] Alleen de latere jaren van Philips den Goede maakten eene loffelijke uitzondering. Het waren jaren van vrede, rust en welvaart.

Gelderschen en eindelijk in de 16de eeuw de hardnekkige worsteling van Karel V en Philips III met Frankrijk. Wij moeten de veerkracht bewonderen der Middeleeuwsche staten, die telkens en telkens weder na zware beproevingen opstonden en zich, gelijk Holland, bijna altijd krachtiger verhieven, — gelijk Holland, dat, uitgeput en moede, na eene rust van weinige jaren bijna alleen den strijd dorst wagen tegen het machtige Spanje!

Voegt men hierbij een steeds toenemend heirleger van ambtenaren, wier aantal door Philips den Schoone werd beperkt maar onder Karel V weder aanzienlijk vermeerderde, dan is het zeer duidelijk dat men aan de spilzucht van Willem IV, Albrecht en Willem VI niet uitsluitend den achteruitgang van de Hollandsche financiën moet wijten.

Reeds in het begin der 13de eeuw waren de gewone inkomsten des vorsten niet toereikend meer en moest men tot buitengewone middelen zijn toevlucht nemen. Deze middelen waren drieërlei: leeningen, verkoop van lijfrenten, beden. Wij zullen ze achtereenvolgens beschouwen.

I. Leeningen. Van oudsher was de Kerk tegen het uitzetten van geld op rente geweest; het «mutuum date nihil inde sperantes» was in de 11de en 12de eeuw door de scholastieken uitgewerkt en met redenen gestaafd. Maar de praktijk had aan deze theorie getornd [1] en, ofschoon zelfs nog in de 14de eeuw de schrijvers over handelsrecht het uitzetten van geld op rente bestreden, [2] was toch met de opkomst der steden en van den handel (bij ons in het begin der 13de eeuw) de werkelijke toestand met hunne stellingen in strijd; geen tak van handel immers ware voor eenige uitbreiding vatbaar geweest bij het behoud van zulk een grondbeginsel. Het

---

[1] Endemann, Studien in der Röm. kan. Wirthschaftslehre I, 23; Fruin, Eene Holl. stad in de Middeleeuwen (Gids, Nov. 1873), op het einde.

[2] Endemann I, blz. 29.

wisselrecht kwam dan ook hier in het begin der 14de eeuw reeds tot eenige ontwikkeling; de campsores of lombarden traden op.

Oorspronkelijk waren deze lieden, wier bedrijf in Noord-Italië het eerst schijnt opgekomen te zijn, niet anders dan eenvoudige wisselaars, [1] bij wie men verschillende munten ten behoeve van handel en verkeer kon inwisselen. Weldra echter veranderde de aard van hun beroep en men leende ook geld van hen tegen interest, hetgeen ten onzent zeker reeds in de dagen van Floris V voorkomt: de wisselaars werden bankiers, ofschoon hun oude naam campsores (ruilers), nog behouden bleef tot omstreeks het midden der 14de eeuw, wanneer de rekeningen hen altijd lombarden noemen.

Spoedig kwamen hier uit Vlaanderen en Brabant de eerste wisselaars. Omstreeks 1250 waren zij te Dordrecht en uit deze koopstad verspreidden zij zich naar de overige steden van Holland.

Voor de uitoefening van hun bedrijf betaalden zij jaarlijks aan de grafelijkheid een zekere som, die geregeld een vrij belangrijken post op de rekeningen vormt. Zij bezaten allerlei vrijheden en vormden in de steden firma's van twee of meer leden, onder bescherming van den vorst, die hunne hulp dikwijls noodig had en hunne vrijheden telkens vermeerderde. Hun toestand in de maatschappij biedt veel overeenkomst aan met die der Dortsche muntbeambten, die ook een dergelijke vereeniging vormden en in een grafelijke woning samenleefden, zoodat zij tot den vorst in nauwe betrekking stonden, wat voor zijne kas van veel belang was. Evenals echter de groote voorrechten der muntbeambten te Dort in het laatst der 14de eeuw de ergernis der bevolking begon te wekken, ontstond in het laatste gedeelte der volgende eene heftige beweging tegen de lombarden. Verschillende steden drongen aan op hunne wering, en in 1474 gelukte het werkelijk bij het toestaan eener bede [2] Karel den Stoute daartoe te bewegen. Maar de

[1] l. l. I, 101.

[2] Ms. Thes. rek. Leiden 1474, f. 58 en 56 r.

maatregel was slechts tijdelijk; kort daarna werden de kantoren der lombarden weder geopend en het Groot-Privilegie maakt geen melding van eenige poging der steden om die machtige geldmannen te verwijderen.

Hunne banken waren vooral in de 14de eeuw dikwijls de havens, waarin het schip der staatsfinanciën zich voor schipbreuk trachtte te redden. Voor die diensten werd hun een hooge interest betaald.

Behalve de lombarden traden ook particulieren dikwijls als geldschieters op: voorname edelen en rijke kooplieden sprongen dikwijls voor hun vorst in de bres. Reeds in de dagen van Floris V meenden die geldschieters, dat toch eene zekere borgtocht wenschelijk was; als borgen traden weder andere voorname edelen en kooplieden, maar ook de steden, op. Deze geimproviseerde bankiers namen toen nog niet altijd interest. De steden werden in de 14de eeuw langzamerhand de eersten, tot wie de vorst zich wendde om leeningen te sluiten. Reeds in de vroegste ons bewaarde rekeningen der grafelijkheid vindt men verscheidene voorbeelden van steden, die aan den vorst belangrijke geldsommen leenen, vooral onder Willem IV, die zooveel geld noodig had. De leeningen vonden nu niet meer plaats zonder borgtocht of rente: het toenemende verkeer had bewerkt, dat men zijn geld niet meer zonder eenige vergoeding in de waagschaal stelde of tijdelijk afstond. Geen leening werd sedert dien tijd door de steden toegestaan, of de vorst moest een deel der domeinen in hare handen stellen. Zelfs Karel de Stoute moest in 1472 eenige zijner domeinen aan de steden verpachten, [1] evenals zijn vader in 1452 had moeten doen om Gent te kunnen bedwingen. Nog in 1528 en later waren die panden niet gelost; Haarlem alleen had na den Kaas- en broodkrijg van de aan die stad verpachte domeinen afstand moeten doen, tot straf voor zijn opstand, terwijl het geleende geld geconfisceerd werd.

De rente van geld bedroeg in de 14de eeuw ± 10 %, in de

Zie de Thes. rek. van Leiden na dit jaar.

15de 6 à 8, % daar er toen reeds meer veiligheid van verkeer en zekerheid van eigendom bestond.

Het tweede middel, waarvan wij melding maakten, was het verkoopen van lijfrenten. Elders [1] is reeds aangetoond, hoe dit voor de steden in zijn werk ging; daar werd ook van de grafelijke renten gesproken. Thans worde nog een enkel woord daaraan toegevoegd, n. l. dat in de 15de en 16de eeuw, na den Zoen van Delft, de betaling der grafelijke lijfpensiën geheel ten laste der steden kwam. Zij toch en hare poorters werden bij wanbetaling lastig gevallen, hare goederen werden aangehouden, hare geldswaarden in beslag genomen. Zoo kwamen de steden er eindelijk in het laatst der 15de eeuw toe een bepaalden post op haar budget te plaatsen voor de geregelde betaling der lijfpensiën ten laste der grafelijkheid, waarmede zij eigenlijk niets te maken hadden.

Langer zullen wij ons thans hebben bezig te houden met het derde middel, de beden, die in onze staatkundige toestanden zulk eene hoogst belangrijke rol hebben gespeeld. Om beden te vragen toch roepen de graven het eerst hunne steden en landen bijeen, het begin van die merkwaardige vertegenwoordiging, de Staten, wier macht die van den landheer boven het hoofd zou wassen. Om beden toegestaan te krijgen moest immers de Graaf een zeer groot deel zijner landsheerlijke macht in handen der onderdanen overbrengen. De zware beden van Karel V en Philips verwekten bovendien ontevredenheid met hun beheer. Om het vragen van beden te kunnen vermijden, wenschte Philips den 10den penning ingevoerd te zien, een der machtigste beweegredenen tot den opstand tegen Spanje en daardoor een der belangrijkste oorzaken van het ontstaan der Nederlandsche Republiek.

---

[1] In deze Bijdragen, 3de Reeks, I, blz 284 vlg.

De beden [1] of vrijwillige bijdragen dagteekenen reeds van zeer oude tijden. Men heeft ze reeds in den Frankischen tijd gegeven als annua dona, die den vorst op het Meiveld werden gebracht. De frankische graven begonnen ze onder Karel den Groote voor zich zelve van de bewoners hunner distrikten te eischen, maar de machtige vorst deed dat misbruik weldra ophouden. [2]

Onder het leenstelsel maakte men van deze gewoonte gebruik om den leenheer bij zekere gelegenheden eene tegemoetkoming te bezorgen van de zijde zijner vrije onderdanen. Die gelegenheden waren b. v. huwelijken en geboorten [3] in de vorstelijke familie, groote reizen in het belang des lands ondernomen naar het keizerlijk hof, de plechtige ridderslag, gevangenschap des vorsten, een verdedigingsoorlog. In al deze gevallen hebben de onderdanen later gewoonlijk weinig of geene moeielijkheden gemaakt; toch kwam dit wel eens voor, gelijk de Kennemers in 1323 weigerden aan Willem III zulk eene bede op te brengen, toen zijne drie dochters kort na elkander huwden. Onder Karel V en Philips II, toen men, naijverig op de privilegiën en steeds gezind om weinig te betalen, ieder middel zou hebben aangegrepen om zich aan opbrengst van bede te onttrekken, was er nooit kwestie van weigering in geval van een huwelijk.

Bij de huldiging van den vorst was in de 14de eeuw iedere stad gewoon, hem eene zekere som aan te bieden; zoo ontving Albrecht in 1389 bij zijne huldiging van Amsterdam 700 dordr. guldens, van Leiden 4000, van Delft 4000, van Haarlem 5000, van Rotterdam 1500 enz.; [4] het platteland gaf bij die gelegenheid eene dubbele bede. [5]

---

[1] Kluit maakt er op opmerkzaam, dat ook de jaarbede of het schot dikwijls bede of petitio heette en men zich dus moet wachten iedere petitio als eene vrijwillige bijdrage te beschouwen. Zie boven, blz. 50, noot 2.

[2] Capit. 801, cap. 66.

[3] In lateren tijd kregen ook de prinsen van Oranje bij hunne geboorte zekere geschenken van de steden en provinciën.

[4] Dort beriep zich altijd op zijne oude privilegiën, die het van alle petitiën vrijstelden. Later hierover meer.

[5] Ms. Thes. Rek. Rijksarch. 1389—90, f. 34 vlg.

Ook de latere vorsten ontvingen bij hunne huldiging altijd zulke sommen gelds; Philips II kreeg in 1549 nog 50,000 philippus guldens, die geïnd werden op de oude wijze, door n. l. op iederen morgen lands 2 stuivers belasting te leggen; men noemde die bede eene blijde inkomst, naar de gelegenheid, waarbij het geld was geschonken. Onder Albrecht en ook nog in de dagen van Philips werd deze opbrengst echter altijd als eene welwillendheid van de steden beschouwd.

Tochten naar Keizer of Paus kwamen later weinig of niet meer voor, zoodat men deze zaak niet meer hoort noemen: de omstandigheid, dat Maximiliaan en Karel V in zulk een nauwe betrekking tot ons land stonden, heeft natuurlijk op het eindigen der beden voor reizen naar den Keizer grooten invloed gehad.

De meest voorkomende van alle gelegenheden, waarbij den vorst volgens leenrecht eene bede werd ingewilligd, was wel een verdedigingsoorlog. Daar het nu dikwijls zeer moeielijk viel te beslissen, wie de aanvaller was, begon men allengs het begrip van verdedigingsoorlog ruimer te nemen en alle oorlogen als een reden tot bedeheffing te beschouwen. Reeds in het laatst van de 14de eeuw, tijdens de Friesche oorlogen, bleek het evenwel, dat men zich nog zeer goed herinnerde, waaruit die bedeheffing was voortgekomen, en de steden weigerden telkens het opbrengen van nieuwe onderstandsgelden [1] voor dezen agressieven krijg. De bedeheffingen in oorlogstijd waren reeds zwaar onder de Henegouwsche graven, die in hun erfland reeds sedert meer dan eene eeuw het in Frankrijk gegeven voorbeeld hadden gevolgd en in de 14de eeuw ook in Holland deze gewoonte invoerden.

De eerste beden, waarvan wij onder Willem III lezen, waren die in Zeeland tijdens den Vlaamschen oorlog. [2] Daar werd toen bijna jaarlijks eene bede van 2, 3 of meer grooten per gemet ge-

---

[1] Zie mijne Holl. Stad in de Middeleeuwen, blz. 89 vlg.

[2] Zie de grafelijkheidsrekeningen in Zeeland, uitgegeven door den heer Hamaker.

geven, op dezelfde wijze als in 1334 [1] in Rijnland en Delfland 2 penningen van iederen morgen werden toegestaan met de bijvoeging « dat dit van geen rechte en was ende tot geen gevolg en strekken zoude.'' Beroemd is ook de bede van denzelfden graaf in Holland, waarbij zijne onderdanen hem 10,000 schilden in plaats van de gevraagde 1000 wilden geven. Leerrijker is echter die van 1344, omdat zij ons aantoont, hoe de heffing in zijn werk ging.

Voordat wij hiertoe overgaan zal het dienstig zijn eerst te zien, hoe de bede gewoonlijk gevraagd werd.

De Graaf moest in ieder distrikt in persoon het verzoek aan zijne onderdanen doen: dezen werden daartoe naar eene bepaalde plaats bijeengeroepen en antwoordden dadelijk. Zoo was de oude toestand. Hierin kwam weldra verandering. Spoedig ontbood de vorst gevolmachtigde afgevaardigden der districten en steden naar zijn residentie, den Haag, en legde hun daar in persoon het verzoek voor. Zoo geschiedde het onder Albrecht. [2] Voor de Bourgondische hertogen, die slechts zelden in Holland waren, was het natuurlijk zeer lastig ter wille van iedere bede daar te komen. Zij trachtten dus in te voeren, dat commissarissen van hunnentwege eene bede vroegen. Beteekende de bede niet veel, dan maakten de afgevaardigden geen zwarigheden, maar ten opzichte van de groote beden, die soms 10 jaar lang moesten betaald worden, was het een ander geval. Dan aarzelden de steden, zooals in 1451, « alsoe altijt ghewoenliken is geweest, dat men mynen genadighen here noch sijn voirvaderen nye bede en gegeven heeft, hi of sijn oudste soen en was in den lande ende plaghen zelver die bede te begheren » [3]. De eigenlijke reden was natuurlijk, dat de commissarissen geen nieuwe privilegiën konden beloven, zooals de vorst na het bestaan eener bede meestal

---

[1] v. Mieris II, 559.

[2] Ms. Rek. Rijksarch. 1394—95, f. 18 r.

[3] Ms. vroedschapsresol. Leiden 1451, f. 14 r.

schonk. De steden gaven in 1451 echter toe,[1] toen de commissarissen eene acte van non-prejudicie teekenden. In 1462 bij de nieuwe groote bede was dan ook Philips' zoon, Karel, zelf tegenwoordig. Met hem kon men niet zooveel wagen en bukte steeds voor zijn wil. Hij liet echter dikwijls gemachtigden van de Staten naar zijne residentie in de zuidelijke gewesten komen om zoo ten minste nog iets van den vorm te bewaren. Na zijn dood werd Maria weder gedwongen om bij het Groot-Privilegie de belofte te doen, dat zij altijd zelf de beden zou komen vragen; toen zij dan ook op 6 Oct. 1477 weder commissarissen zond om eene bede te verzoeken, weigerden de steden[2] en zij kon niet nalaten zelf over te komen. Philips de Schoone en Karel V maakten hier echter een einde aan. Onder hen was het gewoonte, dat de landvoogd of landvoogdes van de « landen van herwaarts over » òf de Staten bij zich liet komen, en dan zelf de aanvrage deed, òf commissarissen zond, terwijl nu en dan ook de Stadhouder van Holland of de President van den Raad het voorstel tot de bedeheffing overbracht. Was de vorst in de Nederlanden, dan gebeurde het wel, dat hij zelf kwam vragen. Onder Philips III bleef het zoo.

Zoo werd dan de bede gevraagd met bijvoeging van de redenen, die den vorst bewogen een beroep op de beurzen zijner onderdanen te doen.

Hadden dezen nu het recht om te weigeren?

Zekerlijk hadden zij daartoe het r e c h t, behalve in de gevallen, die het leenrecht aangaf. Maar is het de vraag, of er van dat recht met succes gebruik werd gemaakt — daarop kunnen wij bepaald ontkennend antwoorden voor den tijd van de Bourgondiërs en Oostenrijkers, die macht genoeg hadden om de weerspannigen te dwingen. Wij merkten straks op, hoe een zwak vorst als

[1] l. l. f. 15 v.
Philips liet in 1452 door zijn stadhouder aan de Staten een bede voorstellen, onder voorwendsel dat hij wegens de heerschende pest niet in Holland durfde komen (van Limb. Brouwer, Bourg. Charters blz. 104).

[2] Ms. Vroedschapsres. Leiden II f. 97 v.

Albrecht op eene weigering stuitte tijdens de Friesche oorlogen, maar zulke gevallen waren uitzonderingen. Later evenwel bleef eene aanvankelijke weigering geene uitzondering meer.

In 1470 b. v. werden reeds twee zware beden, vroeger voor een aantal jaren toegestaan, betaald, maar toch vroeg Karel de Stoute nog 120,000 kronen van al zijne landen samen voor eene wapening tegen Frankrijk. De Staten opperden bezwaren, vooral op hunne armoede wijzende; Karel gaf daarom gedeeltelijk toe en beperkte zijn eisch tot eene anticipatie op de eerstkomende termijnen van de toegestane beden. Ook dit werd geweigerd. Maar Karel had nog meer pijlen op zijn boog en vroeg van de onderzaten, « dat elc nae groetheyt van syne goeden setten soude een man van wapene. » Toen stonden de Staten uit vrees voor erger de anticipatie toe.

Het bleek weldra, dat al het toegeven van Karel slechts schijnbaar was geweest; 18 Aug. 1471 bleek een vreemd gerucht waarheid te bevatten: Holland en Zeeland werden tegen hun zin op $\frac{1}{4}$ der 120,000 kronen gesteld en met het bericht hiervan kwam tevens de verklaring, dat Karel dit « niet en hilde als een bede, mar dat ment hem sculdich is. » Toch hielden de Staten vol. Karel verplaatste nu den stapel van de Oostzeewaren naar Antwerpen en Bergen en bewerkte zoo eene toestemming zonder eenige conditie. Toen hij deze verkregen had (het was ondertusschen reeds 19 Dec. 1471 geworden), maakte hij van de gelegenheid gebruik om eene continuatie te vragen der 10jarige bede, die met Kerstmis 1472 zou afloopen: eerst een half jaar later consenteerde men hierin. [1]

In 1483 weigerden de Staten eene bede aan Maximiliaan en Maria, omdat er een binnenlandsche oorlog was [2]; ook in 1542 weigerden de Staten eerst, om evenwel later op de weigering

---

[1] Deze bijzonderheden zijn genomen uit de Leidsche Thesauriersrekeningen van 1470, 71 en 72.

[2] Vroedschapsres. Leiden II, f. 152 r.

terug te komen. Hieruit blijkt, dat zij zich in allen gevalle het recht tot weigeren toekenden. [1]

Eene volgehouden weigering kwam zelden voor maar wel bewerkten de Staten dikwijls eene vermindering van de bede. Zoo liet Philips de Goede in 1451 eerst eene bede voorstellen voor 12 jaar, die op remonstrantie der Staten tot eene voor 10 jaar werd teruggebracht. In de latere jaren van Karel V en onder Philips III werd dit verminderen of liever dit aanvankelijk overvragen der regeering zeer gewoon en bijna geene enkele petitie ging door in haar oorspronkelijken vorm. Op de remonstrantie der Staten, zooals de term luidt, volgde bijna altijd eene moderatie der eerste propositie.

De bezwaren der Staten waren van verschillenden aard. Nu eens waren het de zware beden, die men reeds had toegestaan, of buitenlandsche oorlogen, dan weder achteruitgang van handel en nijverheid, armoede des lands, dijkbreuken en watervloeden, waarop de Staten wezen. Sommige zaken golden in de 15de en 16de eeuw ook bij de regeering als wettige bezwaren: Philips de Goede gaf in 1452 [2] aan Holland, Zeeland en Friesland het voorrecht, dat zij bij binnenlandschen oorlog en overstrooming vrij zouden zijn van bede. In 1480, toen Maximiliaan en Maria in geldverlegenheid zaten, verzuimden de Staten dan ook niet »item ende oick vuyt te sonderen die saken ende puncten, die men gewoenlic in allen beden pleegt vuyt te sonderen, te weten van merckelic ende groot ongheval van brande, van inbreken van dycken ende van oirloge, dat men nu stelt ende verstaet van oirloge binnenslants, ende dat tot sulken plecken, daer dat ongheval gebueren mochte, die voirsz. bede gheen loop hebben en sal.» [3]

---

[1] Reg. v. d. Goes. 24 Maart.

[2] van Limb. Brouwer, Bourg. Chart., blz. 104.
Philips had toen geld noodig voor het bedwingen van Gent en gaf daarom dit voorrecht.

[3] Groot Plakkaatb. II, 675.

den stellen of over die der regeering beraadslagen. Zoodra dus de afgevaardigden de propositie aangehoord hebben, gaan zij in die tijden ieder naar hunne stad en bespreken daar in de vroedschap het voorstel der regeering. Vervolgens keeren zij met eene bepaalde instructie naar de Staten-vergadering terug op den dag, dien de Stadhouder of de Raad van Holland heeft aangewezen als dien, waarop antwoord wordt gewacht. Nooit volgt dan dadelijk toestemming van alle steden, maar ieder komt met zijne bezwaren voor den dag. Kunnen al deze verschillende meeningen in één geheel samengevat worden, dan wordt dadelijk een antwoord bij den commissaris ingeleverd; in het tegenovergestelde geval heeft er later een nieuwe vergadering plaats, nadat de afgevaardigden eene andere instructie van huis hebben gehaald. In den tusschentijd worden nu en dan pogingen aangewend om de weerspannige steden door beloften of bedreigingen tot toestemming in het voorstel der regeering te brengen. Soms schenkt de vorst, of de landvoogd in diens naam, moderatie of vermindering aan eene tegenstribbelende stad; maar ook dan nog volgde niet altijd toestemming en het is meer dan eens gebeurd, onder Karel V en Philips III vooral, dat het een half jaar of langer duurde, eer de beslissing werd verkregen. [1]

Hier doet zich de vraag op, of ééne stad door hardnekkige weigering de bede kon doen vervallen. Het voorgevallene in 1542 [2] geeft ons daarover inlichting. De Keizer had *f* 80,000 gevraagd tot verdediging des lands; de Staten weigerden eerst, maar later kwam men nog eens bijeen en stond toen eene anticipatie toe op de eerst verschijnende bede. De koningin-landvoogdes, Maria van Hongarije, toonde zich zeer verbolgen, waarop alle steden behalve Leiden en Amsterdam toegaven. De koningin zond nu de afgevaardigden dier bede steden naar huis om eene nieuwe instructie; toch werd de bede reeds vóór hunne terugkomst als geconsenteerd beschouwd. Zulk een consenteeren bij overstemming noemde men «vervangen.» De Staten

[1] Deze schets is getrokken uit de resolutiën in het Register van van der Goes.

[2] v. d. Goes, 24 Maart 1542 en 22 Juli 1540.

betwistten den vorst altijd het recht op die wijze een consent door te drijven maar onder Karel V en Philips werd dit toch gedaan. Ook in veel vroegeren tijd had men hierover moeilijkheden gehad, o. a. in 1323 in de dagen van Willem III, toen de Kennemers eene bede weigerden. Juist eene eeuw later weigerde Delft, maar werd door de andere steden tot toegeven gedwongen. [1] In 1429 weigerden eenige Maaslandsche dorpen en sloegen zelfs den schout van Delft in die stad dood; [2] zij werden gestraft. Zoo waren er wel antecedenten voor het « vervangen » van steden en zelfs van geheele districten.

Was het antwoord weigerachtig of wilde men eene moderatie, dan werden de afgevaardigden meestal niet vriendelijk ontvangen. Reeds Karel de Stoute ontving zulk eene deputatie in 1469 zeer onheusch; de afgevaardigden van Leiden vertelden, dat zij en hunne medeafgevaardigden ontvangen werden « in sijn oratoir, dair oic seer scarp gesproken wart »; daarna liet hij hen arresteeren en een paar van hen werden naar Holland gezonden om het consent te vragen, dat zij ook verkregen. [3] Ook Maria van Hongarije en vooral Alva ontvingen de afgevaardigden dikwijls zeer cavalièrement: de laatste dreigde op 24 November 1571 bij bezwaren tegen het verzoek tot invoering van den 10den penning, « dat sy sulcks andermaal niet meer doen en souden, of syne Exc. en soude tselve hemluyden soe wel niet afnemen, als sy meenden [4]; » den volgenden dag joeg hij de gedeputeerden weg. Bij het zien van zulke tooneelen kunnen wij ons dan ook begrijpen, hoe de Stadhouder en de commissarissen dikwijls aarzelden, weigeringen aan den vorst of den landvoogd over te brengen [5].

Had men eindelijk en ten laatste geconsenteerd, dan werd het consent schriftelijk den vorst of den landvoogd aangeboden

---

[1] Thes. rek. Leiden 1423 (ms.). Zie mijne Holl. Stad in de Middeleeuwen, blz. 85.
[2] van Limb. Brouwer, Bourg. Charters, blz. 6.
[3] Thes. rek. Leiden 1469 (ms.).
[4] Reg. van der Goes, 24 Nov. 1571.
[5] Passim bij van der Goes.

verandering afkochten; ook onder Willem VI werd deze nog geheven maar zij is na den Beierschen tijd vervallen.

Na het verstrijken van dezen termijn van 6 jaar werd met Allerheiligen 1411 eene driejarige bede toegestaan,[1] toen Willem Eggert thesaurier der grafelijkheid was; waarschijnlijk bedroeg deze 30,000 kronen of 40,000 pond 's jaars.

Bij het huwelijk van Jacoba in 1416[2] werd eene gelijke bede van 40,000 pond 's jaars voor 5 jaar toegestaan;[3] deze liep ten einde met St. Jan 1421.

Jan van Beieren liet zich met Kersmis 1422 ook eene 5 jarige bede van dezelfde grootte consenteeren.[4]

In Oct. 1426 werd eene bede van 30,000 schilden toegestaan[5] en in Mei van het volgend jaar eene van 20,000 schilden.[6]

Zwaarder werden de beden nog onder Philips den Goede. In Juli 1428, «als die Zoene van Delft gemaict was», werd aan Philips en Jacoba door de Staten van Holland eene 10 jarige bede van 60,000 pond toegestaan, te betalen ieder jaar in 2 termijnen, met Kersavond en St. Jan.[7] Deze nieuwigheid, onder den indruk van den Zoen van Delft ingevoerd, vond natuurlijk hier en daar tegenstand o. a., zoo als wij zagen, in Maasland. De regeering bepaalde, dat de grafelijke lijfpensiën zouden betaald worden met deze bede, voor zoover door de Noordhollandsche steden opgebracht, en deze machtige lichamen namen er op die voorwaarde genoegen mede, omdat van de geregelde betaling haar handel grootendeels afhing.[8]

---

[1] Ms. Thes. rek. (Rijksarchief) 1411—12, f. 18 vlg.

[2] Men ziet, dat thans nog 1 of 2 jaar tusschen elke bede verloopt.

[3] Ms. Thes. rek. (Rijksarchief) 1416—17, f. 11 vlg. Dat deze bede even hoog was als de vorige blijkt uit de opgaven van de quoten der steden.

[4] Ms. Thes. rek. (Rijksarchief) 1423—24.

[5] Ms. Thes. rek. (Rijksarchief) 1425—27, fol. 44.

[6] Eod., fol. 59.

[7] Ms. Thes. rek. (Rijksarchief) 1428—30. Zeeland gaf tegelijk eene 2 jarige bede ten bedrage van de helft dier som.

[8] Zie mijne Holl. Stad in de Middeleeuwen, blz. 80, en boven, blz. 63.

Ook onder Jan van Beieren was het reeds voorgekomen, dat, terwijl eene bede nog loopende was, eene nieuwe som in eens werd gevraagd. Dit geschiedde ook in 1436 tijdens den oorlog van Calais, waarin de Vlaamsche steden Philips in den steek lieten. De vorst liet den onderzaten de keus tusschen eene dubbele bede en den 100sten penning van het vermogen; sommigen kozen dit, anderen dat. [1]

Sedert dezen tijd zijn de groote en gewone beden ordinarisbeden genoemd, terwijl de buitengewone den naam van extraordinaris voerden. Die extraordinaris-beden werden onder den eersten Philips nog maar voor 1 jaar of voor eenmaal gevraagd; onder Karel den Stoute werden ook zij voor meer jaren geeischt, terwijl Karel V en Philips III op deze wijze dikwijls drie beden te gelijk loopende hadden.

Merkten wij straks reeds op, dat onder Willem VI soms een of twee jaar verliepen, voordat eene nieuwe bede geheven werd, hetzelfde verschijnsel ontmoeten wij weder in 1439, na de eerste 10 jarige . [2]

Maar de rust duurde toen slechts 1 jaar, want met Kersmis 1439 begon de betaling eener nieuwe 5 jarige bede, van 36,000 bourg. schilden. [3] Ook na deze volgde rust, thans slechts van een half jaar, tot St. Jan 1445, toen eene 6 jarige bede kwam, van 60,000 pond.

Twee 10 jarige van ongeveer dezelfde sommen, de eerste van 1451 tot 1461, de tweede van 1462 tot 1472, werden later onder Philips den Goede toegestaan.

Nog terwijl de laatste bede liep, overleed Philips en werd door Karel opgevolgd, met wiens financieele denkbeelden de Staten reeds

[1] Ms. Thes. rek. (Rijksarchief) 1439—40.

[2] Ms. Thes. rek. (Rijksarchief) 1439—40: „also binnen dien jair geen bede en versceen te ontfaen."

[3] l. l., f. 17.

onder zijn vader kennis hadden gemaakt. Spoedig bleek het, dat hij de verwachtingen, die men koesterde, nog zou overtreffen, want hij vroeg voor zijn «blijde inkomst» in 1469 [1] eerst van al zijn landen samen 240,000 leeuwen (= 360,000 pond) en toen men dit weigerde en hij kort daarna huwde, het dubbele, wat hem in Holland — wij zagen, hoe ongaarne, — weldra voor 6 jaar werd toegestaan. [2] Alsof dit niet genoeg was, kwam er in 1473 een nieuwe 6 jarige bede, die slechts vier jaren lang betaald werd.

Nauwelijks toch had men zekerheid van zijn sneuvelen bij Nancy, of Maria werd gedwongen den termijn, die juist betaald zou worden, kwijt te schelden en bovendien de bede voor de beide volgende jaren geheel en al te schrappen; de Staten verbonden zich daarentegen haar tegen Frankrijk te helpen en de zee vrij te houden. Zij kregen op deze wijze zelf het bestuur over de uitgaven voor den oorlog en rustten dan ook trouw schepen uit. Leiden o. a. nam er twee voor zijn deel. [3]

Het bleef evenwel niet lang twijfelachtig, dat de verwarring in de financiën van den staat nog toe zou nemen, wanneer men het beheer daarvan aan het algemeene bestuur onttrok. In Mei 1480 werd eene nieuwe 10 jarige bede toegestaan van 60,000 pond 's jaars, maar tevens bepaald, dat deze op de gewone wijze zou dienen tot «blijde inkomst» van Maria en gerekend zou worden ingegaan te zijn met St. Jan 1478. [4]

In het laatst van 1488 werd eene tweede 10 jarige bede geconsenteerd van dezelfde grootte, loopende tot Kersmis 1497 [5].

Dit was de laatste der 10 jarige beden. Gedurende de regeering van Philips den Schoone, het tweede regentschap van Maximiliaan

---

[1] Thes. rek. Leiden 1468, 69 en 70.

[2] Zie boven, blz. 72.

[3] Thes. rek. Leiden 1477.

[4] Rek. der bede van 1484 (ms. Rijksarchief).
Kluit begaat bij de behandeling der beden van de 15de eeuw telkens vergissingen, doordat hij de rekeningen der grafelijkheid niet heeft ingezien.

[5] Thes. rek. Leiden 1487—88, f. 91 r.

en het begin van de regeering van Karel V werden de beden slechts voor 3 of 4 jaar toegestaan, ofschoon er toch dikwijls twee of drie tegelijk liepen, zoodat b. v. in 1523 behalve 20,000 pond, die aan den koning van Denemarken als subsidie werden gezonden, door Holland bijna 100,000 pd. werd betaald. [1]

Na 1530 komen weder 6 jarige beden voor als ordinaris-beden maar deze zijn van 60,000 pond, zooals zij vroeger waren geweest, reeds tot 80,000 pond gestegen. [2] In 1531 [3] klagen dan ook de Staten van Holland steen en been: zij hebben 25 jaar lang oorlog moeten voeren, Friesland, Over- en Nedersticht onderworpen en bovendien *f* 1700,000 opgebracht, behalve de *f* 20,000, die zij jaarlijks voor den Keizer aan renten te betalen hebben.

Maar de maat der ellende was nog lang niet vol. Behalve dat in 1546 eene 9 jarige bede werd ingesteld, die in 1558 weder door eene van gelijken duur werd gevolgd, konden de Staten zich reeds in 1553 beklagen, [4] dat zij in het vorige jaar alleen *f* 700,000 betaald hadden. In 1560 vroeg Philips zelfs eene bede van *f* 110,000 of *f* 115,000 gulden en de Staten vreesden terecht, wanneer zij hierin toestemden, voor steeds hooger bedragen. [5]

Geen wonder dan ook, dat de Koning het besluit nam door eene nieuwe regeling alle moeilijkheden voortaan uit den weg te ruimen, door de invoering van geregelde belastingen een einde aan het eeuwigdurende gehaspel met de Staten te maken. De regeering stelde den 10den penning voor. Maar het voorstel, dat eene omwenteling in het financiewezen dezer gewesten zou teweeg gebracht hebben, streed met de opvattingen der Staten en met de historische ontwikkeling van ons staatswezen. Niet ongestraft zou Philips den 10den penning trachten in te voeren.

---

[1] Leidsche vroedschapsres. I, 313 (los blad).
[2] Register van der Goes, 11 Sept. 1560.
[3] Id. 24 April 1531.
[4] Id. 15 Febr. 1553.
[5] Id. 11 Sept. 1560.

Wat betreft de klachten der Staten over te zware beden, Kluit merkte reeds op,[1] dat die slechts kunnen gebillijkt worden voor het tijdperk nà 1542, terwijl de Staten nog in 1556 zelve erkenden, dat zij vóór dien tijd niet zoo zwaar werden belast. De rijkdom dezer landen in die dagen blijkt o. a. hieruit, dat de Staten in het zware jaar 1552 heimelijk... oude schuldbrieven aflosten,[2] opdat de landvoogdes niet bemerken zou, dat men nog in staat was schulden af te doen.

Bovendien moet men niet vergeten, dat Philips bij het aanvaarden der regeering[3] eene uitgeputte schatkist en een grooten schuldenlast vond, terwijl een onmiddellijk gevolgde kostbare oorlog de financiën nog meer drukte. Uit dit oogpunt gezien moet men aan zijn bewind niet in zijn tijd de schrikbarende hoogte der sommen wijten, die uitsluitend jaarlijks van Holland geeischt werden, en erkennen, dat hij door de invoering van vaste belastingen eene poging heeft willen doen om den toestand te verbeteren; maar hij stuitte op den tegenzin der bevolking tegen zijne monarchale politiek. Ook de voortreffelijkste maatregelen van zijne regeering hadden in de oogen der Nederlanders geen genade kunnen vinden.

Thans gaan wij over tot de beschouwing van de wijze, waarop met de geconsenteerde bede verder gehandeld werd. Nadat de brieven van consent bij den vorst of den landvoogd waren ingeleverd (onder de Henegouwers zullen al deze vormen nog wel zeer eenvoudig zijn geweest maar later ging alles langs een veel zekerder weg), moest de verdeeling over de bevolking komen.

Hiertoe trad de vorst (gelijk wij in 1352 zien) met zijn Raad in overleg.[4] Sommige plaatsen en districten bepaalden zelf het bedrag hunner beden, andere «bleven an minen here,» zoodat de

[1] Hist. der Holl. Staatsr. IV, blz. 497 vlg.

[2] Wagenaar V, 384; van der Goes.

[3] Zie over den ellendigen toestand der schatkist: Henne, Charles V, II, 236.

[4] Ms. Reg. E. L. 22, f. 58 (Rijksarchief)

vorst en zijn Raad het bedrag hunner quoten vaststelden. Met de opkomst der steden veranderde ook dit en in 1426 tijdens den anarchischen toestand in Holland vinden wij het eerste voorbeeld van directe inmenging der steden bij de « taxatie ende settinghe » der beden. [1]

In den loop der 15de eeuw wordt deze inmenging een recht en er zijn zelfs voorbeelden van, dat de steden weigeren de taxatie te beginnen, wanneer haar niet eerst de voorwaarden, waaronder zij wilden consenteeren, werden ingewilligd. [2] Toen werd ook niet meer de Raad van Holland maar eene afzonderlijke commissie, waarin slechts een paar leden van den Raad zitting hadden, met de hoofdleiding der taxatie belast. Niet evenwel alle steden mochten later daaraan medewerken. Nog in 1472 en 1487 werden de kleinere steden en afgevaardigden uit de districten daarbij toegelaten om advies te geven, [3] maar in lateren tijd deden meestal de grootere steden het werk alleen en hielden de kleinere er buiten, terwijl enkele edelen voor het platteland in de commissie zitting namen. In 1462 bestond de commissie uit 2 leden van den Raad van Holland, 2 ridders, 2 afgevaardigden uit elke hoofdstad en 2 uit W. Friesland [4].

Wat was de grondslag, van waar men uitging bij het bepalen der verschuldigde sommen?

Dezen grondslag vinden wij in de riemtalen. De vorst had natuurlijk aanspraak op de hulp zijner onderzaten in den oorlog en het was noodig een vasten regel aan te nemen, volgens welken door ieder ambacht van het Graafschap een zeker aantal manschappen werd geleverd. Oorspronkelijk werden in dit land van meren

---

[1] Ms. Thes. 1425—26, f. 44. (Rijksarchief).

[2] Ms. Thes. rek. 1462—63, f. 106. (Rijksarchief).

[3] Ms. Thes. rek. 1462—63, f. 189 (Rijksarchief).

[4] Ms. Thes. rek. Leiden 1462—63, 26 Nov.

In 1474 deed Karel de taxatie zonder de steden te hooren; deze protesteerden wel maar gaven ten laatste toch toe (Thes. rek. 1473—74, f. 62 v.)

en moerassen, waaraan Willem II den naam van « kikkerkoning » dankte, de oorlogen meestal te water gevoerd met koggen, waarin de landbevolking (wij spreken nu van den tijd, toen er nog geen steden waren) met de riemen en den strijdbijl diende. Ieder ambacht bezette dan een zeker getal riemen op die koggen. Dit getal noemde men de riemtale. Toen de landbouw zich naast handel en visscherij begon te ontwikkelen, veranderde dit en de bevolking streed meestal te land, ofschoon enkele ambachten nog steeds scheepsdienst volbrachten,[1] maar toch bleven de woorden riem en riemtale in gebruik voor het aantal der te leveren manschappen. De lasten werden nu in de 14de eeuw zeker volgens die riemtalen verdeeld;[2] ook de steden stonden nog omstreeks 1350[3] daarin opgenomen. Dat de beden toen volgens de riemtalen werden omgeslagen, weten wij b. v. uit eene bede, die « omtrent Sente Martyns misse int jaer (13)52 » aan Willem V gegeven werd in Rijnland, Woerden, Delfland en Friesland tot het bedrag van 10 pd. holl. per riem.[4]

De bijdragen der steden in de beden werd langzamerhand veel grooter, hetgeen ook billijk was bij hare toenemende welvaart en meerdere voorrechten. Die verandering was voor Amsterdam nog in 1390 niet gekomen; voor andere steden, als Haarlem, Leiden, Delft enz., had de vermeerdering reeds veel vroeger plaats. In 1391 gaven[5] Waterland en Zeevang nog 1600 pond als dubbele, dus 800 pond als enkele bede, terwijl Amsterdam 700 dordr. guldens betaalde of 500 pd., hetgeen ook het dubbele is der beden van 1344 en 1352. Haarlem en Alkmaar daarentegen gaven in 1344 nog resp. 400

---

[1] Dort b. v. dient in de 13de eeuw volgens zijn privilegie nog met een volle kogge.

[2] Eene gewone bede bedroeg in de 15de eeuw 10 pd. holl. per riem. Zie in deze Bijdragen (3de R. II, 283); mijne studie over de regeering van Albrecht.

[3] Ms. Reg. E.-L. 22, f. 47 (Rijksarchief) geeft eene lijst van riemtalen in Rijnland, Kennemerland, Waterland en Friesland.

[4] Ms. Reg. E.-L. 22, f. 58 (Rijksarchief).

[5] Ms. Thes. rek. 1389—90, f. 34 vlg. (Rijksarchief).

en 150 pd. [1], of ± $\frac{1}{12}$ en $\frac{1}{31}$ van de bede van Kennemerland, welke verhouding in 1390 onherkenbaar veranderd was. De verhooging moet daar dus tusschen 1344 en 1390 hebben plaats gehad en, aangezien ook de andere steden in 1390 dergelijke groote sommen opbrachten, zal men voor haar ook wel tot dezelfde conclusie kunnen komen. Het is jammer, dat er niet meer thesauriersrekeningen bewaard zijn gebleven; zij zouden meer licht kunnen verspreiden en het tijdstip der vermeerdering van de welvaart in de Hollandsche steden nauwkeuriger kunnen doen bepalen. Het is evenwel zeker, dat voor de latere groote steden de laatste helft der 14de eeuw een tijdperk van toenemende welvaart was.

Wanneer nu de taxatie zou plaats hebben, kwamen afgevaardigden van de dorpen en steden, die hunne riemtalen « gelicht » wilden hebben, bij de commissie en trachtten eene verlichting te verkrijgen door te wijzen op armoede, overstroomingen, branden, misgewas en andere ongelukken. De commissie overwoog al deze bezwaren en vele zijn de voorbeelden van verlichting, ook voor de steden. [2] Evenwel kostte dit gewoonlijk ook iets aan de betrokken plaatsen: de vorst en de commissie lieten zich betalen.

Natuurlijk kwam het er op aan om de gesteldheid der plaatsen nauwkeurig te kennen. Bij de taxatie van 1445 zien wij dan ook een klerk en andere leden der commissie de verschillende districten inspecteeren « om te beschryven alle der ondersaten goede, die totter bede van zes jaren jairlicx gelden ende sijs bi horen eyde hem aenbrengen souden ». [3]

---

[1] In het register Friesland H. L. 10 (1316—1337) vindt men een blad, waarop eene bede vermeld staat van onbekenden datum; Haarlem geeft 300 pd., Amsterdam 200 pd., Alkmaar en Medemblik 100 pd.

[2] Edam en Hoorn o. a. reeds in 1403 (ms. Thes. Rek. Rijksarch. 1403—4) wegens armoede.

Philips I beveelt bij de taxatie van 1441 vooral te letten op de armoede van eenige Rijnl. dorpen (v. Limb. Brouwer, Bourg. Ch., blz. 62).

[3] Thes. rek. 1445—46, f. 94 r., 95 v., 98 v., 101 v. (ms. Rijksarchief).

Zoo geschiedde het overal op het land, maar de steden bleven bij haar oude quote, als zij geen bezwaar daartegen maakten. [1]

Natuurlijk vond de vorst het onaangenaam, wanneer door het verlichten van het platteland zijne bede minder opbracht. Karel de Stoute trachtte dit verlies in 1472 te vermijden door de steden des te zwaarder te belasten. [2] Het is niet te verwonderen, dat deze zich hiertegen verzetten, en bovendien was het dan nog de kwestie, wie verhoogd moest worden en wie niet. Amsterdam wenschte in 1474 dit verschil te beslissen door met de andere steden het bedrag van de verlichting te betalen en dan te «ponden tiegen den anderen steden van hoir goede», d. i. (evenals reeds in 1452 was voorgesteld) ieders bezittingen onder eede te laten schatten en dan de som naar verhouding om te slaan. Toen maakte Karel aan al dat gehaspel een einde door zelf de taxatie te bezorgen zonder inmenging der steden, die later onder protest hierin berustten. [3]

De taxatie was derhalve een zeer lastige en delicate arbeid, vooral toen er onder Karel den Stoute en Maximiliaan zoo ontzettend veel verzoeken om verlichting en vrijdom inkwamen en de steden het onderling maar niet eens konden worden.

Er was voornamelijk ééne stad in Holland, met wie men altijd last had, n. l. Dordrecht. Deze machtige stad beriep zich altijd op den voorrechtsbrief van Willem II, [4] waarbij zij van alle beden vrijgesteld was. Dit was zeker waar, maar ook de andere steden hadden dergelijke bepalingen in hare oudste voorrechtsbrieven aan te wijzen en toch altijd trouw hare beden opgebracht. Dort zelf had dit ook wel eens gedaan, maar steeds onder uitdrukkelijke voorwaarde, dat het geen verplichting was. Zoodra wij dan ook

---

[1] In 1452 wordt aan de steden de keus gelaten, òf „by horen taxe te bliven" òf „der poirteren goede te bezweren ende dair na elken te zetten na syne goeden, gelijc men den lantman doet" (Thes. Rek. Leiden 1452, op 27 Febr.)

[2] Thes. rek. Leiden 1472—73, f. 152, en 1473—74, f. 60 v.

[3] Zie over deze zaak: Thes. rek. Leiden 1473—74, f. 58 vlg.

[4] Van de Wall, Handv. v. Dordrecht I, 22.

Zie vooral de Inleidingen van dr. Fruin op de beide Informatiën.

de meerjarige beden in Holland ingevoerd zien, komt Dort niet op de lijsten voor, evenmin als onder hertog Albrecht.

Zuid-Holland beweerde evenzoo dat recht te bezitten, maar alleen voor de wel geboren lieden, terwijl de boeren bedeschuldig waren, hetgeen Dort zelf nog in 1452 erkende.

De grafelijkheid hield voor het eerst in 1416 voor Dort en Zuidholland het tegendeel vol. Toen waren beiden samen op 1200 schilden gezet en de Thesaurier der grafelijkheid gaf aan Jacoba den raad de poorters van Dort aan te houden, omdat er brieven waren, volgens welke die stad moest betalen. [1] Maar Jan van Beieren steunde bij zijne aanspraken op de kroon voornamelijk op Dordrecht en handhaafde daarom de stad in haar vermeende rechten, terwijl hij haar tijdens zijn bewind niet lastig viel. Ook in de bede van 1422 bracht Dort dus niet op. [2] Evenzeer weigerde Dort bij te dragen in de 10 jarige bede van 1428 en belette ook Gorinchem, het land van Arkel, Zwijndrecht en het overige Zuidholland daarin bij te dragen; de stad was in die bede op 2000 sch. gesteld, even hoog als de kleinste der 5 andere hoofdsteden, Gouda. In 1445 nam men niet eens de moeite om Dort op eene bepaalde som te stellen. [3]

Bij de tweede 10 jarige bede moest Dordrecht een deel van zijn steun verliezen: Gorinchem met het land van Arkel betaalden daarin de som, waarop zij gezet waren, ofschoon de overige plaatsen van Zuidholland nog niet werden geschat. [4]

Tot nu toe hadden Philips en de Staten het machtige Dort niet aangedurfd, maar kort te voren — in 1444 — was er iets gebeurd, dat deed verwachten, dat het niet zoo zou blijven.

Isabella van Bourgondië nam toen voor haar gemaal de regeering waar. [5] Reeds vroeger had Philips schriftelijk aan Dordrecht eenige

---

[1] Thes. rek. 1416—17, f. 11 v. (ms. Rijksarchief)
[2] Thes. rek. 1425—27, f. 23 vlg. (ms. Rijksarchief).
[3] Thes. rek. 1446—47, f. 73 (ms. Rijksarchief).
[4] Thes. rek. 1455—56 (ms. Rijksarchief).
[5] Zie over deze geheele zaak: van de Wall, Priv. v. Dort, blz. 555 vlg.

klachten doen toekomen over het gedrag dier stad; hij was daarin ondersteund door de Noordhollandsche steden, die over het stapelrecht klaagden, en door de ridderschap van Zuidholland, die onder Dordrecht's heerschappij zuchtte. Daarom daagde Isabella Dort op 2 December 1444 ter verantwoording voor zich. Op den bepaalden dag verscheen uit Dordrecht niemand maar het zond een antwoord ter zijner rechtvaardiging, zich beroepende op zijne door Philips bezworen privilegiën. Isabella bekommerde zich daarover niet en ging voort op den gerechtelijken weg, zoodat eene tweede daging volgde, die echter door de stad niet eens aangenomen werd, terwijl men de overbrengers met smaadredenen wegjoeg. Daarna kwam de derde en laatste daging tegen 20 Dec. 1444. Dit stuk werd nu niet door de gewone boden overgebracht maar door den baljuw van Rotterdam in zijne stad afgekondigd, omdat Dort verklaard had geene boden meer te zullen ontvangen.

De zaak werd behandeld voor eene aanzienlijke vergadering van Ridders en Raden van Holland, waarbij zich ook de bisschop van Utrecht voegde. Isabella sprak het vonnis uit. In dit vonnis wordt eene reeks bezwaren tegen Dort opgenoemd, waaronder ook, dat de stad gehouden was te betalen in de beden en niet alleen geweigerd had hare bijdragen te storten, maar ook Zuidholland belet had dit te doen. Dort wordt o. a. veroordeeld, die beden alsnog te betalen, en wegens het laatste feit in eene boete verwezen.

Het vonnis was geveld, maar de voltrekking bleef uit, want Philips had toen juist moeielijkheden met Gent en kon daarom Dordrecht het vuur niet te na aan de schenen leggen. Zoo bleef Dort ook in 1452 weder voor 10 jaren vrij. Toen kwam er echter verandering.

Sedert 1454 was Karel van Charolois stadhouder der landen «van herwaarts over»; hij was de man niet om voor eene stad te wijken en dwong haar weldra tot onderwerping. [1] Wèl mocht Dort de boete van 20,000 klinkerts, waartoe het veroordeeld werd,

[1] v. d. Wall, blz. 595 vlg.

nog voor de laatste maal met Zuidholland deelen, maar toch was het, naar het scheen, voor goed bezweken. De zetting voor de dorpen van Zuidholland ter betaling der boete werd door Raden van Philips volbracht.

In 1461 volgde eene nieuwe petitie der regeering tot het geven eener 10 jarige bede: zij werd toegestaan en de taxatie volgde. Ook uit Dort werden thans afgevaardigden daarbij ontboden en de Zuidhollandsche dorpen zonden evenzoo personen naar den Haag ten einde te komen tot eene rechtvaardige taxatie, die nu echter buiten hen om, in overleg met baljuw en rentmeester van Zuidholland, werd bewerkstelligd. [1] Van de 10 jarige bede werden 6000 klinkerts ($\frac{1}{9}$ der geheele som) op het rijke Dort en Zuidholland gelegd en dit bedrag werd aan Karel en zijn echtgenoote als hùn aandeel in de bede toegewezen. Dort had dus in zoo verre een voordeel verkregen, dat het toch niet alleen, maar mèt Zuidholland samen op de lijst stond. De taxatie zelve had ook vrij wat voeten in de aarde, en bovendien kwam er vooreerst van de betaling niets, want Dort en Zuidholland weigerden. Karel was echter besloten te innen, wat hem toekwam. De stad zond herhaaldelijk afgevaardigden om zich te beklagen, dat zij te hoog getaxeerd wàs, dat zij veel onkosten had aan dijken en fortificatiën, dat zij bovendien niet rijk was en dat de taxatie buiten hare toestemming had plaats gehad. Karel besloot een einde aan de zaak te maken [2] en op 24 Dec. 1468 werd er een verdrag gesloten, volgens hetwelk de stad mèt Zuidholland jaarlijks 5000 klinkerts zou betalen; voor de achterstallige beden der laatste 6 jaar zou zij jaarlijks 1000 klinkerts opbrengen. Tevens echter kreeg de stad vergunning om 12 jaar lang een bier- en turfaccijns in Zuidholland te heffen, zoodat zij er eigenlijk geen schade bij had; $\frac{2}{3}$ van de 6000 klinkerts, die zij op deze wijze jaarlijks had te betalen, werd nog door Zuidholland opgebracht en zoo bleef Dort nog altijd op slechts 2000 klinkerts staan. Boven

[1] Thes. rek. 1462—63, f. 110 en f. 194 (ms. Rijksarchief).

[2] van de Wall, blz. 628 vlg.

deze som mocht de stad niet met beden bezwaard worden.

De Bourgondische hertog was ook hier geen zacht meester en hield zich niet aan de laatste voorwaarde: in de 6 jarige bede van 1473—78 betaalde Dort mèt Zuidholland $\frac{1}{8}$ der geheele som, al werden de overige beden (waarvan de 10 jarige de voornaamste was) zoolang geschorscht. [1] Maar dat berusten van de weerspannige stad geschiedde alleen onder den dwang van den machtigen Bourgondier. Zoodra hij stierf, was het met alle onderdanigheid bij haar gedaan: het Groot-Privilegie liet den accijns bestaan... maar schafte de jaarlijksche som af.

De bede, in Mei 1480 voor 10 jaar geconsenteerd, werd ook door Dort aangenomen, maar over de taxatie kwamen weder moeielijkheden: de Noordhollandsche steden wilden, dat Dort en Zuidholland weder $\frac{1}{9}$ zouden betalen, maar zelf beweerde Dort mèt Zuidholland op $\frac{1}{12}$ te moeten staan. Talrijk waren de dagvaarten, waarop over deze zaak gehandeld werd; de twist eindigde op 27 Nov. 1483 naar den zin van Dort « wegens de zware lasten van lijfrenten, oorlogen en wanbestuur, » waarover de stad zich beklaagde, [2] zoodat de Noordhollandsche steden haar toegeven deden voorkomen als eene genade, door de Staten aan Dort bewezen. Maar de stad liet zich zoo niet afschepen en verkreeg in 1487 van Maximiliaan een privilegie, waarbij de vorst haar het recht schonk om voortaan altijd op $\frac{1}{12}$ deel te mogen staan in alle beden en subventiën, van welken aard zij ook waren. [3]

Nauwelijks had de machtige hoofdstad zich zoo voor altijd dit groote voordeel weten te verzekeren, of wij vinden melding gemaakt van een twist tusschen de Noordhollandsche steden en Dor-

[1] Rek. dezer 6 jarige bede (ms. Rijksarchief).

[2] Rek. der bede 1484 (ms. Rijksarchief). Vroedschapsres. Leiden 1481, f 106 v.

[3] van de Wall, blz. 718. Dit geschiedde niet zonder verzet van de overige steden, die bleven beweren, dat Dort moest staan op $\frac{1}{9}$ „als sy van ouds plegen te doen," en dat men in 1483 wel toegegeven had maar, „dat dat was inder oirloge ende dat dat in dit stick niet en roerde:" het gold namelijk thans betaling der gemeene landsschulden (Thes. rek. Leiden 1487, f. 49 en 46).

drecht. De aanleiding tot den nieuwen twist moeten wij wat uitvoeriger blootleggen.

Wij merkten [1] reeds ter loops op, dat de wijze, waarop de steden getaxeerd werden, niet dezelfde was als die, welke men ten opzichte van het platteland volgde. De steden bleven altijd op hare oude quoten staan, als zij geen bezwaar maakten; het platteland werd getaxeerd op deze wijze, dat ieder dorp « syne goede » kwam « versweren ». Amsterdam had reeds in 1472 het voorstel gedaan om dit ook voor de steden in te voeren. Zulk eene nieuwe verdeeling van de quoten werd thans weder voorgesteld; het zou een middel zijn om tevens de groote moeielijkheden, die men in de laatste jaren bij de taxatie had ondervonden, wat te verminderen.

De vijf Noordhollandsche steden namelijk hadden ook onder elkander vrij wat twist gehad over bedezaken en men wilde thans meteen ook de oneenigheden uit den weg ruimen, die meestal voortsproten uit de verminderingen der quoten, die aan sommige harer werd toegestaan.

Wij kennen de taxatie der steden sedert 1389 [2] en weten, dat vooral Delft telkens met allerlei redenen tot verlichting zijner quote voor den dag kwam, eischende op gelijke hoogte te mogen staan met Leiden.

Vroeger trachtten de vorsten door het schenken van gratiën [3], d. i. vermindering van de bij de zetting bepaalde som, nu en dan de steden te helpen, wanneer onvoorziene omstandigheden het dezen onmogelijk maakten de geheele som op te brengen. Zoo b. v. kreeg Rotterdam in 1437 volledige gratie wegens een grooten brand, evenals

---

[1] Zie boven, blz. 81.

[2] Zie de Bijlage.

[3] Men moet deze gratiën wel onderscheiden van de verlichtingen der schildtalen: de eersten gingen onmiddellijk uit van den vorst en geschiedden nà de setting, de laatsten werden door de commissie ter taxatie in overleg met de steden bij de zetting verleend.

Gouda in 1439. Haarlem, Leiden en Amsterdam hadden toen ook gratie verkregen voor een gedeelte. Deze gratiën werden langzamerhand gewoonte en in de 16de eeuw vooral werden zij van veel beteekenis bij den berooiden staat der financiën van de meeste steden; Leiden b. v. genoot toen gewoonlijk voor $\frac{1}{3}$ van haar aandeel in de bede gratie. Het verkrijgen van dergelijke gunstbewijzen kostte natuurlijk geschenken voor de leden van de zettingscommissie. Ook hieruit ziet men, dat toenvoor geld alles te koop was, even goed als 150 jaar vroeger onder Albrecht.

Er waren evenwel nog meer redenen om eene herziening der quoten te ondernemen.

In de dagen van Albrecht noemde men de grondslagen, naar welke iedere plaats in de beden werd getaxeerd, nog riemtalen: onder Willem VI heeten zij morgentalen en in dezen tijd schildtalen. Bij het eerste woord dacht men meer aan de oorspronkelijke levering van roeiers; bij het tweede aan de morgens, waarvan de gelden werden geeischt; bij het derde aan de sommen, die men opbrengen moest: de naam verschilde, de zaak was geheel dezelfde gebleven en nog altijd brachten de steden en landen de beden op volgens de oude verhouding, ofschoon reeds uit de genoemde woorden zelve de vooruitgang der Hollandsche maatschappij blijkt. Van een visschersvolk waren de Hollanders in de 13de en 14de eeuw landbouwers geworden, wier rijkdom het best naar morgen lands werd geschat; in de 15de eeuw waren naast het grondbezit ook andere belastbare zaken gekomen, die rente afwierpen, handel en nijverheid hadden zich ontwikkeld, zoodat de belasting op grondbezit alleen zeer onbillijk was geworden.

Niettegenstaande die verandering in den socialen toestand was de grondslag der taxatie dus sedert de 14de eeuw niet veranderd. De steden verklaarden o. a. in 1426, dat zij wenschten te betalen « elck haren taxe, gelycken sy die hertoghe Willem gegeven hadden ». [1]

Thes. rek. der grafelijkheid 1423—24 (ms. Rijksarchief).

Nu begon de eerste groote bede onder hertog Willem, welker taxatielijst bij de latere beden, voor de steden ten minste, weinig of niet werd gewijzigd, in 1411. Het is dus geen wonder, dat men eene wijziging verlangde.

Na den dood van hertog Karel was er veel gebeurd, dat dien algemeenen toestand niet verbeterd had. Alom deed zich de behoefte gevoelen aan eene wijziging van de lijst der schildtalen en die behoefte kon haren grond thans niet vinden in vooruitgang maar in achteruitgang. Het land had veel geleden. Klaagde in 1462 en 1472 vooral het platteland over te zware belasting, thans verlangden ook de steden naar eene betere verdeeling der lasten. De zware beden onder Karel den Stoute konden alleen betaald worden ten gevolge van de groote welvaart zijner staten; thans echter hadden de oorlogen met Frankrijk en Utrecht en de binnenlandsche onlusten de welvaart des lands geknakt en daarenboven de lasten vermeerderd. Daarom begon het geheele land zijn stem te verheffen en te roepen om eene nieuwe verponding.

Nu wij dit woord voor het eerst gebruiken, zal het niet onnoodig zijn het te verklaren. Het werkwoord ponden en het daarvan afgeleide ponder worden oudtijds gebruikt in de beteekenis van taxeeren, taxateur; [1] later gebruikt men het woord verpondingen in de beteekenis van taxatie en spreekt zoo van de verponding van 1428, 1439 [2], 1445 [3], 1452, 1462, 1480 [4], want bij elke groote bede had eene taxatie of zetting plaats. Na 1480 kwam er eene nieuwe wijze van taxeeren en sedert vinden wij het woord verponding in de beteekenis van taxatie na voorafgegane enquête of informatie naar den toestand des

---

[1] Lams, Kennemerland, blz. 856.

[2] Niet 1436, zooals bij Wagenaar IV, 20 staat; toen werd er geene groote bede geheven.

[3] Niet 1448, zooals het Reg. van der Goes op 11 Juni 1550 meldt; in dit register vindt men dikwijls fouten in de cijfers.

[4] Dit is het jaartal, niet 1477: toen is er geen bede geheven; de eerste onder Maria is van 1480.

lands. Twee malen heeft er eene verponding in deze beteekenis plaats gehad, van 1494 tot 1496 en van 1514 tot 1518. Na Karel V en Philips II beteekent verponding [1] ook eene belasting op onroerend goed of het bedrag der taxatie

In December 1492 nu benoemde Maximiliaan eene commissie om eene nieuwe verponding te bewerkstelligen en wel over geheel Holland en Westfriesland. Zooals altijd bij iedere taxatie en zetting van de beden, zonden de steden gedeputeerden om toe te zien, dat de zaak zonder « corruptiën » zou gebeuren en « dat elc geset wort, naedat sy rijck sijn » [2] Overal had thans in de steden een onderzoek plaats, hoe het met de geldmiddelen geschapen stond; men raadpleegde er de tresoriers der laatste jaren, vooral om te zien, hoeveel men wel ten bate des lands had uitgegeven. [3]

Reeds waren de gedeputeerden der steden naar den Haag vertrokken, toen op 30 Jan. 1493 een brief van de commissarissen der regeering met een geheel nieuw voorstel te Leiden arriveerde, waarover in de vroedschapsresolutiën het volgende is opgeteekend: [4]

« Item upter acte, die by den commissarissen ende luyden van den Rade ende van der Rekeninghe in Hollant geordineert is upt stuck van der settinge over Hollant ende Vrieslant, te weten dat elke stede doen sel Informacie bi zekere personen op die rijckdom van tcorpus der stede ende van allen die personen, inwonende derselver stede; ende die Informacie gedaan wesende, sullen die vander stadt seynden die over die Informacie geweest hebben sullen, diewelcke sullen last hebben bi horen eede te

---

[1] Thes. rek. Leiden 1487, f. 49 v. Van den omslag wordt gezegd, dat volgens dezen de schuld der grafelijkheid zal betaald worden, behalve door hen „die bij der verpondinge naderhant ghelicht ende gehoicht sijn."

Id. fol. 124. De Friesche steden komen te Alkmaar ter dagvaart om den omslag te maken voor den tweeden termijn van de betaling dier schuld „ende oick roerende als van der verpondinge elck in den hoeren ende dat zy hoir oude renten betalen souden. Voirt soe worden die Vryese steden gheedt, dat sy seyden by hoeren eede, hoeveel verpondinge dat sy ryck waren.

[2] Ms. Vroedschapsres. Leiden II f. 340 r.

[3] Id. II f. 341 v.

[4] Id. II f. 342 v.

affirmeeren die staet ende rijckdom vander stede ende vander voirscr. private personen; ende dit zullen sy aenbrengen op een Manendaghe naestcomende.»

In het stuk zelf volgde nog meer, dat de korte aanteekening in de resolutiën evenwel met een «etc.» overslaat om tot de beslissing van het gerecht en de vroedschap te komen. Deze houdt in:

«dat dit een grote nuwicheyt [1] wesen soude inden landen ende steden voirt te laten gaen ende een quade consequentie maken soude; dat men sel horen spreken, hoe ende in wat schyne dat hoir opinie ende verstandt dairvan is, of wat sy upter materie doen willen; ende dat gehoirt wesende, so sellen die gedeputeerden in ghenen saken noch dingen consenteeren noch overgheven, tensy dat sy bi den gerechte ende vroescip dat eerst brengen om hoir advise dairin te seggen.»

In de eerste woorden van de Leidsche vroedschapsresolutie komt reeds duidelijk uit, dat het denkbeeld eener Informatie volstrekt niet is uitgegaan van de Noordhollandsche steden tegenover Dort. [2] Van wie ging het dan uit?

Het is zeer waarschijnlijk, dat Maximiliaan, nu de oorlog met Frankrijk ten einde liep en hij zich van Atrecht had meester gemaakt; [3] nu de Hoekschen uit hun laatste wijkplaats, Sluis, waren verjaagd; nu de Kennemersche opstand was gedempt en Albrecht van Saksen in Holland een soort van militair despotisme uitoefende, — dat Maximiliaan thans meende een begin te kunnen maken met de hervorming, zooals die later onder Philips den Schoone eerst tot stand kwam. Den grondslag van de staathuishouding vormde het

---

[1] Hieruit blijkt, dat de Informatie in 1494 voor het eerst in Holland is gehouden. In 1462 en 1474 had dan ook niet anders dan eene gewone zetting, maar na zeer uitvoerig onderzoek van de commissie ter taxatie, plaats gehad. Wij hebben echter toen in de steden geen spoor van zulk eene Informatie kunnen ontdekken.

[2] Hetgeen in de Inl. op de Informatiën nog door den heer Fruin werd aangenomen.

[3] Atrecht werd in Augustus bezet en de vrede van Senlis in Mei 1493 gesloten.

financiewezen en Maximiliaan vatte dit dus het eerst aan. Zoo zou het overmoedige Dordrecht te gelijk met de andere steden getroffen worden, want de steden vooral waren het geweest, die aan Maria het Groot-Privilegie hadden afgedwongen; het platteland had toen het gelag moeten betalen.

In de maand Februari volgde dagvaart op dagvaart [1] over deze zaak. Plotseling houdt de beweging op en na Februari wordt er op de dagvaarten niet meer over de zaak gesproken. Wij kunnen uit latere stukken nagaan, [2] dat de Staten in Februari of Maart 1493 moeten toegestemd hebben; dat evenwel Dort zich bleef verzetten en op de oude quote wilde blijven staan, zich beroepende op zijn privilegie van 1487. [3]

In den zomer van 1494 [4] had in het overige Holland met toestemming der Staten [5] de bekende Informatie plaats [6] maar niet in Dordrecht en Zuidholland. Wij vestigen er de aandacht op, dat deze Informatie niet, zooals vroeger, in 1492, geschied was, door de stedelijke besturen werd gedaan maar thans door de regeering van het Graafschap, die hare commissarissen naar iedere stad zond; op het land was deze wijze van handelen niet vreemd en bleef onveranderd bestaan.

Zoolang er geen bede geheven werd, bleef het alles nog een theoretische kwestie, maar op 12 December 1494 werd Philips te Geertruidenberg gehuldigd en vroeg dadelijk eene bede voor zijne blijde inkomst. De stad Leiden stond die toe, mits het Groot-Privilegie werd gehandhaafd; evenwel wilde zij een gewichtig artikel daaruit geschrapt zien, nl. « dat die steden den enen den anderen niet verloven en sullen » [7];

---

[1] Ms. Thes. rek. Leiden 1493.

[2] Zie de Sententie van het Hof van 1514 bij van de Wall, blz. 841 vlg.

[3] In 1492, bij de zetting der bede voor Sluis had Dort ook volgens dit privilegie op $^1/_{13}$ gestaan.

[4] Inleid. op de Inf. 1494, blz. XII (noot).

[5] Inform. 1494, blz. 180.

[6] 22 Maart 1496 (Vroedschapsres. Leiden II, 425) als „aengaende die verpondinge, die gedaen is in Noorthollant ende daertoe die van Dordrecht niet verstaen en willen, nog geen verpondinge doen en willen."

[7] Vroedschapsres. Leiden II, 407 v.

op die wijze kon men Dort door overstemming dwingen. Philips schafte dadelijk het g e h e e l e Groot-Privilegie af, zoodat dit artikel geen beletsel kon worden om tegenover Dort door te tarten. Vijf dagen later verklaarde hij eene commissie te zullen benoemen om beide partijen, Dort en de Noordhollandsche steden, te hooren, [1] want de Staten hadden bij het toestaan van de petitie tijdens de huldiging en blijde inkomst de voorwaarde gesteld, dat de Informatie ook in Zuidholland zou gehouden worden.

December 1495 werd een tweede commissie tot informatie benoemd.

De benoeming dezer nieuwe commissie van 1 4 9 5 kan men verklaren uit het afloopen van de instructie der e e r s t e, die immers hare taak reeds in 1 4 9 4 grootendeels had volbracht en toen stuitte op het verzet van Dordrecht. De nieuwe commissie kon natuurlijk geene nieuwe Informatie in het o v e r i g e Holland noodig achten en had zich te bepalen tot Z u i d h o l l a n d a l l e e n. [2]

De benoeming dezer commissie streed met de belofte, die Philips bij de huldiging gedaan had, n.l. er eene te benoemen, die het geschil tusschen beide partijen zou trachten b ij t e l e g g e n [3]. Dordrecht wendde zich daarom reeds vóór de benoeming der commissie, en wel op 15 Dec. 1495, tot den Raad te Mechelen, die besliste, dat Dort zijne privilegiën zou blijven genieten en, wanneer de Noordhollandsche steden en de commissarissen meenden iets te eischen te hebben, dat zij het dan moesten doen langs den gerechtelijken weg.

De Noordhollandsche steden weigerden intusschen den 9den Maart 1495 een bede, er op aandringende, « dat men die v e r p o n d i n g e eerst doen soude » [4], want de I n f o r m a t i e was wel reeds genomen, maar de eigenlijke v e r p o n d i n g of z e t t i n g had wegens den

---

[1] Inl. Inf. 1494, blz. XIII.

[2] Zoo kan men het bericht van de benoeming eener commissie in 1495 (bij Floris Oem) overeenbrengen met het bestaan eener commissie in 1494 (Informatie van 1514, blz. XIII).

[3] Inl. Inf. 1494, blz. XIV.

[4] Ms. Leidsche Vroedschapsres. II, f. 409 r.

tegenstand van Dort nog niet plaats gehad. Zij bleven bovendien op haar recht staan en weigerden « dairof te gaen an enen geblive »[1].

Zoo dreigde een proces, nu Dort zich bleef beroepen op den Hertog en zijn Raad [2].

Philips zond thans in Februari 1496 commissarissen « om hemluyden te vereinigen » [3], n. l. Hughe du Mont (den tresorier), president der Informatie-commissie van 1494, en den Griffier van financiën.

Dagvaart op dagvaart werd ook in 1496 weder over deze zaak gehouden. Op die van 11 Maart [4] verklaarde Dort zich nog eens tegen de Informatie ten harent « ende appelleerden mede omme te maken een staet ende ommeslach bij den edelen ende grote ende cleyne steden dair wesende, hoe men best soude mogen betalen alle die sculde vanden gemeenen lande ende oirloge », eene voorbeeldelooze driestheid van de stad, die weigerde samen te werken met de andere steden.

Op 29 Juni begon men van beide zijden eenige stappen tot toenadering te doen, die 11 Juli leidden tot het voorstellen van een compromis. De afgevaardigden ter Statenvergadering namen allen een copie van dat voorstel mede, en op 21 Juli werd besloten alle kleine en groote steden te beschrijven ten einde over de zaak te beslissen.

Op den daarvoor bestemden dag waren de steden niet tegenwoordig; ja, den 22sten Aug. weigerden zelfs de kleine steden en de « Staten van het platteland » (d. i. de edelen) op te komen uit vrees voor schade in den handel [5], zoodat Leiden voorstelt de zaak

---

[1] Id. II, 411 v.

[2] Id. II, 425 „dat dairuit een processe geresen is ende dat by die van Dordrecht beropen sijn voir onsen al re gen. heeren, den hertoge ende synen hogen rade."

[3] Thes. rek. Leiden 1496, f. 68.

Men moet, geloof ik, bij het beoordeelen van het stuk van Floris Oem wel in aanmerking nemen, dat hij in 1495 of daaromtrent eerst Raad geworden is en eerst nà dien tijd de zaken nauwkeurig kon nagaan; zijn register begint eerst met 1494 ofschoon wij nu weten, dat de zaak der verponding reeds vroeger in behandeling was.

[4] Thes. rek. Leiden 1496. Ook het volgende is uit die rekening.

[5] Ms. Vroedschapsres. Leiden II, 447.

weder voor de rechtbank te brengen [1]. Dienzelfden dag nog werden dan ook de stukken van het proces — Noordholland contra Dort in orde gebracht [2].

Zoo was het proces begonnen. Wanneer zou het eindigen? kon men vragen bij de bekende langzaamheid der procedure van die dagen.

Deze vraag stelden zich ook de Noordhollandsche steden en Philips, en zij dachten daarbij aan de beden en omslagen, die intusschen toch betaald moesten worden. Het Hof van Holland vermaande Dort in Maart 1497 om provisioneel in de beden $\frac{1}{9}$ te dragen zonder prejudicie voor het vervolg. Dort weigerde en liet zich ook niet tot toegeven bewegen door Philips, die op 30 Maart de twistende steden voor zich riep [3]. Toen kwam de Groote Raad den 17den Juli 1497 voor den dag met een voorloopig vonnis, waarbij bepaald werd, dat Dort $\frac{1}{12}$ betalen zou en de overige steden samen $\frac{8}{9}$, terwijl het verschil voorloopig niet betaald zou worden, totdat het vonnis finaal was gewezen.

Gaan wij thans na, wat er door Dort in de volgende jaren werkelijk betaald is, dan zien wij uit de rekeningen van de beden [4], dat Dort in die van 1494 op $\frac{1}{9}$ stond, evenals in de tienjarige bede, die in 1487 eindigde; dat het in de 3jarige van 120,000 klinkerts 's jaars, ingaande op 1 April 1495, eigenlijk weder $\frac{1}{9}$ moest betalen, evenals in de 4jarige van 60,000 pd., die met Kersmis 1497 begon. Gelijk in 1510, 1511 en 1512 betaalde de stad evenwel steeds $\frac{1}{12}$, volgens het vonnis van den Grooten Raad.

Intusschen bleef het proces steeds hangende. Gouda stelde in 1497 voor, het halstarrige Dort (waarvan het afhankelijk was op handelsgebied) zijn zin te geven, maar Leiden verzette zich steeds

---

[1] Leiden had o. a. op 13 Juli nog voorgesteld om arbiters te benoemen.

[2] Ms. Thes. rek. Leiden, f. 73.

[3] Ms. Vroedschapsres. Leiden II, 460 v.

[4] Voor een deel nog op het Rijksarchief voorhanden.

tegen een besluit van dien aard [1] en drong aan op eene nieuwe Informatie [2].

Dit denkbeeld van eene nieuwe Informatie werd telkens weder door Leiden op den voorgrond gesteld, o. a. in Jan. 1512, toen het zelfs voorstelde om alle belasting volgens de schildtalen te weigeren, « mer dat men eerst maken soude nyeuwe verpondinge naedat elck gegoet sel sijn; ende want die saicke sulcken haest heeft, datmen naeder verpondinge niet en sal mogen thoeven », zou de regeering zoo lang geld kunnen leenen van de steden, want het gold de verdediging des lands tegen de Gelderschen. De overige steden wilden ingaan op het verzoek van Maximiliaan om volgens de schildtalen 10 stuivers voor elk schild op te brengen. Leiden alleen bleef zich verzetten, totdat men de zaak op een accoord wierp [3]; het had eerst zelfs zijne burgemeesters [4] door den ontvanger van Noordholland moeten zien gijzelen.

Genoodzaakt om toe te geven, richtte de stad Leiden 8 Maart 1512 een verzoek tot Maximiliaan, waaruit de redenen tot de tweede Informatie, die van 1514, duidelijk blijken [5]. In dat stuk verklaart Leiden, dat het wegens armoede dikwijls gratie heeft verkregen, « welcke gratiën veel suspitiën ende murmuratiën gegenereerd hebben [6] aende steden ende vlecken; ende omme deselve murmuratiën te verhoeden ende in haren goetwillicheyt te persevereren, hebben sy, suppliënten, met oic anderen te diversschen tyden versocht een nyeuwe verpondinghe ende schildtaele gedaen ende gemaect te werden in onsen lande van Holland ende Vrieslandt, omme die lasten, beden ende subventiën, defensiën

---

[1] Ms. Vroedschapsres. II, 462 v. 465 r., 472 r., 496 r., 499 r., 560, 563, 571, 576.

[2] . . „door onse sonderlinghe armoede, twelck altijt bliken moet, als informacie sal geboren tot nyeuwe verpondinge, tot welcken wy ons altijt gereporteert hebben". Leidsche Vroedschapsres. 22 Nov. 1508 (los blad in dl. I).

[3] Vroedschapsres. Leiden I, 107 v., 108, 109 v., 113 v.

[4] Ms. Leiden, 24 Jan. 1512.

[5] Ms. Leiden, 8 Maart 1512.

[6] Die bezwaren kwamen vooral van Dort en Gouda (Thes. rek. Leiden 1513, f. 24).

ende ander noetlycke saken eendrachteliken vruntliken ende sonder murmuratie aldergelickste gedragen ende gegouden te mogen werden; ende hoewel tselve versouck redelick ende behoorlick is [1] ende men den supplienten dat billijcx niet en behoirde te weygeren ofte differeeren, overmits dat die steden ende plecken, deene in rijckdommen ende coepmanscepen ende neeringhe rijct ende prospereert, dander daelt ende wert vermindert ende verermt, soe en hebben sy, supplienten, nochtans nyet konnen geraken totter voirscr. nyewer verpondinghe. » Daardoor hadden de Leidenaars al dikwijls te groote sommen betaald, want zij wilden wel bijdragen, « alsoe byder nyewer verpondinghe wel gebleken soude hebben, indien men daertoe hadde willen procederen, ende dairtoe men noch sal motten comen ». Zij appelleeren dus van de gijzeling hunner aanzienlijke burgers, die op de Voorpoort in den Haag (de Gevangenpoort) gevangen werden gehouden, op Maximiliaan en den Grooten Raad, verzoekende om voorloopig minder te mogen betalen: worden zij bij de verponding hooger gesteld, dan zullen zij het surplus later aanzuiveren [2].

Den 15den September had er dan ook eene vergadering der Staten plaats, waarop alle steden in eene verponding consenteerden, behalve Dort en de van die stad door haar ligging afhankelijke plaatsen Gouda, Rotterdam en Gorinchem. [3] Dort protesteerde op 5 Oct., brutaalweg bewerende, « dat sy niet by memorie van menschen verpondt en waren, mer altijt op een quote van $\frac{1}{12}$ deel gestaen hadden »; de Noordhollandsche steden zeiden, « dat Dort die eerste stede van Hollant waren ende datmen an hemluyden behoorde te beginnen ende niet redelick en waer, dat sy mit 36 dorpen min geven souden dan Delf of Leyden. »

---

[1] Dit erkende de landvoogdes ook: „dat die van Haarlem en Leyden mitten ouden schiltalen te zeer belast sijn." (Thes. rek. Leiden, 4 Mei 1513.)

[2] Leiden stemde op 19 April 1513 toe om $\frac{1}{8}$ te betalen en kreeg dan ook gratie van $\frac{1}{4}$ deel (Vroedschapsres. I, 146 v, 151).

[3] Thes. rek. Leiden, f. 24 vlg.

Eene maand later reist dan ook de Leidsche pensionaris met afgevaardigden van Delft, Haarlem en Amsterdam naar Brussel om om twee dingen te verzoeken: 1° voortgang van het proces tegen Dort, 2° benoeming van eene commissie ter verponding [1].

Het was reeds gebleken, dat de landvoogdes en Maximiliaan niet ongenegen waren aan het verlangen der 4 steden te gemoet te komen. Dordrecht kreeg echter thans een pensionaris, wiens bekwaamheden aan die stad reden gaven tot de verwachting, dat hij hare belangen met succes zou voorstaan. Gehaat bij de Noordhollandsche steden, had Floris Oem van Wijngaerden in 1510 zijn post als Raadsheer in het Hof van Holland moeten nederleggen en was dus de persoonlijke vijand dier steden; toen hij in Nov. 1513 het Dortsche pensionarisambt aanvaardde, wisten de Noordhollanders, dat hun een hevige strijd te wachten stond. Op 10 April 1514 won dan ook Dort het proces voor den Grooten Raad, die de Noordhollandsche steden volkomen in het ongelijk stelde.

Maar de Informatie ging in het overige Holland door en reeds 3 April vinden wij, dat Leiden zich voorbereidt op de komst der commissarissen: de vroedschap besluit aan de commissarissen te vragen, of zij tevreden willen zijn met een staatje van de schulden en inkomsten der stad zonder eene schriftelijke opgave van de inkomsten over eenige jaren, « opdat tselve overal niet condich en sal worden ». Wanneer de commissarissen de laatste opgave toch willen hebben, zal men ze zenden onder voorwaarde, dat er geen copie van gemaakt wordt [2].

De commissiebrief [3] werd eerst op 22 Juni van dat jaar door de landvoogdes geteekend en.... hij sprak niet van eene uitzondering voor Dort: de Informatie zou geschieden over geheel Holland en Friesland. Natuurlijk wees Dort op het pas gevelde vonnis van

[1] Id. f. 42 v.

[2] Vroedschapsres. I, 179.
De commissie heeft zich later tevreden gesteld met deze opgave voor de laatste 4 jaar.

[3] Inf. 1514, aanhef.

den Grooten Raad en opperde zijne bezwaren op een dagvaart omstreeks 15 Juli. [1] De andere steden trachtten de commissie gunstig voor zich te stemmen o. a. Leiden en Delft, die met elkander wedijverden in het geven van een prachtig onthaal aan de commissarissen [2]. Toch was alle vrees voor het niet doorgaan der verponding nog niet geweken, want Leiden spreekt nog op 24 Juli van de mogelijkheid, « indien die niet geboren en mach », en stelt voor om als beding bij het toestaan eener bede van *f* 180,000 het houden der verponding te eischen [3].

De commissie ging ongestoord voort en begon de Informatie te Haarlem op 29 Aug. 1514; 6 December kwam zij te Dort en werd ontvangen met een protest bij monde van Floris Oem van Wijngaerden. Zij wendde zich tot den Grooten Raad en de landvoogdes, en thans — waarschijnlijk tegen advies van den Grooten Raad — op raad van de hooge edelen en haar Geheimen Raad besliste de landvoogdes tegen de stad, zoodat 24 Jan. 1515 de Informatie te Dort begon en daarna in Zuidholland werd gehouden [4].

Wij kunnen thans verzekeren, dat de Informatiën van 1494 en 1514 de eenige van hare soort zijn geweest. Noch in 1477 noch in 1462 noch vroeger heeft er eene plaats gehad. Men kan zich dus ter beoordeeling van de wijze, waarop de Informatie plaats had, tot deze beide stukken alleen wenden.

Het verschil tusschen de beide Enquêtes is groot. De eerste was veel minder volledig: men onderzocht slechts naar drie zaken, n.l. 1°. de haardsteden, 2°. de nering, 3°. den algemeenen toestand. Bij die van 1514 daarentegen vroeg men naar het aantal communicanten, naar de eigendommen, naar de rekeningen van inkomsten en uitgaven, naar de schulden der steden.

---

[1] Vroedschapsres. Leiden I, 183.

[2] Thes. rek. Leiden 1514.

[3] Vroedschapsres. I, 184.

[4] Het verdere verloop van den strijd, die aan Floris Oem zijn post kostte, zie men in de Inleiding op de Inf. van 1514.

De commissarissen reisden van stad tot stad en lieten daar ook afgevaardigden uit de dorpen komen; de dorpen kozen de afgevaardigden zelf, maar in de steden deden de commissarissen in 1494 de keuze van eenige notabelen, terwijl zij in 1514 ook daar die keuze aan de vroedschap overlieten. Ook zoo bemerkten de commissarissen nog allerlei ongeregeldheden in het beheer, die bij plakkaat van 6 Juli 1515 werden geweerd [1].

Na afloop der Informatie moest de verponding of zetting plaats hebben en deze leverde weder allerlei moeilijkheden op. Toch werd zij nog in 1516 volbracht, maar Dort en andere plaatsen beweerden, dat zij veel te hoog waren gezet, en de twisten daarover duurden tot in 1518 voort, toen eindelijk ook te Dort de omslag werd afgekondigd [2]. Nog gaf de halstarrige stad het verzet niet op en had dan ook de voldoening zich in 1520 weder mèt Zuidholland samen op $\frac{1}{12}$ gezet te zien.

Na dezen tijd is er nog meermalen kwestie geweest van eene nieuwe verponding. In 1525 wordt Beverwijk bij een verzoek om gratie verwezen « totte naeste verpondinge » [3]. Drie jaar later klagen de steden, « dat zylieden zeer ongelijck stonden in de schiltaelen » [4]. Maar toen de landvoogdes in 1530 zich gereed maakte [5] om te gemoet te komen aan de bezwaren van eenige steden, o. a. van Delft, dat beweerde onmogelijk de bede te kunnen betalen, en van Leiden, dat reeds voor $\frac{2}{3}$ gratie van zijne quote genoot, en eene commissie ter Informatie benoemde voor eene nieuwe verponding, kwamen de steden daartegen op; waarschijnlijk zouden er dan ten opzichte van haar toestand gunstiger berichten zijn ingekomen dan zij wenschten.

In 1544 deden de Edelen het voorstel tot benoeming van commissarissen voor een nieuwe verponding [6] en werden hierin door

---

[1] Inf. 1514, blz. 620 vlg.

[2] Commissarissen kregen toen 2500 rijnsche guldens als gratificatie (Vroedschapsr. I, 265 v.).

[3] Reg. van der Goes, 21 Sept. 1525.

[4] Id. 16 Juni 1528.

[5] Id. 8 Sept. 1530.

[6] Id. 23 Mei 1544.

Haarlem en Gouda ondersteund [1] «overmits diversche doleren te hooge verpont te sijn. « De president van den Raad van Holland antwoordde, dat dit eene zaak van groot belang was en men daarmede moest wachten, totdat de Stadhouder, van Praet, in Holland kwam [2]. Kort daarna arriveerde deze in zijne provincie en gaf ten antwoord, dat hij gaarne de stukken wilde inzien [3]. Ofschoon den volgenden dag de president reeds zeide, dat de verponding op het platteland zeer veel bezwaren zou opleveren [4], werd dit jaar nog het uitzicht op eene nieuwe verponding geopend ten einde toestemming der steden tot eene bede te verkrijgen [5]. Voornamelijk schijnt het denkbeeld eener Informatie, die trouwens niet door den algemeenen toestand des lands geëischt werd, tegen Delft gericht te zijn geweest. Deze stad toch vroeg telkens weder om nieuwe schatting harer quote en in Febr. ging men over tot eene particuliere Informatie naar den staat harer financiën [6].

In 1550 werd het meer ernst. De Raad van Holland deed toen namens den Keizer het voorstel tot het maken eener nieuwe verponding. Vooral de Edelen namen dit voorstel met graagte aan, ten einde eenige vroeger vrije landen mede in de verponding op te nemen, en verzochten zelfs om voortaan geregeld iedere 12 of 15 jaar eene nieuwe verponding te houden [7]. De steden waren niet zoo sanguinisch en verzochten om inzage van de laatste verponding (van 1515) en de stukken daarbij behoorende; zij willen wel tot eene nieuwe overgaan, maar werpen allerlei bezwaren op [8], o. a. dat er geen leden der Staten of van den Raad waren,

---

[1] Id. 8 Oct. 1544.
[2] Id. 13 Oct. 1544.
[3] Id. 24 Oct. 1544.
[4] Id. 25 Oct. 1544.
[5] Id. 23 Dec. 1544.
[6] Id. 9 Febr. en 9 Maart 1545.
[7] Id. 16 April 1550.
[8] Id. 26 April 1550.

Alva had middelen voorgesteld om zonder tot de schildtalen en hare vernieuwing te komen, eene belasting in Holland te heffen, n. l. een 10den penning, die reeds in 1543 het eerst van alle onroerende goederen betaald was. Het was hier volstrekt geen onbekend stelsel, want reeds in de vroegste middeleeuwen was er eene belasting op de huizen; de 100ste penning en morgengeld op de landerijen waren evenmin ongewoon. Toen dit geweigerd werd, stelde hij in 1571 voor [1] om alle accijnsen, waarover zoo geklaagd werd, en de belastingen bij de schildtalen, waaromtrent men immers beweerde, dat zij zoo ongelijk waren verdeeld, af te schaffen en alleen eene belasting op landerijen en huizen te leggen. De Staten weigerden weder. Maar nauwelijks waren zij zelve tijdens de revolutie aan het bestuur, of op 16 Aug. 1572 verscheen het plakkaat tot heffing van den 12den penning van de inkomsten uit landerijen [2], want de inning eener belasting op de schildtalen ware toen ondoenlijk geweest bij de bezwaren tegen de verdeeling der quoten en bij de heerschende verwarring. In 1575 werd de 100ste penning van huizen en landerijen geheven en zoo kwam men langzamerhand tot de afschaffing der oude schildtalen. Bij de invoering van eene belasting op de onroerende goederen, raadpleegde men later niet de schildtalen maar de kohieren van den 10den penning [3]; de roerende goederen werden toen door de accijnsen getroffen.

Gaan wij nu zien, wat er op de Informatiën volgde.

Na de Informatiën van 1494 en 1514 was de taxatie zelve aan de beurt. Deze had in 1494 minder bezwaar in, daar de steden thans niet met klachten over te hooge taxatie voor den dag konden komen, nu de Informatie pas had plaats gehad volgens hare eigene verklaringen. Wij vinden dan ook, dat in 1496, op 29 Maart,

---

[1] v. d. Goes, 11 Aug. 1571.

[2] Plakkaat 16 Aug. 1572.

[3] Verh. over de Beden door Mr. Heeneman, blz. 308.

deze zetting door den Aartshertog zelven en zijn Raad te Brussel werd goedgekeurd [1]. Na de Informatie van 1514 werd op 6 Juli 1515 de nieuwe zetting goedgekeurd door koning Karel, de heeren van den bloede, de Vliesridders, den geheimen Raad, den Raad van Financiën en de Staten. Dort bleef daarin op $\frac{1}{8}$ staan, ofschoon het in het betalen der oude landsschulden voorloopig nog op $\frac{1}{12}$ zou blijven. Weldra kwamen er klachten over te hooge taxatie: Gouda en Rotterdam [2] kregen reeds spoedig gratie van een deel hunner quote, terwijl de aan dezen kwijtgescholden som over de overige steden werd omgeslagen. De steden klaagden, dat hare poorters ook belasting moesten betalen van de landerijen, die zij huurden op het platteland, terwijl zij in de steden reeds accijns moesten opbrengen [3], dat zij dus èn als burgers èn als boeren betalen moesten. Daarom werd dan ook de zetting nog eens herzien en in 1518 op den 19den Jan. werd zij eerst voor goed gesloten. Dort stond toen weder op $\frac{1}{12}$ en heeft dit deel sedert betaald.

Het moeielijke werk der taxatie was eindelijk ten einde gebracht; dan bleef nog over het niet minder bezwaarlijke van de inning zelve.

Ieder kwartier en iedere stad en dorp in het kwartier kreeg kennisgeving van de som, waarop de bevolking getaxeerd was; de rentmeester van het kwartier ontving die sommen [4] en verantwoordde ze weder aan het algemeene landsbestuur.

De grootste moeielijkheden deden zich bij de inning op het platteland voor.

De steden betaalden ieder de voor haar aangewezen quote uit de stedelijke kas, zonder dat ieder burger in het bijzonder met de

[1] Zie de Zettingen behoorende bij de beide Informatiën.

[2] Leidsche Vroedschapsres. I, 203.

[3] Id. I, 228.

[4] Ieder dorp bracht zijne quote naar de hoofdstad van het kwartier, waar de rentmeester zitting hield.

Alva had middelen voorgesteld om zonder tot de schildtalen en hare vernieuwing te komen, eene belasting in Holland te heffen, n. l. een 10den penning, die reeds in 1543 het eerst van alle onroerende goederen betaald was. Het was hier volstrekt geen onbekend stelsel, want reeds in de vroegste middeleeuwen was er eene belasting op de huizen; de 100ste penning en morgengeld op de landerijen waren evenmin ongewoon. Toen dit geweigerd werd, stelde hij in 1571 voor [1] om alle accijnsen, waarover zoo geklaagd werd, en de belastingen bij de schildtalen, waaromtrent men immers beweerde, dat zij zoo ongelijk waren verdeeld, af te schaffen en alleen eene belasting op landerijen en huizen te leggen. De Staten weigerden weder. Maar nauwelijks waren zij zelve tijdens de revolutie aan het bestuur, of op 16 Aug. 1572 verscheen het plakkaat tot heffing van den 12den penning van de inkomsten uit landerijen [2], want de inning eener belasting op de schildtalen ware toen ondenkbaar geweest bij de bezwaren tegen de verdeeling der quoten en bij de heerschende verwarring. In 1575 werd de 100ste penning van huizen en landerijen geheven en zoo kwam men langzamerhand tot de afschaffing der oude schildtalen. Bij de invoering van eene belasting op de onroerende goederen, [illegible] niet meer naar de schildtalen maar de kohieren van den [illegible] penning [3], de [illegible] goederen werden toen door de [illegible].

[illegible] Informatie volgde.

[illegible] Informatie [illegible] was [illegible] zelve aan [illegible] de steden [illegible] kunnen [illegible] hare eigene [illegible] Maart.

[illegible]

deze zetting door den Aartshertog zelven en zijn Raad te Brussel werd goedgekeurd [1]. Na de Informatie van 1514 werd op 6 Juli 1515 de nieuwe zetting goedgekeurd door koning Karel, de heeren van den bloede, de Vliesridders, den geheimen Raad, den Raad van Financiën en de Staten. Dort bleef daarin op $\frac{1}{9}$ staan, ofschoon het in het betalen der oude landsschulden voorloopig nog op $\frac{1}{12}$ zou blijven. Weldra kwamen er klachten over te hooge taxatie: Gouda en Rotterdam [2] kregen reeds spoedig gratie van een deel hunner quote, terwijl de aan dezen kwijtgescholden som over de overige steden werd omgeslagen. De steden klaagden, dat hare poorters ook belasting moesten betalen van de landerijen, die zij huurden op het platteland, terwijl zij in de steden reeds accijns moesten opbrengen [3], dat zij dus èn als burgers èn als boeren betalen moesten. Daarom werd dan ook de zetting nog eens herzien en in 1518 op den 19den Jan. werd zij eerst voor goed gesloten. Dort stond toen weder op $\frac{1}{12}$ en heeft dit deel sedert betaald.

Het moeielijke werk der taxatie was eindelijk ten einde gebracht; dan bleef nog over het niet minder bezwaarlijke van de inning zelve.

Ieder kwartier en iedere stad en dorp in het kwartier kreeg kennisgeving van de som, waarop de bevolking getaxeerd was; de rentmeester van het kwartier ontving die sommen [4] en verantwoordde ze weder aan het algemeene landsbestuur.

De grootste moeielijkheden deden zich bij de inning op het platteland voor.

De steden betaalden ieder de voor haar aangewezen quote uit de stedelijke kas, zonder dat ieder burger in het bijzonder met de

---

[1] Zie de Zettingen behoorende bij de beide Informatiën.

[2] Leidsche Vroedschapsres. I, 203.

[3] Id. I, 228.

[4] Ieder dorp bracht zijne quote naar de hoofdstad van het kwartier, waar de rentmeester zitting hield.

bede lastig gevallen werd. Soms draalde de stad met de betaling harer quote, maar werd weldra daartoe gedwongen, — hetzij door de vertoogen der andere steden, op wie anders de ontbrekende som werd gelegd, — hetzij door de landsoverheid; deze laatste gijzelde in de 15de eeuw na een vonnis ter executie der stad eenvoudig de ter dagvaart opkomende afgevaardigden [1] of eenige voorname burgers, en dan volgde gewoonlijk spoedig betaling.

Hoe het op het platteland toeging, kunnen wij opmaken uit een stuk van 1432 [2]. Gewoonlijk werd aan de overheden der dorpen overgelaten de quote over de bewoners om te slaan [3]; maar dit ging niet altijd naar den zin der dorpelingen, die zich in Rijnland o. a. in 1432 beklaagden, « niet en geset te sijn elck na groothede sijns goets, als dat van reden wegen behoirt. » Philips de Goede beval daarom den baljuw van Rijnland om overal met behulp der ambachtsheeren en, zoo die er niet waren, met medewerking van 5 of 6 notabelen, de quoten om te slaan. Bij wanbetaling werden ook hier de gelden door executie geïnd.

Niet alle onderdanen betaalden in de beden.

Rechtens vrij ook van de beden waren de ridderschap en welgeborenen [4] en de geestelijkheid tot in de 15de eeuw altijd geweest. Met de dagen der Bourgondische hertogen kwam ook hierin verandering. In de beden onder Willem VI en Jacoba werd er door den adel nog niets betaald, maar in 1427 [5] vinden wij, dat de 5 voornaamste Kabeljauwsche ridders van Holland: Egmond, Naaldwijk, Duivenvoorde, Boekhorst en van der Leck met de steden

---

[1] In de Leidsche thesauriers-rekeningen vinden wij menig voorbeeld van zulke gijzeling „op die voorpoorte in den Haghe."

[2] 1ste Mem. Rosa, f. 118 v. (ms. Rijksarchief).

[3] 14de Mem. Bossaert, f. 76. (ms. Rijksarchief)

[4] v. Mieris III, 107. Zie boven, blz. 49.

[5] Thes. rek. 1427. (ms. Rijksarchief), fol. 44 v.

en het platteland betaalden, evenals zij onder Jan van Beieren drie jaren lang reeds den 100sten penning hadden opgebracht, wat toen ook de kloosters deden.

Ofschoon de ridderschap in 1428 beloofde bij te dragen in de 10jarige bede, werd zij nog niet getaxeerd, maar Philips stelde zich tevreden met de erkenning van zijn recht om ook van haar bede te vragen [1].

In 1443 kwam het eerste conflikt hieruit voort [2]. Een oorlog, in het Noorden gevoerd, had de betaling eener schadevergoeding aan Pruisen ten gevolge, en thans rees ernstig de vraag, of de Edelen vrij waren of niet. Philips beweerde, dat ieder onderzaat zonder onderscheid in de gemeene lasten moest deelen — eene ronde verklaring van zijne politiek. Indien er echter uitzondering gemaakt kon worden, konden de Edelen daar in deze zaak geen voordeel bij hebben, omdat zij met de steden den oorlog hadden begonnen en het traktaat, waarbij de schadevergoeding aan Pruisen werd vastgesteld, hadden geteekend. De Edelen gaven toe, maar slechts ten deele. De heer van IJselstein beweerde, dat hij rechtens vrij was van buitengewone lasten, maar toch in dit geval wel mede wilde doen, omdat hij een woning in den Haag bezat. De andere Edelen gaven onvoorwaardelijk toe, behalve de heer van Gent, die, uit vrees voor zijn leven, het niet waagde voor de Zuidhollandsche welgeborenen toe te stemmen, maar beloofde zich er in te zullen schikken, als deze toestemden.

In de 5jarige bede van 1439 werd de ridderschap nog niet getaxeerd, maar in 1444 begon Philips, of liever zijne echtgenoot Isabella, toen landvoogdes [3], een onderzoek te doen naar den vrijdom van de beden in het algemeen, en te vorderen dat ieder, die daarop aanspraak meende te hebben, de privilegiën, waarop hij zich beroepen kon, aan de hertogin zou toonen. Deze privilegiën werden vergeleken

[1] Thes. rek. 1440 (ms. Rijksarchief).
[2] 9de Mem. Rosa, f. 24 (ms. Rijksarchief).
[3] Wagenaar, Vad. Hist. IV, 15.

met de rekeningen der grafelijkheid, en daarna werd besloten, dat enkele met name genoemde heeren en ridders voor enkele bepaald aangewezen heerlijkheden vrij zouden zijn « totter tijt toe, dat by mynen gen. Heere anders dairop geordineert ende gedeclareert sal wesen. »; alle overigen moesten voortaan betalen, ofschoon Philips beloofde alle voorrechtsbrieven nauwkeurig te zullen nagaan.

Bij de zetting voor de 10jarige bede van 1452 werden evenwel de Edelen nog niet getaxeerd [1], maar de commissie, die de rekening nazag, teekende aan, dat de taxatie ook voor hen toch geschieden moest.

Toen in 1462 de nieuwe 10jarige bede zou geconsenteerd worden, waren de Ridders op dien dag niet ter Statenvergadering opgekomen [2]; zij werden ook in deze bede niet opgenomen. Evenmin betaalden zij onder Maria en Maximiliaan in de 10jarige bede en zij bleven feitelijk vrij voor hunne bezittingen tot in de latere jaren van Karel V.

Deze bepaalde reeds in 1518, dat de Edelen voor hunne leenen vrij zouden zijn, wanneer zij deze zelf beheerden [3]. De steden echter drongen aan op de geheele opheffing van den vrijdom der Edelen, die een groot deel des lands aan de beden onttrok, en verkregen dan ook in 1544, dat de Edelen, wonende binnen de plaatsen, onder de schildtalen begrepen, zoo goed als de andere ingezetenen zouden betalen [4].

Ook de Edelen zelve begonnen thans het nuttelooze van langeren tegenstand te doorzien en gaven daarom vrijwillig toe, dat niemand vrij zou zijn [5].

Zoo was de weg gebaand en Karel V schafte op 2 Nov.

---

[1] Thes. rek. 1456 (ms. Rijksarchief)

[2] Thes. rek. 1462 (ms. Rijksarchief).

[3] Gr. Plakkaatb. II, 2051.

[4] van der Goes, 18 Jan. 1545.

[5] Id. 15 Febr. 1553 en 2 Sept. 1553.

1553 allen vrijdom voor goed af, als « contrarie de defensie ende bescermenisse van den lande » [1].

Drie edelen waren er, die zich lang bleven verzetten, n. l. Oranje, Egmont en Hoorne, de drie groote grondbezitters in Holland in die dagen, die wij hier het eerst zien optreden als handhavers van hunne historisch verkregen rechten [2]. Sedert lang hadden zij geweigerd eenige beden en lasten te dragen, zoodat de Staten in 1556 omstreeks 100,000 pond van hen meenden te kunnen vorderen.

De Heeren hadden de kwestie voor den Grooten Raad gebracht, maar er was nog geen beslissing gevallen, ofschoon de Staten er op aandrongen toch eindelijk de zaak eens uit te maken, daar de drie edelen samen ongeveer 5 °/₀ van de beden van geheel Holland zouden te betalen hebben. Philips besliste in 1556 ten gunste der Heeren, « omme deselve personagien oirsaecke te geven omme williger te wesen, soe tot Syne Maj. dienst als defensie van den lande »; hij beloofde echter op de bede te zullen korten en de 100,000 pond, waarover twist bestond, aan de Staten te zullen schenken, terwijl hij verzekerde voortaan geene vrijstellingen meer te zullen verleenen [3]. Men moet hierbij wel in het oog houden, dat hij dus niet het recht der Heeren erkende, maar hen vrijwillig ontsloeg van hunne verplichtingen.

Eene tweede klasse van onderzaten, rechtens vrij van alle lasten, waren de geestelijkheid. Evenals de Edelen werden ook zij — gelijk wij zagen — reeds getroffen door de besluiten uit de 14de eeuw, dat alle schotbaar land schotbaar blijven zou, in wiens handen het ook komen mocht. In de 14de eeuw toonde de regeering groote neiging om de opeenhooping van goederen in de doode hand tegen te houden, maar zelfs de krachtige pogingen van Philips den Goede en

---

[1] Id. 2 Nov. 1553.

[2] Reg. van der Goes. 21 Aug., 7 Sept., 3 Oct., 4 Nov. 1556.

[3] Eenige andere edelen, o. a. de hertog van Brunswijk, die hier groote goederen bezat, de heer van Brederode, enz. vroegen kort daarna hetzelfde maar hun verzoek werd afgewezen.

Karel den Stoute in dit opzicht bleven zonder veel vrucht, zoodat omstreeks 1500 de bezittingen der geestelijkheid, vooral in de steden, schrikbarend toenamen. De latere vorsten trachtten ook hen in de beden te doen bijdragen, maar eerst sedert 1543 werden ook zij geregeld getaxeerd.

Omtrent hen, die ten onrechte beweerden vrij te zijn, is reeds gesproken, toen wij over Dordrecht handelden: deze stad en Zuidholland hebben echter, gelijk wij zagen, op den duur moeten toegeven, al triomfeerden zij ten opzichte van het bedrag hunner quote.

Spoediger was het verzet gebroken, dat Brielle en Voorne boden. Deze landen stonden vroeger onder een afzonderlijken heer, den heer van Voorne, burggraaf van Zeeland, en vormden als het ware een staatje op zichzelf, zoodat zij dan ook niet wilden opgenomen worden in de beden, ofschoon Philips de Goede zijn rechten er op staande hield. In 1503 kwamen stad en land aan de grafelijkheid terug en betaalden sedert ook in de lasten. Wij bezitten nog eene Informatie van 1565 over Brielle en Voorne, gehouden wegens de verarming dier landen: de uitslag was, dat ook hier eene gratie werd toegekend [1].

Wij merkten reeds op, dat de belasting volgens de schildtalen omstreeks het midden der 16de eeuw zich niet in de sympathie der Hollanders mocht verheugen en daarom weldra op zijde werd geschoven.

Welke waren de oorzaken van dezen tegenzin? Vooreerst moet men hierbij letten op de straks reeds behandelde vrijstelling der drie voornaamste Edelen, wier goederen omstreeks 5 °/₀ in de belasting betaalden: wèl stond Philips toe, dat voortaan dat bedrag zou gekort worden op de beden, maar dit was een gunst, . . . die ter gelegener tijd weder kon ingetrokken worden.

Vervolgens beklaagden zich vele steden, gelijk wij zagen, over te

---

[1] Inf. 1494, blz. 276. vlg.

hooge taxatie en hadden ook geen zin in eene algemeene Enquête, waarbij de ongegrondheid van vele klachten zou kunnen blijken.

Daardoor waren de gratiën, die verleend werden, langzamerhand tot eene groote hoogte gestegen, zoodat de belasting op de schildtalen lang niet zooveel opbracht, als zij eigenlijk moest doen.

Het platteland kon onmogelijk meer opbrengen dan *f* 41,000, zoodat op iedere bede van *f* 160,000 wel *f* 58,000 op de steden zouden vallen, wier financieele achteruitgang onbetwistbaar was [1].

Eindelijk was Holland vergroot geworden door de bijvoeging van vroeger vrije heerlijkheden, die buiten de oude schildtalen lagen en zoo wèl in de lusten, maar niet evenredig in de lasten des lands deelden.

Men begon zich dus te wenden tot andere middelen dan de schildtalen, gedeeltelijk overoud, gedeeltelijk van nieuwere vinding.

In 1552 verklaarden de Staten [2], dat men in Holland slechts vier middelen kende om beden te heffen:

1°. door de schildtalen,

2°. door het heffen van imposten,

3°. door het heffen van morgengeld,

4°. door het heffen van den 10den penning.

Van de drie laatste middelen was zeker de heffing van morgengeld in de 13de eeuw zeer gewoon. Willem III had reeds [3], zooals wij weten, in 1334 in Rijnland, Woerden en Kennemerland 2 penningen van elken morgen gevraagd en in het naburige Zeeland ziet men dit in de eerste jaren der 14de eeuw herhaaldelijk voorkomen: men vindt daar heffingen van 1, 1¼, 2, 3 en meer penningen per « ghemet ».

De geheele 14de eeuw biedt ons voorbeelden daarvan.

In de eerste regeeringsjaren van Willem VI werd hem nog voor

---

[1] Zie mijne Holl. Stad onder de Bourg. heerschappij, blz. 173 vlg.

[2] Reg. v. d. Goes, 12 Jan. 1552.

[3] v. Mieris II, 559.

zes jaar een morgengeld toegestaan, waarvoor later de eerste 3jarige bede in de plaats kwam.

De maatschappelijke toestanden veranderden evenwel, gelijk wij opmerkten, in de 14de eeuw: de steden verhieven zich in rijkdom boven het platteland en het morgengeld, dat voornamelijk de landbevolking trof, kon geen stand houden als eene algemeene belasting voor het gansche land.

In de 15de eeuw — de eeuw, waarin de schildtalen vooral als grondslag der lasten werden gebruikt, — kan men het weinig aanwijzen: het opleggen van morgengeld werd toen meer gebruikt als een middel om de waterschappen te onderhouden en de kosten van bedijking te bestrijden.

In 1542 echter was de schatkist uitgeput en men trachtte op andere wijze dan bij de belasting volgens de schildtalen hulp te vinden. Het eerste, waarop de keuze viel, was eene belasting der morgentalen, die minder op de invloedrijke steden drukte. Op 9 April van dat jaar accepteerde de landvoogdes eene bede van ƒ 150,000, waarvan de helft volgens de schildtalen, de andere helft volgens de morgentalen zou betaald worden [1]; men bepaalde, dat de eigenaar $\frac{2}{3}$, de gebruiker $\frac{1}{3}$ zou moeten betalen van den 10den penning op de morgens [2]. Zoo zou het landvolk meer moeten opbrengen dan vroeger. Groot was natuurlijk de onwil der landbevolking tegen deze heffing [3], maar toch werd de som, die in 1549 aan Philips bij zijne huldiging geschonken werd, op aandrang der steden gevonden door eene belasting van 2 stuivers op den morgen.

Toen er in 1552 weder sprake was van het leggen van nieuwe lasten op de bevolking, daar de schatkist een groot tekort aanwees, maakten de Staten bezwaar in het toestaan van morgen-

---

[1] Reg. v. d. Goes, 9 April 1544. Dit gold voor de jaren 1544—47.

[2] Id. 30 Juli 1544. Het aantal belaste morgens bedroeg omstreeks 750,000, zooals men toen had laten uitrekenen. Zie ook daar, op 6 Mei 1544.

[3] Id. Jan. 1545.

geld, omdat overstroomingen de landerijen zeer hadden geteisterd [1] en daardoor een morgengeld in de eerste jaren niet wel geheven kon worden. Niettegenstaande dit werd er in 1554 weder een last van drie stuivers op den morgen gelegd [2]; maar toen begonnen de Staten een ander bezwaar te gevoelen, n. l. dat de waarde der landerijen dikwijls zooveel verschilde. De opmerking doet ons zien, hoe men in die dagen bij het aanwenden van allerlei belastingen ook over hare betrekkelijke billijkheid en waarde begon te denken, waardoor allengs de studie van het belastingwezen begon te ontluiken — een der gewichtigste hoofdstukken uit het boek der staathuishoudkunde.

Ook aan deze bezwaren dacht Alva een einde te maken door zijn panacee — den 10den penning. Toen de invoering hiervan mislukte, werd gedurende den opstand nog meermalen morgengeld geheven, maar ook dit geschiedde niet meer na de invoering der verponding van 1581, waaronder ook de landerijen werden opgenomen.

Nog moet men in het oog houden, dat de landen, bij Holland behoorende, die om de eene of andere reden nog niet op de lijst van de schildtalen stonden, in alle beden over die schildtalen omgeslagen geregeld 2 stuivers per morgen opbrachten [3].

Het derde gewone middel om buiten de beden geld bijeen te krijgen waren in Holland de imposten of accijnsen.

Algemeene imposten over het gansche land waren in Holland in de 14de en 15de eeuw niet betaald [4]. Het recht om accijnsen te heffen werd door de Graven telkens bij afzonderlijke overeenkomst geschonken aan de steden, en nog Karel V hield staande,

---

[1] Reg. van der Goes, 12 Jan. 1552.

[2] Id. 21 Aug. 1556.

[3] Id. 23 Aug. 1570.

[4] In 1443 trachtte Philips de Goede met toestemming der Staten een impost op bier, koorn, hout en turf in te voeren om de boven besprokene schadevergoeding aan Pruisen te betalen, maar de tegenzin tegen deze belasting was zoo groot, dat men eerst trachtte ze in de steden alleen te heffen; ook dit werd echter opgegeven.

dat nergens accijnsen mochten geheven worden zonder zijne toestemming [1]. Tegen dit recht in hadden gedurende de jaren van verwarring na den dood van Karel den Stoute de steden accijnsen ingesteld zonder vergunning der grafelijkheid, hetgeen bij de Informatie van 1514 aan den dag kwam.

Onder Karel V werd het eerst in 1537 door de landvoogdes Maria voorgesteld om algemeene imposten te heffen op bier, wijn en lakens, maar de Staten weigerden, ten einde geene nieuwigheden ingevoerd te zien [2]. Nog altijd werden de accijnsen beschouwd als eene belasting, door stedelingen alleen betaald [3].

Eone krachtige poging in dezelfde richting was de petitie van 23 Dec. 1542 [4], toen de koningin o. a. den 100sten penning vroeg van den uitvoer naar vreemde landen; maar krachtig was ook het verzet der kooplieden. Holland wilde zelfs niet eens over die heffing spreken [5], daar zij streed met de toekenning van tolvrijheid, die in alle privilegiën der steden te lezen stond [6]. Later beweerde de landvoogdes, dat zij eigenlijk in deze zaak niet eens de toestemming der Staten noodig had, omdat het recht om accijnsen te heffen een grafelijk recht was, en voerde den impost in. Ook hier won de aanhouder, want op 21 Febr. 1544 stemden de Staten toe in de heffing van een impost op wijn en bier, uit vrees voor den dreigenden 10den penning en wat daarmede samenhing, den 100sten penning op den uitvoer [7]. Alle pogingen der Staten om den laatsten voor goed afgeschaft te krijgen, mislukten echter [8], daar de Keizer de remonstrantiën der Staten in dit opzicht met stilzwijgen voorbijging.

---

[1] Inf. 1514, blz. 626.
Zie ook het Edict van Philips den Schoone van 1495, § 24 bij Kluit, Holl Staatsr. V, 428.

[2] Reg. v. d. Goes, 4 Juli 1537.

[3] Leidsche Vroedschapsres. I, 228.

[4] v. d. Goes, 23 Dec. 1542.

[5] Id. 24 Febr. 1542.

[6] Id. 7 Maart 1542.

[7] Id. 26 Maart 1544.

[8] Id. 23 Dec. 1544 en 21 Nov. 1544.

Groot was wel de onwil, dien men overal toonde, maar de Staten schikten zich in het onvermijdelijke en legden op verzoek des Keizers in 1549 een impost van 5 stuivers op elk aam rijnwijn enz., van den kooper op de plaats van aankomst te heffen [1].

De opbrengst ook van dit middel bleef beneden de verwachtingen [2].

Nauwelijks was echter Philips aan de regeering [3], of de Staten moesten besluiten tot de heffing van imposten op den uitvoer van binnenlandsche produkten, als turf, kaas, paarden, vee, visch, baksteen.

In 1558 vroeg Philips een dubbelen impost op wijn voor den tijd van 4 jaar, ten einde daaruit een deel der oorlogskosten tegen Frankrijk te betalen [4]. De Staten kregen slechts gedaan, dat de dubbele impost tot een enkelen werd verminderd [5].

Als een middel om Alva's 10den penning te ontgaan, stonden de Staten o. a. in 1570 menigen nieuwen impost toe [6], maar Alva wilde ook deze imposten op den duur door den universeelen 10den penning vervangen [7].

Deze imposten werden geïnd door collecteurs, die soms 2½ % van de opbrengst genoten [8].

Als vierde gewoon middel om de beden te heffen werd door de Staten in 1552 de 10de penning genoemd. Toch was dit middel niet met de andere in ouderdom te vergelijken. Het was juist 10 jaar oud en in 1542 ingevoerd, toen Maarten van Rossem plotseling een aanval op Brabant had gedaan en Frankrijk ook met een oorlog dreigde.

Deze belasting was weder niet anders dan een gevolg van de

---

1 Id. 15 Dec. 1549.
2 Id. 12 Jan. 1552.
3 Id. 16 Nov. 1555.
4 Id. 19 Aug. 1558.
5 Id. 18 Febr. 1559.
6 Id. 16 Juni en 18 Juli 1570.
7 Id. 11 Aug. 1570.
8 Id. Jan. 1545.

verandering der toestanden. Oudtijds was het vermogen meestal in grondbezit gelegen en trof een morgengeld het gansche vermogen: thans trof het slechts een deel daarvan en daarom stelde men eene belasting voor op alle roerende en onroerende goederen, zonder onderscheid.

De landvoogdes verklaarde den 23sten December 1542 op een dagvaart der algemeene Staten te Brussel [1], dat alle beden verbruikt waren en de defensie daarom een nieuwe wijze van belasting zou vereischen, nl. 1° de heffing van den 100sten penning van allen uitvoer naar vreemde landen, 2° den 10den penning van de inkomsten uit onroerende goederen, 3° den 100sten penning van de jaarlijksche winsten der kooplieden.

Na eenig tegenstribbelen kwam onder den indruk van het dreigend oorlogsgevaar in Jan. 1543 de toestemming van alle Staten, behalve Brabant en Holland [2].

Het einde was, dat ook Holland moest bijdragen in den 100sten penning, ofschoon het nog voor de eerste 6 maanden ƒ 25,000 's maands tot afkoop der beide tienden betaalde. Na afloop van dien termijn werd echter ook de 10de penning geheven en een plakkaat bepaalde, van welke goederen hij zou betaald worden.

Een der belangrijkste redenen, waarom de Staten van Holland tegen den 10den penning waren, was, dat zoodoende het bedrag van ieders vermogen openbaar bekend zou worden, en zij verzochten en verkregen dus de toestemming, dat de kohieren geheim zouden blijven [3]. Twee jaar later werd dit geheim geschonden. Karel riep eenige ontvangers der tienden bijeen, ten einde een vertrouwbaar verslag te erlangen van de draagkracht der ingezetenen. Deze maatregel was van zeer veel gewicht voor den Keizer, daar hij nu wist, hoever hij met de beden des noods zou kunnen gaan: de kohieren van den 10den penning wezen het aan.

---

[1] v. d. Goes, 23 Dec. 1542.
[2] Zie Wagenaar V, 240 vlg.
[3] Wagenaar V, 287.

Zeer traag kwamen de tienden in en talrijk waren de executies, die daarvan het gevolg waren; maar toch werden zij geheven.

Evenwel bleef de 10de penning, wegens zijne impopulariteit, alleen een redmiddel in den uitersten nood, en werd niet meer geheven vóór 1552.

In dat jaar was er wederom groot gebrek aan geld bij de regeering, die eene bede van ƒ 300,000 vroeg. De Staten stonden haar na veel gehaspel ƒ 250,000 toe, waarvan ƒ 150,000 zou gevonden worden door den 10den penning van inkomsten uit onroerende goederen [1]; vrijgesteld werden de huizen der armen, wier huurwaarde 1 pd.'s jaars of minder was, de stadhuizen, hallen en armhuizen, benevens de bedelorden.

Ook thans kwam telkens de tegenzin der Staten aan den dag, o. a. in eene remonstrantie, die zij in Sept. 1555 tegen de laatste petitie van Karel V inleverden [2]. Zij wezen toen op de onbillijkheid, dat bij de heffing van den 10den penning lijf-, los- en landrenten, hoewel zoo ongelijk van waarde, gelijkelijk werden belast; dat de neringdoenden dikwijls zoo onzuiver werden geschat en er zooveel oneerlijkheid bij plaats had.

Philips II nam dadelijk bij het begin zijner regeering de hervorming van het belastingwezen ter hand en stelde reeds op 12 Maart 1556 aan de Staten-Generaal, in overleg met de Vliesridders, den Raad en andere aanzienlijke personen uit den lande, de heffing voor van den 100sten penning van alle onroerende goederen en den 50sten van alle koopwaren. Op die wijze alleenmeende men het tekort in de schatkist van 2 millioen te kunnen dekken en de zware kosten van de verdediging des lands te kunnen bestrijden.

Holland, Vlaanderen en Brabant aarzelden om toe te stemmen, vooral omdat men onder eede de goederen zou moeten taxeeren [4] en dus de landzaten « tusschen hun geweten en hun beurs zou plaatsen ».

[1] v. d. Goes, April 1553.
[2] Id. 24 Sept. 1555.
[3] v. d. Goes, 12 Maart 1556.
[4] Id. 30 Mei 1556.

Philips trok dan ook het voorstel in en vroeg in plaats daarvan eene gewone bede van *ƒ* 400,000 : in hun antwoord wezen de Staten als gewoonlijk op de armoede des lands en voerden aan, dat onder anderen de 10de penning van 1553 nog niet geheel was betaald, wat ons ook blijkt uit de herhaalde executiën wegens wanbetaling [1].

Maar niet voor goed waren de 100ste en 50ste penning verdwenen: 19 Aug. 1558 kwam er weder eene petitie tot invoering van die heffingen [2]. Ook thans echter stelde Philips zich met surrogaten tevreden.

In 1561 zien wij weder, dat het lichaam der Staten van Holland zich bezig houdt met het bespreken van den 10den penning. Vooral drukte men op de zwarigheden bij de heffing: 1° was de taxatie der huizen in verschillende steden ongelijk, 2° waren de goederen der steden zelve vroeger wederrechtelijk aan de heffing onttrokken. De Edelen stelden dus voor, dat met de taxateurs in iedere stad ook een paar vertrouwde personen uit andere steden de goederen zouden taxeeren en dat men geene enkele exemptie zou toelaten. Maar Dort, Amsterdam en Haarlem qualificeerden dit voorstel als « noodeloos » en kregen hierin hun zin: de misbruiken bleven bestaan [3] en op 3 Jan. 1562 verscheen het plakkaat tot heffing van den gehaten 10den penning [4]. In elke plaats benoemt volgens dit plakkaat de plaatselijke overheid 4 taxateurs, die de keuze moeten aannemen en onder eede staan; in iedere stad benoemen de Staten nog 3 taxateurs daarnaast; vrij zijn de huizen [5] beneden *ƒ* 6 waarde, de armhuizen, de grafelijke domeinen, de eigendommen der steden, die zij vóór 1514 (de laatste Informatie) bezaton; de taxateurs maken de kohieren op, onder toezicht van gecommitteerden uit de Staten; de inning geschiedt door 1 of 2 collecteurs, in iedere stad door de overheid aangewezen.

---

[1] Id. 9 Juli 1556.

[2] Id. 19 Aug. 1558.

[3] v. d. Goes, 9 Juli 1561.

[4] Id. 3 Jan. 1562. Het geheel bevat 73 artikelen.

[5] Behalve als zij verhuurd werden; dan betaalde de eigenaar ½ van den 10den penning.

De uitvoering ontmoette vele bezwaren. Eerstens konden de boeren vele hunner gewone lengtematen niet gemakkelijk tot morgens herleiden; vervolgens beletten overstroomingen het taxeeren der landen; dan werd met de eeden de hand gelicht; eindelijk geschiedde de verhuring der landen dikwijls ongeregeld [1]. De Edelen, Dort en Leiden stelden daarom voor, de heffing voorloopig uit te stellen; maar de andere steden weigerden dit en zoo ging de zaak door [2], ofschoon men in Dec. nog een maand uitstel aan de geïnundeerde landen verleende [3].

Met scheuren en trekken kwam de belasting op die wijze in.

Drie jaar later volgde een nieuwe 10de penning, waarbij men de kohieren van 1561 gebruikte, ten einde onnoodige onkosten te vermijden [4]. Ook toen had men bij de heffing met vele moeielijkheden te kampen.

Sedert werd de 10de penning niet meer geheven vóór Alva. Met geweld wilde deze het lievelingsdenkbeeld zijns meesters uitvoeren. Jaren lang had men zich gewend en gekeerd, nu hier, dan daar een middel gezocht om aan geld te komen; altijd echter stuitte men op den tegenstand der Staten, die zelfs de in het oog der regeering billijkste voorslagen afwezen. Men moet in zekeren zin met Bakhuizen van den Brink [5] erkennen, dat de houding der Staten in deze financieele zaken afkeurenswaardig geweest is en de bezwaren tegen den 10den penning meestal ongegrond waren.

Het valt evenwel niet te ontkennen, dat de invoering van eene algemeene vaste belasting den vorst zou hebben ontheven van de noodzakelijkheid om bij het vragen van beden, die slechts gedurende enkele jaren betaald werden, aan de dikwijls billijke wenschen

[1] v. d. Goes, 16 Juni 1562. Texel o. a. werd thans opnieuw opgemeten namens de Statenen bleek toen slechts voor ongeveer $\frac{1}{3}$ bruikba..r land te bezitten: het werd dan ook in de schildtalen met $\frac{1}{3}$ verlicht. Id. 22 Dec. 1562.

[2] Id. 5 Aug. en 29 Sept. 1562.

[3] Id. 19 Dec. 1562.

[4] Id. 13 Dec. 1564.

[5] Zie zijn stuk over den 10den penning in de Studiën en schetsen,

zijner onderzaten gehoor te geven. Men mag niet vergeten, dat de Staten alleen bij zulke gelegenheden invloed op den gang der regeering konden oefenen. Met de invoering van vaste algemeene belastingen zou een machtig middel van verzet tegen eene autokratische regeering als die van Philips den onderzaten ontnomen zijn. De tegenzin is dus gemakkelijk te verklaren en... te verontschuldigen. Men kan zelfs verder gaan en met volle recht beweren, dat de invoering dier belastingen in die omstandigheden gelijk stond met een verandering van den grondslag onzer toenmalige staatsinrichting.

Toch waren er later wel geleerden, die Philips en Alva gelijk gaven: een bekend schrijver durfde het zeggen en de Groot zeide het hem in het algemeen na — de bijzondere belangen stonden tegenover den 10den penning, in alle opzichten de billijkste belasting, en de bijzondere belangen bleken ook thans het stevigste cement der maatschappij te zijn.

Den 26sten Febr. 1569 werden er commissarissen door Alva benoemd [1] om de kohieren van 1561 te onderzoeken en op 21 Maart van dat jaar verzocht Alva van de Algemeene Staten consent 1° voor de heffing van den 100sten penning van alle roerende en onroerende goederen, 2° voor die van den 10den penning van allen verkoop van roerende, 3° voor die van den 20sten penning van alle verkoop van onroerende goederen. De maatregel zou een universeel middel zijn tegen alle kwalen der schatkist [2].

Deze 10de penning was dus nog van een anderen aard dan de vroegere: vóór 1569 was de 10de penning niet geheven bij den verkoop van roerende goederen, maar alleen, evenals de vroegere buitengewone heffing van den 100sten penning, in eens van de inkomsten uit alle roerende goederen.

Het antwoord der Staten was een mengelmoes van gegronde en ongegronde beweringen.

---

[1] v. d. Goes in dato.

[2] Id. in dato.

Het is hier de plaats niet om ons lang bezig te houden met uit te weiden over het voor en tegen dezer belasting.

De hertog bood het hoofd aan den storm en noodzaakte op 5 Juni de Staten van Holland tot toegeven [1].

Toch aarzelde hij om bij den algemeenen onwil gebruik maken van zijn zege en stelde dus aan de Staten voor om voorloopig den 10den en 20sten penning niet te heffen en hem in plaats daarvan *f* 270,000 voor zes jaar te geven, terwijl de 100ste penning binnen die zes jaar nog eens zou geheven worden [2].

Niet onnatuurlijk was zijne verwondering over de weigering, die hierop volgde [3]; had hij den geest der Hollanders beter gekend, dan ware zijne verbazing wel verminderd. Hij keerde nu weder terug tot zijne eerste petitie en vroeg een gewijzigden 10den penning voor 6 jaar onder de volgende voorwaarden: 1° alle grondstoffen zouden vrij zijn, opdat de fabrieken niet zouden lijden, 2° er zou eerst betaald worden bij den l a a t s t e n verkoop, hetgeen aan de kooplieden in het groot ten goede zou komen. [4].

De Staten gaven echter niet toe en achtten zich vooral niet verantwoord om 6 jaar lang den 10den penning toe te staan — 6 jaar was een lange tijd, waarin veel in den staat veranderen kon [5]. Bovendien zou men 6 jaar lang de gelegenheid missen om aan te dringen op hervormingen en voorrechten en dit was zeker voor de Staten niet gewenscht. Lovende en biedende keerden zij thans tot Alva's latere propositie van *f* 270,000 terug [6].

Alva werd door andere zaken voorloopig te zeer bezig gehouden om zijn zin door te drijven en stemde toe. Een groot jaar later — den 11den Aug. 1571 — kwam hij echter weder met zijn vroeger

---

[1] Id. in dato. Amsterdam gaf alleen toe, omdat het overstemd werd.

[2] Id. 17 Oct. 1569.

[3] Id. 16 Dec. 1569.

[4] Id. 13 Maart 1570.

[5] Id. 4 April 1570.

[6] Id. 7 Mei 1570.

voorstel voor den dag en thans ging hij voortvarender te werk [1]. Hij verklaarde, dat het 's Konings wil was [2] en zond eene publikatie over de invoering aan de steden rond, zonder toestemming der Staten [3]. Deze protesteerden, Alva dreigde en joeg de gedeputeerden, die hem kwamen spreken, weg [4]. Hij dreigde de invoering met geweld te zullen doen plaats hebben en maakte zich daartoe gereed,... toen de inneming van den Briel en de afval van Holland aan al zijne verwachtingen den bodem insloeg. De kans op eene definitieve goede regeling der financiën was voor goed verkeken.

Behalve de gewone middelen om de beden te betalen, kende men in Holland nog buitengewone. Daartoe behoorden:

1°. de hoofdelijke omslag. Deze buitengewone heffing, de eenvoudigste van allen, en daarom vroeger zeker ook wel toegepast, vinden wij het eerst in 1344 genoemd, toen Willem IV den 50sten penning hief in het geheele Graafschap Holland. De Raad van den Graaf [5] trekt van kerspel tot kerspel, roept alle goede lieden voor zich en laat elk onder eede verklaren, hoe groot zijn vermogen is. Van die verklaring wordt nauwkeurig aanteekening gehouden in rollen of registers, die in handen van de klerken des Graven worden gesteld, welke nu insgelijks van kerspel tot kerspel rondreizende, het verschuldigde innen en aan 's Graven tresorier verantwoorden.

Zulke 50ste of 100ste penningen werden o. a. later nog geheven onder Willem VI (in 1409) en onder Philips van Bourgondië. In 1409 gaat het te Haarlem nog juist op dezelfde wijze toe [6], behalve dat de regeering der stad toen ten overstaan van den klerk der grafelijkheid de ingezetenen voor zich laat komen. In 1436 laat Philips

[1] Id. in dato.
[2] Id. 20 Oct. 1571.
[3] Id. 5 Nov. 1571.
[4] Id. 24 Nov. 1571.
[5] Fruin, Inl. op de Inform. v. 1494, blz. XI.
[6] Thes. rek. 1409, f. 9 v. (ms. Rijksarchief).

de Goede aan de steden en dorpen de keuze tusschen den 100sten penning en eene dubbele bede. In 1515 betaalde Karel V de koopsom van West-Friesland door de heffing van zulk een belasting in Holland en Friesland. Eerst onder Alva werd de 100ste penning weder als eene algemeene belasting ingevoerd, ofschoon hij toen slechts eenmaal is betaald, in 1569.

2°. het haardstede- of schoorsteengeld — eene overoude belasting, als huslotho of huslada hier te lande omstreeks 1000 bij de Friezen genoemd. Zij drukte op armen en rijken gelijkelijk en werd in 1426 door Philips den Goede aan de Westfriezen opgelegd als straf voor hun opstand; zij betaalden toen 4 groot van iedere haardstede [2]. Een dergelijke belasting van 3 stuivers per haardstede werd in 1492 weder aan Westfriesland opgelegd wegens het Kaas- en Broodspel.

Onder Karel V eindelijk werd dit middel te baat genomen om een deel der beden te betalen. Het eerst werd het door Maria van Hongarije in 1537 voorgesteld: keizerlijke commissarissen zouden de telling doen, de gasthuizen zouden voor de armen betalen [3]. De Staten weigerden echter en bewogen de landvoogdes tot het aannemen eener gewone bede. In 1552 ging men toch over tot de heffing van een schoorsteengeld van 6 stuivers, dat *f* 40,000 opbracht [1].

Vóór den opstand heeft men dit middel echter niet meer durven toepassen uit vrees voor oproer, daar vooral de armere bevolking met recht klaagde over eene belasting, die op armen en rijken gelijkelijk drukte.

3°. Ruitergeld of maandgeld. Deze belasting is ingevoerd na den dood van Karel den Stoute, ten einde op die wijze eene legermacht te kunnen onderhouden. In beginsel was het een terugkeer tot het oude stelsel, dat de landzaten òf zelf dienen moesten

---

[1] v. Mieris, IV, 853.

[2] van der Goes, 27 Maart 1537.

[3] van der Goes, 28 Sept. 1552.

òf den krijgsdienst moesten afkoopen. Reeds in 1470 had Karel de Stoute het voorstel gedaan, « dat elc nae groetheyt van syne goeden setten soude een man van wapene » [1], maar de Staten hadden dit gevaar afgewend door hem anticipatie op eene bede toe te staan. Na des hertogen dood kwam men er van zelf toe. De steden bekostigden namelijk de uitrusting en het onderhoud van oorlogschepen ter verdediging van de kusten en ter bescherming van de visscherij; daarom stelden zij in Sept. 1482 een maandgeld in, « dat elc nae syne goedren bi syn eede geven soude » [2]. Dit maandgeld werd ook ruitergeld genoemd [3] en ook op het platteland gelegd; niet alleen was het zeer drukkend, maar het werd bovendien door de ontvangers alleen in de zware munt aangenomen, terwijl overigens de lichte gangbaar was. Overal verwekte het heffen dezer harde belasting misnoegen, en het was dan ook een der voornaamste aanleidingen tot het Kaas- en Broodspel.

4°. Verzegeling van renten. Dit middel heeft veel overeenkomst met onze tegenwoordige staatsleeningen, maar biedt in zijn vorm een eigenaardig verschil aan, een gevolg van middeleeuwsche toestanden en begrippen. Niet de staat had crediet, maar de steden. Wanneer dus de vorst geld noodig had, wendde hij zich tot de steden om hem « hare zegels te leenen », dat is: de vorst zou de renten voldoen, maar de steden sloten de leening. Reeds in de dagen van Floris V vindt men zulke « verbandbrieven », die natuurlijk aan de steden veel last konden veroorzaken, wanneer de vorst in gebreke bleef de renten te betalen. Ook onder Willem IV en V komen zij voor; maar later gaven de vorsten zich geen moeite meer om verbandbrieven van de steden te verzoeken. Zij sloten eenvoudig leeningen op eigen hand, meestal in Vlaanderen of Brabant, wel wetend, dat de schuldeischers bij wanbetaling

[1] Thes. Rek. Leiden, 6 Juni 1471.

[2] Vroedsch. res. Leiden II, 126, 127, 128, 129, 134 v. Ook te Hoorn (Velius, blz. 123—125.)

[3] Ruiter=soldaat, in deze tijden.

van renten toch zonder tusschenkomst des Graven de steden wel zouden dwingen om de grafelijke schulden te voldoen. De steden van Noordholland namen dan ook bij de eerste 10jarige bede de betaling dier schulden op zich als haar aandeel in de bede [1]. Onder de Bourgondische vorsten, die zelf vorsten van Vlaanderen en Brabant waren, veranderde dit: zij sloten eenvoudig leeningen met de steden en verpandden voor de betaling der renten een deel der domeinen [2].

Karel V ging weder tot verzegeling van renten over en onder hem werd dit middel vooral na 1540 op groote schaal toegepast, soms door de Staten zelve als een middel om de beden te betalen, soms door den vorst om eene gewone bede te ontwijken.

Het beheer der financiën blijft thans nog ter behandeling over.

Onder de Henegouwsche Graven vinden wij voor dit beheer eene gansche reeks van beambten aangesteld, die de administratie onder elkander verdeelen.

Vooreerst was het Graafschap verdeeld in rentmeesterschappen. Deze waren: 1°. Noordholland, dat Rijnland, Delfland, Schieland, Maasland en Woerden omvatte; 2° Zuidholland; 3° Kennemerland en Friesland; 4° Waterland en Amstelland.

De belangrijkste rentmeesterspost was die van Noordholland. Behalve de vaste renten uit zijn distrikt en de grafelijke inkomsten, die daar vervielen: boeten, besterften enz., administreerde de rentmeester aldaar ook het schoutambacht van den Haag, waar het grafelijk hof was [3]. Verder zorgde hij voor het onderhoud der hofgebouwen, voor de wedden der mindere hofbeambten en bestuurde de goederen der adellijke weezen, die aan het hof werden opgevoed [4].

---

[1] Zie blz. 63.

[2] Zie blz. 62.

[3] Phil. à Leydis, de Cura Reip. cas., 31 wijst er op, dat de betrekkingen van rentm. van Noorth. en Schout van den Haag liefst vereenigd moesten blijven, omdat daardoor de band tusschen de hofstad en de omliggende streek nauwer werd.

[4] Dit waren onder Willem III in 1316 die van Teylingen en Wateringen.

In aanzien volgde op hem de rentmeester van Zuidholland, onder wien de inkomsten stonden van de voornaamste tollen, die op Maas en Lek.

De rentmeesterschappen van Kennemerland en Friesland waren in de 14de en 15de eeuw vereenigd.

Het rentmeesterschap van Waterland en Amstelland biedt nog een voorbeeld aan van den vroegeren toestand, toen de administratieve en rechterlijke macht verbonden waren: de baljuw van Amstelland was hier tevens rentmeester. Vandaar was dan ook deze ambtenaar gewoonlijk een ridder, terwijl de overige rentmeesters meestal niet tot den ridderstand behoorden, volgens het voorschrift van Philips van Leyden, die aantoonde, dat de Graaf de ridders meer had te ontzien dan voor een richtig beheer wel wenschelijk was.

Ieder rentmeester had een aantal klerken onder zich.

Boven al de rentmeesters stond de Tresorier der grafelijkheid. Hij had te zorgen voor alles, wat den Graaf betrof, behalve voor zijn dagelijksch onderhoud en dat van zijn hof. Hij betaalde de onkosten van 's Graven kleeding en die zijner dienaren, bezoldigde de minstreelen en herauten, enz.

Zijne uitgaven werden bestreden uit de sommen, die de rentmeesters en de rechtelijke ambtenaren, de baljuwen, aan de grafelijkheid uitkeerden. Onmiddellijk in zijn kas vloeiden nog enkele onzekere opbrengsten, als die van den verkoop van privilegiën, schoutambten, leenrechten enz.

Had hij meer geld noodig, dan wendde hij zich tot een der bovengenoemde ambtenaren. Soms echter hadden deze geen geld beschikbaar, en dan moest de tresorier leenen van kooplieden, lombarden, Edelen en steden: de geleende sommen werden ook door hem of door de rentmeesters terugbetaald.

Meestal was de Tresorier in de 14de eeuw een geestelijke; in de laatste jaren van Albrecht en onder Willem VI namen aanzienlijke ridders dezen post waar.

Alles wat tot het dagelijksch onderhoud der grafelijke hofhouding behoorde, stond onder den Tresorier van de grafelijke «herberg», eem ambtenaar, die den Graaf steeds, zelfs op buitenlandsche reizen, vergezelde. Hij kon geld voor zijne uitgaven ontvangen òf van den Tresorier der grafelijkheid òf van de rentmeesters, in wier distrikt de Graaf zich bevond.

Onder Willem IV en later had de Gravin hare eigene hofhouding terwijl eene eigene administratie, [1] met den Graaf, wanneer hij zich buiten den Haag bij haar bevond, meestal op hare kosten bij haar logeerde. Voor die hofhouding der Gravin werd sedert het midden der 14de eeuw door de distrikten een vast maandgeld betaald.

Bij krijgstochten had men gewoonlijk afzonderlijke klerken, die voor de krijgsbehoeften zorgden en dus den dienst van intendant deden. [2]

Al de ambtenaren legden omstreeks 1 Jan. rekening en verantwoording af voor den grafelijken Raad, bestaande uit eenige voorname edelen en enkele rechtsgeleerden en vroegere ambtenaren des Graven.

Ziet men die rekeningen in, dan vindt men de tresoriersrekeningen der grafelijkheid in den eersten tijd nog in het Latijn; tot omstreeks 1360 is het Latijn daar nog zeer gewoon, ofschoon het in de rentmeesters-rekeningen reeds in het begin der 14de eeuw voor het Hollandsch had plaats gemaakt. Steeds gemakkelijker wordt het overzicht over de rekeningen door de steeds duidelijker afscheiding van de verschillende inkomsten en uitgaven, zoodat omstreeks 1360 ook de vorm der rekeningen vast staat.

De regeering van Philips den Goede bracht verandering. Vooreerst valt de rekening van 's vorsten herberg weg, daar de Bourgondiërs meestal in het Zuiden hun verblijf hielden en in Holland Stadhouders aanstelden, wier algemeene inkomsten en uitgaven door

[1] Graf. rek. (Hamaker) III, 337.

[2] Al deze zaken zijn opgeteekend uit de thesauriers- en rentmeestersrekeningen op het Rijksarchief, waarvan de heer Hamaker een gedeelte uitgegeven heeft.

den Tresorier der grafelijkheid werden bestuurd. Deze verandering kwam in 1432, toen ook de naam van Tresorier plaats maakte voor dien van Rentmeester-Generaal [1].

Het toezicht op de rekeningen der ambtenaren werd reeds dadelijk in 1428 [2] opgedragen aan het toen ingestelde Hof van Holland, dat 9 leden telde. Dit was eene belangrijke verandering, daar er vroeger geen vast Hof bestond maar de vorst raadpleegde, wien hij wilde.

Grooter veranderingen hadden in 1446 plaats, toen eene Rekenkamer in den Haag werd opgericht, omdat het Hof reeds zooveel te doen had.

Aan die Rekenkamer, aan den Raad van Holland ondergeschikt, zoodat geene stukken betreffende de financiën geldig waren zonder het zegel van den Griffier van den Raad, [3] werden twee meesters, een auditeur en eenige klerken aangesteld. [4] Alle ambtenaren moesten sinds dit jaar jaarlijks hunne rekeningen indienen bij de Rekenkamer [5].

De financiëele commissie van den Raad van Holland bestond sedert 1447 uit 3 raadsleden, die den titel droegen van Commissaris-Generaal der Financiën. Zij hielden toezicht op de handelingen van den Rentmeester-Generaal, die geene uitgaven hooger dan 20 st. mocht doen zonder goedkeuring van deze Commissarissen: zij maakten jaarlijks voor den Raad een algemeenen staat der financiën op. [6])

Ook op de verpachtingen werd orde gesteld: allerlei misbruiken, als opcenten voor de ambtenaren enz., werden afge-

[1] De eerste rentmeester-generaal van Holland, Zeeland en Friesland was Godschalk Oem (1432—39); daarna Willem van Naaldwijk (1439—42), Willem Engelbrechtsz (1442—47), Anton Michiels 1447—1451), Clais de Vriese (1451—1469).

[2] v. Mieris IV, 932.

[3] Rood Register A., fol. 3 (ms. Rijksarchief).

[4] Rood Register A., fol. 10 v. (ms. Rijksarchief).

[5] Id. A., fol. 11 v.—14 v.

[6] Id. fol. 15—17.

schaft. [1] De rekenplichtige ambtenaren moesten persoonlijk voor de Rekenkamer komen en mochten niet uit den Haag vertrekken, voordat hunne rekeningen waren goedgekeurd; deze verantwoording moet sedert 1460 plaats hebben binnen 4 maanden na den eersten Januari. [2]

In 1464 werd de Rekenkamer in den Haag opgeheven, evenals die van Rijssel en Brussel, en eene Algemeene Rekenkamer te Mechelen opgericht voor het geheele Bourgondische Rijk. Daar men nu niet van alle mindere ambtenaren kon eischen naar Mechelen te komen, werd bepaald, dat zij aan de hoogere rekenschap moesten afleggen en dat dezen alleen te Mechelen behoefden te verschijnen [3].

Een groote verandering kwam in Holland vijf jaar later. Toen werd het Generale rentmeesterschap afgeschaft en de werkzaamheden van den Rentmeester-Generaal verdeeld onder de rentmeesters van de vier groote districten, waarin Holland thans werd gesplitst [4].

Deze districten waren: Noordholland, [5] Zuidholland (met Schoonhoven, Putten en alles ten Z. van den IJsel), Kennemerland (met Amstelland en Waterland) en Friesland. De rentmeesters werden belast met de ontvangst van alle gelden uit de domeinen en tevens met die der beden. Weder vijf jaren later werden de domeinen en beden gescheiden en voor deze laatste twee ontvangers aangesteld, omdat de bezwaren van de inning der beden te groot bleken te zijn dan dat zij door de rentmeesters kon worden bestuurd.

Natuurlijk waren al deze hervormingen, tot centralisatie leidende, niet naar den zin der steden.

Bij het Groot-Privilegie van 1477 bewerkten zij dan ook het herstel van de Haagsche Rekenkamer voor Holland, Zeeland en Friesland. Maar Maximiliaan toonde zich niet geneigd deze veran-

---

[1] v. Limb. Brouwer, Bourg. Ch., blz. 90, 113, 132.

[2] Id. blz. 95, 107, 123.

[3] Id. blz. 134.

[4] Rek. van Jan. van Lesanen, rentm. van Zuidh., 1469 (ms. Rijksarchief), fol. 20 v.

[5] In 1473 werden Gouda en Woerden hierbij gevoegd.

dering goed te keuren en verklaarde de ordonnantiën van de hertogen Karel en Philips te zullen handhaven, ofschoon hij eenige herziening beloofde. Hij ging den weg van centralisatie weder op door de aanstelling van een Directeur-Generaal der Financiën.

In 1479 werd het Rentmeesterschap-Generaal hersteld [1] en bleef thans in werking tot 1500, toen op den 12den Februari het ambt voor goed werd afgeschaft en onder de verschillende rentmeesters verdeeld op de wijze, zooals in 1469 was bepaald. De Haagsche Rekenkamer werd bij de samenvoeging van de verschillende gewesten de Algemeene Rekenkamer voor de noordelijke provinciën.

Onder Karel V en Philips II bleef de algemeene toestand van het beheer der financiën in Holland onveranderd.

BIJLAGE.

Uit de thesauriersrekeningen heb ik de volgende lijst samengesteld van de zettingen der zes hoofdsteden sedert de vroegste berichten daarover.

De munten, waarin de sommen zijn berekend, zijn van 1389—1400 dordrechtsche guldens, volgens Albrechts regeling van 6 Oct. 1388 geldende $25\frac{1}{2}$ groot = $\frac{17}{20}$ pd. holl.; de in de tweede kolom genoemde schilden zijn dordrechtsche schilden van 40 groot = $1\frac{1}{3}$ pd. holl., of fransche van 42 groot = $1\frac{2}{5}$ pd. holl. In de jaren 1411 en 1416 vindt men de som van de quoten in kronen; dit zijn fransche kronen van 45 grooten = $1\frac{1}{2}$ pd. holl.; de schilden van het bedrag der bede zijn van 40 grooten = $1\frac{1}{3}$ pd. holl. De latere schilden zijn alle van 40 grooten = $1\frac{1}{3}$ pd. holl. De ponden van de beide laatste kolommen zijn ponden van 40 grooten = $1\frac{1}{3}$ pd. holl.

[1] van Limb. Brouwer, blz. 154.

g.

s

;oı
3

m
w
d

gen tot de kennis van Gelderland, bl. 418, dan luidt het, dat « in dit stuk vermeld wordt de bestaande watergang van Everdingen naar Schoonrewoerd en van daar naar Leerdam »; — al weer dus de Huibert. Deze echter dagteekent eerst van het jaar 1312, zooals Abr. Kemp, Leven der Doorl. Heeren van Arkel enz., bl. 60, duidelijk aangeeft. Om verdere vergissing in dezen te voorkomen en afdoend bewijs voor de zaak te leveren, zal wel het best zijn de uitgave te bezorgen der stichtingsoorkonde van den Huibert, die nog in het oorspronkelijke bewaard wordt op het provinciaal archief te Arnhem, afdeel. Culenborg, Charters n°. 21.

Jan, heer van Arkel, verkoopt aan de geërfden der landen, die tusschen den Diefdijk en de Poldersteeg, tusschen den Leckedijk en het Kortgerecht zijn gelegen, een vrijen watergang naar de Zederik en verder door de sluizen van den Arkelschen dam naar de Linge en de Merwede, 22 April 1312.

Wij Johan, here van Arkel, doen kont in kennesse der warheyt alle den ghenen, de desen brief sellen sien of horen lesen, dat wi bi onser kersteliker trouwe voer ons ende onse nacomelinghe, ghegheven hebben ende gheven enen vrien waterganc dien ghenoemden erve, dat ghelegen is op Sidendervelt [1] tuschen den

---

1 Door den volksmond nog meer verkort is dit woord samengekrompen tot Siderveld, hetgeen thans, wijl de S zacht en de I lang is, Zijderveld wordt geschreven. Sidendervelt zelf is samengetrokken uit het oorspronkelijke Zidewendervelt, 't geen nog voorkomt in de oorkonde van Zondag na Pinkster des jaars 1332, bewaard in het provinciaal archief van Gelderland, afd. Culenborg. Zijdewenderveld duidt derhalve het veld, de landerijen aan die beschut zijn door de zijdewende. Dit woord toch beteekent waterkeering, dijk. Ten bewijze doen wij beroep op v. d. Bergh Oorkondenb. van Holland. II blz. 142, waar gewaagd wordt van „quemdam terrae meatum sive aggerem circuilem, qui Zijdewende vulgariter appellatur", terwijl op blz. 517 gerept wordt van „duos aggeres, qui vulgo Zidwenden dicuntur." Nog zij verwezen naar Driessen, Monumenta Groningana, waar op blz. 47 en 244 telkens sprake komt van „aggerem seu obstructionem aquae, quae vulgo sidewendene dicitur." — De zijdewende, welke in de onderhavige oorkonde bedoeld wordt, is blijkbaar de Diefdijk, die Zuidholland tegen het vloedwater der Geldersche rivieren dekt. Zijdewenderveld zijn derhalve de landerijen van den Diefdijk, welke volgens onze oorkonde gelegen zijn van den Leckdijk tot aan Kort-gerecht, waarvan het tegenwoordige Zijderveld alleen den naam heeft behouden.

Lecdijc enten Corten Gerechte ende binnen den Diefdijc enter steghe van Everdinghen; ende nemen dit vorghenoemde water op onse gheleyde voer alle die ghene die desen vorghenoemden waterganc letten moghen: alse van Sidendervelt voert in den Zyric, van den Zyric voert in den Damme, van den Damme voert doer die slusen t'Arkel, doer die slusen t'Arkel voert in die Linghen, ende voert doer die Linghen ut in die Merwet, sonder alrehande arghelist; —

In dusghedanighen maniren, dat die lantghenoten, die in desen vorghenoemden cirke gheland syn, die slusen sellen helpen maken ende hore waterganc, marghen marghen ghelike, also alse d'ander doen, die mit hem gheleghen syn ende hyr vormaels plaghen te done.

Maer waer dat sake, dat haer Hubrecht, here van Vyanen, ende dieghene, die in sinen lande wonen ofteghene die in den Zyric weteren, — sonder allene dit vorghenoemde Sidendervelt — (veroorzaakten), dat wij Johan, here van Arkel, of onse nakomelinghe horen waterganc toe sloghen bi redene, die wi daerop te segghen hadden, daer omme en souden die lantghenoten van Sidendervelt niet cronen.

Ende waer dat sake, dat die here van Vyanen ende dieghene, die in den Zyric weteren, dat ut wonnen mit enighen cost, die si an ons legheden of an onsen nacomelinghen, of dienst, die si ons gaven, daer en souden die vorghenoemde lantghenoten ende dat vorghenoemde land van Sidendervelt niet toe ghelden.

Voert waer dat sake, dat haer Hubrecht, here van Vyanen, verghenoemt ende dieghene, die in sinen lande wonen, ende anders dieghene, die in den Zyric weteren, weder ons coften oft onse nacomelinghe enen anderen waterganc, daer hem dochte daer dien lande mede ghebaet ware, dat soude dit vorghenoemde land van Sidendervelt mede ghelden, hoeve hoeve ghelike, van sulken coep als men dede tgeghen ons oft onse nacomelinghe.

Voert soe leye wi voer ons ende onse nacomelinghe, dat ons die lantghenoten, die binnen desen vorghenoemden cirke gheland sijn, te voren betaelt hebben sestien pont suarter Tornoyse, enen groten coninx Tornoysen voer sestien penninghe gherekent, alse

van den coop van den nieu waterganc, waer dat die coep volghinghe, ende daeromme so sel wi hem dese vorghenoemde sestien pont ofcorten. Ende waer dat sake, dat die nie waterganc dureghecoft worde, so sellen dese vorghenoemde lantghenoten van Sidendervelt op dese vorghenoemde sestien pont betalen ende voert ghelden, hoeve hoeve ghelike, sonder alrehande arghelist.

Maer slusen te maken ende weteringhen te greven of enighe cost, die daer toe staen sellen, dat sellen si ghelden hoeve hoeve ghelike van desen vorghenoemden Sidendervelt, in sulker manire of si ons gheen ghelt ghegheven hadden.

Voert dese waterganc ende alle dese vorwarden, die hyr vorghenoemt sijn, die sellen duren ewelike ende emmermeer; ende loven mede mit goeden trouwen alle dese voerscrevene vorwarden vast ende stade te houden sonder alrehande arghelist. In aldusghedanighen maniren: al waer dat sake, dat dese vorghenoemde lantghenoten van Sidendervelt tgeghen ons of onse nacomelinghe misdaden van enigherhande broeke, daer wi se of besculdighen mochten, groet ofte clene, daer mede en moghen dese vorghenoemde lantghenoten van Sidendervelt horen waterganc niet mede verliesen.

Voert so neme wi op onse gheleyde die scouten ende die heemraders van desen vorghenoemden gherechten van Sidendervelt ende van den neghen hoeven tot Everdinghen, in allen maniren alse anders ambochtsheren, die dese vorghenoemde slusen ende waterganghe scouwen sellen, sonder alrehande arghelist.

Ende ommedat wi Johan, here van Arkel, vorghenoemt, willen, dat alle dese vorwarden, die hyr voer bescreven staen, ewelike vast ende stade bliven ende onverbroken van ons ende onsen nacomelinghen, so heb wi desen brief beseghelt mit onsen seghel. Voert so heb wi ghebeden eersamen luden haren Ghisebrechte, here van IJselsteyne, haren Harbaren van Arkel, onsen broeder, haren Gelys van den Bosche, ridders, Alarde van Buren, Otten van Hokelem here van Asperen, Johanne van Bosinchem, Otten van Hokelem, Johanne van der Nordelose ende Ghisebrechte uten Goye Johans-

broeder uten Goye, knapen, dat si desen brief hebben mede beseghelt mit horen seghellen t'enen orconde alle deser vorwarden, die hyr voer bescreven staen. Ende wi Ghisebrecht, here van Yselsteyne, Harbaren van Arkel, Gelys van den Bosche, ridders, Alard van Buren, Otte van Hokelem, here van Asperen, Johan van Bosinchem, Otte van Hokelem, Johan van der Nordelose ende Gisebrecht uten Goye, knapen, vorghenoemde, hebben omme bede wille eens edellen mans haren Johans here van Arkel vorghenoemt onse seghelle an desen brief ghedaen, in orconde der warheyt.

Ghegheven in 't jaer Ons Heren dusent drehondert ende tuaelve, op Sinte Georgius-avont.

Naar het oorspronkelijk perkement, waaraan weleer tien zegels hingen, thans nog slechts door de zegelstrooken vertegenwoordigd, behalve het achtste: dat behouden is en tot randschrift heeft: „S. Otte he..... Hocl[em]."

Trachten wij dezen brief met dien van 1284 in overeenstemming te brengen, dan geraken wij, dunkt ons, van zelf tot deze uitkomst:

In 1284, bij de vorming der Vijf-heeren-landen had het hooger gelegen « Zijdewenderveld » geen overlast van het binnenwater; het liep van zelf af naar de Gouwenes, Outena, Bolgerije enz. Doch toen de geërfden dezer laatste landen, krachtens het recht in 1284 verkregen, de Poldersteeg ophoogden en het water, dat van boven kwam, den doortocht afsloten, kreeg « Zijdewenderveld », n weerwil zijner hoogere ligging, merkelijken last van het binnenwater en kocht daarom, een kwart eeuw later, den watergang, die thans nog onder den naam van DE HUIBERT zijn dienst doet.

Everdingen, 5 October 1885.

„PAEPSE STOUTICHEDEN,"

DOOR

Dr. F. G. SLOTHOUWER.

Ten tijde der Republiek waren de Roomsch-Katholieken verre bij de Protestanten ten achteren gesteld, en wie meenen mocht dat zij zich de vernederende bepalingen van allerlei aard, waaraan zij zich moesten onderwerpen, lieten welgevallen, zonder dat hunne ergernis werd opgewekt of wrok bij hen werd achtergelaten, vergist zich deerlijk. Steeds zagen zij naar eene gelegenheid uit om het gehate juk af te schudden en soms was de zucht naar onafhankelijkheid zoo groot, dat maar al te zeer geloof werd geslagen aan ongegronde voorspellingen. Zoo stond bij de meest geloovige Katholieken vast dat, wanneer de Heilige Sacramentsdag op den 24sten Juni, welke dag aan St. Jan is gewijd, mocht vallen, er eene geheele omwenteling zou plaats grijpen en zij het roer van den Staat in handen zouden krijgen. Dit nu zou in 1734 geschieden, want dat jaar was het, waarin de beide feestdagen zouden samenvallen en dus de hoop der Katholieken zou worden vervuld. In de volle overtuiging van de waarheid hunner meening schijnen zij zich dan ook meermalen te voren onvoorzichtig te hebben uitgelaten en zich uitdrukkingen te hebben geoorloofd, die hun vijandschap tegen de Protestanten verrieden. Bij dezen werd hierdoor de achterdocht gaande gemaakt en het vermoeden gewekt dat eene uitgebreide samenzwering tegen hen werd gesmeed. Talrijke geruchten waren er verspreid aangaande den overmoed der Katholieken, doch werden, zooals gewoonlijk in tijden van vrees, zeer overdreven.. In hoeverre deze nu waarheid bevatten en wat men deed

om de verontruste gemoederen tot bedaren te brengen, heb ik, voor zooverre de provincie Friesland betreft, trachten na te gaan. Hiertoe werd ik vooral aangespoord door de inzage van uittreksels van een paar brieven van den toenmaligen Franeker Hoogleeraar Muijs. Deze brieven waren gericht aan den Secretaris Van Ruijven en werden door dezen met een begeleidend schrijven, waarvan een uittreksel aan die der andere was toegevoegd, aan den Predikant Van Sevenhoven gezonden om dezen te doen zien dat, al moge men ook in de andere gewesten den toeleg der Roomschgezinden als belachelijk hebben beschouwd, deze in de provincie Friesland nog al ernstig is geweest. Van Ruijven was, naar ik vermoed, secretaris van Arnhem, waar hij in vriend- of aanverwantschaps-betrekking schijnt te zijn geraakt met Van Sevenhoven, die, indien hij althans dezelfde is als David Van Sevenhoven, in 1717 van Arnhem naar Delft is beroepen en daar den 9den Mei van dat jaar is bevestigd. Ook was Van Ruijven door huwelijk verwant met Muijs. Immers volgens Mr. W. B. S. Boeles, Franeker Hoogeschool, pag. 374, was Muijs gehuwd met eene Geldersche dame, Margaretha van Ruijven. Iemand, den inhoud dezer brieven belangrijk genoeg vindende, heeft zoowel uit die van Muijs als uit dien van Van Ruijven het belangrijkste overgeschreven, hetgeen later verzeild is geraakt onder de papieren van den Delftschen Archivaris Van der Loeff. Daaronder werden ze door diens opvolger Mr. J. Soutendam aangetroffen.

Toen de geruchten aangaande een vermeende samenzwering der Katholieken in omloop waren en vergroot werden, naarmate de angst in de gemoederen der Protestanten toenam, begaf zich de Prins Erfstadhouder Willem Karel Hendrik Friso den 22sten Juni naar de vergadering der Gedeputeerde Staten, die, onder het praesidium van Van Haren, werd bijgewoond door de Heeren J. Van Burmania, Scheltinga, Bouricius, Kempenaar en Coehoorn. Hier deelde hij mede dat hij, ofschoon hij hetgeen van « een quaedaerdige onderneminge op den 24sten aenstaende St. Jansdach »

werd vermeld als looze geruchten aanmerkte, het toch als gouverneur van dit gewest tot zijn plicht had gerekend hierop de noodige aandacht te vestigen en positieve maar geheime orders had uitgevaardigd om, mochten zij soms waarheid bevatten, alle onheil te keeren en des noods geweld met geweld tegen te gaan.[1] Nadat hij op deze uiterst voorzichtige wijze had aangekondigd wat door hem was verricht, beval hij verder den Gedeputeerden aan dat ook zij zoodanige maatregelen zouden nemen, als ze in deze omstandigheden noodig mochten oordeelen. Dezen, het gewicht der zaak gevoelende, namen, nadat zij vooraf Zijne Hoogheid voor zijnen ijver en zorg voor het Gemeenebest hadden bedankt, haar terstond in ernstige overweging, waarna zij besloten alle grietmannen en magistraatspersonen aan te schrijven om, ieder in zijn Jurisdictie, bij de Roomschgezinden huiszoeking te laten doen, of er ook meer snaphanen, degens en andere moordwerktuigen dan naar gewoonte bij hen werden gevonden, en tevens te bevelen hun zoo spoedig mogelijk het resultaat van dit onderzoek mede te deelen. Den volgenden dag verscheen Zijne Hoogheid wederom in hunne vergadering en gaf hun een uitvoerig verhaal van de bevelen, die door hem aan de militie waren uitgevaardigd. Toen verscheen ook de Procureur-Generaal J. Beucker, nadat hij daartoe door hen was ontboden. Van hem toch wilden zij vernemen, welke middelen moesten worden aangewend om het geheim « van de tegenwoordige swevende en verregaende excessen en stouticheden der Roomschgezinden » te ontdekken en om den godsdienst en de rust van dit Gewest te handhaven en te bevorderen. Daarop deelde hij hun mede dat hij reeds na de ontvangst der voorloopige orders, hem door hun voorzitter verstrekt, niets beters en noodigers had geoordeeld dan terstond geheime brieven aan de respectieve Fiscals der grietenijen en steden benevens aan andere ambtenaren af te zenden, met het verzoek dat zij hem zonder verwijl zouden verwittigen

[1] Resolutie der Ged. van 22 Juni 1734.

van de buitensporigheden, die zoowel met woorden als met daden in hunne districten zouden zijn gepleegd. Tevens beloofde hij dat hij zelf middelerwijl in deze stad een nauwkeurig onderzoek zou instellen en dat hij hun zoowel van de ingekomen berichten als van zijn eigen bevinding, zoo spoedig dat mogelijk was, uitvoerig rapport zou doen, waarna zij hem voor zijne moeite bedankten. Doch bij zijn heengaan drukten zij hem nogmaals het gewicht der zaak op het hart en verzochten hem de personen, die als belhamels werden verdacht, gevangen te nemen. [1]

Zoo brak dan eindelijk de langgevreesde dag aan, doch hij ging zonder eenige stoornis voorbij. Ten minste Wagenaar verhaalt dat de Prins dien dag door Leeuwarden reed en geen enkel teeken van onraad vernam. [2] Niettemin ging men voort met het inwinnen van inlichtingen en werden telkens Katholieken gevangen genomen. Dit blijkt o. a. uit een der bovengenoemde brieven van den Hoogleeraar Muijs, geschreven den 25sten Juni 1734, wiens inhoud mij belangrijk genoeg toeschijnt om hem, voor zoover hij in mijne handen is gekomen, mede te deelen. Hij luidt aldus:

«Wy syn hier in dese provintie sedert Dingsdagh in een grote agitatie geweest, ter oorsake dat de papisten (op wat grondt weet ik niet) alomme in de provincie in een vaste verwagting synde van op St. Jansdag, die gisteren geweest is, meester van onse kerken en van de Regering te sullen worden, de Hoofde soodanig opstaken en daarvan door bewimpelde dreygementen en velerley stoutigheden sodanige blyke gaven, dat de regenten, in alleryl vergadert zynde, daartegens subitelyk allerhanden precautien hebben moeten nemen, en de papisten soo in de Steden als ten platten Landen, die sigh overvloedigh van schietgeweer voorsien hebben, hebben doen ontwapenen, en dieselve wapenen aan de protestantsche borgers en boeren doen uijtdeelen (hoewel echter de Roomsche haar meeste geweer hebben weten te verbergen) voorts

[1] Resolutie der Gedep. van 23 Juni 1734.

[2] Wagenaar. Deel XIX. Pag. 166.

de papen, die sy hebben kunnen attraperen, in apprehensie doen nemen, waarvan sigh echter de meeste met de vlugt hebben gesalveert; in alle steeden wordt nacht en dag sterk gewaakt, de poorten syn hier nog dagh en nagt gesloten (en soo meen ik ook in andere steden) en worden hier geen papisten uytgelaten. De procureur-generaal en de magistraten syn continueel besigh met het nemen van informatie en worden van tydt tot tydt papisten, die sig aan excesse schuldigh gemaakt hebben, na Leeuwarde opgesonden. De predicanten van het platte landt waren hier en daar al sodanig in benauwtheyt gebragt, dat sy sig snags in haare huysen niet hebben durven betrouwen, en ook eenige goedgevonden hebben sig te retireeren; alle de militie, en ook een gedeelte van de Burgers tot Leeuwarden, is des nags voor en na dingsdags in de wapenen geweest, etc.»

Middelerwijl waren eenige antwoorden van de respectieve gerechten dezer provincie ingekomen. Wat ze behelsden, wordt ons niet gemeld. Dit alleen weten wij, dat de Gedeputeerden den 25sten Juni na de ontvangst dezer brieven nogmaals 's Lands toestand in rijpe overweging genomen en daarna besloten hebben de Heeren J. Van Burmania en Coehoorn te verzoeken met Heeren Commissarissen uit den Hove-Provinciaal in overleg te treden aangaande deze buitensporigheden der Roomschgezinden en in 't bizonder met dezen te beraadslagen hoe 's Lands ordonnantiën en plakkaten, reeds vroeger daartegen uitgevaardigd, op de beste wijze tot zekerheid van de rust en de veiligheid van den Staat konden worden ten uitvoergebracht.

Te vergeefs heb ik trachten na te sporen wat het resultaat dezer beraadslagingen is geweest. Tenzelfden dage was wederom de Procureur-Generaal voor de Gedeputeerden ontboden en werd hem, nadat hij van zijne nadere bevindingen mededeeling had gedaan, bij monde van den Voorzitter aanbevolen om de aanklacht tegen de priesters, die gevangen genomen waren, bij de eerste vergadering van het Hof voort te zetten en zoo spoedig mogelijk ten einde te brengen. [1]

[1] Resolutie van 25 Juni 1734.

Voor hen, die er prijs op stellen zich een zuiver denkbeeld van voormalige gebeurtenissen te vormen, is inderdaad de vroegere gewoonte te betreuren, waarmede slechts in algemeene termen datgene, wat in de colleges van Staat behandeld werd, in de notulen werd opgeteekend. Zoo ook vindt men, wat de gevangen geestelijken betreft, in de resoluties der Gedeputeerden geen namen genoemd en van den inhoud der rapporten, telkens door den Procureur-Generaal en anderen gedaan, niets vermeld, zoodat deze dan ook slechts is op te maken uit de daarna genomen besluiten. Niet tevreden met dit geringe resultaat en gaarne willende weten, welke priesters in hechtenis waren genomen, heb ik mij tot den griffier van het Hof, Mr. J. Minnema Buma, gewend met het verzoek mij de arresten van het voormalig Hof-Provinciaal ter inzage af te staan, waaraan hij met de meeste bereidwilligheid voldeed. Ofschoon niet zooveel vindende als ik gewenscht had, was ik toch in zooverre voldaan, dat ik onder de arresten drie aantrof, die op mijn punt van onderzoek betrekking hadden. Twee daarvan zijn uitgesproken over vrouwen en van minder gewicht, doch de derde en meest belangrijke over den Roomsch-Katholieken priester Leonardus Daals.

Opmerkelijk is het dat ze allen te Franeker woonachtig waren, waaruit men wellicht zou kunnen besluiten dat dáár het broeinest der « Paepse stouticheden » was. Daals werd beschuldigd van op den laatsten Pinksterdag onder de predicatie te hebben bekend gemaakt, dat er van den Paus een bevel aan alle Katholieken was ontvangen om op den toen aanstaanden St. Jansdag alle leden der gereformeerde en andere kerkgenootschappen te vermoorden; dat men daags te voren zich van den Predikant Hofstede meester maken en dezen aan de kerkdeur ophangen zou; en eindelijk dat men de Mennonieten villen, het vel aan riemen snijden en aan die riemen de geuzen zou ophangen, terwijl hij tevens niet zou hebben verzuimd de namen dier Roomschgezinden te noemen, die dan het bewind in handen zouden krijgen. Wel ontkende de gevangen priester

dergelijke uitdrukkingen te hebben gebezigd en wees daarbij op de onwaarschijnlijkheid, daar toch geen mensch met «gezonde hersenen», wanneer hij geheime plannen smeedt, dit 10 à 12 dagen te voren zou bekend maken aan een geheele gemeente, waaronder zich zoowel ontrouwe verklikkers als getrouwe hoorders bevonden. Doch niettemin veroordeelde het Hof hem wegens deze opruiende redevoering tot het betalen van een boete van 600 Car. gulden, aan het kantoor der domeinen te voldoen, benevens in de kosten van het geding, tevens bevelende dat hij zoolang in hechtenis zou blijven, totdat alles betaald of voldoende borg zou zijn gesteld, waarna hij de heerlijkheid Friesland zou moeten verlaten «de stadt Leeuwarden binnen 's daags sonneschyn en 't Landt binnen den derden dag, sonder daerinne weder te mogen komen». Dit vonnis achtte ik belangrijk genoeg om in zijn geheel als aanhangsel aan dit opstel toe te voegen. Het is uitgesproken den 17den Sept. 1734, niettegenstaande reeds den 6den Juli, omstreeks welken tijd men het gevaar als geweken beschouwde, rechtsingang door het Hof was verleend. En niet te gewaagd is het dus, naar ik meen, aan te nemen dat na verloop van meer dan twee maanden de hartstochten tot bedaren waren gebracht. Is dit op zich zelf reeds een waarborg voor de onpartijdigheid van het vonnis, in dit vermoeden werd ik versterkt door het uittreksel van een tweeden brief van den Hoogleeraar Muijs, den 5den Juli uit Franeker aan den Secretaris Van Ruijven geschreven. Daaruit toch blijkt dat twee zich in hechtenis bevindende Roomsch-Katholieke vrouwen, moeder en dochter, getuigenissen tegen Daals hebben afgelegd, overeenkomende met de beschuldigingen, die in het arrest staan vermeld, en dat ze deze in zijne tegenwoordigheid hebben staande gehouden. Doch laat ons Muijs zelf laten spreken: «Het is ons ten uyterste lieff dat de papisten in Gelderland geen redenen van argwaan aan de regering gegeven en sig stil gehouden hebben; hadden die mensche sig hier ook soo gedragen, het soude voor haar veel beter geweest sijn. 't Zedert mijne laatste continueeren de Heeren

van 't Hoff met de recherche van dit werk met een onvermoeyden ijver, en na mate dat sy 't een en 't ander ondekken, worden al meer en meer papisten geapprehendeert en na Leeuwarde gebracht, gelijk voorleden woensdag avondt nog aan drie uijt dese stadt, en so hoore op gisteren nog aan diversche ten platten Landen is wedervaren; van daag wierdt mij berigt dat eyndelyk twee papisten, moeder en dochter, uyt dese stadt, dog alsdoen tot Leeuwarden 't zedert eenige dagen in detentie synde, huijden agt dagen tot confessie waren gekomen en verklaart hadden dat de paap van dese stadt voor drie weken aan syn gemeente als een groot secreet hadde verkondigt dat sij op St. Jansdag meester van de gereformeerde kerk alhier zoude sijn en dat sig een ider van haar tegens die tydt met geweer soude hebben te voorsien. De dogter, synde van 17 à 18 jaaren (na gissing), was eerst tot dese confessie gebragt, doch de moeder persisteerde nog eenige tyt by de negative, maar was eyndelyk ook door de korff gevallen, waarna dese beyde getuygen, met de paap van Franeker geconfronteert sijnde, in syn presentie de declaratie hebben gerepeteert en staande gehouden en daarover gerelaxeert sijn geworden. Ik heb dese historie hoorende mij daarna bij imant geinformeerdt, die ik meijnde dat van de waarheydt kennisse konde hebben, en mij is daarop deselven volkomen geconfirmeert in dier voegen als hier gemelt hebben. Het is hier een seer gemeen praatje dat de papisten staat gemaakt hebben op buijtenlandse hulpe, maar weten niet of daarvan in judicio ook iets gebleken is, wijl de depositien doorgaans niet rugbaar werden ».

Na den 6den Juli schijnt men dan, zooals wij boven zeiden, gemeend te hebben dat het gevaar voorbij was. Ten minste den daarop volgenden dag verscheen de Procureur-Generaal wederom in de vergadering der Gedeputeerden, waarvan toen Scheltinga voorzitter was, om rapport te doen van zijne bevindingen gedurende de laatste dagen en nadere bevelen af te wachten. Doch er werd slechts besloten om de zaken verder aan de jurisdictie van

het Hof over te laten en den Procureur-Generaal voor al zijn zorg en moeite dank te betuigen [1]. In de latere besluiten vond ik dan ook niets meer vermeld.

Zoo zijn dan deze voor de Protestanten zoo bange dagen zonder eenig onheil voorbijgegaan. Had men hier nu met eene uitgebreide samenzwering te doen, zooals de beangstigde gemoederen vreesden? Ik geloof het niet, ten minste het is mij nergens gebleken. Evenmin ben ik van meening, gelijk Wagenaar beweert dat het gevoelen van sommigen was, dat men door onrust te verwekken de zaak van den Prins trachtte te bevorderen. Duidelijk daarentegen springt, mijns inziens, in het oog dat alle schuld gelegen was bij eenige strenge Katholieken, die zich door hunne al te groote lichtgeloovigheid lieten vervoeren tot het koesteren van de dwaaste verwachtingen en tot het bezigen van uitdrukkingen, welke van haat tegen de Protestanten getuigden, en dat zij misschien ook tot daden zouden zijn overgegaan, indien niet krachtige maatregelen daartegen waren genomen.

AANHANGSEL.

De Heer Procureur Generaal Clager.

Leonardus Daals, R. Pryster van Franequer, gevangen en beclaegde.

Gezien by den Hove van Frieslandt de Proceduren, voor denselven Hove hangende, tusschen de Proc. Genl deser Landschappe, clager ter eenre, op ende tegens D[ren] Georgus Hiddema Sen. en Jacobus Schultinck, geoccupeert hebbende voor Leonardus Daals, gevangen en becld[e] ter anderen syden;

De clager, houdende deese articulen voor syn libel, stelde waar te wesen, dat de gevangen was een Roomsch Pryster, vragende voorts den gevangen aff van wat ordere deselve was, dat de gev.

---

1 Resolutie van Ged. van Woensdag 7 Juli 1734.

sedert lange jaren als pryster de misse heeft bedient en gewoont tot Franequer; dat de gev. op laestleden Pinxterdagh 1734 zich niet hadde ontzien van onder de predicatie aen de gesamentlycke gemeinte bekent te maken, dat er van de Paus een order was gekomen, dat de Catholycken op den volgenden St. Jansdagh den 24sten Juni gesamentlyck de gereformeerden en andere gesinden souden om 't leven brengen, recommanderende de Gemeinte om malckanderen in 't volbrengen van die ordres getrouw te moeten wesen, en belovende dat op dien tijdt andere volkeren haar in dat werk te hulpe souden komen; dat de gev: daarbijvoegde, dat men des daags van te vooren, namentlyk den 23 Juny 1734, den Predicant Hofstede sigh magtigh soude maken en in de deur van de kerk ophangen; dat de gev: daarbijvoegde, dat men de menisten soude villen en 't vel aan riemen snijden en aen die riemen de geusen ophangen, noemende verscheidene Roomschen, die dan ampten souden hebben in de regeringe, al 't welke waren saken van een seer quaden gevolge, anderen ten exempel ten hoogsten straffbaar; en 't Hoff de clager geordonneert hadde de gevangen proces te maken, soo hielde de clager dese articulen voor syn libel, mits welken concludeerende ex dict: dicend: et Nob: cur: off suppl: contendeerde de clager, ten eynde de gevangen soodanigh soude worden gestraft als 't Hoff in goeder justitie verstaen soude te behooren cum expensis, impl: etc.

De gevangen seide hierop voor antwoord den 1. 2. en 3. libels articulen als bekent te passeren, doch wierden den 4. 5. 6. 7. 8 en 9. wel hard en nadruckelyk ontkendt als niet alleen strydigh tegen Godswoord, Christelyke liefde, civile, canonique wetten en bevelen des Pausen, lerende en gebiedende, dat men soowel de wereldtlijcke overigheden en rigters als geestelycke onderdanigh en getrouw moet sijn, maer ook tegens de waerheid, reden, ja tegens de daad selffs, want hoe is 't te beseffen en in gesonde hersenen te brengen off te krijgen, dat ymant, die een geheim off ongeoorloft dessein voorhebbende en per se off per alios soude uit-

voeren, sulx 10 à 12 dagen vooraff onder de predicatie publycq soude seggen en affkundigen voor een gehele gemeinte, waeronder sooveele ontrouwe verklickers en leugenaghtige als getrouwe aenhoorders costen sijn, ende dat van saken en gevallen, waerinne behalve de onwaerheit nogh wesentlyckheit nogh mogelyckheit te vinden was, mitsgaders in tyden, dat de Catholycquen van de groote goedheit en genegentheit deser Regeringe tot nu waren overtuight en vorders met alle eerbiedt en onderdanigheit hoopten te jouisseren; alwaeromme concludeerende ex dict: dicend: etc. contenteerde de Beclaegde, ten einde de clager sijn versoek soude worden ontsegt en vervolgens de Beclaegde daervan mogte worden geabsolveert, omni meliore modo ac via cum exp: impl: etc: waermede geconcludeert synde, heeft 't Hoff de proceduren geweesen in factis in forma, volgens sententie van den 6den Juli 1734; waerop commissie geligt synde, heeft de clager syn productie gedaen en daer alleene maer door de gevangen bijgevoegd een remonstrantie ende na sulx finalyck in causa geconcludeert met versoeck van regt en expeditie der justitie.

T: voors. Hoff op alles rijpelijk gelet en geconsidereert hebbende, 't geene men in deesen behoorde te considereren in den name ende van wegen de heerlijckheit der Landschappe van Frieslandt, condemmeert de gev: ter sake excessen, ten processe gemeldt, aen 't comptoir der domeinen ten profyte van de Heerlyckheit te betalen de somma van 600 caroli guldens als mede in de kosten en misen van de justitie tot den 1en Juli 1734 inclusive gevallen, de vordere om redenen compenserende; en ordonneert denselven om soo lange in hegtenis te verblieven, totdat het bovengenoemde condemnatum sal syn betaaldt off daervoor genoegsame borg gesteldt; bandt hem voorts uit Frieslandt, te ruimen de Stadt Leeuwarden binnen 's daags sonneschijn en 't Landt binnen den derden dage, sonder daerinne weder te mogen komen, bij arbitrale correctie, actum 17 Sept. 1734.

BRIEVEN VAN LEICESTER AAN DEN KONING VAN DENEMARKEN,

medegedeeld door R. FRUIN.

In het 45ste jaarlijksche verslag van den Deputy Keeper o the Public Records, uitgebracht den 7den Aug. 1884, komt onder Appendix II een reeks van vijftien brieven voor, door den Graaf van Leicester aan Frederik II en Christiaan IV van Denemarken geschreven en in de Kon. Archieven van Denemarken bewaard. Zij worden deels in uittreksel, deels in hun geheel meegedeeld, en verdienen de aandacht onzer Nederlandsche geschiedschrijvers al leeren zij ons ook slechts weinig wat niet reeds van elders bekend was.

Om die reden en omdat zulke Reports hier te lande zelden verbreid worden, acht ik het geraden de belangrijkste brieven uit de reeks in dit tijdschrift over te drukken.

In de eerste plaats de 5de, van 13/23 Nov. 1586, de uitvoerigste, waarin de Landvoogd aan den Koning verslag geeft van zijn wederwaardigheden sedert zijn komst in de Nederlanden.

I.

« Serenissime ac potentissime Rex, Accepi Majestatis tuæ literas . . . . . omittere nolui quin postulatis tuis hac in parte respondeam, humiliter petens ut (quicquid rumoribus feretur) ea quæ sequuntur a me breviter descripta veram et certam commemorationem continere existimes eorum quæ utrinque tam ab hoste

quam a nobis militariter gesta sunt ab eo tempore quo Serenissimæ Do. meæ mandatu in has provincias appulerim. Sic autem se habent.

« Veni ex Anglia Vlussingam, 12 die Decembris, anno 1585. Inveni omnia non tam metus quam plane desperationis plena; anarchiam vero tam in politicis quam in militaribus, et personis et rebus. Delata est mihi gubernatio: composui res civiles: ad militares animum adjeci. Hostem inveni continuis victoriis elatum: novissime autem recenti illa deditione Antverpiana, ac jam per legatum Gravam oppidum Brabantiæ cis Mosam fluvium in confinibus Cliviæ obsidentem, non corona aut justo exercitu, sed novis erectis per intervalla fortalitiis, et in iis dispositis ad 1,500 militibus; castra autem habentem quinque millium Hispanorum et Italorum peditum, ad miliare unum Italicum distantia. Huic oppido ut ferrem opem primum consilium fuit. Veni ipse Ultrajectum; mandavi statim eo cum tribus millibus peditum (equitibus locus non erat aptus) Comitem Hollochium locumtenentem meum in exercitu generalem, et cujus fidei illud oppidum fuerat jam anta commissum. Ivit, cum hoste pugnavit, quingentos omnes Hispanos occidit, et inter eos duos e præcipua nobilitate viros, novem egregios capitaneos. Postea castellum Batenburgense in Geldria juxta situm tormentis verberavit et vicit: tria etiam alia parva fortalitia recepit. Ipse Gravam, hoste inspectante, intravit; refecit militibus, annona, omnibus necessariis, et incolumis rediit, desideratis e nostris in hac tota expeditione ad 150, non amplius, nullo cujusquam existimationis præter unum locumtenentem privati cujusdam centurionis amisso. Hæc mense Martio et Aprili gesta sunt.

« Hinc jam excandescere Parmensis, ac ipse in castra cogitare. Præfecerat Comes Hollochius Gravæ Baronem Hemmartium, Brabantum nobilem, sed nec militarem virum nec sibi fidelem, ut postea est expertus. Parmensis jam justo coacto exercitu quatuordecim millium peditum et quatuor millium equitum, et omnibus necessariis per hyemem paratis, ipse Graviam (sic) venit mense

Maio; obsidet, verberat tormentis; non magno illato damno, deditam accepit. Ob eam deditionem Hemmartius, præsidente Comite Hollochio, et multis assidentibus variarum nationum militaribus officiariis, nobilibus et tribunis militum, publico judicio postea damnatus est Trajecti, et capite punitus.

« Interea dum ista fiunt, ego etiam exercitum quatuor millium peditum et mille equitum paro, eo consilio ut quam proxime castra hostium accedam, commeatum intercludam, occasionem aliquid gerendi captem. Venio initio Maii Arnhemum. Trajicio ibi Rhenum; fortalitium Noviomagense in ripa fluminis Vahalis e regione urbis Noviomagi situm, præsidio 300 militum firmatum, tormentis quatio, capio. Item aliud munitissimum castellum vocatum Berckshoofe, in quo erant 200 præsidiarii milites, et duo alia minora. Ita totum illum amœnissimum et fertilissimum tractum inter duo flumina Rhenum et Vahalim interjacentem in Ducatu Geldriæ vocatum Betowe redigo in potestatem, et hoste libero. Skenkium interim ablego cum parte copiarum ut insulam parvam occupet in flumine Rheni prope Towlhuys in Ducatu Cliviæ. Ibi se diffindit Rhenus, ac ipse nomen suum retinens præterlabitur Arnhemum: altera parte Noviomagum magno impetu decurrit, ac Vahalis non incelebre flumen appellatur. Qui insulam hanc tenet utrique et Rheno imperat et Vahali, ut neque Arnhemum neque Noviomagum per ea possit navigari. Occupat eam Skenkius, et fortalitium illic incipit extruere, perficit, et 700 militibus implet. His ex animo peractis, omnibus jam a tergo tutis, pontem Vahali prope Noviomagum incipio sternere ut proprius hostem accedam, cum in medio opere ecce afferuntur nova, Graviam deditam esse hosti.

« Non credimus primo, Comes Hollochius præsertim, qui annona ad novem menses militibus, et omnibus necessariis sciret esse refertam, oppidum autem omnium totius Brabantiæ munitissmum: sciremus etiam hostem per dimidium unius diei tantummodo tormentis egisse. Gravensis etiam Præfectus non ignoraret nos cum exercitu ad octo miliaria Italica, non amplius, abesse, et jam

transitum per Vahalim parare. Sed, ita Deo visum, traditum hosti oppidum est; nostræ rationes eo inopinato casu conturbatæ.

« Est oppidum Venlo in Ducatu Geldriæ cis Mosam fluvium, ad octo vel circiter miliaria Italica distans Graviæ; nostrum erat; præerat Skenkius. Skenkio mando cum certis cohoritibus illuc festinet. It, reperit interclusum iter, irrumpit cum 100 equitibus in exercitum hostilem, stragem aliquam ædit, sed cogitur retrocedere, amissis ad 40 equitibus. Venloam hostis obsidet. Cives, dum pauci milites instant operi, portas aperiunt, hostem intromittunt.

« A Trochsesio Electore Coloniensi erat paulo ante demandata Skenkio cura oppidorum Berckæ et Novesii, ditionis Coloniensis. Skenckius autem, exclusus Venloa, statim Berckam proficiscitur, petitque et impetrat a me mille ducentos Anglos, quos eo secum ducit. Præfecerat Novesio Cloutium juvenem strenuum cum militibus Belgicis ad 1800. Ego loca omnia meæ gubernationis vicina validis præsidiis firmo. Deinde me confero Ultrajectum, majores copias collecturus.

« Hostis Venloa initio Julii discedit Novesium, urbem obsidione cingit, quassam tormentis aggreditur vi, repellitur strenue, donec vulnerato Cloutio milites territi de compositione agentes capiuntur una cum urbe.

« Fertur hostis ad duo millia militum in hac obsidione amisisse. Cloutius vulneratus et lecto decumbens e fenestra suspenditur, crudeli magis quam militari justitia aut exemplo.

« Hinc hostis Berckam rectâ pergit cum exercitu; eam obsidet, et incipit petere tormentis. Munierat eam ante Skenckius; noctesque diesque in eo laborantibus et ipso et omnibus præsidiariis. Itaque hostis parum proficiens, retrahit pluraque tormenta, obsidet laxius.

« Ego interea ex Anglia et Scotia militem colligo. Mitto etiam in Alemaniam pro equitibus, qua in re intelligo Regiam tuam Majestatem authoritatem tuam amice interposuisse, de quo humiliter habeo gratiam, quamvis re ipsa et operam et pecuniam in eis levandis amiserimus, nescio cujus culpa.

« Sed ne collectus miles otiosus sit, dum reliqui coguntur, mitto

.... Julii in Flandriam nepotem meum Philippum Sidnæum cum Comite Mauritio de Naissau, qui cum tribus millibus peditum oppidum munitum in illis locis vocatum Axel subito vi capiunt, cum tribus munitissimis fortalitiis; oppidum diripiunt, præsidiarios ad 600 interficiunt et ejiciunt, sex militaria signa referunt, in oppido præsidium mille militum relinquunt, ac redeunt incolumes. Est magni momenti hoc oppidum, situm non procul Esclusa, sed propius Antverpiam et Gandavum, et totum illum tractum infestum hosti reddit. Postea etiam nostri littus perfoderunt, mare intromiserunt ad ipsa Axellæ mænia et Hulstum usque, aprum inundans ad 12 vel circiter Italica miliaria. Axella eo modo vinci terra nequit, et commoditatem habet maris.

« Deinde nepos meus Gravelingam in Flandria secreto promissam sibi tradi tentat, sed frustra; itaque sex vel septem gregariis militibus amissis redit.

« Jam ego mense Augusto exercitum paraveram, quinque millium Anglorum peditum, duorum millium Scotorum et Belgicorum; equitum Anglorum 1,000, mille Belgicorum, expectans ex Alemania eos equites et pedites ob quos missus erat Comes Newenarius. Comitem Hollochium et Mareschallum Pellhamum Anglum mitto in Brabantiam, qui illic omnia late vastantes, præsidiarios equites Italos qui se objiciunt disjicientes, redeunt. Arnhemum venio 20 Augusti. Erat animus Berckam obsidione liberare, quæ etsi non esset meæ gubernationis sed ditionis Coloniensis, tamen quod esset illic Skenckius, et 1,200 Angli quos nollem perditos: esset etiam oppidum ipsum rebus nostris non parvum damnum illaturum si ab hoste caperetur, utpote quod situm in ripa Rheni, omnem ad nos navigationem e Germania per Rhenum esset impediturum; visum est liberationem illius attentare. Ad id duæ viæ offerebantur; altera, si hostem in illo loco quæreremus; altera, si eum inde abstrahere possemus. Hæc probatur, sed in vulgus de alia rumores spargo. Itaque cum exercitum aliquot ante dies per pontem ex lintribus confectum eam partem Rheni trajecissem quæ paulo supra

Arnhemum se in Isalam fluvium diffundit, jam ipse in castra venio 27° die Augusti, ac propius hostem ad 20 miliaria Italica metor, in Aeltham non incelebri pago Cliviæ cis Rhenum. Ibi copias recenseo, ac post biduum conclamatis vasis, simulans rectâ me ad hostem perrecturum, Duisburgum recedo.

« Est Duisburgum in comitatu Zutphaniæ situm, oppidum satis habitatum et munitum, et camera comit. Zutphaniensis; alluitur et Isala fluvio et brachio illo Rheni quod prope Arnhemum hac excurrit, et hic se cum Isala confundens Rheni nomen amittit, vocaturque Isala, quæ nunc aucta tumide per Zutphaniam, Daventriam, Hattenum, Campenum, in mare se devolvit quod Australe vocant vel Zuyder-Zee. Erant in oppido 600 milites præsidiarii, 800 burgenses qui ferrent arma. Vix triduum hic consederam, et post aliquot leves dimicationes cum præsidiariis, tormenta inceperam admovere cum ecce adferuntur nova Prin. Parmensem castra movisse, exercitum incepisse per pontem trajicere Rhenum; adfuturum intra biduum vel triduum ut oppido suppetias ferret. Ego mea castra munio, tormentis majoribus 12 oppidum aggredior. Murum duobus in locis dejicio, acies armatæ stant sub muris ad vi ingrediendum, cum, magna alacritate et robore nostrorum consternati, præsidiarii subito se his conditionibus dedunt :—

« Ut gregarii milites abeant sine armis aut pecunia.

« Ut capitanei et officiarii remaneant captivi.

« Ut oppidum et burgenses meo relinquantur arbitratui.

« Ita deditum et receptum est oppidum 2° die Sept. Hic ego, ut res in hoc oppido componam, et ut Parmensem expectem, si veniat, in castris extra oppidum maneo per aliquot dies. Interera mitto qui fortalitium Harfourth et duo alia minora non procul distantia redigant in potestatem. Cum videam hostem non venire et audiam post amissum Duisburgum non festinare, sed circa Wesaliam cum exercitu hærere, ut magis urgeam, et abstraham ex illis partibus, et ita Berckam omnino liberem, Zutphaniam ipsam proficiscor cum exercitu 13° Septembris.

« Zutphania metropolis est comitatus Zutphaniæ, sita in ripa Isalæ fluvii, æquo spacio 7 vel 8 miliarium Italicorum inter Duisburgum et Daventriam, celebre in illis regionibus emporium. Alluit eam ab occasu Isala, quæ longo tractu provinciam illam fertilem et spatiosam Geldriæ quæ Velowe appellatur dividit a comitatu Zutphaniensi et provincia transissulana. Extruxerat hostis in agro Vellowensi e regione urbis Zutphaniæ trans flumen, sed intra teli jactum, duo munitissima fortalitia vocata Zutphaniensia. Hæc infestarant per aliquot annos totam provinciam Vellowensem: ita ut nisi Arnhemi, Amersforti, et aliis in locis muro cinctis vel munitis, nullus incola maneret nisi qui tributum his fortalitiis penderet: destruerentur ædificia, pecus abigeretur, agri inculti relinquerentur, quin Ultrajectum usque et ad portas ipsas Leydæ in Hollandia et Amsterodami cogebantur rustici vectigal solvere; colligebatque horum fortalitiorum præfectus in hoc tractu a nostris quadraginta octo millia florenorum menstrua. Hæc fortalitia Ordines Provinciarum Unitarum ante biennium per octodecim menses magnis copiis obsederant frustra, et jam omnino desperabant vinci posse. Præerat eis et oppido Zutphaniæ Taxis, notæ virtutis apud hostes militum tribunus, locumtenens Verdugo magni nominis ducis et præfecti Frisiæ pro Hispano. Erant in fortalitiis 800 præsidiarii milites, bis mille in oppido, e quorum altero in alterum per flumen facile transmitti possent. Venio, castra loco ad miliare Italicum prope Zutphaniam, ab eadem parte fluminis. Consilio capto, visum est fortalitia potius aggredi quam oppidum, quod majus nobis damnum inferrent: oppidum autem, illis captis, oppidis nostris præsidiariis maneret obsessum. Itaque flumini pontem ex lintribus injicio; castra in utraque ripa munio, ut Parmensi etiam si veniret potestatem pugnandi non auferam; statim opus aggredimur; aggeres contra eorum fortalitia in agro Velowensi erigimus; includimus, ut ne qua exire possint nisi per flumen in oppidum. Vix ibi triduum consederamus cum ad duo miliaria Germanica nunciatur adesse Parmensis cum exercitu. Die 22° Septembris adsunt ad dimidium

miliare Germanicum a nostris castris duo millia musquetariorum Hispani, mille hastati, ad mille ducentos equites totius ejus exercitus præstantissimi. In iis Marchio Guastensis, Comes Hanibal de Gonzago, Nycolo de Basto, Verdugo, et alii. Curaverant invehi in Zutphaniam non multum annonæ, et volebant regredi. Factus certior mitto e meis castris ad 200 equites, sclopetarios circiter 400, 300 hastatos non amplius. Hostis sentiens eos adventare munito et angusto loco acie firmata constitit. Musquetarii primi utrinque explodunt; deinde prodeunt equites hostium, quos nostri conspicati illico in illos ruunt ac bis intra munitiones cogunt et cædendo persequuntur. Comitem Hanibalem occidunt, cum tribus vel quatuor aliis magni nominis, et ducentis vel circiter gregariis; tria reportant equitum vexilla; unum egregium equitum ductorem Albene[n]sem Georgium Greserum abducunt captivum. E nostris desiderati pauci: captivus unus locumtenens privati capitanei; vulnerati ad 10 vel 12, et in iis nepos meus Philippus Sidnæyus, globulo trajectus femur, ex quo post viginti quatuor dies mortuus est, lætitiamque publicam publico omnium luctu funebrem reddidit. Diremptum prœlium est, a nostris quod hostilem, ab illis quod nostrum exercitum totum, putarent adesse. Parmensis ipse, ut compertum est postea, ad miliare Germanicum aberat cum reliqua parte copiarum. Ac post hanc pugnam audiens Germanos nostros cum Newenario jam movere, ipse Frisiam versus cum exercitu deflectit, ubi quid egerit nescio, sed de Germanis nostris postea nihil est auditum. Ego interim obsidionem fortalitiorum urgeo; ac primum aliud fortalitium prope mœnia ipsa Zutphaniæ, intra minoris tormenti jactum, capio, ac castra pontemque proprius moveo. Quarto die Octobris rediit Princeps cum omnibus copiis ad portas ipsas Zutphaniæ. Expectamus ut ea nocte munitiones nostras ex ea parte rivi invadat; sed postridie mane, nihil molitus, abiit ad duo miliaria Germanica. Proximo die, viz., 26° (sic: lege 6°) Octobris, ego ex utraque parte fluminis parvum sed munitissimum eorum fortalitium tormentis quatio, dum ipsi et ex fortalitio et ex oppido

tormentis agunt etiam in nostros. Tandem capio per assaltum in conspectu oppidi, inspectante et Verdugo et Taxis cum omnibus præsidiariis militibus et oppidanis, Principe ipso non ultra duo miliaria cum exercitu absente. Ea nocte aufugiunt omnes ex magno fortalitio et nobis vacuum relinquunt; ita utroque fæliciter potiti sumus, totamque illam Velowensem provinciam liberavimus hoste. Princeps abiit statim propius Wesaliam, neque post quicquam hactenus tentavit. Nostri autem milites, cum et equitatum magnum pauci disjecerint, et peditatum isto modo ceciderint, non nunc usque adeo feroces putant esse Hispanos quam feruntur; quod nisi fefellissent nos Germani nostri, totum hostilem exercitum sine dubio delevissemus.

« Est Daventria emporium celebre et urbs præcipua totius provinciæ transissulanæ, e qua reliquæ, Campen, Swoule et cæteræ, fere dependent. Sita est in eadem Isalæ ripa qua Zutphania. Favit ea nostris partibus; sed ita ut hostis etiam non dubitaret quin ab illo statura esset, ita magnos in ea fautores e præcipuis civibus secretasque cum illis intelligentias habebat. Is erat urbis status ut uter prior cum exercitu veniret potiri ea posse putaretur. Cum primum Zutphaniam venio, postero die Daventriam ipse proficiscor, biduum ibi manens; revocor ad castra subito nuncio adventus hostis. Redeo post expugnata fortalitia ac deinde ipse digrediens ita per alios cum illis ago ut præsidium receperint Anglorum 1,200 peditum, equitum 200. Magistratum muto, ac totam illam provinciam transissulanam nutantem antea confirmo, ac plane e faucibus hosti eripio.

« Jam anni tempus erat medio Octobri dimittendi exercitum in præsidia; miles infirmabatur. Ego in Angliam revocabar, neque erat cur diutius castra continuarem.

« Feceram enim quod principio mihi proposueram. Hostem deduxeram Bercka. Et jam Skenckius cum plerisque Anglis meis qui illic fuerant in præsidio, ad me venerat in castra. Ceperam Duisburgum et Zutphanensia fortalitia cum quatuor vel quinque

aliis minoribus. Pugnaveram fæliciter cum hoste; rejeceram eum unde venerat. Totam Velowensem provinciam liberaveram; Transsissulanam confirmaveram; Zutphaniam reliqueram obsessam nostris præsidiariis oppidis, Daventria, Lochum, Shereberge, Doeticum, Duisburge, Arnham et fortalitiis Zutphaniensibus, ut ne qua possit commeatus in eam importari nisi de longinquo et justo fere exercitu. Itaque jam copias dimitto in hyberna, et me confero in Angliam, rediturus fortasse brevi, nisi serenissimæ Dominæ meæ aliter fuerit visum.

« Omisi in ista decursione summaria pleraque leviora, veritus ne prolixior fuerim quam deceat. Sed quoniam ita Majestas tua voluit, ego officio meo nolui deesse. Majestatem tuam humiliter peto in bonam partem accipiat, meque sibi humillime devinctum sciat, paratumque ut omni obsequio ei inserviam ut occasio offeretur. Deus Opt. Max. Regiam tuam Majestatem conservet incolumen et cœpta ejus secundet. Hagæ Comitum in Hollandia, 13° die Novembris, 1586, stylo veteri.

Regiæ tuæ Majestati
Humillime deditus,
R. Leycester. »

II.

De 7de brief is geschreven uit Greenwich, 5/15 Maart 1586/7. Hij handelt eerst over de bemiddeling door den Koning aangeboden tusschen Spanje en Engeland, en bericht vervolgens dat het nog onzeker is of de Landvoogd naar Nederland terug zal keeren. Dit zou wenschelijk zijn indien de Staten 's lands belang behartigden en de partijschap opgaven, dat hen thans verdeelt als of geen buitenlandsche vijand tot eendracht noopte.

«Accidit quidem perincommode ut Daventria, singulari gubernatoris a me illic constituti perfidia, aggerque Zutphaniæ oppido

oppositus (quem solo æquatum ab inimicis intelligo) pari scelere ab alio, hosti proderetur, qui Jesuiticis artibus corrupti et Reginæ Scotiæ tum superstitis factionibus deliniti, ab officio recesserunt; sed his incommodis facile succurrere possemus si Ordines isti sanis consiliis acquiescerent, ac concordiæ inter ipsos stabiliendæ debita cura invigilarent. Sunt enim inter hos (quod fortassis Majestati vestræ novum fuerit) qui, ex calamitatibus patriæ, avaritiæ suæ explendæ potius quam militibus, qui ipsos ab hostium conatibus tueantur, conservandis sint addicti; ut nihil jam dicam de indignitatibus infinitis, quales sæpe offeruntur ».

III.

De 11de brief dagteekent van 15/25 Maart 1587/8 en is dus geschreven nadat de Landvoogd voor goed de Nederlanden verlaten had. Hij bevat klachten over het slecht onthaal, dat de vredehandel met Spanje daar bij het volk had gevonden en gaat dan voort:

« Quantas enim tragædias prosecutio pacificationis, a Christianissima vestra Majestate propositæ primum, mihi apud omnes per Belgium ordines excitavit, animus fere commemorare horret. Qui enim ante Pater patriae ab omnibus ordinibus, summis et imis, salutabar, cum hominum animos ad pacem amplectendam excitare satagerem, confestim in tam atroces suspiciones incidi perinde ac si Rempublicam hosti prodere tentavissem. Quare male feriati homines statim in dubium vocarunt ea quæ antea singulari candore et Reipublicæ bono a me proposita ipsi asseruerunt: qui si tanti Rempublicam facerent quanti privata sua æstimant, non tantopere Belgium in præsenti laboraret. Sed quanto hi ad Remp. perdendam sunt pervicaciores, tanto magis ad eam instaurandam et communiendam eniti eos decet quorum fidei et authoritati Deus

Opt. Max. Remp. administrandam concredidit. Jamdudum pax institui poterat si sanis vestræ Majestatis et serenissimæ Reginæ correspondentibus studiis, turbulenti et ambitiosi quidam homines auscultassent. Ad festum Michaelis præterriti (sic) tempus deliberationibus pacificationis indictum fuit; qua tempestate memini me salviconductus rescripta, a Majestate Serenissimæ Reginæ ad me transmissa, Embdam præmisisse, ei fini ut vestræ Maj. legatis eo confluentibus parata essent. Intelligo vero ex præfato Seren. Reginæ oratore D. Rogersio literas ab augustissima mea Heroina mense Augusto in hunc usum ad vestram Maj. perscriptas, post festum Michaelis primum fuisse redditas; quibus et hoc incommodi accessit, ut post reditum supracitati oratoris propter tempestates adversas Serenissima Regina regiam vestram Maj. de iis quæ insecuta sunt certiorem facere nequiverit. Eo autem res devenit, ne Hispani se deludi putarent, ut suos legatos serenissima Regina Oestendam jam amandavit qui ante pauculos dies eo appulisse dicuntur. Inter hos sunt illustris Derbiæ comes, Cobhamus Baro, uterque ordinis Anglici eques; Jacobus Croftus, auratæ militiæ eques et Aulæ contrascriptor, omnes Majestati suæ a consiliis; Valerius Dalæus et Joannes Rogersius, juris utriusque ambo doctores, ex quibus postremus frater est Danielis Rogersii, Maj. vestræ regiæ observantissimi. Quod si in tempore Maj. vestræ legati accesserint, in spem venio Deum Opt. Max. tantis conatibus fælices successus additurum. Quo vero loco hi cum Regis Hispani consiliariis conferre debeant, nondum nobis constat. Credo ego Brugis, vel etiam Antwerpiæ, de communi consensu, publicis colloquiis locum designandum. »

DOESBURG AAN DEN IJSSEL,

niet te verwarren met Duisburg aan den Rijn,

DOOR

Mr. J. L. G. GREGORY.

Het heeft mij menigmalen gehinderd, dat, waar van het een of ander belangrijk feit of van uitgebreiden handel sprake was, dit alsdan aan Duisburg aan den Rijn en niet aan Doesburg aan den IJssel werd toegeschreven.

De slordigheid, waarmede men in vroegere eeuwen te werk ging met het vermelden van plaatsnamen, gaf daartoe aanleiding.

Een bewijs daarvan vindt men bijv. in de oorkonde van 5 Juni 1104, waar gesproken wordt van Tanentria en Duesburg, terwijl in een later afschrift te lezen staat: Davandria, Duisburhc. Nu is het niet twijfelachtig, dat onder Tanentria, en Davandria moet verstaan worden Davendria (Deventer), omdat er geene andere plaats van gelijksoortigen naam bestaat.

Hoe verschillend wordt niet in de oorkonden Doetinchem genaamd? maar wat ik omtrent Deventer gezegd heb, geldt ook hier.

Anders is het gesteld, wanneer twee plaatsen niet ver van elkander liggen en beider namen eenigszins met elkander overeenkomen, zooals het geval is met het dorp Angerlo, en het dorp Angeren, beide in Gelderland gelegen, en slechts een paar uren van elkander verwijderd. In zoodanig geval, vooral, wanneer de namen in het Latijn geschreven zijn, is het moeielijk uit te maken, welk van beide dorpen in de oorkonden bedoeld is.

En hoe is het nu met Doesburg gesteld? In onderscheidene oorkonden wordt Doesburg genoemd Duisburg, Doesborg, Duisburhc, Duisborch, Dusburhc, Duesburg, Duysborch, Duseborg, Düseborgh.

Oppervlakkig schijnt het moeielijk aan te toonen, dat in alle die oorkonden steeds Doesburg aan den IJssel bedoeld is.

En dit schijnt dan ook de oorzaak te zijn, dat latere schrijvers somtijds aan Duisburg aan den Rijn toekennen wat aan Doesburg aan den IJssel toekomt, vooral waar in de oorkonden de plaats Duisburg gevonden wordt.

Hierbij komt, dat die latere schrijvers, zooals de schrijver van de Provincie Gelderland in den Tegenwoordigen Staat der Nederlanden, welk deel in 1741 uitkwam; Mr. P. Bondam, Charterboek der Hertogen van Gelderland en Graven van Zutphen, waarvan de 1ste afdeeling van het eerste deel in 1783 het licht zag; en Is. An. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland, waarvan het eerste deel in het jaar 1830 verscheen, vermoedelijk meer voor oogen hadden de kleine stad Doesburg, welke toen slechts eene bevolking van 3000 zielen had, terwijl Duisburg aan den Rijn eene rijksstad was met eene vrij aanzienlijke bevolking, waar, evenals te Doesburg aan den IJssel, ook handel gedreven werd.

De oudste oorkonde, waarin van Doesburg melding wordt gemaakt, is, voor zoo ver tot heden bekend, die omtrent het jaar 1053. [1]

Daarin worden onder de plaatsen van Gelderland genoemd Duisburg. Opmerkelijk is het, dat aldaar de plaats gespeld is letterlijk als Duisburg aan den Rijn.

En toch is het zonder den minsten twijfel Doesburg aan den IJssel.

---

[1] Zie Mr. P. Bondam, Charterboek der Hertogen van Gelderland en Graven van Zutphen, Deel I, Afd. 1., nº. 83, bl. 127 en 128. Het is een Register van eenige opkomsten, welke de Abdye van Corvey jaarlijks trok uit verscheidene plaatsen van Gelderland.

Het wordt toch daar genoemd onder de plaatsen van Gelderland, en wel tusschen Zutphen, waarvan het drie uren, en Lathem, waarvan het anderhalf uur verwijderd is.

Dit reeds zou voldoende zijn tot bewijs, dat hier sprake is van Doesburg aan den IJssel.

Doch bovendien vindt men het sterkste bewijs in hetgeen er bij gevoegd is.

Er staat toch «In Sutfeno, in pago Hameland, in Duisburg in pago Hameland, in Lathem, in pago Hameland.» En nu staat het geschiedkundig vast, dat Duisburg aan den Rijn, een groot aantal uren van Doesburg aan den IJssel verwijderd, nimmer tot Hameland behoord heeft. [1].

In het jaar 1104 moest elk schip, komende van Duesburg aan den tol te Coblentz betalen una tabula cerae [2] et una denariata vini [3].

Ook daar wordt Doesburg met andere Geldersche plaatsen genoemd, als Bommel, Herwerden, Thiel enz. [4].

In de bevestiging der privilegiën van de Abdy van Elten, den 10den April 1134, (1129) staat Duisborch vermeld, waar verscheidene Geldersche plaatsen genoemd worden [5].

---

[1] Mr. L. Ph. C. van den Bergh, Archivaris des Rijks, zegt dan ook in zijn Handboek der Middel-Nederlandsche Geographie, uitgegeven te Leiden bij E. J. Brill, blz. 291 in de noot, dat Duisburg in deze oorkonde Doesburg aan den IJssel is, en niet Duisburg aan den Rijn. Men zie verder voorn. werk over Hamaland op blz. 172 en blz. 183 tot en met blz. 189 en de daarbij gevoegde kaart. Van dit werk bestaat een 2de druk, uitgegeven bij M. Nijhoff te 's Gravenhage.

[2] tabula cerae, tafel of tafeltje, dat men met was overtrok, en waarop men met een stift schreef, zooals de Romeinen plachten te doen. In 1104 was dit dus in onze en omliggende landen nog het gebruik.

[3] denariata vini eene bepaalde kleine hoeveelheid wijn.

[4] Zie Bondam op. l., Deel I, Afd. 2, n°. 13 A. bl. 157, en n°. 13 B. bl. 158. Dit n°. 13 B. is dezelfde tollyst, maar met eenige wijziging in de spelling der plaatsnamen.

[5] Zie Bondam op. l., Deel 1, Afd. 2, n°. 30., bl. 182.

Op een lijst van het jaar 1222 [1] staat Dusburhc tweemalen vermeld. Dit kan niet anders zijn, dan Doesburg aan den IJssel, want er is daar sprake van goederen en inkomsten, welke in Gelderland de Abdij bezeten heeft, en van deze wordt eerst Doesburg genaamd, dan Arnhem, Oldenzaal, Driel, Wamel, Voorst.

Ik zeg, dat op die lijst tweemalen Dusburhc vermeld wordt. Eerst Dusburhc, en dan Dusburhc, Ecclesia. Op dit laatste zegt Bondam in de noot: «Het tegenwoordig Duisburg aan den Rijn, «niet ons Geldersch Duisborg aan den IJssel.» Dit zegt hij zonder meer, en dus zonder eenigen den minsten grond aan te voeren voor zijne uitspraak.

Mij komt de zaak duidelijk voor, eerst wordt genoemd de stad Doesburg, en in de tweede plaats de kerk van Doesburg.

In de oorkonde van 20 Augustus 1228 [2] is sprake van het regt van collatie of jus patronatus der kerke van Doesburg, afgestaan aan den proost van het klooster Bethlehem bij Deutinchem, waar insgelijks niet anders dan Doesburg aan den IJssel kan bedoeld zijn.

Bij brief van 1 Maart 1237 [3] heeft Otto de III aan die van Doesburg stadsvrijheden verleend. Doesburg had vroeger reeds vrijheden, en deze zijn bij voornoemden brief door voorn. graaf vermeerderd. Vóór dien tijd is Doesburg reeds eene vaste en bemuurde stad geweest, heeft eene bevestigde burgerij gehad, en is naar hare bijzondere gewoonten en stadsrechten geregeerd geworden.

Het is hier de plaats te spreken over den schrijver van de Provincie Gelderland in den Tegenwoordigen staat der Nederlanden [4], die niet ontkent, dat de Noormannen in het jaar 884 Duisburg hebben overmeesterd, doch het waarschijnlijk acht, dat

---

[1] Zie Bondam op. l., Afd. 2, n°. 114, blz. 323.

[2] Zie Bondam op. l., Deel I, Afd. 2., n°. 137, bl. 376.

[3] Zie Bondam, op. l., Deel 1, Afd. 3, n°. 18, blz. 420.

[4] Bladz. 373.

dit niet Doesburg aan den IJssel, maar Duisburg aan den Rijn geweest is.

Hij heeft daarvoor twee gronden, 1°. dat hem niet bekend is, dat vóór de jaren 1231 en 1237 ergens van Doesburg eenig duidelijk gewag gemaakt wordt, en

2°. dat de Noormannen «den Rijn opgevaren zijnde, Duisburg bemagtigd hebben.»

Wat den eersten grond betreft, zoo heb ik duidelijk en op de meest stellige wijze aangetoond, dat reeds omtrent het jaar 1053 Doesburg voorkomt onder de plaatsen van Gelderland [1].

En wat den tweeden grond betreft, zoo moesten de Noormannen wel den Rijn opvaren, om verder door de Drususgrift nabij Doesburg te komen.

Pontanus en van Slichtenhorst brengen dan ook den inval der Noormannen op Doesburg aan den IJssel te huis, evenals Huygen, die ter aangehaalde plaatse bijvoegt, dat zij bezijden Doesburg een blokhuis hebben opgeworpen.

Bedrieg ik mij niet, dan heeft dit blokhuis gestaan aan het begin van den dijk, die naar de Koepoortstraat der stad leidt, en wel op den draai links tegen de helling van den dijk. In mijne jeugd toch heb ik daar ter plaatse nog eenige overblijfsels van fundeeringen door zekeren Kappers zien uitgraven, bestaande in groote, breede en dikke steenen, die hij voor een muur van zijne nabijgelegene woning heeft gebezigd, en die welligt nog daar aanwezig zullen zijn.

In de oorkonde van 1 December 1277 [2] wordt gesproken van Zutphen, Doesborg en Lochum. Ook daar kan niet anders dan aan Doesburg aan den IJssel gedacht worden.

Volgens de rekeningen der tolontvangers te Lobede (Lobith)

---

[1] Adam Huygen, Beschrijving van Doesburg, bl. 15, zegt zelfs, dat Doesburg in het jaar 884 bekend is geweest ten tijde der Regeering van eenen Herman, toenmaals, zoo men meende, Graaf van Zutphen.

[2] Zie Bondam op. l., Deel I, Afd. 4, n°. 17, blz. 623.

van het jaar 1306 blijkt, dat het getal schepen, die in dit jaar werkelijk den tol betaalden, bedroeg omstreeks 1750. Onder deze waren er van Nijmegen enz., van Doesburg, geladen vooral met bier, en wel in eene verbazende hoeveelheid, maar ook met wijn [1].

In eene noot teekent de heer Nijhoff op Doesburg aan: «tenzij «men onder Duseborg, gelijk het in de rekening voorkomt, Duis«burg aan den Rijn te verstaan hebbe; misschien wordt nu deze «dan gene der beide plaatsen bedoeld».

Toen dit Eerste Deel in het jaar 1830 te Arnhem bij Paulus Nijhoff uitkwam, schreef ik (ik was toen nog student) eenen brief aan den heer Nijhoff, waarin ik met aanhaling der tolrechten van 's Graven tol te Dordrecht van 10 October 1287 en 16 Mei 1322 breedvoerig aantoonde, dat, hetgeen ZEd. aangaande den verbazenden handel in bier op bladz. 22 en 37 geschreven had, wel degelijk moest worden toegekend aan Doesburg aan den IJssel en niet aan Duisburg aan den Rijn.

De heer Nijhoff heeft zich met de gronden door mij aangevoerd vereenigd en dan ook in de bijvoegsels en verbeteringen op het eerste deel voorkomende voor het tweede deel, in 1833 uitgegeven, het navolgende gezegd:

«Bladz. 22. De bedenking of ook de verbazende handel in bier, «waarvan ter dezer plaatse en op blz. 37 gesproken wordt, niet «te Doesburg aan den IJssel, maar te Duisburg aan den Rijn te «huis behoorde, is mij weggenomen door de herinnering dat in de «Tolregten van 's Graven-tol te Dordrecht van den 10den October «1287, uitgegeven in Luzac, Hollands Rijkdom, Deel I, bijlage I, «blz. 69, van het Doesburgsche bier (Duysborchbiere) het eerst «gesproken wordt en van geene andere bieren dan alleen van «het Zutphensche; voorts dat in een stuk van den 16den Mei «1322, mede te vinden in het voormelde werk t. a. pl. bladz. «103 Doesburg vermeld staat als de eenige plaats aan de land-

[1] Zie Is. An. Nijhoff, in zijne Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland, Deel I, bladz. 21 en 22.

«zijde, die bier naar Dordrecht bragt. De zamenhang duldt op «beide plaatsen niet aan eene andere stad, dan aan Doesburg in «Gelderland te denken, en het is alzoo meer dan waarschijnlijk, «dat ook in het jaar 1306 een groot aantal schepen, met bier «geladen, uit die stad voorbij den tol te Lobede zijn gevaren.»

In de oorkonde van 3 September 1318 [1] staat Dutthekem, Doseborgh. In die van 7 October 1319 [2] staat Sutphania, Embrica (Emmerik), hetwelk destijds tot den pagus (gouw, district) Hameland behoorde, en Dozeborgh.

In die van 1 December 1343 [3] wordt gesproken van Zantbumel, Herderwijke, Düseborgh.

In alle die oorkonden is het duidelijk, door de vermelding der Geldersche steden, waarmede het tegelijk genoemd wordt, dat aan geene andere plaats kan worden gedacht dan aan Doesburg aan den IJssel.

In het laatste der 16de eeuw werd door Doesburg langs den Ouden IJssel bovendien een sterken handel gedreven met Boekholt en het bisdom van Munster [4].

Men ziet hieruit, dat Doesburg aan den IJssel in vroegeren tijd eenen buitengewonen handel dreef, niet alleen op de steden langs den Rijn, maar ook langs de Maas met Holland, en bovendien op den Ouden IJssel met Boekholt en het Bisdom van Munster.

Doesburg was dan ook van ouds eene van de vrije en geenszins van de minste Hanzesteden [5].

Ook mag men uit de melding van St. Maarten in de oorkonde

---

[1] Zie Nijhoff, op. l., Deel I, n°. 178, bl. 182.

[2] Zie Nijhoff, op. l., Deel I, n°. 184, bl. 189.

[3] Zie Nijhoff, op. l., Deel II, n°. 1, bl. 1.

[4] Zie A. van Slichtenhorst, Geldersche Geschiedenissen, bl. 71.

[5] Onder het groot aantal oorkonden, welke door Bondam en Nijhoff zijn uitgegeven, zijn er slechts twee, die mij voorkomen op Duisburg aan den Rijn betrekking te hebben; het zijn die van het jaar 1247 (1248), waar in het eene stuk Duisburg en in het andere Duspurg genaamd wordt. Zie Bondam, op. l. Deel I. Afd. 3, n°. 53, bl. 464 en n°. 54, bl. 465.

van het jaar 1053 opmaken, dat zij van ouds onder het Sticht van Utrecht behoorde, en waarschijnlijk eene der vroegste kerken in dien omtrek zal gehad hebben [1].

Maar ook op het gebied der letteren was zij bekend.

In het begin der 15de eeuw toch was te Doesburg eene vermaarde Latijnsche school, die in het jaar 1466 door het verhuizen der leerlingen is te niet gegaan, doch in de 16de eeuw weder haren ouden glans heeft verkregen met 4 vertrekken en 4 leermeesters [2].

De aanleiding tot het schrijven van dit mijn opstel is geweest om Doesburg de eer te geven, die haar toekomt, en tegelijk aan hare ingezetenen te doen zien, dat het in vroegere eeuwen wakkere mannen gehad heeft, die de stad hunner inwoning tot eene buitengewone hoogte van welvaart op het gebied van handel, nijverheid en letteren gebragt hebben.

Hoe is het nu met het tegenwoordige Doesburg gesteld?

Ik wil geen oordeel vellen. Ik veroorloof mij slechts te doen opmerken, hoe geest- en wilskracht gepaard met ijver en werkzaamheid vermogen eene stad tot bloei en welvaart te brengen.

Moge deze mijne mededeeling van vroegere eeuwen voor Doesburgs ingezetenen niet vruchteloos zijn.

---

[1] Zie van den Bergh, op. l., bl. 291 in de noot.

[2] Men zie A. Huygen, op. l., bl. 10 en 11 en van Slichtenhorst, op. l. pag. l.

OVER ZOENEN EN VREDEN IN HOLLAND, ZEELAND EN UTRECHT EN OVER DE BETEEKENIS VAN DE UTRECHTSCHE KEUR OP DE VREDEBRAAK VAN HET JAAR 1300 VOOR DE POLITIEKE GESCHIEDENIS DER STAD

DOOR

R. FRUIN.

Jaren geleden, toen ik naar aanleiding van Dr. Hamaker's Middeneeuwsche Keurboeken der stad Leiden een artikel in de Gids over «een Hollandsche stad in de Middeneeuwen» schreef, heb ik ook gehandeld over zoen en vrede, maar terloops en als iemand die van het onderwerp geen bijzondere studie had gemaakt.

Later heb ik, bij voortgezet onderzoek, het gebrekkige van mijn toenmalige voorstelling leeren inzien en gaande weg de noodige feiten verzameld voor een meer opzettelijke en nauwkeurige beschrijving. Ik vind thans een ongezochte aanleiding, om de dus bijeengebrachte stof tot een verhandeling te verwerken in hetgeen dezer dagen door kundige rechtsgeleerden over het onderwerp geschreven is, eerst door Mr. S. Muller in zijn Inleiding tot de Utrechtsche Rechtsbronnen en vervolgens door Prof. Fockema Andreae in het Rechtsgeleerd Magazijn, aflevering van Maart.

Beide geleerden handelen alleen over vrede, en daaraan meen ik het voornamelijk te moeten wijten, dat ook hun voorstellingen mij niet geheel voldoen. Naar mijn oordeel hangen zoen en vrede zoo nauw samen, dat een beschouwing, die een van beide uit het oog verliest, reeds daarom gevaar loopt van onduidelijk en onjuist te worden.

Inzonderheid schijnt men den vrede in al zijn eigenaardigheden niet wel te kunnen begrijpen, zoo men niet vooraf den zoen in zijn oorsprong en karakter heeft leeren kennen. Het is alsof men in ons hedendaagsch staatsrecht over wapenstilstand handelen zou voor lezers, die geen recht begrip hadden van wat vrede beteekent.

Dat ik dus, bij mijn beschouwing, van den zoen wil uitgaan, behoef ik wel niet te zeggen.

Naar de middeneeuwsche begrippen — de oudere uit den Germaanschen voortijd mag ik voorbijgaan — kan een vergrijp op tweeërlei wijze worden geboet: langs den weg van rechten door straf; langs den weg van verzoening door vergoeding aan hen, die in verschillende betrekkingen erbij verongelijkt zijn.

Van deze twee verdient de zoen om allerlei redenen de voorkeur. Hij is vrij van meer dan één bezwaar, dat aan de straf verbonden is. Het oude proces neemt, in de eerste plaats, de omstandigheden niet in rekening, waaronder de misdaad bedreven werd; het vraagt slechts naar schuldig of onschuldig, en al naar het antwoord uitvalt spreekt het vrij of veroordeelt tot de straf, die op de geheele soort van diergelijk misdrijf gesteld is. Dat een zoo stroef, zoo onbuigzaam recht vaak in strijd met de billijkheid komen zal, is te voorzien. En een nog grooter bezwaar is gelegen in de moeilijkheid om een stellig bewijs van schuld of onschuld te ontdekken. Waar niet op heeterdaad betrapt is, waar twijfel bestaat, is het meestal niet mogelijk langs den weg van rechten tot overtuiging te geraken. Het komt dan ten slotte op het geweten van den verdachte aan, want het staat aan hem te lijen of te verzaken, — te belijden of te ontkennen — en alleen in gevallen van bijzonder gewicht is hij verplicht om een zeker getal van eed-volgers bij te brengen, die zijn geloofwaardigheid staven. Van het Godsoordeel en den gerechtelijken kamp, als bewijsmiddelen, is het overbodig hier te gewagen; zij vielen al vroeg in discrediet en in onbruik.

Aan den sluwen schaamteloozen misdadiger kwamen deze en

meer andere gebreken van het proces ten goede. Voor den rechter daarentegen, die te vonnissen had, moeten zij vaak een ergernis zijn geweest. De klacht wordt gedurig gehoord, dat de misdaad, door een machtige en overmoedige bedreven, ongestraft blijft bij gebrek aan bewijzen, gelijk het recht die vordert [1]. Vandaar dat de hoogere zoowel als de lagere rechter, de vorst zoo goed als de schepenbank, in onzekere gevallen de voorkeur geeft aan den zoen, die met deze gebreken veel minder behept is.

De zoen is zeker even oud, zoo niet nog ouder dan het strafproces. Want naar de begrippen der oud-Germaansche samenleving is het, bijna zonder uitzondering, de beleedigde persoon die den misdadiger voor de rechtbank vervolgen moet. Komen partijen dus onderling tot een schikking, tot een verzoening, dan blijft bij gemis van een aanklager de misdaad buiten vervolging. Een vergoeding in geld vervangt dan doorgaans de lijfstraf. Allengs heeft de gewoonte en later de wet voor ieder misdrijf van doodslag of verminking den prijs bepaald, waarmee het vergoed zal worden. Het weergeld komt mij voor met den zoen in een nauwer verband te staan dan met wat wij naar onze rechtsbegrippen straf zouden noemen. Meestal geraken partijen tot zulk een zoen door de tusschenspraak van vrienden en magen, of, zoo dezen er niet toe in staat blijken te zijn, door de uitspraak van aanzienlijke keerslieden, dat is scheidslieden door partijen zelf gekozen. In alle geval maakt de zoen even stellig als de straf een eind aan de zaak. Zoenbraak is volgens het recht zoowel als volgens de zeden een der zwaarste misdaden. Zij wordt ten strengste gestraft, in de meeste gevallen met verbeurte van lijf en goed, en door ieder weldenkende verfoeid. Met afgrijzen spreekt Stoke van Herman van Woerden, « die dede als noch de quaden plegen, Dats na die zoene misdaet gedencken » [2].

---

[1] Zie b. v. de getuigenis van den Roomsch Koning Karel V omtrent het ongestraft blijven van doodslagen in het Sticht van Utrecht: Mieris II, blz. 763

[2] Uitg. van Prof. Brill, B. IV vs. 1170 vlg.

Bij den zoen wordt dus even goed als bij de straf aan het middeneeuwsche rechtsgevoel voldaan. En met vermijding der moeilijkheden, die, gelijk wij zagen, aan het strafproces eigen zijn en vaak tot onrecht, althans tot onbillijkheid, leiden. De vrienden, wier bemiddeling wordt ingeroepen, of de scheidslieden, aan wier uitspraak partijen zich onderwerpen, kunnen naar de toedracht der zaak een onderzoek instellen, zonder aan de stijve regels der procedure gebonden te zijn, en kunnen bij het bepalen der voorwaarden van verzoening op de omstandigheden van het misdrijf letten. Terwijl bij het proces het stroeve recht, de geblinddoekte Themis voorzit, neemt bij het zoending de omzichtige en buigzame billijkheid de eerste plaats in. Geen wonder dat in ingewikkelde en verwarde gevallen het gerecht zelf aan den zoen de voorkeur geeft en al zijn invloed aanwendt om partijen dien vorm van beëindiging harer geschillen te doen kiezen.

Er bestaat nog een reden, buiten die welke ik noemde, waarom zich de zoen boven de straf aanbeveelt. De straf treft alleen den handdadige en zijn helpers, maar wegens het sterke familieverband, dat in die dagen heerschte, waren in de meeste gevallen van gevecht, verwonding en doodslag ook de weerzijdsche magen tot in het derde en vierde lid betrokken. De gansche maagschap van den beleedigde achtte zich met hem beleedigd, en zag er de gansche maagschap van den beleediger met gramme oogen op aan. Zulk een veete werd niet volkomen door de straf van de handdadigen alleen geëindigd. De wrok bleef voortbestaan en de kiem van nieuwe twisten en gevechten kweeken. Daarentegen omvatte de zoen de beide maagschappen, zoover zij zich uitstrekten. Het zoengeld voor den doodslag werd opgebracht door den doodslager met al zijn magen, achterneven ingesloten, en omgedeeld over al de magen van den verslagene. Een «alinge zoen», waarvan niemand zich voelde uitgesloten, eindigde voorgoed den twist met al wat er aan vast was. Wel leerde het recht, dat in dezen voor den zoen niet onder wilde doen, dat ook de doodstraf de geheele maagschap van den

verslagene volkomen bevredigde [1]; maar de natuur was sterker dan de leer. Veelal overleefde de tweedracht tusschen de families den doodslager, die alleen met zijn dood geboet had.

Er bestond bovendien een middel om beide vormen van bevrediging tot een derden hoogeren vorm te vereenigen. Het zoenen kon aan het gerecht worden opgedragen. Het zoending werd dan inderdaad een vonnis, maar waartoe de rechter langs een minder bezwaarlijken weg dan dien van het gewone proces gekomen was. Of, zoo men het uit een ander oogpunt beschouwt, was het zoending een uitspraak van scheidslieden, maar van scheidslieden met rechterlijk gezag bekleed. Partijen moesten uit dien hoofde te eerder geneigd zijn om er zich aan te onderwerpen en aan te houden. De zoenbraak werd er tevens te zwaarder vergrijp door. Zoo vereenigde het gerechtelijke zoending in zich al de hoedanigheden, waardoor èn proces èn minnelijke zoen zich ieder afzonderlijk aanbevalen. In de dertiende eeuw en later vinden wij dan ook den zoen, aldus op den stam van het proces geënt, algemeen in gebruik. De regel is deze geworden: indien in een geschil, dat door het strenge recht kwalijk uit te wijzen is, partijen niet uit zich zelf of door tusschenspraak van magen en vrienden tot een minnelijken zoen kunnen geraken, zoent ambtshalve het gerecht. Een enkel voorbeeld moge dit ophelderen; ik ontleen het aan het uitgegeven zoenboek der stad Leiden [2].

Zekere Jan Goblair is, in 1385, voor de vierschaar aangeklaagd van een halsmisdaad. « Maar « so men dairof die saken wat duister vant (en bijgevolg moeilijk tot een vonnis kon geraken), is hij dairof gebleven an den balliu van Rijnlant (die bij de vierschaar voorzit) an Clais den Bastairt, vans Borchgraven weghen (de Burggraaf heeft in de vierschaar ook zitting) ende an den gerechte

---

[1] De om enen dootslach wart ghevanghen ent daer over gherecht, daer is den aenclagher ghenoech ghedaen ende al de maghe siin daermede versoent. Utr. Rechtsbr. I blz. 8 § 17. Zoo ook te Amersfoort: Wilkeuren, uitg. De Geer, L.

[2] Blok, Leidsche Rechtsbronnen, bl. 18.

van Leiden (dus aan allen, die te zamen de vierschaar uitmaken) wes zi hem overseyden, dat up zijn lijf te houden ende te voldoen ». Zooals te wachten was, kwam de uitspraak dier scheidsrechters, aan wier zeggen de beschuldigde zich bij voorraad op verbeurte van zijn leven onderwierp, op een mindere straf neer dan die het strikte recht van een doodslager zou geëischt hebben. Immers de billijkheid was in staat gesteld geworden om haar stem in het geding mee te doen hooren.

Dat bij dezen vorm van rechtspleging de misbruiken ook niet uitbleven, behoeft nauwlijks opgemerkt. Al te vaak dwong de rechter den beschuldigde, wiens lot hij in handen had, zich op deze wijze te onderwerpen aan zijn willekeur, of aan die van den Heer. Zoo begrijpen wij, hoe Karel de Stoute, als heer van Putten en Strijen, aan zijn goede lieden bij handvest beloofde: dat de welgeboren mannen voortaan « geen vonnis wijsen of stellen en sullen aen ons of onse nakomelingen » [1]. Een bewijs, hoe vaak anders door den rechter, als hij met het vonnis verlegen zat, 's vorsten welbehagen in de plaats van de uitspraak van het recht placht ingeroepen te worden.

Toen de zoen langs dezen weg het karakter van vonnis had aangenomen, moest van zelf op hem worden toegepast wat vanouds in het crimineele recht als regel vaststond: dat de lagere rechter in gevallen van minder gewichtigen aard recht sprak, maar dat de zwaarste misdaden aan de uitspraak van den vorst of zijn plaatsvervanger waren voorbehouden. Ten opzichte van den zoen moest die regel ongeveer zoo luiden, als wij hem in de beide handvesten van Rotterdam van 1328 en 1340 vinden uitgedrukt.

In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat de handvesten van steden, die eerst zoo laat zijn opgekomen als bij voorbeeld Rotterdam, daarom voor ons bijzonder belangrijk zijn, omdat zij, in verge-

---

[1] Bronnen van het oude Vaderl. Recht. Versl. en Meded. I blz. 135.

lijking met die van oudere steden, ons leeren, hoe zich inmiddels de rechtsbegrippen en rechtsgebruiken ontwikkeld hadden [1]. Wat voor Rotterdam in het midden der veertiende eeuw werd verordend, was waarschijnlijk in de oudere steden, wier handvesten nog van een vroegeren rechtstoestand getuigen, onder gedoogen van den vorst alreeds in zwang gekomen. — In de Rotterdamsche handvest nu van 1328 lezen wij als volgt:

Voirt alle vechtelike, die daer binnen vallen, die sullen die partien onderlinghe verzonen binnen zes weken, nadien dat die wonden genezen ziin. Ende en doe zijs niet, soe macht onse Bailiu jof onse rechter mette gesuoren, die ghene partien siin, zoenen, alsi willen [2].

Het zijn de latere schepenen die hier nog den naam van gezworenen dragen; de rechter is de latere schout der stad; de Baljuw die van Schieland, en dus de rechter bij de hoogere vierschaar van het gansche district, waarin de stad gelegen is. Toch mag ook hij slechts zoenen in zaken, waarbij geen doodslag noch verminking is voorgevallen, en, wat opmerking verdient, in samenwerking met de gezworenen der stad, en niet met de welgeboren mannen van het baljuwschap, dewijl het een voorrecht is, door de steden van Holland reeds voor dezen tijd verworven, dat ten opzichte van haar burgers een gerechtelijk onderzoek — een waarheid, zooals men veelal zeide — slechts door de schepenen mag worden gehouden.

Eigenlijk werd Rotterdam eerst in 1340 een stad: de voorrechten die hem bij de handvest van 1328 werden gegund, kreeg het als bij voorraad. In de latere handvest, die het bij zijn verheffing tot stad ontving, wordt de vroegere bepaling dus aangevuld:

---

[1] Te weten, wanneer zij niet eenvoudig een oude moederkeur naschrijven. In 1299 had Rotterdam het recht van Beverwijk gekregen, dat slechts de keur van Haarlem, de moederkeur van zooveel Hollandsche steden, herhaalde. Maar die keur, aan de gunst van Wolfert van Borselen verschuldigd, was met diens val ook vervallen.

[2] De tekst bij Van Mieris II blz. 463 is gebrekkig; ik volg dien van Register E. L. 1 Cas 6 f°. 70, Rijksarchief.

Worde yement binnen der porte dootgesleghen of verleemt, dat souden wi of onse bailiu tenden den eersten jaere moeghen verzonen mit onsen scepenen [1].

Voortaan mag dus ook van doodslagen de Baljuw van Schieland, maar niet de schout der stad, verzoenen, en dat wel als plaatsvervanger en gemachtigde van den Graaf, en uitsluitend met de schepenen der stad.

Bij weinige steden vinden wij het tweeërlei zoending zoo stellig onderscheiden als hier ten opzichte van Rotterdam. Dat het overal in acht werd genomen, komt mij echter niet twijfelachtig voor. Van Leiden blijkt het ten overvloede uit het stads Zoenboek [2]. Wij vinden daar steeds de uitspraak in gewone gevallen «tsgerechts segghen» genoemd, maar, zijn het halsmisdaden, waarvan gezoend wordt, dan wordt niet nagelaten den Baljuw van Rijnland en meestal ook den Burggraaf aan het hoofd van het gerecht te vermelden. Eerst na 1434 valt die onderscheiding weg, omdat de stad in dat jaar het voorrecht heeft verworven van over halsmisdaden met zijn schout alleen, en zonder bijstand van den baljuw, te rechten [3]. De meeste steden waren al veel vroeger in het genot van dit recht gesteld, en om die reden valt het te haren opzichte moeilijker aan te toonen, wat uit den aard der zaak echter meer dan waarschijnlijk is.

Wat de edelen des lands betreft, hun bloedige veeten worden doorgaans door den vorst in persoon gezoend, met diegenen zijner mannen die hij daartoe nevens zich kiest. In het Charterboek van Van Mieris vinden wij hiervan enkele merkwaardige proeven [4].

Op één punt blijft met dat al de zoen wezenlijk van de straf verschillen. De straf wordt door den rechter opgelegd; tot den zoen

[1] Ook hier is de uitgaaf van Van Mieris onnauwkeurig. De Rotterd. Historiebladen geven den tekst naar het oorspronkelijke, in het Gemeentearchief.

[2] Leidsche Rechtsbronnen, eerste gedeelte.

[3] Van Mieris, IV blz. 1044.

[4] Uit vele verwijs ik alleen naar enkele der merkwaardigste, in het IIde deel blz. 21, 172, 312, 621.

moeten partijen zich vrijwillig verstaan. Weigert een van beide er in te berusten, dan kan hij geen stand houden. Dit volgt uit den aard der zaak, en dien aard heeft het rechtsgebruik ook langen tijd ontzien. Reeds in de dagen van Karel den Groote had het bezwaar, dat hierin gelegen is, zich voorgedaan. In een capitulare van het jaar 779 treffen wij het volgende voorschrift aan:

Si quis pro faida pretium recipere non vult (als iemand het weergeld, het zoengeld, weigert te ontvangen) tunc ad nos sit transmissus, et nos eum dirigamus ubi damnum minime facere possit. Simili modo et qui pro faida pretium solvere noluerit nec justitiam exinde facere, in tali loco eum mittere volumus ut pro eodem maius damnum non crescat [1].

Met andere woorden herhalen hetzelfde Lodewijk en Lotharius in een capitulare van 827:

Si quis aliqua necessitate cogente homicidium commisit, comes, in cujus ministerio res perpetrata est, et compositionem solvere et faidam per sacramentum pacificare faciat. Quod si una pars ad hoc consentire noluerit, id est aut ille qui homicidium commisit aut is qui compositionem suscipere debet, faciat illum, qui ei contumax fuerit, ad praesentiam nostram venire, ut eum ad tempus quod nobis placuerit in exilio mittamus, donec ibi castigetur, ut comiti suo inoboediens esse ulterius non audeat et maius damnum inde non adcrescat [2].

Uit beide bevelschriften zien wij, dat het weigeren van zoen voor niet meer dan ongezeggelijkheid jegens de overheid wordt aangemerkt, en met verbanning uit de streek, waar de ongehoorzame voor de rust gevaarlijk zou wezen, niet zoo zeer gestraft als wel onschadelijk gemaakt wordt. Met een zoenbraak, waarop de doodstraf staat, wordt het geenszins gelijk gesteld.

Zoo is het nog langen tijd gebleven. Eerst in de 14de eeuw vinden wij dat men aan dit karakter van den zoen geweld is

[1] Pertz, Leges, I p. 39 § 22.

[2] Ibid. p. 316 § 25, herhaald p. 354 § 7.

gaan plegen. Maar al vast had men een geschikt middel bedacht om partijen, die tot zoenen niet ongenegen waren, aan de uitspraak, hoe zij wezen mocht, te binden. Men perste haar namelijk vooruit de belofte af, dat zij zich aan het zeggen van den hoogeren of den lageren rechter, al naar den aard van het misdrijf, zouden houden op verbeurte van een zware boete of lijfstraf. Wij zagen hiervan reeds een voorbeeld in Jan Goblair voor het gerecht van Leiden. Niet minder leerrijk is dat, hetwelk in 1325 Philips van Borselen ons geeft, een groot heer, die tegen het gerecht van Middelburg overmoed en geweld had gepleegd, waarvoor hij nu aan 's Graven zeggen verblijven moest. Hij deed het in alle onderdanigheid, « ende om dat segghen te houden ende te voldoen wittelike ende trouwelike, oec hoe ende in wat manieren dat hijt segghen sal, so verbinde ic miselve ende al myn goet, liengoet ende anders, soe waer dat gelegen is, inder maniere dat ic dat verbeurt hadde, wair dat ic niet en helde noch en voldede dat segghen in alre manieren als hijt seggen sal» [1].

Van van Borselen's tegenpartij, het gerecht van Middelburg, vinden wij niet vermeld, dat het insgelijks beloofd had in 's Graven zeggen te zullen berusten; dit werd denkelijk stilzwijgend ondersteld. Door deze eenzijdigheid der onderwerping, van den misdadiger alleen, verkrijgt de uitspraak nog in hoogere mate het karakter van vonnis, en de zoen dat van straf.

In andere gevallen verbindt zich iemand, op een poene van vijfhonderd of van duizend ponden, ter nakoming van het zeggen, wat het ook zijn moge [2]. Zulk een vrijwillige verplichting — een wilkeur noemt men het veelal — brengt een nieuw element in het zoending en verzekert er zooveel mogelijk de naleving van. Maar zij neemt toch het hoofdbezwaar niet weg: het blijft partijen steeds vrijstaan vooruit den scheidsrechter te weigeren, en er zijn

[1] Van Mieris II, blz. 355.

[2] Zie de aangehaalde voorbeelden bij Van Mieris.

altijd twistgierigen, die van die vrijheid gebruik maken. In vele zoendingen vinden wij vermeld, dat dezen of genen ervan uitgesloten worden, « want sij aen onsen segghen niet gebleven en siin » [1]. Er schoot in zulk geval niets over dan de weerbarstigen, naar het voorbeeld der Karolingers, uit te bannen, om meerder onrust te verhoeden, tenzij zij 's vorsten misnoegen al voorkomen hadden, wat doorgaans gebeurde, door zich vrijwillig in ballingschap te begeven [2].

Het duurde tot in de 14de eeuw, ik heb het reeds gezegd, eer men in strijd met zijn karakter den gerechtelijken zoen aan partijen, ook zonder haar goedvinden, is gaan opleggen. De steden gaven er het voorbeeld van. Zij lieten zich in haar handvesten vergunnen of zij keurden eigenmachtig, dat, als de twisters zich niet onderling binnen een bepaalden tijd verzoend hadden, het gerecht hen ambtshalve verzoenen zou. En om haar hiertoe te gewilliger te maken, bedienden zij zich van een bij uitstek doeltreffend middel: het inleggen. Hoor, hoe de oudste keur van Haarlem dit gebruik in zijn bijzonderheden beschrijft:

Item so wie enigen kijf of vechtelic maecte binnen Haerlem, daer men vrede of bestant of maecte, daer sel tgerecht bieden die twe handadige in te leggen in ene herberge, di si selve kiesen binnen Haerlem. Ende binnen den eersten XIIII daghen moghen si soenen bi horen vrienden, of si willen. Ende waer dat si niet en soenden binnen den termyn voerscreven, so selse tgerecht van Haerlem soenen wat tijt sy willen. Ende waer dat yement wt syn herberge ginge, voer die tijt dat gesoent ware, ten waer bi den gerechte, die verbeurde XV lb., elx dages also dicke als hyt dede tot XIIII daghen toe . . . . [3].

---

[1] Van Mieris, II blz. 252.

[2] Volgens de Wilkeuren van Amersfoort, uitg. de Geer, XCIII, wordt zoenweigering aan een burger met verbeurte van zijn burgerschap, aan een nietburger met uitbanning „buiten onser stat vredecrucen" gestraft.

[3] De uitgaaf, die ik volg, is nog niet verschenen. Zie echter de Beschrijv. van Haarlem van Van Oosten De Bruijn, I blz. 166.

Of er nog iets aan ontbrak, voegt een later artikel er bij:

Item so wie men biet in te leggen, die sel gheenrande ambocht doen die tijt dat hi inleit, op sulke boete als voorscr. is.

Na veertien dagen lang, zonder iets te mogen verdienen, geld verteerd te hebben, zullen de meeste kijvers wel gedwee geworden zijn en naar verzoening, hoe dan ook, hebben gehaakt. Ik zou vermoeden, dat het hierop eigenlijk ook was aangelegd, en dat het inleggen oorspronkelijk niet heeft moeten dienen om tot een onvrijwilligen, opgelegden zoen te geraken, maar om de partijen tot een schijnbaar vrijwillige onderwerping aan het scheidsgericht te nopen. Hoe dit zij, zoo veel is zeker dat vóór 1400 de zoen het kenmerk, waardoor hij zich van het vonnis onderscheidde, verloren had. Aan den anderen kant werd de getrouwe naleving ervan, als van een plechtige gelofte, voortdurend gevorderd. « Item » zeggen de Haarlemsche keuren:

So wie enighe soene braeke, diet gherecht van den huse seide, daer tgerecht proeven conde dat het daer of ware, verboert sijn lijf ende sijn goet.

Ik vlei mij, dat hiermede de aard van den zoen in zijn hoofdtrekken geteekend is. Over al de manieren uit te weiden, waarop hij getroffen, en waarop vervolgens het zoengeld vergaderd en dan weer uitbetaald pleegt te worden, en over de plechtigheden die erbij plaats hebben, ligt buiten mijn bestek, omdat het tot het beter begrijpen van den vrede niet afdoet. Over dezen hebben wij thans in de tweede plaats te handelen.

Het hoofddoel van den vrede is tweeerlei: vooreerst, tijd te geven aan de twistende partijen om tot een zoen te geraken; en ten andere, te verhoeden dat het inmiddels tusschen haar tot nieuwe gewelddadigheden komt, die de rust der stad opnieuw verstoren zouden. Zoodra er dus een hevige twist of een straatgevecht in de stad voorvalt, begeeft zich de schout of een ander, die tot vrede maken gerechtigd is, erheen en vermaant partijen elkander bij

handslag over en weer vrede te beloven, voor een zekeren tijd, die naar plaats en omstandigheden verschillen kan, maar ten minste veertien dagen duurt. [1] Wij zagen reeds, dat, zoo partijen gehoorzamen, zij in vele gevallen nog bovendien tot inliggen verplicht worden, om eerst na gesloten zoen de volle vrijheid terug te bekomen. Dit is inzonderheid in de steden het gebruik. Op het platteland van Zeeland stellen, volgens de oudste keur, de partijen die vaak edellieden zijn, vrede-gijzelaars, obsides pacis, in hun plaats. In wezen verschillen deze gebruiken weinig van elkander.

Ongetwijfeld is de vrede even oud als de zoen, want beide vormen één geheel. Of er in de Capitulariën van gesproken wordt, schijnt mij twijfelachtig: het is moeilijk uit te maken wat wij daar onder pax en pacificatio te verstaan hebben: vrede of zoen; het een is even waarschijnlijk als het ander. [2]

Met zekerheid vinden wij eerst omstreeks de dertiende eeuw in onze graafschappen den vrede, als wapenstilstand, in gebruik. In de keur van Zeeland, die uit het midden dier eeuw dagteekent, lezen wij:

Quicumque negaverit abbati de Middelburgo vel sacerdoti suo parochiali treugas, solvet comiti X lib. vel alicui sculteto, quicumque fuerit, vel filio sculteti legitimo habenti annos discretionis, solvet comiti V lib. et sculteto, cui treugas negavit, V lib.

Van tweeerlei vredemaners is hier sprake, van geestelijke en wereldlijke. De geestelijke zijn alleen in Zeeland, niet in Holland, bekend. Putten is de noordelijkste plaats, waar ik hen heb aangetroffen [3]; op Voorne ontmoeten wij hen niet. Overigens lag het voor de hand het heilige werk van vredestichten in de eerste plaats

---

[1] Uitvoerig wordt de toedracht van het vredenemen beschreven bij Jan Matthijssen. Ik vind het niet noodig in alle bijzonderheden uit te weiden.

[2] Et si faidosus sit, discutiatur tunc quis e duobus contrarius sit ut pacati sint, et distringantur ad pacem, etiamsi noluerint. Et si aliter pacificare nolunt, adducantur in nostram praesentiam. Pertz, Leges, I p. 133 § 5. — Zoo hier werkelijk de vrede wordt bedoeld, komt de analogie met den zoen sterk uit.

[3] Rechtsbr. Versl. en Meded. I, blz. 138 § 15.

aan de geestelijkheid op te dragen. Wie bij Jan Matthijssen de gemoedelijke ontboezeming over het zalige van den vrede heeft gelezen, zal dit gereedelijk toestemmen. Niemand in het dorp was meer geroepen om tot vrede te vermanen dan de parochiepaap. De keur machtigt er hem dan ook toe binnen zijn eigen gemeente, en behalve hem, heel Zeeland door, het geestelijk hoofd der provincie, den abt van Middelburg. Maar aan de boeten, die op het vredeweigeren staan, hebben de geestelijke heeren geen deel. Alleen de schouten, die ambtshalve vreden, ontvangen er de helft van; de heer des lands het overige. Ook de schouten-zonen vreden om niet; het is een bloote eer, die hun wordt toegekend, dat zij overal als vredemakers mogen optreden. De rechtspraak werd in dezen tijd zoo hoog geëerd, dat zelfs de zoons van schouten en schepenen, onder den naam van Heeren zonen, in bijzonder aanzien werden gehouden en bijna een stand vormden [1].

In Holland zijn het oorspronkelijk de rechters, baljuw of schout, alleen, op wier vermaning men verplicht is vrede te geven. Zoo vinden wij in de oudste stadshandvesten verordend, en zoo is het op het platteland meestal gebleven. In de keuren van Zuid-Holland bij voorbeeld, die tot in de zestiende eeuw kracht van wet hebben behouden, wordt gezegd: « Van vreede te eysschen, dat sal men versoucken aen den richter binnen slans », dat wil zeggen: aan den dorpsschout [2]. In de keuren van Kennemerland treedt eveneens de rechter als eenige vredevermaner op [3]. Maar in de steden werd al spoedig ook aan de schepenen het recht van vrede eischen toegekend.

Het oudste mij bekende voorbeeld is dat van Middelburg, in welks eerste handvest, van 1217, geschreven staat, dat, als twee schepenen van ten minste één poorter vergezeld tot vrede

---

[1] Zie Van de Wall, blz. 30.
[2] Oudste Rechten van Dordrecht, II, blz. 233.
[3] Van Santen, blz. 191.

vermanen, hij die den vrede weigert de gewone boete beloopt. Hetzelfde wordt in de handvest van Zierikzee verordend; en wat dus aan die beide hoofdsteden van Zeeland vergund werd, kon op den duur ook aan de groote steden van Holland niet onthouden worden. Het werd daar zelfs uitgebreid tot de schepenen, elk voor zich. Zoo vinden wij te Leiden in de handvest van 1306 de schepenen zonder eenige beperking, evenals den schout en 's-Graven bode, tot vrede maken gerechtigd; en zeker waren in de aanzienlijker steden, Haarlem en Delft, reeds vroeger de schepenen in het genot van dit recht gesteld. Misschien kunnen wij als een overgang beschouwen wat voor Rotterdam, eer het nog stadsrecht verworven had, in de handvest van 1328 werd bepaald: dat twee gezworenen vrede nemen mogen, evenals de baljuw of de schout, maar dat zij dan den door hen genomen vrede aan den baljuw of den schout moeten aanbrengen. Ditzelfde waren de poorters van Oudewater, die vrede mochten nemen, volgens de keur verplicht aan het gerecht, binnen 24 uren, te doen. Mettertijd werden gedurig meer personen als vredemakers erkend, tot zelfs de waarden bij twist in hun herbergen; het spreekt van zelf dat dan zij insgelijks tot onverwijlde aangifte aan het gerecht verplicht zijn [1].

Maar dit zijn alle bijzaken. De hoofdzaak is, dat wat eerst aan den schout was voorbehouden, vervolgens in de steden ook aan de schepenen en later aan alle gezworenen en aan ambtelooze poorters zelfs is toegestaan.

Waartoe is eigenlijk een vermaner bij het vrede geven noodig? Waarom is het niet voldoende, dat partijen elkander ongenood den vrede beloven? Omdat, evenals bij een zoen zoo ook bij een vrede, acte van de wederzijdsche overeenkomst dient genomen te worden. De schout of, bij ontstentenis van dezen, de schepenen zijn daartoe uit den aard van hun ambt de aangewezen personen. Het duurt niet lang of een schriftelijk bewijs wordt bovendien

[1] Zie b. v. Oudste keuren van Rotterdam, art. 10.

gevorderd. In het oudste keurboek van Rotterdam wordt dienaangaande gezegd: »So wie vrede begheert ende doet maken, daar men niet off in en leyt, die zellen vredebrieven doen maken de poorte clerc, off dien hijt beveelt als hi van huys is; ende deden zij hem geen vredebrieven maken, so en waert, (waarborgt) men hem gheens vreden.» In andere steden legt het gerecht ook wel een vredeboek aan, waarin alle genomen vreden worden opgeteekend. Men spreekt van deze vreden als «door schepenen gestaafd.»

Evenals in den zoen zijn in den vrede ook de magen en helpers der handdadigen van beide partijen begrepen. Zij zijn tot vredehouden verbonden door den handslag der hoofdpersonen onderling.

Een tweede analogie met den zoen: er wordt onderscheid gemaakt tusschen vreden «van alrehande manieren» en vreden van doodslage. Van dit verschil zouden wij ons kwalijk rekenschap kunnen geven, zoo wij den vrede buiten zijn verband tot den zoen hadden beschouwd. Want met betrekking tot den vermaner schijnt tusschen beide soorten geen verschil te bestaan. Die in gewone twisten en gevechten tot vrede eischen bevoegd is, is ook gerechtigd om vrede te eischen als er een doodslag bij voorgevallen is. Dit is uit den aard der zaak waarschijnlijk en laat zich bovendien, van enkele steden althans, bewijzen [1]. De reden van het onderscheid kan alleen hierin liggen, dat de gewone vrede op een schepenzoen, die van doodslag daarentegen op een zoen van hooger hand moet uitloopen. Van daar dat ook de duur van den zoen overeenkomstig dit onderscheid verschilt; in sommige steden is die van vechtelijk langer dan die van doodslag, in andere omgekeerd, maar nergens, geloof ik, vinden wij beide gelijk gesteld [2]; ook is bij vreden van

---

[1] Van Dordrecht: zie Oudste Rechten, I, blz. 82, § 5, 8.

[2] Zie onder andere de Oudste Rechten van Dordrecht I, blz. 350. Oudste Keur van Rotterdam, blz. 56 § 10. Westfriesche Stadrechten I, blz. 201 § 41.

doodslage het inleggen niet gebruikelijk, ten minste niet in de steden van het Noorderkwartier [1].

Behalve de vreden, die binnen veertien dagen of althans binnen drie weken gezoend worden, zijn er nog vele, die niet zoo licht te zoenen zijn. Het is wenschelijk dat deze verlengd kunnen worden. Dat was dan ook van ouds zoo verordend [2]. In de moederhandvesten van Haarlem en van Delft en in haar talrijke nakomelingen wordt bepaald, dat de vrede veertien dagen duurt, maar tweemaal voor gelijken duur en nog driemaal voor een jaar en zes weken kan worden vernieuwd. Dit laatste schijnt eigenaardig aan de Hollandsche steden: van een zoo langdurige verlenging is elders geen sprake. Ook vindt men later te Haarlem en in de zustersteden dit gebruik niet meer nageleefd. Maar in de plaats er van is het gewoonte geworden, dat de vreden, die uitgaan, op zekere tijden, tweemaal, driemaal, viermaal 's jaars, naar het plaatselijk gebruik het meebrengt, alle tegelijk vernieuwd worden. Wij vinden dit bij graaflijk handvest al in 1346 voor Middelburg, en waarschijnlijk zelfs voor gansch Zeeland, platteland zoowel als steden, voorgeschreven. « Want wij verstaen hebben (zoo spreekt Gravin Margaretha) dat oorbaerlyck ende nuttelyck is ons lands ende onser steden in Zeelant, dat men vrede neemt van Meye tot Bamis (1 Oct.) toe ende van Bamis tot Meye toe: So ontbiden wy ende bevelen onsen lieven ende getrouwen Burgemeysters ende Schepenen van onser poorte van Middelburg, dat ghy alle vreden, die ghy nemen sult, neemt als voorscr. is van Meye tot Baemis toe ende van Baemis tot Meye toe ». [3] Op zich zelf is de bedoeling dezer woorden misschien minder duidelijk, maar in verband met hetgeen wij elders in zwang vinden, is de zin niet twijfelachtig.

---

[1] Westfriesche Stadrechten, II, blz. 241 § 18.

[2] De Keur van Amsterdam, III 5, zegt uitdrukkelijk, dat de vernieuwing plaats heeft „van enigerhande twiste, die men niet en mach bezuenen na den rechte van der stede."

[3] Mieris II, blz. 712.

In het keurboek van Dordrecht vinden wij er de beste uitlegging van: « Item alle zaken (heet het daar) die in vrede gecomen zijn of comen zullen, die zullen staen tot Beloken Paeschen toe naestcomende ende dien dach al... Ende desen vrede pleecht men desghelijcx voort te verniewen tot Sinte Bavendage toe »... [1]

Het keurboek, waaraan ik deze bepaling ontleen, dagteekent van ongeveer 1400, maar het gebruik zal wel van ouder tijd wezen, en het heeft zich tot in de zestiende eeuw staande gehouden. Van 1509 is ons nog de afkondiging bewaard gebleven, en zij is zoo leerzaam voor ons onderwerp, dat ik ze hier in haar geheel moet overnemen:

Alsoe men jaerlicx tot twee stonden, naeden ouden haercomen, die vrede pleecht te vernuwen, soe ist dat die goede luyden van der stede alle zaicken, die in vrede gecomen zijn ende daeroff den vrede uutgaen soude tot Beloecken Paesschen naestcomende, denselven vrede uutstellen ende verlengen tot sinte Bavendach toe ende dien dach al, in allen schijn als die vrede genomen is, nae inhout tskoerboecx, uutgenomen den enen vreemden man tegens den anderen off een vreemdt man tegens eenen poorter, of oick van dootslaghe, dien vrede salmen tot allen ses weken verniewen, als recht ende van outs haercomen is, sonder alle argelist [2].

Wij zien hier, als elders, onderscheiden tusschen vrede van doodslag en vrede van getwist en gevecht. Dat trekt onze aandacht niet bijzonder. Maar een ander onderscheid verdient des te meer onze opmerking: het verschil dat gemaakt wordt tusschen vreden van burgers onderling en vreden waarin beide partijen, of een der partijen, geen burgers zijn. Wij zullen hierop later terug komen. Alleen de vreden van burgers onderling, en van deze uitsluitend die niet van doodslagen gegeven zijn, worden bij de algemeene verlenging vernieuwd.

Aan andere plaatsen daarentegen zijn het juist de vreden van

---

[1] Oudste Rechten van Dordrecht, I, blz. 8 § 13.
[2] Oudste Rechten van Dordrecht, I, blz. 350.

doodslagen, die vernieuwd worden. Zoo b. v. te Hoorn en te Schellinchout, en denkelijk in het algemeen in de Westfriesche steden [1]. Maar dat verschil maakt niet uit. De hoofdzaak is, dat er onderscheid wordt gemaakt tusschen vreden van twisten zonder en met doodslag, en dat op dit verschil ook bij het vernieuwen der vreden acht wordt gegeven.

Hoe het bij zulk een vernieuwing pleegt toe te gaan, beschrijft ons op het nauwkeurigst het keurboek van Leiden [2]. Er zijn daar vier termijnen van verlenging; en « als die vreden wtgaen, upten selven dach so sal de man thuus wesen, die den vrede pleecht te geven, of enen man hebben diene voir hem bewaren wil; ende die an den voren is (die den ander mishandeld of gekwetst heeft [3]) sal comen totten gerecht of een man voir hem, die des vreden vermaent, ende die sel vermaent worden opten dach voirscr. tusschen mistijt ende vespertijt.» Een groote last voorwaar voor het gerecht, al die vreden, elk afzonderlijk, te vernieuwen. Voor Haarlem maakte daaraan in 1404 een handvest van Hertog Albrecht een einde. « Want wij aengesien hebben (zoo luidt het) grooten oncost ende arbeyt, die onse stede ende onse gherechte van Haerlem langhe tijt gehat hebben om alle vreden tot vier tiden van elken jair te bewaren ende te bevesten, soe hebben wij . . . onsen gherechte van Haerlem . . . gheconsenteert alse dat sij bevesten sullen moghen mitter clocken alle vreden, die in onser stede voirscr. boec gescreven staen of hierna daerin gescreven sullen worden, ende die men mitter hant plach te be-

---

[1] Westfr. Stadr. II, blz. 32, 293.

[2] Hamaker, blz. 26. Vgl. ook Pijnacker Hordijk, Oudste Willekeuren van Amsterdam, III, 5.

[3] De uitdrukking die „aan den voren" is, wordt elders (b. v. Westfr. Stadr. II, blz. 241 § 16) vervangen door „die int lange is van den kijven." Dit geeft reeds eenig licht; maar de keuren van Oudewater maken de zaak uit. In de nieuwe keuren namelijk worden de termen der oude keur: „die aen 't lange wair" en „die daeraen ten achteren wair" vervangen door „die misdaen heeft" en „die misdaen is." Bij Kinschot blz. 529, 563.

vesten of op den dorpel te leggen, tot elcken vierendel iaers» [1]. De toedracht der zaak volgens dit voorschrift is duidelijk genoeg, en wordt ten overvloede door de keuren van Haarlem en van andere steden, die zich haastten om het gegeven voorbeeld na te volgen, in alle bijzonderheden opgehelderd. Wij kunnen zeggen, dat nu voortaan alle vreden, eens met de hand gegeven, als van zelf verlengd worden tot tijd en wijlen dat de partijen zich zoenen, of door den dood gezoend worden. Voor de rust in de stad is daarbij zoo goed mogelijk gezorgd.

In de handvest van Haarlem zagen wij onderscheid maken tusschen vreden, die metter hand waren gegeven, en vreden, die op den dorpel waren gelegd. Wij hadden daarvan nog niet gesproken en moeten thans ook op dit verschil opmerkzaam maken.

Niet altijd werd de vrede op het eerste vermanen door beide partijen gegeven. Als wij op het voorschrift van bijna alle handvesten letten, moeten wij veeleer tot de onderstelling komen, dat bij het opbruischen van den hartstocht de gemoederen dit doorgaans niet van zich verkrijgen konden. Tot driemaal toe werd dan de vermaning herhaald en telkens een boete van vijf pond wegens het weigeren of wegens het stilzwijgen, dat met weigeren van gelijke beteekenis scheen, opgelegd.

«Die vierde werf (zoo staat in de oude verklaring der handvest van Zuid-Holland van 1303) sal men den vrede leggen aen sijn voeten of aen sijn handen of aen sijn lijf, daer men hem eerst geraecken can, [2] ende ontloept hij, soe sal ment vreden aen zijn overdoere». Dit laatste heet elders: den vrede op zijn dorpel leggen. In later tijd is deze uitdrukking overdrachtelijk op te vatten; de vermaner zegt eenvoudig aan de twee naaste buren, wat zij den twister, als hij thuis komt, moeten overbrengen: dat hij in vrede staat met zijn tegenpartij en moet gaan inliggen. Maar in den

---

[1] Handvesten, Privilegiën enz. van Haerlem, blz. 63.

[2] Zie een voorbeeld van dit gebruik in de Oudste Rechten van Dordrecht I, blz. 297.

ouden tijd werd de vrede, in de gedaante van een halm of een stokje — het gewone zinnebeeld van een goed, dat men overdraagt — wel degelijk op den dorpel gelegd [1]. Zulk een dorpelvrede was van volkomen dezelfde kracht als een vrede, die met hand en mond was gegeven, een hand vrede. Men nam hierbij den schijn aan, alsof de dorpelvrede vrijwillig aangegaan was. En daartoe bestond ook een goede reden. Want weigerden partijen werkelijk den vermaner te gehoorzamen, lieten zij zich tot driemaal toe beboeten zonder vrede te geven, dan werd het voor den vermaner, en voor de overheid in het algemeen, een moeielijk geval. Evenals bij den zoen toch werd bij den vrede uit den aard der zaak de vrije bewilliging van beide partijen vereischt. In later tijd, wij zagen het reeds, bekommerde men bij het zoenen zich daar niet meer om en zoende ambtshalve ook zonder goedvinden der partijen, die, als zij niettemin in strijd ermee handelden, geacht werden zoenbraak te begaan. Op dezelfde wijze nu ging de overheid naderhand ook met het vreden te werk. Als het herhaald vermanen niet gebaat had, legde de vermaner den weerbarstige een vrede op, van 'sHeeren wege en van 's Gerechts wege, voor hem en voor zijn magen en helpers; en die gelegde vrede, waarin hij niet had toegestemd, werd nu voor hem even verbindend als een vrede dien hij vrijwillig zou hebben gegeven: een daad in strijd ermee werd als vredebraak gestraft.

Maar het heeft lang geduurd eer men dus aan zoen en vrede hun natuurlijk karakter heeft durven ontnemen. Men is begonnen met een ander, meer in den aard der zaak gegrond, middel aan te wenden. Wij vinden dit, bij voorbeeld in de handvest van Amsterdam van 1342, dus beschreven: als tot driemaal toe tevergeefs vermaand is geworden, «so sal dat gherecht helpen dengenen dies vrede begeert» [2]. En evenzoo in de handvest van Weesp van 1355: «so sal dat gerecht dengenen

[1] Zoo b. v. in Den Briel, zie Matthijssen.
[2] Van Mieris II, blz. 668.

helpen ende starken, die des vreden begeert» [1]. Of met andere woorden wel zoo duidelijk in de keur van Oudewater: «so sijn die van den gherechte sculdich dengene, die de vrede begeert, te beschutten ende aen te nemen, ende des anderen also seker te wesen, dat hij die misdaet verbeteren moge» [2]. Wat met deze bepaling bedoeld wordt is niet twijfelachtig. Het gerecht neemt des noods ook een eenzijdigen vrede aan, en verzekert dien dan aan de partij, die hem geeft, tegenover de andere, die hem weigert. De toestand, die in zulk een geval plaats grijpt, wordt het best verklaard door een bepaling der oudste handvesten, b. v. die van Haarlem, betreffende een burger, die van iemand van buiten de stad geweld lijdt: Si quis autem de circummanentibus alicui burgensium de Harlem injuriam sive violentiam fecerit de bonis suis, que juste et sine querimonia possederit, villicus de Harlem cum universis tam pauperibus quam divitibus illuc pergere debet et illam injuriam corrigere debet, et hoc sine mea vel meorum offensione. Op dezelfde wijs, meen ik, als van ouds tegen dien vreemden geweldenaar, neemt de gansche stad, thans ook tegen den weerbarstigen burger, de bescherming van den bedreigden stadgenoot op zich. Valt hem zijn vijand naderhand aan (wel te verstaan uit oorzaak van denzelfden twist) dan begaat deze wel geen eigenlijke vredebraak, maar toch een misdrijf, dat ongeveer even zwaar wordt gestraft. Hij pleegt dan vijandelijkheid tegen de geheele burgerij en krijgt met deze, in plaats van met zijn enkelen tegenstander, te doen. De latere wijziging, die een inbreuk op een dus eenzijdig gegeven vrede eenvoudig met de gewone vredebraak gelijk stelt, veranderde dus in het verloop der zaak eigenlijk zoo veel niet [3].

---

[1] Van Mieris II, blz. 849.

[2] Kinschot, Beschr. van Oudewater, blz. 530.

[3] Dat de gelijkstelling van den geboden met den gegeven vrede werkelijk van een later tijd is dan het in bescherming nemen van de partij, die vrede verlangt, tegen haar onwillige wederpartij, is historisch niet te bewijzen — wij vinden beide handelwijzen ter zelfder tijd aan verschillende plaatsen gevolgd. Maar in den natuurlijken ontwikkelingsgang komt zij buiten twijfel achteraan.

De straf op vredebraak gesteld is uit haar aard dezelfde als de straf van zoenbraak. De keur van Haemstede van 1300 maakt geen onderscheid tusschen doodslag « binnen vrede » en « binnen witachtige soening » gepleegd. Maar niet altijd is deze straf even zwaar geweest; oorspronkelijk althans was zij aan de omstandigheden, waaronder het feit plaats had, geëvenredigd. Het best licht ons omtrent dit onderwerp de Zeeuwsche keur van Floris den Momber voor:

Quicumque infra treugas datas aliquem occiderit et inde convictus fuerit per veritatem comitis, decapitabitur si captus fuerit, si evaserit bannietur et numquam poterit reconciliari nisi ex voluntate comitis et ex voluntate cognatorum interfecti, et interfectus quadruplum solvetur de bonis malefactoris, et quod superest eri comitis.

Quicumque aliquem vulneraverit intra treugas datas, manum amittet et quadruplum vulnus vel vulnera solventur.

Preterea quicumque treugas fregerit sine homicidio et sine vulnere, solvet comiti x mercas.

Zoo schijnt het standvastige gebruik in Zeeland, en waarschijnlijk ook in Holland, geweest te zijn. Wel vinden wij in de oudste handvesten van de Hollandsche steden de zwaardere straffen niet genoemd, en kortaf gezegd:

Quilibet treugas frangens solvet comiti x libras, leso x libras, vel manum perdet, ita si per scabinos duos vel per plures convictus fuerit,

dus een geldboete, subsidiair met verlies van de hand, en meer niet. Doch dit ontbreken van zwaarder strafbepaling is hieruit te verklaren, dat de rechtspleging bij zware vergrijpen oorspronkelijk niet aan de steden toegestaan, maar aan den Graaf en zijn hoogeren raad voorbehouden was, evenals tot het laatst toe op het platte land in gebruik is gebleven. Het is om deze reden dat in de stedelijke handvesten van Koning Willem de zware straf op vredebraak ontbreekt, evenals de straf op doodslag en de daarmee gelijk gestelde misdrijven. Doch later werd hierin verandering ge-

bracht. De Rotterdamsche handvest van 1340, op wier historisch belang ik reeds herhaaldelijk de aandacht vestigde, zegt uitdrukkelijk:

Van vredebrake, van berufter diefte, die men drivende noch draghende en vonde, van moerde, van crafte van vrouwen, van alre overdaet ende fayte, houden wi ane ons selven of wien wijt bevelen, enz.

Dus schijnt het onderscheid tusschen vredebraak met of zonder doodslag opgeheven, en alle schennis van vrede, hoe dan ook, aan de uitspraak van den vorst voorbehouden. Dit is een noodzakelijk gevolg eener verandering in de strafbepaling, die in den tusschentijd, sedert het handvest van Haarlem gegeven was, werd ingevoerd, volgens welke op alle vredebraak, om het even of er al dan niet doodslag bij plaats had gehad, verbeurte van lijf en goed wordt gesteld. De handvest van Vlissingen van 1315 is, zoover ik weet, de eerste, waarin wij deze bepaling aantreffen [1]. Het gansche artikel, dat van den vrede handelt, is voor ons onderwerp te belangrijk dan dat ik het hier niet zou aanhalen:

Voert soe mach onse Baliu mit twie scepenen off mit meer, off mit twie wittachtighen poerters ofte meer, enen vrede nemen van allen twisteliken saken, ende twie scepenen mit enen wittachtighen poirter, ende een scepen mit twien wittachtighen poirters, joff die Prochipape mit twien scepenen joff mit twien wittachtigen poirters. Ende dit sal die maniere wesen van den vrede te eyschene, ende men sal segghen: ic vermane u eens vreden van 's Heeren weghen; die dien verswight ene warve, hij verboert thien pont jegens ons ende der poirt een pont; verswight hyne anderwarve, hy verboert desghelycx, ende verswyght hyne derde warve, hy verboert desselfs. Ende dan sal dieghene segghen die eyscht: desen vrede ghebiet ic u te houdene op u lyf ende op u goet, ende gaen wegh. Brake hyne hierover, hy verboerde syn lyff ende syn goet jeghens ons,

---

[1] Mieris II, blz. 256.

alsoff hyne mitter hant ghegeven hadde, wort hire of verwonnen in den vierscarne mit drien scepenen of mit meer.

Wij zien hier twee ingrijpende veranderingen in het oude recht van Zeeland gebracht: de vrede kan des noods, als de toestemming van een der partijen niet te bekomen is, geboden worden, en dan wordt een daad in strijd ermee met vredebraak gelijk gesteld; en verder wordt elke vredebraak zonder onderscheid gestraft, alsof er doodslag bij gepleegd was. De reden dezer verscherping van het vrederecht zal wel te zoeken zijn in de veranderde toestanden der samenleving, die aan de handhaving der openbare rust bij toeneming behoefte gevoelde. Aan zulk een maatschappelijken eisch hebben wij het, aan den anderen kant, eveneens toe te schrijven, dat de verbeurte der goederen, die van ouds aan het verbeuren van het lijf verbonden was, in het belang van vrouw en kinderen des misdadigers gedurig meer besnoeid werd, tot dat ten slotte een boete van 50 of 80 ponden de verbeurte van het gansche vermogen verving. Zoo lezen wij in de handvest, door Albrecht in 1404 aan Haarlem gegeven, over het vernieuwen van de vreden bij klokslag, waarvan wij reeds handelden: «ende so wie dien uutgheluyden vrede brake of dair over dede, dat waer up sijn lijf ende tsestich pont.»

Is in der daad die zware straf steeds toegepast geworden op elke inbreuk op den gegeven of geboden vrede, om het even of er al dan niet bloedstorting bij had plaats gehad? Het ontbreekt mij aan de feiten om op deze vraag een stellig antwoord te geven. Maar wij moeten niet uit het oog verliezen, dat vredebraak niet gemakkelijk te bewijzen viel. Daartoe was het noodig uit te maken, dat de nieuwe twist of het nieuwe gevecht werkelijk de voortzetting was van het vroegere. Waren de schepenen hiervan niet overtuigd, dan hadden zij, in plaats van vredebraak, een nieuw misdrijf te vervolgen en met de minder zware straf, op twisten en vechten gezet, te bestraffen. Het kon hun dus niet moeilijk vallen, zoo zij het wilden, een lichte vredebraak voor een nieuwen twist, uit een andere

oorzaak ontstaan, te houden, of des noods partijen te dwingen om aan hun zeggen te blijven, waarbij zij dan een straf, beter aan het misdrijf geëvenredigd, mochten toepassen.

Ik heb tot nog toe uitsluitend op de Hollandsche en Zeeuwsche toestanden de aandacht gevestigd en van de Stichtsche opzettelijk gezwegen, omdat de heer Muller, in dezen een man van gezag, van gevoelen is, dat de Utrechtsche minder uit Hollandsche voorbeelden verklaard moeten worden dan uit de voorbeelden van Duitsche bisschopssteden, en vooral van Keulen. Het scheen mij, die van een andere meening ben [1], daarom geraden, eerst den ontwikkelingsgang van de beide aangrenzende gewesten ons voor den geest te roepen, voordat wij ons onderzoek aanvingen naar de toedracht der zaak in het Sticht en zijn hoofdstad. Overeenkomsten en verschillen zullen ons zoodoende duidelijker in het oog vallen.

Het kan ons zeker niet verrassen, dat wij te Utrecht naast de straf ook den zoen aantreffen. Overal zien wij die nevens elkander. Ook vinden wij er, zoo als insgelijks te wachten was, even als in Holland en Zeeland, onderscheid gemaakt tusschen zoen van doodslage en zoen van vechtelijk, en de eerste aan den Bisschop voorbehouden. «Alle vede, (lezen wij in de Miene Coeren, die tot de oudste behooren) sonder dootslach, die die maghe niet zoenen en moghen, de sellen staen opten scepenen, opten raet ende opten oudermanne, ende die sellent zoenen» [2]. En wanneer de Raad hiertegen heeft gezondigd, hooren wij den Bisschop, omstreeks 1315, klagen: «In den eersten, dat sie doetslaghe sonen, de ghevallen binnen hoerre stat, daer si den biscop niet ane beken-

---

[1] Ik ontken niet, dat de Utrechtsche regeering oorspronkelijk naar den vorm der Duitsche bisschopssteden ingericht geweest zal zijn. Ik beweer slechts, dat zij omtrent het jaar 1300 meer op die der naburige Hollandsche steden geleek dan op die der verder afgelegene Duitsche.

[2] Utr. R. blz. 10 § 29. Evenzoo te Amersfoort, zie Wilkeuren, uitg. De Geer, XCII.

nen » [1]. Dewijl de Bisschop zijn klacht bepaalt tot zoenen van doodslage, erkent hij zijdelings het recht van de stad om, naar luid van de Miene Coeren, wel van gevecht en getwist te zoenen. Dus juist als wij den Graaf van Holland ten opzichte van Rotterdam in 1328 en 1340 zagen verordenen. Voor de verhouding van de stad tot haar Bisschop op het stuk der jurisdictie is dit voorbehoud leerzaam, want wij merkten op, dat de bevoegdheid om te zoenen evenwijdig loopt met de bevoegdheid om te rechten, en mogen dus thans vaststellen, dat bij den aanvang der 14e eeuw het halsrecht niet aan de stad vergund was. Het komt mij met den heer Muller waarschijnlijk voor, dat dit recht, in naam van den Bisschop, eerst door diens advokaat, en later door zijn maarschalk zal zijn uitgeoefend.

Eveneens vinden wij te Utrecht, gelijk in Holland, onderscheid gemaakt tusschen vreden van doodslagen en vreden van vechtelijk, hoewel schepenen, raden en oudermannen gerechtigd zijn om in beide gevallen vrede te nemen, even goed als de schout. Blijkbaar is ook hier de reden van het onderscheid gelegen in het verschil van den zoen, waarop de vrede gericht is.

Van een vrede van doodslage, al in 1304 door de overheden der stad genomen, heeft de heer Muller een zeer merkwaardig bescheid onder de stukken over den strijd tusschen Bisschop en Stad laten afdrukken [2]. Hij noemt het een stadvrede, mijns inziens ten onrechte. De stadvrede duurde, volgens de keuren, zes weken; deze daarentegen wordt voor een veel langer tijd bevestigd.

Veeleer is het een vrede van doodslage. Ook is het een willige vrede, een handvrede, door partijen elkander gegeven en door schepenen, raden en oudermannen genomen en bevestigd. In

---

[1] Stukken betreffende den strijd der Bisschoppen van Utrecht met de stad Utrecht, in de Bijdr. en Meded. van het Histor. Gen., IX blz. 31 en volg. nº. XII.

[2] Nº. XI. Het was reeds uitgegeven door Matthaeus, De jure gladii p. 647. Het verwondert mij, dat de heer Muller geen melding heeft gemaakt van een lateren zoenbrief, die met dezen ten nauwste samenhangt en die door Buchel in zijn aanteek. op Heda, p. 232, bekend is gemaakt.

zoover is er niets opmerkelijks aan. Merkwaardig daarentegen is het, dat de vrede alleen van de burgers, die bij de misdaad betrokken waren, genomen wordt: «een alinge vrede», heet hij «buten ende binnen, van onsen burgeren», en later wordt nog eens herhaald dat hij genomen is «van hom (d. i. van hen) ende van horen vreenden ende van al horen hulperen, de onse borgeren sin».

Dit herinneert ons aan het gebruik te Dordrecht, waar insgelijks onderscheid wordt gemaakt tusschen de vreden van burgers onder elkander en de vreden waarin ook vreemden betrokken zijn. Alleen de eerste worden daar op gezette tijden 's jaars tot een volgenden termijn verlengd. Zou dit ook hier te Utrecht niet het gebruik zijn geweest, en om die reden de vrede dus nauwlettend worden beperkt tot diegenen onder de twistenden, «die onze burgers zijn.». Ik vind dit te waarschijnlijker, omdat de vrede wordt bevestigd tot «achdage na Paschen (d. i. Beloken Paschen) ent een dach al», dus juist tot een der drie termijnen, waarop wij weten dat de vreden gezamenlijk vernieuwd plachten te worden, en wel den naastkomenden na den dag, waarop de brief geteekend werd.

Zoo zou dit gebruik van vernieuwing der vreden driemaal 's jaars reeds in 1304 te Utrecht hebben bestaan, dus veertig jaren vroeger dan het te Middelburg werd ingevoerd. In alle geval bestond het hier in 1340, toen het Liber albus geschreven is, want dit maakt er melding van [1].

Het geheele Sticht door werd hetzelfde onderscheid als in de hoofdstad tusschen vreden van burgers en vreden van gasten gemaakt. Te Amersfoort worden alleen die van de eerste soort driemaal 's jaars vernieuwd [2]. Hetzelfde vinden wij in de kleinere steden in gebruik. Van Baarn, dat gelijk bekend is in 1309 stadsrecht verworven had, bezitten wij een belangrijk handvest

---

[1] U. R. I, blz. 46 § 13.

[2] Uitg. De Geer. XCI.

van 1426 [1], en daarin lezen wij: « oick moghen sy (Burgemeesters met den Raad) enen vrede gebieden tusschen hoeren borgheren, oic waer sy quamen, (d. i. wat te Utrecht « so binnen als buten » genoemd wordt) daer sys te doen hadden ». Die vrede wordt tweemaal 's jaars verlengd « so lange thent die vede gesoent is ». « Mer van hoeren gasten (zoo lezen wij verder) duert die vrede binnen hoere vryheit ende niet vorder ». Dit laatste geeft ons meteen de reden te kennen, waarom vreden, van niet-burgers genomen, niet gedurig vernieuwd konden worden. Over haar burgers had de stad te bevelen werwaarts zij zich ook begaven, over de gasten niet langer dan zij zich binnen de stads vrijheid ophielden. Een bevel te geven om den vrede te bewaren aan dezulken die het straffeloos overtreden mochten, scheen in strijd met de waardigheid der stad.

Wij zijn thans op de hoogte om de termen te verstaan, waarin te Utrecht de vernieuwing van de vreden placht afgekondigd te worden. « Driemaal 's jaars, bericht ons de heer Muller [2], op Dertiendag, Beloken Paschen en St. Lambert, werd van het stadhuis afgekondigd: « Den vrede van onsen borgheren verlengt men voert tot Sinte Lambertsdaghe (of een der beide andere termijnen) toe naestcomende ende dien dach al, in alle manieren alst haertoe ghecomen is ». Omdat hij niet genoeg met de rechtsgebruiken van de Hollandsche steden bekend was, en inzonderheid niet met het gebruik van Dordrecht, heeft de heer Muller de uitdrukking « vrede van onse borgeren » misverstaan, en zich zelven en zijn lezers in de dwaling gebracht, dat deze vrede van onse borgeren in onderscheiding van den stadvrede aldus genoemd werd. Een dwaling te vreemder, omdat ook in stukken, die hij zelf meedeelt, de uitdrukking « stadvreden van onsen borgeren » voorkomt. Wat lag nader voor de hand dan de eenvoudige waarheid, dat tegen vrede van borgeren vrede van niet-borgeren over staat?

---

[1] Uitgegeven door Matthaeus, De Nobilitate, p. 823.

[2] Inleiding blz. 48.

De oudste afkondiging van dezen aard, die tot ons is gekomen, staat opgeteekend in het Buurspraakboek van 1385. Dat er echter oudere aan te wijzen zijn zouden, als de buurspraakboeken van vroeger niet verloren waren geraakt, heb ik reeds waarschijnlijk gemaakt. In 1385 en later volgde op de aflezing, die wij besproken hebben, nog een tweede van dezen inhoud: «Voert alle dootslaghe, die in der stat ende in den lande ghevallen siin ende haertoe in vreden gestaen hebben ende voortiids mitter clocken in vreden ghezet siin, die zet men voert in vreden van al onsen borgheren ende van al denghenen, de in der stat ende in der stat vriheden woenaftich siin, duerende tot Sinte Lambertsdaghe toe naestcomende ende dien dach al, in allen manieren alst haertoe ghecomen is.» [1] Ook deze tweede aflezing is zeker veel ouder dan het Buurspraakboek, waarin zij het eerst voorkomt. Toch, zou ik meenen, is zij van zoo oude dagteekening niet als de eerste. Zij schijnt een tweede stap op denzelfden weg, maar een stap dien b. v. Dordrecht nooit gezet heeft. De bewoording is duidelijk genoeg. Alleen het slot vereischt eenige verklaring, immers de heer Muller heeft dit, naar mijn meening, minder juist opgevat. Hij is van oordeel, dat de Raad, zich gedurig ruimer macht aanmatigende, gedurig aan een grooter aantal zijner ingezetenen het houden van den geboden vrede heeft voorgeschreven. «Nog vóór 1385, zegt hij, bepaalde men, dat in geval van doodslag niet alleen de magen en helperen, maar «al onse borgeren ende al deghenen de in der stat vriheden woenaftich siin», dus alle burgers en inwoners, onder den gelegden vrede begrepen zijn.» Mij komt het daarentegen voor, dat de bedoeling juist is te doen uitkomen, dat de stad zich het recht niet aanmatigt om aan hen den vrede te gebieden, die noch haar burgers noch haar onderdanen noch haar ingezetenen zijn [2]. De zorg, waarmee de stad in den

[1] Inleiding blz. 54, aant. 5.

[2] Dat „wi binnen der stat woonachtig is, ist man ist wijf, alle curen houden sellen ghelick onze burgeren", schrijven reeds de oudste keuren voor: U. R. I, blz. 22, XLIII.

bovenbesproken vredebrief van 1304 insgelijks den vrede tot diegenen der betrokkenen, die haar burgers waren, beperkte, bevestigt mij in deze verklaring. En zij wordt verder nog aanbevolen door een later toevoegsel. In de aflezing van Zaterdag na Paschen van 1454, die overigens letterlijk met de vroegere overeenkomt, luidt het slot aldus: « die set men in vredene van allen onschuldigen magen, onsen burgeren » enz. [1] Philips van Bourgondië had namelijk in 1446 bij algemeene verordening geboden, dat bij doodslag of leemte « alle magen van beide partijen, die niet mede in vaerde noch in velde geweest waren », zes weken lang een vasten vrede hebben zouden, ten einde inmiddels een vrede voor langer duur te kunnen zoeken [2]. Op 's Graven bevel hadden de steden deze bepaling in haar keuren opgenomen. Heel Holland door werd zij voortaan nageleefd. Hoogst waarschijnlijk heeft, in navolging hiervan, ook Utrecht een soortgelijke verordening gemaakt, doch waarin de duur van dien vrede niet tot zes weken beperkt werd. De wilkeuren van Amersfoort bevestigen dit vermoeden. Een keur van 1447 (LXXII uitg. De Geer) houdt namelijk in, dat « de vreden, die genomen sijn of genomen sullen worden tusschen onsen burgeren, ondersaten ende die mit ons woenaftich sijn, mit die selven vrede alle aftersusterkinder magen ofte nairre mede bevredet sijn sullen ». Dit verklaart de uitbreiding in de Utrechtsche aflezing. De onschuldige magen worden er in de eerste plaats, nog voor de borgeren, genoemd, zoo ik meen, omdat zij de eenigen zijn, van wie het onverschillig is of zij al dan niet tot de burgers behooren.

Onder de twee benamingen van vreden onzer burgeren en vreden van doodslagen waren te Utrecht niet alle vreden begrepen. Er was nog een derde soort, die in 1405 voor het eerst onder de viermaandelijksche vernieuwing gebracht werd. Op Dertienavond van genoemd jaar had nog de gewone dubbele aflezing plaats; den

---

[1] Ik dank de mededeeling van dit stuk aan de goedheid van den heer Muller.

[2] Handv. van Amsterdam I, blz. 136.

volgenden termijn, Dinsdag na Paschen, werd er deze nieuwe uitbreiding aan toegevoegd: «De rade van der stat out ende nywe ziin eendrachtlic overdraghen, dat alle statvreden van onsen borgeren, die tot haertoe te duren plaghen zes weken lanc, voirtmeer dueren zellen van dier tijt, dat zi ghenomen werden, totter naester clocken toe, als men den vrede van onsen borgheren ende van den dootslaghen te verlangen ende te vernywen pleecht». enz. [1]

Wat heeft men onder dezen stadvrede te verstaan? De keuren leeren ons niet veel meer dan zijn duur. «Der stat vrede (zoo beginnen Die Coeren van den Vrede [2] is ses weken, ende dreiwarve te vernyen bi scepene, bi raetsmanne oft bi oudermanne oft bi anders onsen borgheren. Alle der stat vrede de gaen binnen der muren ende buten der muren van der stat.» Zie daar alles. Wat verder in de Coeren volgt past op de vreden in het algemeen, op den vrede der borgeren evenzeer als op den stadvrede. Zoo blijft er een wijd veld voor gissingen over. De heer Müller, zich aan het woord vasthoudende, meent in deze instelling iets bijzonders te zien, aan de bisschopssteden van Duitschland eigen, en past er op toe wat Heusler en andere Duitsche geleerden over dit onderwerp geschreven hebben. Veel van hetgeen wij in de Hollandsche steden omtrent den gewonen handvrede in gebruik hebben gevonden, schrijft hij te Utrecht, mijns inziens ten onrechte, bij voorkeur aan den stadvrede toe. Wij zagen reeds, dat hij den vrede van doodslage van 1304 een stadvrede genoemd heeft. Verder meent hij, dat van dien stadvrede, en van geen anderen, sprake is in de Vredekeur, gelijk hij ze noemt, van Allerheiligen-avond van het jaar 1300. Laten wij beginnen met die keur van naderbij te beschouwen [3].

---

[1] Zie Inleiding blz. 56.

[2] U. R. I, blz. 43.

[3] De keur is opgenomen onder de stukken betreffende den strijd der Bisschoppen met de stad, no. X. Zij was reeds gedrukt in Burman's Jaarboeken, I blz. 377.

Zij draagt in het stedelijk privilegeboek een opschrift, dat mij wel zoo passend schijnt, als de naam, dien de heer Muller haar geeft: « Op dieghene die vrede breken, hoe men dat rechten ende uutgaen zel » [2]. Inderdaad handelt zij alleen van vredebraak. Zij bestaat uit vijf artikels, waarvan de laatste niets bijzonders behelzen. Art. 2 namelijk bepaalt, dat, zoo de raad iemand van medeplichtigheid aan een vredebraak beticht (zonder bewijs), deze zich zal kunnen zuiveren met zijn eed en die van vier volgers. Daar men zich nu van soortgelijke misdaden, zelfs van manslag, doorgaans zuivert door zijn eigen eed alleen [3], bedoelt dit artikel klaarblijkelijk de zuivering van vredebraak, wegens de onrust der tijden, te verzwaren. Het 3e en 4e artikel stellen op de vredebraak, naar mate van de min of meer bloedige wijs waarop zij plaats had, dezelfde drieërlei straf, die wij boven zagen dat de Zeeuwsche Keur erop gesteld had [4]. Art. 5 dreigt de gewone straf tegen hen, die in zake van vredebraak weigeren te getuigen. Dit alles verdient geen bijzondere opmerking. Op het 1e artikel zal het dus aankomen. Dit nu houdt het volgende in:

In zake van vredebraak is eén aanklager noodig. Als een aanklacht is geschied, kiezen de oudermannen vijf leden van den raad om binnen acht dagen een waarheid te ondervinden (d. i. een onderzoek in te stellen) en aan den raad verslag daarvan te doen. Bij verschil van gevoelen geldt dat van de meerderheid der vijven. Als een van hen weigeren mocht de taak te aanvaarden, wordt hij zelf voor vredebreker gehouden.

Ziedaar de geheele keur, die de heer Muller van zoo buitengewoon gewicht acht voor de politieke geschiedenis der stad. Hij meent in haar het begin te zien van alle verdere rechtsaanmatiging van den raad. « Het kan niet gelogend worden, zoo beweert

---

[2] Inleiding blz. 46.

[3] U. R. I, blz. 10 § 26. Vgl. Handv. van Leiden van 1306, bij Van Mieris II, blz. 56 kol. a reg. 7 van onder.

[4] Zie hiervoor blz. 191.

hij, dat de raad zich hier schuldig maakte aan aanmatiging van den rechtsban.» «In haar gevolgen, zegt hij elders, was de keur nog veel gewichtiger dan de raadslieden zelven vermoed kunnen hebben.» Laat ons zien, of er reden bestaat om ons met zijn gevoelen te vereenigen.

Vooraf een opmerking: de stadsregeering, die de keur maakt, is nog de oude van vóór 1304. Voor hen, die met de geschiedenis van het Sticht minder nauwkeurig bekend zijn, wil ik kortelijk herinneren, dat in de onrustige tijden, waarmee de 14e eeuw voor de Nederlanden aanving, te Utrecht een omwenteling van democratischen aard heeft plaats gegrepen. Nog in 1300 had de schout een college van 12 schepenen, die voor hun leven zitting hadden, en waarschijnlijk een even groot getal raden, mitsgaders twee burgemeesters of oudermannen nevens zich. Een aristocratische regeering derhalve. Maar in 1304 namen de gilden de overhand; hun oudermannen benoemden voortaan den stadsraad, die uit 24 leden bestond en die op zijn beurt jaarlijks de 12 schepenen koos, naar mate de oude, die men voor hun leven aan liet blijven, wegstierven. Uit de raden eindelijk kozen de schepenen een ouderman, gelijk de raden er een kozen uit de schepenen. Het is het gewone gevoelen, dat van deze regeeringshervorming het aanzien van den Raad dagteekent, en ook mij komt dit nog altijd zoo voor. Het verwondert mij daarom, dat de heer Muller de aanmatiging van den Raad reeds vier jaren voor deze gebeurtenis laat aanvangen, en nog door de oude aristocratie den grondslag laat leggen, waarop de democratie heeft voortgebouwd. Maar dit in het voorbijgaan. In alle geval is de keur nog het werk van de oude regeering.

De vorm dier regeering was geen andere dan die der toenmalige groote steden van Holland, en denkelijk op dezelfde wijze geworden. Ook de heer Muller acht dit niet onwaarschijnlijk. Oudtijds bestond in Holland, gelijk bijna overal, het bestuur der steden eenvoudig uit een schout, die den Heer, en uit schepenen die de

burgerij vertegenwoordigden. Nevens de laatsten komen in de tweede helft der dertiende eeuw, hier wat vroeger en daar wat later, hier in wat grooter en daar in wat kleiner getal, raden op. Over de oorzaak dezer nieuwigheid en over den werkking van die nieuwe regeeringspersonen is veel geschreven en veel getwist. Wat de heer Muller ervan zegt komt mij voor juist te zijn. De raad is ontstaan, zegt hij, « als een aanzetsel van het schepen-college », en zeer van pas verwijst hij naar de handvest van Middelburg van 1254, waar de gewone bepaling: dat wat schepenen en raden zullen keuren, stand zal houden, dus wordt uitgedrukt: « so wat scepenen ende poorters, die sire toenemen, maken, . . . dat moet bliven ghestade »[1]. Inderdaad de raden zijn niets anders dan aanzienlijke en geachte poorters, door de schepenen, gelijk de naam aanduidt, te raad geroepen. In een handvest van Dordrecht van 1319[2] worden zij de « gezellen » der schepenen genoemd, en ieder hunner verplicht verklaard om « up sinen eet, dien hi swoir als hi raetsman wort, sijn goetdincken te segghen den scepen diene (die hem) omboden hadde, ende dat up die boete van sestich ponden ». Doch niet alleen, zelfs niet hoofdzakelijk, bij het vonnis vellen wordt hun advies verlangd. Hun raad wordt ook ingeroepen bij de wetgeving, bij het vaststellen van keuren. Inde oude handvesten, b. v. in die van Haarlem, werd het recht van keuren maken aan schout en schepenen vergund. Er waren toen nog geen raden. Maar nadat zij waren opgekomen, lag het in den aard der zaak, dat zij ook hierbij geraadpleegd werden, en toen nu, in 1315, een nieuw handvest het recht van keuren maken aan Haarlem kwam bevestigen, werd het aan schout en schepenen en raden gezamenlijk toegekend. Doch vooral wordt de hulp der raden bij zaken van bestuur gevorderd. Om iets te noemen, de zorg voor de weezen en het toezicht op hun voogden, van ouds een recht

---

[1] Oorkondenboek I, blz. 313—314.

[2] Bij Van de Wall, blz. 144.

en een plicht der schepenen, wordt weldra aan de raden alleen toevertrouwd, en blijft hun opgedragen totdat zij, bij het al te zeer toenemen van hun bezigheden, het weer overdragen op weesmeesters, die zij nu op hun beurt kiezen, gelijk zij door schepenen gekozen worden [1]. In die verkiezing der raden door de schepenen zie ik hun afhankelijkheid het sprekendst uitgedrukt. Dat in steden van lateren oorsprong daarentegen, te Rotterdam b. v., de raden zoowel als de schepenen, van wege den vorst, door den baljuw of schout plegen gekozen te worden, kan geen verwondering baren. Daar werd de instelling, die in de oudere steden van zelf geworden was, kunstmatig overgeplant. De vorst, die het deed, droeg natuurlijk zorg voor het handhaven van zijn invloed op de keus der gansche regeering.

Niet anders dan te Dordrecht, te Haarlem, te Leiden hebben wij ons, mijns inziens, de raden van Utrecht van vóór 1304 voor te stellen. Wij ontmoeten er hen slechts zelden, maar dan toch ook in het karakter, dat wij hun naar analogie geneigd waren toe te kennen. Zoo geven zij nevens schout en schepenen in 1230 een plechtigen vredeban op een onroerend goed, maar nadat het vonnis, dat er hen toe machtigt, door schepenen alleen is gewezen. Dit komt volkomen overeen met wat wij in de Hollandsche steden overal waarnemen: het vonnis, waarbij de raden om raad te geven ont-

---

[1] Dat de raadslieden te Haarlem niet door den Graaf, of van zijnentwege door den schout, gekozen werden, blijkt uit de Handv. van 1380 (blz. 43). In de handvest van 1402 (blz. 61) zijn het de schepenen die hen kiezen. Verder dat zij weer de weesmeesters kozen blijkt uit de keur op de weezen (bij Van Oosten De Bruijn blz. 143). Te Leiden werden omtrent 1400 de raadslieden gekozen door schepenen en vroedschap; dus voordat de vroedschap deel aan de regeering had gekregen waarschijnlijk wel door schepenen alleen (Keurb. blz. 11). De vestmeesteren, die een goed gedeelte van der raden werkkring en daaronder het toezicht op de weezen verkregen, werden in 1450 door schout, burgemeesters en schepenen gekozen (blz. 162). De latere weesmeesters op dezelfde manier (blz. 167). Daarentegen waren te Dordrecht Willem II en Floris V gewoon zoowel raden als schepenen te stellen (Van de Wall blz. 58). Waar deze anomalie aan is toe te schrijven, weet ik niet te zeggen.

boden zijn, wordt toch alleen door schepenen geveld. In de rechtspraak hebben raden slechts een adviseerende stem.

Als dit zoo is kan het ons zeker niet verwonderen, dat in 1300 schout, schepenen en raden van Utrecht te zamen een keur maken. Zij waren daartoe waarschijnlijk, even als huns gelijken in de steden van Holland, bij een handvest — al bezitten wij het niet meer — of anders door gewoonte en herkomen gemachtigd. En wat keuren zij nu? Gaan zij daarbij hun bevoegdheid te buiten? Is het juist, wat wij den heer Muller hebben hooren beweren, dat zij zich den rechtsban van den Bisschop wederrechtelijk aanmatigen? Ik geloof het niet. Het zou dan, dunkt mij, onbegrijpelijk zijn, dat de Bisschop, die in 1315 klaagde over het zoenen van doodslagen, hetwelk de stad zich had vermeten, gezwegen zou hebben van deze nog gewichtigere aanmatiging. De heer Muller verwart, naar het mij toeschijnt, twee dingen, die wij wel te onderscheiden hebben: het rechtspreken en het ondervinden van waarheid. De keur betreft alleen het laatste. Wel is waar dat in art. 3 bepaald wordt, dat, zoo iemand over gegeven vrede een doodslag beging, «men dat rechten soude an sinen hals», maar er staat niet bij, dat de raden hierin met schout en schepenen zouden mede vonnissen [1]. Wat de raden, volgens de keur, te doen hebben, is eenvoudig deel te nemen aan de waarheid, die ondervonden zal worden, als iemand wegens vredebraak is aangeklaagd. Waarschijnlijk waren zij daartoe behoorlijk gemachtigd, zooals het in dezen tijd de voornaamste steden van Zeeland en van Holland waren. Dat deze dit waren, is een zoo weinig opgemerkte en toch zoo merkwaardige zaak, dat ik er een oogenblik bij stil moet staan, hoewel ik voornemens ben er spoedig elders meer opzettelijk over te handelen.

De waarheid is gekomen in de plaats van den kamp, voorheen het laatste middel van bewijs tusschen aangewreven schuld en

[1] De Amersfoortsche Wilkeuren, LXVIII en volg., die blijkbaar het Utrechtsche Recht navolgen, spreken ook slechts alleen van waarheid ondervinden.

beweerde onschuld. Toen de kamp meer en meer in discrediet geraakte, placht in de handvesten en keuren voorgeschreven te worden, dat voortaan de beschuldigde, die ten kamp werd uitgedaagd, dezen kon weigeren, mits hij zich aan een waarheid onderwierp. Zulk een waarheid heette 's Graven waarheid, want behalve enkele zaken van plaatselijk belang, landzaken geheeten, stonden alle overige ter 's Graven waarheid: de Graaf beval het onderzoek aan eenige zijner mannen, zijner edelen, die hij er toe verkoos. Maar het duurde niet lang, of de goede steden verwierven zich het voorrecht, dat de Graaf in zaken van haar burgers door geen anderen dan door haar eigen schepenen de waarheid zou laten bezitten. Het waren, zoo ver ik weet, de hoofdsteden van Zeeland, Middelburg en Zierikzee, die dat het eerst bedongen. In de handvesten van eerstgenoemde stad komt deze bepaling voor: « Alle ding, die geschien binnen der chore, die de rechtere ende die scepene berechten niet ne moghen, comt die claghe voir den Heer, hi salt berechten bi sinre warede, ende die warede sal hi nemen bi den scepene van Middelburg » [1]. En wat Zierikzee betreft, aan haar wordt hetzelfde toegestaan, met uitzondering dat in de plaats van den Heer de baljuw, « die is als grave in des Coninck's [Willem] stede », met de stadsschepenen daar de waarheid bezit. In Holland was het Dordrecht, dat het Zeeuwsche voorbeeld het eerste volgde. In een afzonderlijk privilege verwierf het zich van Floris V, in 1289, de vergunning: « dat scepenen ende raetsmannen waerheide van quadyen besitten moghen ende die correngieren na haren goetdencken » [2].

Het zal wel niet noodig zijn te doen opmerken, hoe ons bij het bespreken van de keur van Utrecht deze handvest van Dordrecht juist te pas komt. Zij handelt over het bestraffen van quadyen, en daaronder namen ook de vredebrekers plaats: de vijven te

[1] Oorkondenb. I, blz. 312—13.

[2] Van de Wall, blz. 79.

Utrecht, wier oorsprong de heer Muller in de keur van 1300 meent aan te treffen [1], worden vaak met denzelfden naam, van die « tot den quadien » genoemd. En dat niet alleen, maar het recht om over dezulken de waarheid te bezitten wordt aan schepenen en raadslieden te zamen toegestaan, evenals in de Utrechtsche keur. Ja, als men de woorden strikt opvat, zooals zelf de uitmuntende Van de Wall heeft gedaan, zou men meenen, dat den raadsmannen ook deel werd gegeven aan het corrigeeren, het vonnissen, van de misdadigers. Dit laatste acht ik echter onjuist: ik geloof niet dat te Dordrecht ooit de raadsmannen mede gevonnisd hebben [2]. Anders zou het ook niet te begrijpen wezen, hoe zij daar metter tijd alle gezag verloren hebben, totdat zij in 1652, als volstrekt overbodig, zijn afgeschaft. Naar mijn opvatting zijn wel de woorden van de handvest dubbelzinnig, maar kan, het standvastige rechtsgebruik in aanmerking genomen, aan de bedoeling niet getwijfeld worden: schepenen en raden bezitten de waarheid en dienovereenkomstig vellen de schepenen het vonnis [3]. Na Dordrecht worden de groote steden alle, de een wat vroeger de ander wat later, met hetzelfde voorrecht, dat door haar op den hoogsten prijs werd gesteld, begiftigd. Niet alle zouden de handvest kunnen vertoonen,

---

[1] Wanneer zijn de vijven een vast college geworden? In 1402 zijn zij het, dit staat vast, maar uit een keur van 1375 (U. R. I., blz. 109 LV) zou ik opmaken, dat in dat jaar nog telkens, als het noodig was, voor één bepaald onderzoek vijven gekozen werden.

[2] Van Balen zegt in zijn Beschr. v. Dord. blz. 271 „De raden en wierden niet gemachtigd in zaken 't gerecht aangaande .... dan waren den schepenen tot raden bijgevoegd. Doch hebben op Michaelis int jaar 1652 opgehouden."

[3] Stoke, VI, vs. 334, laat schepenen van Dordrecht in 1299 dit ook zoo beweren:

Scepene antworden dernare:
Onse hantveste seghet wel,
Dat wi ende niement el
Recht ende vonnesse seggen mogen
Over onse poerters, van laghe van hogen.

Bedenken wij, dat Stoke een van 's Graven klerken was, en dus bijzonder in staat om den aard van het geschil juist te begrijpen en voor te stellen.

waarmee haar dit werd toegekend, maar niettemin genoten zij er van, zoo goed als de overige. Hoe dierbaar het haar was, kan blijken uit hetgeen erover is voorgevallen in de dagen van Jan II en Wolfert van Borselen. Wie herinnert zich den twist niet tusschen den Baljuw van Zuid-Holland, Aloud van Jerseke, en de stad Dordrecht voorgevallen? Het verhaal daarvan is een der merkwaardigste stukken uit Stoke's Rijm-kroniek. Mijns ondanks word ik door mijn bestek gedwongen om het bij de bloote herinnering aan dien strijd te laten. Het geschil betrof een zaak van het hoogste belang: de crimineele rechtspraak der steden. Want, al was de handvest van Dordrecht in zoover eenig, dat zij, boven het bezitten der waarheid, ook nog het bestraffen der boosdoeners toestond, terwijl aan de overige steden alleen het eerste vergund werd: het een hing zoo nauw samen met het andere, dat wie het eene bezat weldra in bezit van beide moest geraken. Wij weten dat het werkelijk zoo gegaan is: Dordrecht heeft, na den val van Wolfert van Borselen en van Aloud, zijn recht van de Henegouwsche Graven erkend gekregen, en al de steden van Holland hebben de vrucht dier overwinning mee genoten. Opmerkelijk in dit opzicht is een brief, dien de stedehouders van Jan II reeds in 1300 aan de stad Leiden in handen stelden. Zij betuigen daarin, dat het slechts bij uitzondering en met goedvinden van de schepenen en raadsmannen was, dat zij gedurende een bepaalden korten tijd alle misdadige lieden, «die wy ter waerheit misdadich vinden» binnen het gebied der stad zouden rechten. Na dien tijd zou Leiden voortdurend in al zijn rechten gehandhaafd blijven. Wij weten reeds dat het recht van Leiden — tot op 1434 — zich niet verder uitstrekte, dan dat er de Baljuw van Rijnland over quadiën te recht zat met de stads schepenen, en niet met zijn welgeboren mannen.

Als de Hollandsche steden omstreeks dezen tijd reeds dat gewichtige voorrecht bezaten om de waarheid door haar schepenen ondervonden te hebben, en, liever dan het te zien schenden, een strijd met de landsregeering aanbonden, kunnen wij dan onderstellen,

dat de stad Utrecht er in 1300 nog verstoken van zal zijn geweest? Dit komt mij alleronwaarschijnlijkst voor. Een handvest, waarbij een der Bisschoppen het haar verleende, is zeker niet aan te wijzen, maar aan den anderen kant, haar schepenen en raden handelen alsof zij het recht bezitten, en maken een keur op de vredebraak, waartegen de Bisschop, zoo ver wij weten, zich niet heeft verzet, en die weldra voor altijd in het keurboek werd opgenomen.

Bezien wij het eerste artikel van die keur thans nog eens. Schepenen en raadsmannen verordenen erin, dat de waarheid over vredebraak uit hun naam bezeten zal worden door een commissie van vijven, uit hun midden door de twee oudermannen-burgemeesters te kiezen. De latere keur voegt hier nog bij, dat onder die vijven twee schepenen en drie raadsmannen zijn zullen. Let wel op, dat dit toevoegsel van na de regeeringshervorming van 1304 dagteekent, die de schepenen in betrekking tot den raad terug heeft geschoven. De raad bestond sedert uit 24, de schepenbank uit slechts 12 leden; naar verhouding zijn dus de schepenen in de commissie ruim vertegenwoordigd, en bovendien is de voorzitter steeds een schepen [1]. Vergelijken wij hiermee het gebruik van Haarlem, waar zeven schepenen tegenover vier raadsleden staan, dan treffen wij naar evenredigheid geen groot verschil aan. «Item, zeggen de keuren van 1390, alle proeven, (d. i. zooveel als waarheden) die men besitten sal, die sal men besitten met vier scepenen ende mit twee raden ten minste». Men kan dus kwalijk beweren, dat te Utrecht de schepenen in de commissie buiten verhouding door den raad overvleugeld werden. Maar in zaken, waarin raad en schepenbank tegenover elkander stonden, moest toch ik erken het, de vijfde stem, die de raad voorhad, den doorslag geven. Dat kwam trouwens ook met de strekking van den gan-

---

[1] Inleiding, blz. 220.

[2] Deze Keur komt bij Van Oosten De Bruijn niet voor.

schen regeringsvorm overeen. Want dat het te Utrecht van ouds de toeleg was om aan den raad den voorrang te geven, is uitgemaakt. Ook reeds voor 1304 zal die neiging bestaan hebben. Schepenen en raden gezamenlijk heeten in de keur van 1300 reeds de Raad, terwijl in de Hollandsche steden de collective naam het Gerecht is. Dit verschillend spraakgebruik is kenmerkend voor den toestand. In het Gerecht zijn schepenen de eersten, in den Raad zijn het hun mededingers.

Na deze uitweiding keeren wij tot de kwestie terug, waarvan wij waren uitgegaan. Mogen wij, na wat wij in Holland hebben waargenomen, in de meening van den heer Muller wel deelen en aannemen, dat de keur van 1300 bepaaldelijk op den stadvrede doelt? Ik geloof het niet. De keur betreft alle vredebraak zonder onderscheid, onverschillig of het een vrede der borgeren, of een vrede van doodslag, dan wel een stadvrede is, die gebroken wordt. De vraag, wat wij onder de laatste benaming te verstaan hebben, is dus nog niet nader tot haar oplossing gebracht, en vereischt op nieuw onze aandacht.

In de keuren komt het woord slechts een paar malen voor. De hoofdplaats is deze:

De van condicheyt oft van dwaesheyt den vrede weygherde den scoute, dien scepene, raetsmanne oft oudermanne (de keur dagteekent van na 1304) verboert vijf pont; weyghert hijs eft vijf pont; weyghert hijs derdewarve eft vijf pont; ende deen dies begheert selmen vrede condighen mitter clocke opter stat vrede; so sal hi gaen dees begheert; ende die deen vrede breket de is vredeloes [1].

Nadat dus een der partijen tot driemaal toe den vrede heeft geweigerd, zal men aan de tegenpartij, die vrede begeert, dezen met klokslag kondigen, op der stad vrede. Dan mag hij, de willige,

[1] U. R. I, blz. 44 § 4.

gaan waar hij wil [1], en zoo de ander den stadvrede breekt, is hij vredeloos.

Niet veel van deze verschilt een andere plaats:

Alle vede, sonder dootslach, de die maghe niet zoenen en moeghen, de sellen staen opten scepene, opten raet ende opten oudermanne, ende die zellent zoenen; dees hem niet horen en wilde, de verboerde eerstwarve vijf pont, anderwarve vijf pont ende derdewarve vijf pont, of uter stat te wesen alse recht is; enten andren selmen vrede condighen mitter clocke; de dat breket dat is op siin recht [2].

Wij hebben hier met zoenweigering, in plaats van met vredeweigering, te doen. Overigens is in beide gevallen de handelwijs dezelfde. Als van twee partijen slechts eéne vrede of zoen begeert, zal zij dien van stadswege eenzijdig bekomen, en hij zal haar met klokslag gekondigd worden; die dan op dezen vrede inbreuk maakt, wordt als vredeloos geacht en behandeld.

Elders [3] wordt gezegd, dat wie een vredemaker, die « van der stad wege vrede eischte», met opzet wonde, «vredeloes» zou zijn. — Zulk een vrede van der stad wege geeischt, lijkt ook wel een stadvrede te wezen.

Dit herinnert ons, dat de oude vrede, waarvan in de eerste stadshandvesten gesproken wordt, pax comitis heet, en dat op het platteland de rechter bij vredeweigering den ongezeggelijke gebiedt « tsgraven vrede» te houden op zijn lijf en op zijn goed. In later tijd, in een stad als Leiden, gebiedt de vredemaker den vrede « van s Heeren wege, des Burggraven wege ende van s Gerechts wege» [4]. In den Briel niet veel anders: « van des Heeren wege, van der Stede wege ende van Rechts wege» [5]. Te Utrecht, dat

---

[1] So sal hi gaen dees begeert. Vgl. de Oudste Rechten van Dordrecht II, blz. 234: so mach hi gaen daert hem begeert.

[2] U. R. I, blz. 10 § 29.

[3] U. R. I, blz. 46 § 15.

[4] Kbk. van Leiden, blz. 39.

[5] Matthijssen, blz. 214.

uit den aard der zaak onafhankelijker van zijn Bisschop was dan de steden van Holland van hun Graaf, schijnt de vrede uitsluitend van wege de stad geboden te worden, en dan verdient hij den naam van stadvrede ontegenzeggelijk.

Naar deze opvatting zou dus een stadvrede niets anders zijn dan wat gewoonlijk een geboden of een gelegde vrede genoemd wordt. Dit is ook inderdaad de meening van den heer Andreae, en ter bevestiging ervan wijst hij vooral op het Stadboek van Groningen, waar minlijke vrede en stadvrede tegen elkander worden overgesteld, zoodat daar althans de beteekenis niet twijfelachtig schijnt. Dat verder een vergelijking tusschen Utrecht en Groningen bijzonder gepast is, zal niemand ontkennen, die op de verhouding van beide steden tot hun Heer, den Bisschop, let.

Toch wil die verklaring mij niet geheel voldoen. Dat er een groote overeenkomst tusschen den Utrechtschen stadvrede en den gelegden vrede der Hollandsche steden bestaat, stem ik toe. Maar aan den anderen kant is het niet tegen te spreken, dat de stadvreden te Utrecht een bijzondere soort vormen, in zooverre zij niet door den schout, maar door de stadsregenten en ook door gewone poorters genomen worden [1], en bij uitzondering zes weken duren, en tot op 1405 niet, gelijk alle andere vreden, op vaste getijden worden vernieuwd. Te Dordrecht daarentegen zagen wij de gelegde vreden niet als een afzonderlijke soort behandeld; immers zij schijnen daar tegelijk met de gegevene vreden tweemaal 's jaars verlengd te worden, en hetzelfde vinden wij overal elders in de Hollandsche steden in gebruik. Nergens treffen wij van zulk een onderscheid, als te Utrecht gemaakt wordt, het minste spoor.

Ook wordt het breken van den Utrechtschen stadvrede anders gestraft dan de gewone vredebraak. Die er zich aan schuldig maakt wordt vredeloos; d. i. (zooals de Overijsselsche landbrief het uitdrukt) hij « wordt onveilig zijns lijfs », doch blijft « veilig zijns

---

[1] Zie de definitie in de U. R. I, blz. 43, en hiervoor blz. 200.

goeds » [1]: hij verbeurt het leven, maar zonder zijn goed te verbeuren. Op vredebraak daarentegen, wij hebben het gezien, staan oudtijds verschillende straffen, naar mate de omstandigheden verschillen, en naderhand op alle dezelfde: verbeurte van lijf en goed. Vergeten wij ook niet, dat het voorbeeld van den Groninger stadvrede, waarop de heer Andreae zich beroept, van betrekkelijk late dagteekening is: het stadboek is omstreeks 1450 opgesteld, dus toen ook te Utrecht reeds lang de stadvrede zijn oorspronkelijk karakter had verloren, en tegelijk met de overige vreden der burgeren van termijn tot termijn verlengd placht te worden.

Alleen uit gedenkstukken van den vroegsten tijd kunnen wij hopen licht over deze kwestie te zien opgaan. Maar uit dien tijd zijn niet veel stukken tot ons gekomen. Wij moeten dus erop verdacht wezen, dat de inlichting niet volkomen zal zijn.

In de eerste plaats verdient een bepaling in de oude handvest van Stavoren, van 1292, onze aandacht: wij lezen daar:

Wie een man dootslaet binnen besetter soene oft over gerechten handvrede, oft wijf verkracht, oft man oft wijf binnen huyse dootslaet oft den gemeenen vrede breket van der poort mit dootslage, enz. [2] Gelijkt deze « gemeene vrede van der poort » niet wel op een stadvrede, als de Utrechtsche?

Maar van nog meer beteekenis is de handvest van een plaats in het Sticht, die, hoe onaanzienlijk ook, al vroeg met stadsrechten werd begunstigd: ik bedoel Vreeland. Matthaeus heeft ons dit merkwaardige stuk, dat van 1298 dagteekent, in zijn De Jure Gladii [3] meegedeeld. Het artikel, dat er ons hier uit te pas komt, luidt aldus:

Item quod omnes ex quacunque causa aut necessitate ad predictum opidum confugientes, undecunque locorum existerent oriundi, per sex ebdomadas treugis ibidem et omnimodo securitate gaudere

---

[1] Winhoff, blz. 263. Vgl. de Amersfoortsche Wilkeur, uitg. De Geer, XC.

[2] Mieris I, blz. 544.

[3] P. 285. Zie ook De Nobilitate, voorrede van het III[e] boek.

deberent, furibus et latronibus duntaxat exceptis et etiam eis qui convicti sunt de suis maleficiis et proscripti in Episcopatu in judicio episcopi Trajectensis, qui ibidem nulla securitate gaudebunt.

Hier vinden wij duidelijk een stadvrede voor zes weken ingesteld, maar voor vreemdelingen bepaaldelijk. Waarom zouden evenwel de burgers ervan uitgesloten zijn geweest? Genoten zij misschien reeds bij gewoonte-recht de bescherming der stad, die nu bij deze handvest ook tot de vreemden werd uitgebreid? Onwaarschijnlijk is dit niet. Wij herinneren ons, dat te Utrecht in de aflezing van 1405 met name gesproken wordt van de stadvreden onzer burgeren, een onderscheiding, die ook stadvreden van niet-burgeren, als te Vreeland, onderstelt. Mogen wij aannemen, dat de stad Utrecht van ouds het voorrecht bezat, hetwelk in 1298 (en denkelijk reeds vroeger, in de nog niet teruggevonden handvest van Bisschop Hendrik) aan Vreeland werd verleend, en dat zoowel ten behoeve van haar burgers als van vreemden, dan heeft de uitdrukking: « iemand vrede kondigen metter klokke op den stadvrede » niets raadselachtigs voor ons, en de weinige eigenaardigheden van dien vrede, die wij leerden kennen, komen ons als inderdaad eraan passende voor.

Opmerkelijk schijnt het mij ook, dat een der weinige plaatsen, waar wij buiten het Sticht van een stadvrede melding hooren maken, Culenborch is, dat in de vroegste tijden met Utrecht, meer dan met Holland of Gelderland samenhing. « Ende der poorten vrede », lezen wij in de handvest van 1318, « sal dueren drie veerthien nachte (deze uitdrukking wijst op oud herkomen), opdat men dien vrede telcken veerthien nachten verniewe. » [1]

Niet minder verdient het gebruik te Amsterdam en in de steden van het Gooi, alsmede te Oudewater, waarvan ik vroeger sprak [2], — allen steden die voorheen met Utrecht in meer of min nauwe betrekking hadden gestaan — hier in dit verband opnieuw in

[1] Mieris II, blz. 251.
[2] Blz. 189.

herinnering te worden gebracht. Op al die plaatsen wordt de partij, die vrede begeert, tegen de wederpartij, die den vrede blijft weigeren, in de hoede der stadsregeering genomen, ongeveer op gelijke wijze als te Utrecht ten gevolge van den gekondigden stadvrede schijnt te geschieden [1].

Ook het in onbruik raken van dien stadvrede, het gelijkstellen ervan aan de overige vreden, die metter klok gedurig verlengd worden, laat zich uit deze onderstelling best verklaren. Toen namelijk eens het begrip, dat zoen en vrede de toestemming van beide partijen vereischen, geweken was voor de behoeften eener vreedzame samenleving, en toen men er dien ten gevolge geen bezwaar meer in zag om vrede op te leggen aan de weerbarstigen, onder dezelfde strafbedreiging als die op vredebraak stond, toen was de oude stadvrede overbodig geworden en bleef slechts, onder den geijkten naam, in het karakter van geboden vrede voortbestaan.

Van het platteland van het Sticht en van de kleinere steden hebben wij slechts handvesten en keuren over uit dien betrekkelijk jongeren tijd, waarin hij, die geen vrede geven wil, geacht wordt strafwaardig te wezen. Wij vinden er, bijv. in die van Baarn, op het driewerf vrede weigeren de gewone geldboete gesteld, maar bij voortdurende weigering strenger maatregelen verordend. «Daerentenden (wordt gezegd) sellen dien onser stat rade aentasten ende leggen dien in hoer slot tot dier tijt toe, dat hij die koeren betaelt ende dien vrede gegeven heeft» [2]. Ik haal dit voorbeeld aan, omdat een handvest van Abkoude van 1391 er door verklaard wordt, die de heer Muller voor het eerst uitgegeven [3] doch mijns inziens niet juist uitgelegd heeft. De Bisschop staat daarin aan den ambachtsheer, den Proost van St. Pieter,

---

[1] Daarentegen vinden wij in de handvest van Naarden het recht van het platteland van Utrecht toegepast. Zie Mieris II, blz. 848.

[2] De Nobilitate, p. 823.

[3] In de Versl. en Meded. I, blz. 471.

die met de buren een keur op het vrede eischen had gelegd, voor drie jaar de boeten af, welke op het dorp wegens het weigeren van den vrede verbeurd zullen worden, «behoudelic ons, of men om weygeringe van vrede yemant aentaste ende vencge, dat die gevangen tot onser behoef sal wesen.»

De heer Muller hecht aan deze vergunning en aan dit voorbehoud een bijzonder gewicht, ook voor de politieke geschiedenis der hoofdstad, doch, naar het mij dunkt, ten onrechte. Immers het berechten van vredeweigeren staat overal op het platteland, in Holland zoowel als in het Sticht [1], aan den Heer en niet aan de lagere rechtbank, en bij gevolg komen de verbeurde boeten in zijn kas en niet in die van den ambachtsheer, tenzij hij er afstand van mocht willen doen, zooals den Bisschop in dit geval goedgunstig behaagd heeft. Maar daartoe bepaalt zich dan ook de gunst aan den Proost en zijn buren bewezen. Buiten dit geringe geldelijke voordeel wordt hun in de handvest niet het minste voorrecht verleend. Het algemeene recht, dat in het Sticht heerscht, blijft ook te Abkoude gehandhaafd; de gevangene wegens vredeweigering komt in hechtenis van den Bisschip en niet van den ambachtsheer; en dit te bepalen is naar het mij voorkomt, ook juist de bedoeling, waarmee de handvest werd uitgevaardigd.

---

[1] B. v. in Zuid-Holland. De groote handvest van 1303 zegt alleen, dat men het vredeweigeren „berichten sal alst tehaercomen is" (Van de Wall, blz. 114). Dit beteekent, dat het voortdurend berecht zal worden door het hof. Dienovereenkomstig worden dan ook in 1337, in de handvest aan Zwijndrecht gegeven, (Mieris II, 601) aan de tafel van Zuid-Holland voorbehouden de bekende zware misdrijven „ende vrede-weygeringe."

DE KRONYK VAN DE ZIJP.

DOOR

Mr. L. Ph. C. VAN DEN BERGH.

In 1599 verscheen te Hoorn bij Willem Andriesz op het Noordt int schrijf-Boeck, eene merkwaardige rijmkronyk onder dezen titel:

« Chronycke van Leeuwenhorn, voortijden omtrent der Sypen gelegen in West-Vrieslandt over veel hondert jaeren verdroncken met nog alle handelingen, bedyckingen, ende inundatien, die van Anno 1552 tot Anno 1592 zoo by die eerste bedyckers ende oock ten lesten van de Sype gheschiet zijn, gepractiseert, en eensdeels in ryme gestelt door den E. Dirrick Adriaensz. Valcooch, Notarius publyck. »

Eene tweede uitgave ontving men in 1740 te Amsterdam bij Jan Hartig in 4to, die den tekst onveranderd terug geeft en er alleen eene kaart en eene historie van Vroonen bijvoegt.

Het is geen wonder dat deze Kronyk by de ingezetenen dier landstreek zeer gezocht was, want ofschoon die voor de vroegere tijden met allerlei fabelen en onbetrouwbare overleveringen opgevuld is, verandert dit geheel met de 16e eeuw, toen het land weder droog gemaakt werd. De eerste bedijking, de totale vernieling door den zwaren watervloed van 1570, de latere herdijking en nieuwe ontginning van de Zype worden zoo naauwkeurig beschreven, zoovele zelfs kleine bijzonderheden worden opgeteekend, dat men de maatschappelijke ontwikkeling dezer plek geheel voor oogen krijgt, wat voor de inwoners ongetwijfeld belang heeft. Men verneemt wie de bedijkers waren, door wie de eerste huizen gebouwd zijn, het graven van vaarten, het stichten van molens en brug-

gen en vele andere zaken, en dat alles door eenen tijdgenoot en ooggetuige medegedeeld. Wel klinkt het wonderlijk dat b. v. het stellen van een molen en het oprigten van een zoutkeet in zoogenoemde Italiaansche *ottave rime* verhaald wordt, maar het maakt dat men het veel beter onthoudt dan wanneer het in droog proza of zelfs in deftige alexandrijnen verteld was.

Als auteur dezer kronyk wordt in beide uitgaven Dirk Az. Valcoogh, notarius publyck, genoemd, doch het blijkt thans dat dit slechts ten deele waar is en dat de eerste helft door hem van een ander is nageschreven zonder dien te noemen.

In het Rijksarchief berust namelijk een handschrift der 16e eeuw, dat omtrent de helft van dit werk bevat; het gaat tot bladz. 48 der uitgave van 1740, de laatste regels zijn:

Groote saecken hebben altijt trage ganghen,
So grooten wilt is niet soo haest te vanghen.

Daarop volgt echter in het HS. nog een stanze, die in de beide uitgaven weggelaten is en dus luidt:

Patientie, die grootheyt van sheemels douwe,
all schijntet contrarie der menschen zijnnen,
tcompt al van Godt, verstouten, verflouwen,
zij moeten verdraeghen die prijs wijl wijnnen,
ende op Godt den Heer stelle alt betrouwen;
all compt anders wijlt weeder beghijnnen,
tvolhaerden draecht der victorien croone,
die vromelick strijden verwachten goet loene.

finis anno 1586.

Vergadert wyte cornijcke van Wytrecht ende gedicht in rijm Duytsch bij Heer Jan Schoorel canonick der selver steede, geweest hebbende in sijnen tijt een van de principale bedickers van der Zijpe.

Anno Domini XV^c^Lij dingsdaechs vor Ascensioens dach den xxiiij van Mey heeft Helico Hubertszoon schout tot van Schagen, erst begonst met xij mans den Zijp dijck te slaen an den zee-

dijck bij oost den Keijnsnessen den ban slote buten in den souten waerde ende macten op dien dach dat ick mit mijn laeschoenen ginck een roede dijcks gemaeckt boven waeter droochs voets zavonts te drije wyeren Harck Janszoon was schepen.

(get.) Heer Jan Clock.

Hoewel de stijl hier tamelijk verward is, laat zich de zin toch begrijpen.

Overigens heeft Valcoogh den trant zijns voorgangers in zijn vervolg behouden, zoodat men naauwlijks eenig onderscheid bespeurt. Hij was bovendien een naauwkeurig opmerker, die alles zelfs in kleinigheden opteekende wat hem van eenig belang toescheen en hij kon van vele voorvallen als ooggetuige spreken. Zoo verhaalt hij, dat tijdens het beleg van Alkmaar, de onzen drie Spanjaarden gevangen kregen, die zij terstond aan een balk ophingen:

Een mans leven was toen niet waerdich 2 mijten.
Menich schermutsingen men sach bij den Zijp geschien;
Die desen cronycke maecte heeftet gesien.

Ik meen dan ook aan dit werkje als locale kronyk waarde te moeten hechten en wenschte dat er in dien tijd meer dergelijken geschreven waren. De inwoners van de Zijp mogen den auteur daarvoor dankbaar zijn en hem de oude fabelen ten goede houden. Of nu Schoorel de eerste opsteller en Valcoogh de vervolger van het werk geweest is, of dat deze een vollediger handschrift van zijnen voorganger gebruikt en voor zijn werk uitgegeven heeft, is niet met zekerheid te beslissen, echter ziet men dat hij zich ook met dit onderwerp bezig hield en in allen gevalle willen wij hem voor de uitgave dank zeggen.

BLADVULLING.

Bij het lezen van onduidelijk schrift zijn het de namen van minder bekende personen die ons de meeste moeite geven, want de zin der phrase komt ons daarbij niet te hulp. Dat heeft ook de uitgever der Archives de la Maison d'Orange-Nassau ondervonden, en in de Tweede Reeks vooral, aan wier uitgaaf hij niet al de zorg heeft besteed, waarmee hij de Eerste had uitgegeven, heeft hij nu en dan misgelezen.

Zoo schrijft hij bij voorbeeld t. V. p. 39 (Lettre MXI) den naam van een vertrouwde, aan wien Amalia van Solms haar nood had geklaagd, zooals Aerssen van Sommelsdijk aan den Stadhouder van Friesland bericht, « le sieur *de Morvau* ». Maar iemand van dien naam is ons niet bekend, en het is toch niet te denken dat een vertrouwd vriend van de Prinses ons onbekend zou gebleven zijn. Gelukkig komt hij nog eens voor in een lateren brief van Aerssen (Lettre MXXXIV, p. 68) en daar schijnt hij een Zeeuwsch staatsman te zijn; althans hij weet te verhalen, wat de Gedeputeerden van Zeeland in Den Haag komen doen. Dat helpt ons op den weg en doet ons aan De Mauregnault denken, wiens naam naar de uitspraak wel *De Mornau* kan geschreven wezen. Zoo verbeteren wij dan ook met vertrouwen op de beide plaatsen.

Wie twijfelen mocht aan de juistheid van deze emendatie, dien verwijs ik naar een derde plaats in hetzelfde deel (p. 458, Lettre MCCCLXIII), waar de Hertog van York aan Willem III een « M. de Morno » noemt, die uit het verband blijkt een lid van het Secreet Besogne te zijn, waarin ook toenmaals De Mauregnault zitting had, en niemand anders van een soortgelijken naam. De Engelsche gezant Sidney, op wien de Hertog van York zich t. a. pl. beroept, pleegt denzelfden naam in zijn Diary, door Blencowe uitgegeven, Monro of Munro te schrijven (t. II, p. 9, 131, 132), althans zoo de uitgever niet verkeerd gelezen heeft en er niet in het handschrift Morno en Murno staat; wat ik te eer zou gelooven, omdat elders (t. II, p. 1) dezelfde persoon « Monsieur Mums » wordt geheeten, wat zeker zoo niet door Sidney geschreven zal zijn.

R. F.

zijnen opzigte 78 bladzijden. Het begint met de maand October van het jaar 1609 en eindigt met de maand Januarij 1616.

Nadat ik deze brochure had gelezen, begreep ik, dat ik omtrent de jaren 1609 tot en met 1627 geen nader onderzoek behoefde in te stellen, daar Mr. van Dijk alles, wat het archief onzer voormalige Oost-Indische Compagnie betrof, naauwkeurig had onderzocht, en er dus niets nieuws meer was te verwachten.

Ik besloot dus, daar ik toch moeijelijk zijne brochure in mijn opstel kon opnemen en ik ze te belangrijk vond om er eene korte schets van te geven, mij alleen te bepalen bij de mededeeling van hetgeen mij bekend was van het jaar 1628 tot en met het jaar 1638, terwijl ik wel inzag, dat ik vóór het jaar 1609 niets nieuws zou kunnen te berde brengen.

Vooraf wensch ik mij echter met het geslacht van van Berchem bezig te houden.

Het geslacht der van Berchems was een der oudste en aanzienlijkste der stad Doesburg.

De grootvader van onzen Wemberich van Berchem heette Johan van Berchem en was getrouwd met Wemmera Winckelmans.

Uit dit huwelijk is geboren één zoon, denkelijk genaamd Berndt van Berchem, die getrouwd was vermoedelijk met Wende Hoessmit (waarschijnlijk Hoefsmit), van welke de eerste (Berndt) op 27 Augustus 1585, en de tweede (Wende) in Augustus 1615 is overleden.

Uit dit huwelijk zijn geboren *vijf* kinderen: Wemmer, Geurt, Johan, Bijken, Johanna.

Wemmer of Wemberich van Berchem (de Vice-Admiraal) was getrouwd met Anna Hunthums of Hunthum. Uit dit huwelijk zijn gesproten: Jan, Wendel, Catharijn.

Jan van Berchem is getrouwd geweest met Catharijn Schut, uit welk huwelijk geboren zijn twee zonen: 1°. Jan van Berchem en 2°. . . . . . . van Berchem, beide in den oorlog gestorven, zonder echte kinderen na te laten, zoodat de mannelijke lijn van onzen Wemberich van Berchem hiermede is uitgestorven.

Omtrent de afstammelingen van de beide dochters van den Vice-Admiraal, alsmede omtrent de afstammelingen van zijne beide broeders en beide zusters verwijs ik naar het hierachter als bijlage geplaatste geslachtsregister, letter *A*.

Omtrent de heldhaftige daad van Wemberich van Berchem en zijne verdere handelingen vóór het jaar 1609, verwijs ik naar mijn opstel van 13 Augustus 1852, opgenomen in de voornoemde bijdragen van Nijhoff, deel VIII, bl. 273 en volgg., voorts naar dat van den heer J. F. Oltmans, in dezelfde Bijdragen, deel IX, bl. 54 en volgg. en naar mijn tweede opstel van 5 September 1854 in dezelfde Bijdragen, deel X, bl. 71 en volgg.

Alleen veroorloof ik mij eenige aanmerkingen te maken op het een en ander, hetwelk door den heer van Dijk *in de inleiding* zijner brochure gezegd wordt omtrent het gedicht van den Predikant Moonen in mijn eerste opstel, en omtrent het verhaal van van Wassenaer in mijn tweede opstel vermeld.

De heer van Dijk zegt op bl. 9 zijner inleiding, dat het voor hem eenigszins raadselachtig blijft, hoe die twee zoo zeer verschillende lezingen betrekking kunnen hebben op één en hetzelfde feit.

Ter opheldering hiervan vermeen ik niet beter te kunnen doen, dan door woordelijk mede te deelen hetgeen de recensent der brochure van den heer van Dijk daaromtrent zegt in de Vaderlandsche Letteroefeningen van de maand Julij 1859 n°. 8 op bl. 365 en volgg.:

« Eene onderstelling » (dat van Berchem tweemalen den brand in het kruid liet steken, en op eene wonderdadige wijze tweemaal het dreigend gevaar ontkwam,) « vinden wij nog niet noodig, « mits men onderscheid make tusschen het plat prozaische verhaal « van een tijdgenoot en eene veertig jaren later in korte dicht- « regelen zamengedrongen vermelding in een grafschrift, dat echter « eerst onlangs als zoodanig is gebruikt geworden. »

« Doch er is meer, » zegt de heer van Dijk. « Ofschoon ik rond-

«borstig moet betuigen, vervolgt hij, dat ik voor 's hands vol-
«strekt geene gegronde reden heb om aan het bestaan van van
«Berchems kloekmoedige daad te twijfelen, komt het mij toch
«bedenkelijk voor de waarheid van het verhaal van van Wasse-
«naer zoo gaaf vast te stellen.»

Hij oppert namelijk de volgende bedenkingen:

De eerste bedenking is, dat van Wassenaer niet met juistheid het jaar weet te bepalen, waarin de heldendaad plaats greep, terwijl hij het tijdstip van diens togt naar Congo zeer naauwkeurig en juist op het jaar 1607 stelt.

Ik zou hieruit afleiden, dat van Wassenaer het verhaal niet uit den mond van van Berchem vernomen heeft, maar welligt van een zijner meesters, aan wie hij rapport deed van hetgeen hem wedervaren was en door wie hij over zijne daad grootelijks geprezen werd.

En wat nu de omstandigheid betreft, dat van Wassenaer wel naauwkeurig wist het jaar van zijn togt naar Congo, zoo is het mogelijk, dat hij die kennis gekregen heeft uit de Eerste Voijagie van Pieter van den Broecke naar Angola in 1607.

De tweede bedenking is, dat van Berchem, die zoo heldhaftig wilde sneven, zich een oogenblik later aan zijnen vijand overgeeft, toen deze hem lijfsgenade belooft, en niet liever den dood zoekt in de golven, of strijdt om zijne makkers, die allen zijn omgekomen, te wreken, totdat ook hij doodelijk worde getroffen.

Is deze bedenking niet wat los daarheen geworpen?

Van Berchem was geen bevelhebber van een oorlogschip, maar van een koopvaardijschip; hij werd op de rivier Sasso overvallen door eene Spaansche armade, waarover Iuan Adama, als kapitein commandeerde; door Spaansche schepen werd hij omsingeld; hij vocht dapper, langen tijd, met al zijn volk, zoodat zij bijna alle dood waren; nadat hij de lont in het kruid had doen steken, was er op zijn schip nog maar een moortje van twaalf jaren aanwezig, terwijl van Berchem zwaar gekwetst was. Hoe nu die zwaar ge-

kwetste man alléén in staat zou zijn tegen die Spaansche schepen te strijden om zijne makkers, die allen waren omgekomen, te wreken, is mij niet duidelijk.

In plaats van zich, zwaar gekwetst zijnde, over te geven, zegt de heer van Dijk verder, had hij den dood in de golven kunnen zoeken; doch ik geloof niet, dat dit in den aard ligt van een Nederlandsch Zeeofficier, wel om zich in de lucht te laten springen.

De derde bedenking is, dat het andere in de nabijheid liggende Hollandsche jagt zich niet mengt in den bloedigen strijd, en zich niet naar van Berchem spoedt om hem te redden.

Ik moet hieromtrent doen opmerken, dat dit andere Hollandsche jagt, even als dat van van Berchem, slechts een koopvaardijschip was; dat de bevelhebber van dat schip wijselijk inzag, dat hij tegen een aantal Spaansche oorlogschepen niet het minste konde uitrigten, en dat hij zeker tegen de instructie zijner meesters zou gehandeld hebben schip en lading aan een' vooraf te berekenen ondergang bloot te stellen.

De vierde bedenking is, dat een Spaansch bevelhebber met medewerking van eenen priester zich in die dagen van felle onverdraagzaamheid aan verraad schuldig maakt en tegen zijn pligt als krijgsman en als Spaansch onderdaan op eene listige wijze eenen gevangene laat ontsnappen.

Ik veroorloof mij hieromtrent aan te merken, dat de kapiteijn Adama aan onzen van Berchem quartier beloofd had en toen men het Vriesje, onder de huiden liggende, hoorde kermen en over boord wierp, van Berchem tegen den kapiteijn protesteerde, dat zulks tegen zijn eed was, dien hij hem te voren gedaan had, waarop meergenoemde kapiteijn, zeggende, dat zulks tegen zijn wil geschied was, beloofde, en op zijn degen sloeg, dat hij in tegenwille van den Paus of den Koning van Spangien hem zijne belofte zoude stand doen en 't leven behouden, zoo hij een soldaat was.

Doch dit daargelaten, zoo kan ik mij zeer goed voorstellen, dat

een Spaansch krijgsbevelhebber eerbied heeft gekregen voor de manhafte daad van een Koopvaardijkapitein, die, ofschoon deze een aantal vijandelijke oorlogschepen voor zich had en door sommige werd omsingeld, zich dapper bleef verdedigen totdat bijna alle dood waren, en toen de lond in het kruid liet steken.

Bovendien, wie was die Spaansche bevelhebber? Hij droeg eenen Nederlandschen (Frieschen) naam. Die naam bestaat nog in ons land. (Ik ben als student met eenen Adama in 1830 uitgetrokken.) Is het niet wel mogelijk, dat Adama of zijn vader in Spaansche dienst is overgegaan, en het niet van zich kon verkrijgen, om iemand, die zich zoo dapper gedragen had, en afkomstig was van den grond, waarop welligt de wieg van hem of van zijnen vader had gestaan, aan den gouverneur over te leveren om ter dood gebragt te worden?

En wat nu den priester betreft, toen het Vriesje, kermende onder de huiden werd gehaald en in zee geworpen, werd deze wel voor Luthriaan uitgescholden, doch is het daarom nog zeker, dat onze van Berchem tusschen de jaren 1600 en 1607, vermoedelijk omstreeks 1605 Protestant was?

Ongetwijfeld is hij in de Roomsche kerk gedoopt. Hij was in 1580 of 1581, denkelijk in 1580 te Doesburg geboren.

Eerst in 1585 begon zich te Doesburg in het geheim een geest te vertoonen om zich van de Roomsche kerk af te scheiden; « en « zijn in Maart 1585 verscheidene raadspersonen en andere meer, « mitsgaders vele burgeren, die welke 't samen waren van die « gereformeerde religie," uit de stad geweken.

Onder deze, waarvan verscheidene bij name genoemd worden, komt de naam van Berndt van Berchem niet voor, ofschoon deze destijds nog in leven was, daar hij eerst den 27 Augustus 1585 overleden is. En nu is het niet denkelijk, dat de weduwe later haren zoon in de gereformeerde religie zal hebben opgevoed, zoodat het zeer wel mogelijk is, dat onze van Berchem in 1605 nog Roomsch was, en de priester geen bezwaar maakte onzen

van Berchem behulpzaam te zijn in het ontsnappen uit de gevangenis. [1]

De vierde bedenking is, dat van Wassenaer zijn verhaal niet met bewijzen staaft, terwijl volgens den heer van Dijk, denkelijk van Berchem zelf de berigtgever was, daar alle zijne manschappen waren omgekomen, en hij dus alleen, buiten de Spanjaarden, de ware toedracht der zaak kon mededeelen.

In de eerste plaats moet ik herinneren, dat van de kloeke daad van Roemer Vlacq, die in 1677 den brand in het kruid stak, en met zijn schip in de lucht sprong, noch door den commandeur Binckes in zijne brieven en andere stukken, noch in de gelijktijdige bescheiden en geschiedschrijvers een enkel woord gevonden wordt. [2]

Doch ten tweede acht ik het niet zoo zeker, dat van Wassenaer de toedracht der zaak van van Berchem zelven heeft vernomen, omdat deze dan het juiste jaar aan hem zou hebben opgegeven, waarin de daad gepleegd is. En eindelijk, zij nog opgemerkt, dat een ander Hollandsch «jagt, van Jan Potey en anderen uitghe«redet, omtrent lach,» zoodat de schepelingen van dat jagt konden zien, dat van Berchem zich dapper verdedigde tegen eenen overmagtigen vijand en zijn schip in de lucht konden zien springen.

Er is meer. Wanneer men bedenkt, dat van Berchem reeds op 26 of 27 jarigen leeftijd het opperbevel over drie schepen voerde, dan moet er, dunkt mij, vooraf eene bijzondere heldhaftige daad hebben plaats gehad, die hem reeds in 1607 op zoo jeugdigen leeftijd een opperbevelhebberschap deed toevertrouwen.

Twee jaren later werd hij door de Staten-Generaal met de gewigtige zending belast tot mededeeling van het twaalfjarig Bestand in Oost-Indië; en zeker zal die zending hem niet zonder voorafgaand onderzoek zijn opgedragen, daar een man van buitengewonen moed

---

[1] Zie Adam Huygen, Beschrijving der Stad Doesburg, bl. 143 en 144.

[2] Men zie mijn eerste opstel op bl. 3 en de verwijzing naar het 3de deel van het Nederlandsche Zeewezen van Jhr. Mr. J. C. Jonge.

daartoe vereischt werd om dien buitengewonen last ten uitvoer te brengen.

Ook deze omstandigheid is niet zonder gewigt.

Bovendien kan tot staving van een feit ook een inwendig bewijs strekken, en dit is hier aanwezig. Het feit toch is zoo omstandig en met zoo vele bijzonderheden tot in het kleinste toe medegedeeld, dat, wanneer het onwaar, en slechts een verdichtsel zou zijn, de vervaardiger er van als een uitmuntend romanschrijver zou behooren te worden aangemerkt.

Van Wassenaer heeft het in zijn Historisch Verhaal opgenomen op het jaar 1627, dus op een tijdstip niet zoo ver verwijderd van het jaar 1607. Hij heeft het uitgegeven te Amsterdam, dus in de plaats, waar de meesters van het jagt, door hen naar Cuba uitgerust, woonden. Blijkt er nu van eenige tegenspraak of van eenigen twijfel dienaangaande te Amsterdam? In de Duncaniana van het jaar 1600 tot 1640 heb ik niets gevonden.

Toen de HH. Staten-Generaal goedvonden eenige moedige helden te verkiezen, die van ouds in reputatie waren geweest, zullen zij wel het noodige onderzoek hebben ingesteld, en zeker niet alleen op het gezag van van Wassenaer het besluit hebben genomen ter benoeming van van Berchem tot Vice-Admiraal, terwijl nog bovendien juist het eerst op van Berchem hun aandacht is gevestigd geworden.

In vermeen hier eene opmerking te moeten mededeelen van den recensent van de Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis enz. van Is. An. Nijhoff, voorkomende in de Vaderlandsche Letteroefeningen voor Juni 1856, n°. 7, bl. 33 en 334, alwaar hij zegt: « schijnt het vreemd, dat een zoo zeldzaam en kloekmoedig feit « niet de algemeene aandacht getroffen heeft, men zal de oplossing « dienen te zoeken in de vreemde en afgelegen kust, waar het be- « dreven werd en in de er opgevolgde langdurige gevangenschap « van den held, die toen nog niet in 's lands dienst was, maar « als schipper ter koopvaardij werkzaam was. »

Ten slotte moet ik hier nog bijvoegen, dat aan de waarheid van het feit van van Berchem niet is getwijfeld, noch door L. van Zanten, Spiegel der Gedenckweerdigste Wonderen en Geschiedenis onses tijds, enz. 1661, Aanhangsel bl. 401, die woordelijk hetzelfde verhaal omtrent van Berchem vermeldt, zooals het door van Wassenaer is medegedeeld, noch door Petrus de Lange in de Batavische Romeyn, noch door den Deventerschen predikant A. Moonen, noch door Jacobus Koning in het leven van Jan Carel Josephus van Speyk, noch door onzen voortreffelijken geschiedschrijver Jhr. Mr. J. C. de Jonge, die, toen ik hem een afdruk van mijn eerste opstel eenige maanden voor zijnen dood had gezonden, mij daarvoor kwam bedanken, er bijvoegende, dat metdertijd bij het meer en meer bestuderen onzer geschiedenis meer dergelijke daden aan het licht zullen worden gebracht. [1]

Omtrent de verrichtingen van onzen van Berchem sedert de maand October 1609 tot de maand Januarij 1616 verwijs ik naar de belangrijke en naar mijn inzien volledige brochure van den heer van Dijk.

Ik ga dus thans over tot de mededeeling van hetgeen mij van

---

[1] Als minder bekend moet ik hier vermelden, dat S. de Vries, Hist. Kronyk 1ste Deel, bl. 1345. (Leyden 1698) op het jaar 1628 het navolgende verhaalt: „'t Hollandsch jaght, de Posthoorn, voerende 12 stucken geschut, geraekte voor „de Maes met twee Duynkerckers vier uyren langh in geveght. Doen de capitain „ten laatsten sigh byna overmand bevond, beval hy 't vyr in de kruydkamer te „steecken. De persoon dien 't gebooden wierd, heenen gaende om dit werck te „verrighten, wierd den arm afgeschooten. Dit was de behoudenis van 't jaght. „Want even ter selver tyd quam 't schip Utrecht daerby, verdreef de Duyn„kerckers en quamen beyde geluckig in de Maes.

„Diergelycke gevallen hebben sigh dickmael toegedragen."

Ook de Luitenant Admiraal van Kinsbergen, insgelijks te Doesburg geboren, heeft eenmaal mede het besluit genomen om eerst te vechten, zoolang hij kon en dan de lont in het kruid te werpen. Hij heeft echter dit besluit niet behoeven ten uitvoer te leggen. Zie Bijvoegselen tot den eersten druk van het leven en karakter van den Admiraal van Kinsbergen door Mr. M. C. van Hall, Amsterdam bij Johannes Muller, 1843, bl. 37.

het jaar 1628 tot en met het jaar 1638 ten opzigte van onzen van Berchem bekend is.

Na den uitgang van het Twaalfjarig Bestand was het regt van voetspoeling, dat is, om de gevangenen zonder genade over boord te werpen, weder ingevoerd, terwijl de kapiteins, alvorens in zee te loopen, zich met eede moesten verbinden dit ten uitvoer te leggen.

Dit stond sommigen scheepsbevelhebbers, die een menschlievend hart hadden, zeer tegen, en deed anderen vreezen den vijand onder de oogen te zien. Die omstandigheid werkte mede om den ijver van eenigen te doen verflaauwen.

« Toen nu de nieuwe Admiraliteit te Duinkerken, door Spinola « in het jaar 1626 opgerigt, zich stiptelijk hieldt aan alle de regels, « welke deze, hun eerste generaal, hun had voorgeschreven, werd « het hoe langer hoe vreesselijker voor de Hollanders, door de ge- « durige verliezen, die zij hen toebragt. » [1] Van daar, dat de HH. Staten-Generaal goed vonden meer schepen van oorlog uit te rusten en daarover eenige moedige mannen te verkiezen, die van ouds als zoodanig waren bekend geweest.

Tot dat einde kozen zij drie commandeurs Wemmer van Berchem van Gelderland, Quast van Enkhuizen en Willem Melckman van Hoorn.

Blijkens resolutie van 13 Maart 1628: « Is gelezen de ordre « van syn Excellencie geraemt op den last te geven aan de drie « commandeurs te water te stellen, ende by alle de Leden soo « goetgevonden, behalve dat deselve bekleet souden worden met « de titul en de authoriteyt van Vice-Admiraels, ende dat haer « tractement genomen soude worden ordinaris, op 132 ponden ter « loopende maendt, ende ter zee geemployeert wordende 80 pondt « per maendt. »

In het Arnhemsche Burgerboek 1614—1680 staat het navolgende:

---

[1] Zie de la Neuville, Historie van Holland, Deel I, bl. 214.

« Op huyden den 15 April 1628 heeft d'admiral Wemmer van « Berchem in solenni Senatu synen burgereet gedaen. Ende is van « Statzwegen de gerechticheyt geschoncken. »

« In 't midden deses maents (Juny 1628) waren de twee (Vice- « Admiraels) gereedt als de Vice-Admirael Wemmer van Berchem, « en de Vice-Admirael Quast, en liepen met goeden wint ter zee, « maer Quast was te vorents al eens uyt geweest. Dese uytcomste « baerdede sooveel goets, dat alle de Duynkerckers binnen liepen, « dies dese voorsz. Vice-Admiraels haer tot het cruyssen begaven, « en dwalende schepen haer en daer binnen 't landt brochten. » [1]

« De Heeren Staten-Generael wel ghelet hebbende op de goede « toesicht ter zee hadden (als gheseyt is) drie Vice-Admiralen ge- « ordonneert, die tot deser tydt soo wel haer devoir ghedaen hadden, « datter gheen of weynich schade in zee van de roovers was ghe- « schiet. Het Esquader van de Vice-Admirael Wemmer van Ber- « chem hadde 't zedert het in zee was gheweest, altydt ghecon- « voyeert tusschen Schagen en 't Vlie, maer den 27 deses (27 Au- « gustus 1628) quam het met vyfentachentich Noortsvaerders uyt « Vlecker, des anderen daechs omtrent den middach ses mylen « bezuyen 't Jutsche Rif, op achthien vademen rescontreerde het « twee Oostendenaers. De Vice-Admirael hadde by hem 't schip « de Bul, en 't Jacht de Bruynvis, die geboodt hy by de vloot te « blyven en hy liep met de schepen Gelderlandt, Overysel en Leyden « na de vyandt, op den avont stil synde, dede de Vice-Admirael « syn boot met 12 roeyers, daer ses musquetsiers onder waren, « na 't schip Leyden roepen, om syn boot, neffens 't andere in « de nacht tusschen den vyandt en 't schip goede wacht te houden, « en met blicqueren hem te kennen te gheven wat cours de vyandt « hielt: 's morgens heel vroech sagen sy 's vyants schepen drie « quartier myls voor uyt, wel bezeylt, alle middelen met roepen « en natten doende om 't ontcomen. De Vice-Admiraal volchdede

[1] Zie van Wassenaer, op. l. Deel 15, bl. 66, keerzijde.

« haer dapper na, 't schip Leyden was uyt het ghesicht en 't schip « Overysel verre van hem. Evenwel dede de Vice-Admirael syn « devoir tot op den avondt, en sy wonnen in de koelte. Dies de « Vice-Admirael genoodtsaeckt was om niet op Hitlandt of Schot- « landt te vervallen, 's nachts zuyden ten westen aen te loopen, « om weder by 't esquadre te comen: doens was soo veel by « de Vice-Admirael uytgerecht, dat die vloot behoudens binnen « quam.» [1]

« Het continueren van de drie esquadren der H. H. Staten « Generael op de Noortzee onder de drie Vice-Admiralen dede tot « deser tijdt, (maand September 1628) so veel profijts datter « weynich van de Spaenschen uytgerecht wiert, dat heel buyten « de limiten liep, wierdt hier en daer aangetroffen en genomen, « als de 20 buysen sonder convoy uit de visscherye loopende na « huys, als mede de Straetveerders in de Spaensche zee: maer « den 2 deses (2 September 1628) bevont de Vice-Admirael van « Berchem in 't schip Gelderlant, by hem hebben de 't schip Over- « ijsel, by zuyden Doggers Sandt twee mylen loofwaert seven « zeylen, hy wende datelyck na haer toe, en bevondt dat twee « 's vyandts schepen, de Vice-Admirael van Ostende, en een « oorlochsschip, grooter als d'ander eenige coopvaerders na joegen: « De Vice-Admirael zeyldede haer in, sy sulks siende liepen voor « de windt af, en hebbende twee prinsen by haer, staecken d'een « aen brant, en d'ander verlieten sy, daer vijfthien gevanghens in « waren: door de donckerheydt des nachts conde hy 's vijandts « schepen niet langer beooghen: ende wierdt de stuyrman van de « verlaten prinse ghexamineert, verclaerde dat de vyandt uyt « vreese haer verlaten hadde en datter noch vier andere in zee « waren. De Spaensche Vice-Admirael was gemonteert met 24 « stucken op 130 man: 't ander schip met 20 stucken en 100 man: « en dat sy haer meest onthielden tusschen de Bank en 't Zandt

[1] Zie van Wassenaer, op. l. Deel 15, bl. 91 aan beide zijden.

« op 26 vaden met acht schepen van Oostende, van de welcke « d'Admirael te Rotterdam was gebracht. »[1]

« De Vice-Admirael Wemmer van Berchem, in ons vorige ge« deelte gementioneert, deser tydt met syn Esquadre in de Noordzee « cruysende, dede alle vlyt om dien te versekeren, blyckende uyt « het gevolch.

« 't Geviel den 23 September (1628) dat hy met syn byhebbende « schepen quam onder de vloot van d'Oost en Noordtvaerders « 200 sterck, uyt Vlecker 't samen gezeylt, in geselschap van « twee convoyers als Pieter de Vries van Medenblick en de Vriesche « Pynas, de schepen hadden haer over de vijf mylen in zee verstroyt: « Omtrent vijf mylen van 't Eylandt der Schellingh verspracк de « Vice-Admirael den Admiraal van de coopvaerders, en vernam « gheen onraet: ontrent den avont quam een Noortsvaerder « tydinghe brenghen, dat by westen omtrent 2 mylen van Ame« landt te loefwaerts vooruyt van de vloot een Duynkercker twee « schepen hadde genomen, synde by de drie mylen te wintwaerts « vooruyt, waarover de Vice-Admirael een teyken dede, dat alle « syn schepen van syn esquadre, als Overijssel, de Bul, Leyden « en t'jacht de Bruynvisch hem souden volghen.

« Den 24 's morghens in den dagheraet sach de Vice-Admirael « twee zeylen omtrent drie mylen loefwaert vooruit, de schepen « Overijsel, Leyden ende de Bul vernam hy niet, omdat sy niet « gevolght waren, en t'Jacht de Bruijnvisch was een half myl te « lijewaerts: de Vice-Admirael steldede syn cours na de twee « schepen die vooruijt waren, met bram, ly ende breetzeylen, « als natten van Zeylen om by de vyandt te comen, die be« vonden te zyn een Duynkerckers bootjen met de prinse, die hy « daeghs te voren uit de Noordtsche vloot hadde ghenomen, wesende « een Vrieschen pynas, waerover de Vice-Admirael verscheyden « mael een teycken aen 't jacht dede, om de capiteyn te ver-

---

[1] Zie van Wassenaer op. l., Deel 16, bl. 12 keerzijde, en bl. 13.

« wittigen syn beste te doen om by syn Vyandt te comen, maer « hy volchdede niet. De Vice-Admirael won hem voor de middagh « in dat hy t'volck op de schepen sach gaen, ende sy wenden « het: t'jacht de Bruynvis bleef achter om de vyandt niet t'achter- « halen. De Vice-Admirael was ter zuijder son drie vierendeels « myls van hem stedig de zeylen nattende, ende na de middagh « met riemen soo veel als mogelyck was gheroept: de Jacht « t'Bruynvis syn devoir niet doende met riemen uyt de legghen « of bramstengh daer by te maken, sondt de Vice-Admirael met « een jolle den hooghbootsman Draeck ende een quartiermeester « na t'jacht met expressen last aen de capiteyn, op straf van « cassatie en de galghe syn bramstengh op te setten ende de « riemen te boort te legghen ende den hoochbootsman in t'jacht « te blijven totdat hy in s'vyandts vaerwater was, als oock ghe- « schiede in t'vallen van den avondt, zynde een groote Gotelincks « schoot daer af, maer in de nacht hadde de vyandt den cours « verset en ontvloden; daarentusschen quam de vloot van 200 « schepen behoudens binnen. » [1]

« In November 1628 was Wemmer van Berchem, Vice-Admi- « rael van Hollandt uyt ter zee ontboden van Zijn Excell. Morgan, « generaal van den Koning van Groot Brittannien om twee duy- « sent man te convoyeren naer Geluckstadt, maer aleer hem de « tydinghe in zee ghebracht wierdt, was de Vice-Admirael Quast « inghecomen, die dede hem gheleyde. » [2]

« De Vice-Admirael Wemmer van Berchem begaf hem ter « selfder tijt (maand January 1629) syn esquadre met een schip « ghesterckt zynde ter zee, en liep door de Hoofden, accompagne- « rende een vloot na Vranckryck in de Bocht. [3]

« In t'vorige gedeelte is mentie gemaeckt van het vierde esquadre der HH. Staten Generael sortierende onder den Heer Vice-Admi-

[1] Zie van Wassenaer Deel l. bl. 20 aan beide zijden.

[2] Zie van Wassenaer. Deel l. bl. 28.

[3] Zie van Wassenaer. Deel l. bl. 90 aan beide zijden.

« rael Wemmer van Berchem by hem hebbende eene vloot van « tachtentich schepen om na Vranckrijck te gaan en daer, na de « Nederlandtsche schepen van Rochelle, Bordeaux ende Charante « weder in t'land te convoyeren; (In het laatst van January 1629) « na drie daghen zeylens saghen sy een roovertjen, dat hem onder « Vranckryck onduysterde, den vierden dagh verspraken sy 't schip « Frederick Hendrick van Zeelandt by hem hebbende twee jachten, « na Oost-Indien gaende: den vijfden rescontreerden sy den Vice-« Admirael Liefhebber cruysende, ende bootschappende, dat de « Vice-Admiraal Quast ende de Admirael van Zeelandt de Heer « Dorp in Vaelmuyen lagen, setteden met haer vloot den 4 Februarij « onder 't eylandt S. Marten ende corts daerna tot Rochelle.

« In t' beginsel van Maert liep het esquadre van den Vice-« Admirael van Berchem van S. Marten ter zee, hadde veel storms; « omtrent Heys saghen sy twee Fransche scheepkens, die sy « meendeden zeeroovers te syn, maer hadden bescheyt van de « Admirael van de Fransche zee, de Cardinael van Richelieu om « op de Visscherye te gaan, dies sy die varen lieten.

« Den 30 Martii sag Capiteyn Vlo een van de schepen van 't « esquadre drie Coninghs van Spangiens schepen, hielt van haar « af; 's daegh daerna liep het gantsche esquadre voor Vaelmuyen; « na de middagh quamen den Vice-Admirael Berchem uit de haven « aan boort twee avonturiers d'eene ghenaemt Adriaen Martensz « Parys uyt Zeelandt, d'ander Huych Maertensz van de West « Indische Compagnie uytghemaeckt, te kennen ghevende, dat sy « twee cleyne jachten, een prince van 500 kisten zuykeren daer « binnen hadden, ende sonder convoy niet dorsteden na 't vader-« land zeylen, dat haer de Vice-Admirael Berchem beloofde te doen.

« Den 3 April quamen de jachten uyt Vaelmuyden ende liepen « met den Vice-Admirael: den vierden sagen sy twee Duynkerckers, « lieten de Bourgoensche vlagge wayen, d'een van de groote stengh, « ende de Vice-Admirael van de voorstengh, wierdt bevonden, dat « het twee Coninghs schepen waren: de Nederlanders waren van

« sinne hen met staende zeylen aan boordt te legghen, maer sy schoten « met het zeylen soo dicht bij de windt, dat sy altoos vooruyt waeren: « d'Admirael van de Spaenschen zeyldede altoos voor, ende de Vice- « Admirael na, die eerst schoot, ende daerna syn Admirael. De « Vice-Admirael Berchem gelastede niet te schieten voordat hy haer « op de zyde was, ende stonden de drie hooge officieren op de drie « schepen, elck met de sabel in de handt op de compaigne ende « deden 't canon teghens malcanderen lossen, van elf tot ses uyren, « maer conden malcanderen op zyde niet comen, alsoo de Spaenschen « harder in 't zeylen waren, ende als d'onse haer begosten te ge- « naecken cropen sy dicht by de windt, ende schoten vooruyt.

« Gheduyrende dit ghevecht liep de Vice-Admirael Berchem soo « verre van de jachten ende de prinse, dat hy haer niet en sagh, « ende omtrent te drie uyren wierden drie andere schepen in ly « ghesien, zynde Duynkerksche particuliere schepen ende den « Hollantschen Vice-Admirael beginnende te ghenaecken deden « diversche schoten door syn zeylen, door de groote mast, door de « groote ree, en twee hoofttouwen aen stucken, daerop de Hol- « lantsche Vice-Admirael den Spaenschen Vice-Admirael altemet « oock trof, dat de coghels teghen 't schip aen kloncken, maer de « drie hadden hem gaerne by de drie gheleydet, ende alsoo 't « secours de jachten ende de prinse afghesneden.

« De Nederlantsche Vice-Admirael sulcks merckende de prinse meer « waerdigh zynde dan de drie vyants oorlogh schepen socht die te « preserveren, soo wierdt by de Raedt goet ghevonden op de ly te « werpen ende de achterste in te wachten, omdat het vermoeden « was, dat dese Spaensche schepen verwittight waren van dese « prinse in Vaelmuyen; dies de Vice-Admirael haer inwachtede, « ende altemet al syn Canon aflostede op de vyandt; middelertijdt « quamen de twee Spaensche schepen dicht by, behoudens een « dat wat achter was, ende stack de Vice-Admirael Berchem drie « lichten op, om van syn vyandt ghevolcht te werden, ende soo « hy begeerde des andere daeghs in de morgenstont te slaen, maer

« sy liepen na de Fransche cust om uyt het ghesichte te comen.

« Het bequaemste district om met een Esquadre te cruyssen « ende den vyandt te rescontreren ende afbreuck te doen is van « Goustect tot Wicht ende Bevesier, ende wat na de cust van « Vranckrijck, van daer tot de Hoofden, ende niet in Duyns, of « de havenen van Enghelandt. Den vijfden 's morgens loefwaert « 3 mylen wierden de voorsz vijf schepen noch van de Vice-Admi- « rael Berchem gesien, de windt Westelyck, ginghen van hem « oost-noordt-oost aen.

« 's Daeghs daerna quam de Vice-Admirael met de twee jachten « ende de prinse behoudens voor Vlissingen, behouden hebbende « voor 't Vaderlandt, daer van de parthye langhe op gheloert was. » [1]

In het Register der Resolutiën van de Staten-Generaal [2] op 4 Julij 1629 fol. 413 staat het navolgende:

« Ontfangen een miss. v. d. Vice-Admirael Wimbrich van « Berchem, geschreven in 't schip den Bull omtrent Droggerssant « den 30 Junij lestleden houdende, dat hy op den 26sten daar « te voren heeft veroverd een Duynkercker gemonteerd met twee « metalen ende ses ysere stucken, gemant met 72 coppen, ende « dat syns bedencken is 't recht van voetspoelingen daarover te doen, « waarop geen resolutie is gevallen. [3]

---

[1] Zie van Wassenaer, Deel 17, bl. 39, en wel op beide zijden, voorts op bl. 40 op beide zijden.

[2] Op het Rijksarchief voorhanden.

[3] De heer Jhr. Mr. J. C. de Jonge had in de eerste uitgave van het Nederlandsche Zeewezen gezegd, dat het regt van voetspoeling omtrent dezen tijd (1625) oogluikend was afgeschaft.

In de tweede uitgave van zijn werk (Deel I, bladz. 246 en 247) komt eene zeer belangrijke noot voor, welke in zijne nagelatene aanteekeningen is gevonden, waarin hij zegt, dat hij in de eerste uitgave minder juist had geschreven, dat omtrent dezen tijd het regt van voetspoeling was afgeschaft.

Volgens die noot toch is er den 3 Junij 1627 eene provisionele ordre vastgesteld, waarbij in art. 17 bepaald was, dat de kapiteins, boven den gewonen eed, in handen van den commandeur op de kust den eed zullen afleggen het regt van voetspoeling te zullen uitoefenen, terwijl bij art. 19 bepaald was, dat de kapiteins, die dat regt niet uitoefenen, boven het verlies van het kostgeld

« Op 't versouck van Jan Jacobs Vischer van Maeslantsluys « tidingen gebragt hebbende, dat de Vice-Admirael Berchem op « den 26 Junij lestleden omtrent Doggerssant veroverd heeft een « Duynkercker gemant met 72 coppen. Is na voorgaande deliberatie « den suppliant daarvoor toegeleyt de somme van ses en dertig « gulden, die door den Ontvanger Generaal betaald zullen worden « by acte van Raet van State hiertoe te depecheeren. »

Den 15 April 1631 is de Vice-Admiraal op het schip Thetis met het eskader uit Hellevoetsluis onder zeil gegaan.

Onder de kapiteins van het eskader was ook Marten Herpertsz., denkelijk Marten Harpertsz. Tromp.

Het eskader diende tot beveiliging van de Noordzee.

Tot den 31 Mei heeft hij geruimen tijd in zee gekruisd, en kreeg toen een brief van den commissaris Croon om zich naar Texel te begeven tot convooi van de Nieuwcasteelvaarders en heeft de kapiteins Cop en Dorrevelt tot convooi gelast naar Texel te gaan.

Den 29 en 30 Junij beeft hij een Nederlandsch schip, hetwelk te Harlingen te huis behoorde, en door de Duinkerkers genomen was, en waarop deze negen Duinkerkers gezet hadden om naar

---

der matrozen en van hunne eigene soldij, door den krijgsraad arbitralicken gestraft zullen worden.

Intusschen hinderde zoodanigo bepaling den Vice-Admiraal, en kon hij het niet van zich verkrijgen 72 personen, door hem krijgsgevangen gemaakt, zonder genade over boord te werpen.

Om zich echter niet aan voorn. straf bloot te stellen, gaf hij aan de Staten-Generaal kennis, dat hij den 26 Junij 1629 een Duinkerker veroverd had met 72 manschappen bemand, waarop het regt van voetspoeling kon worden uitgeoefend. Hetgeen hij hoopte is dan ook gebeurd. Er is op die kennisgeving geene resolutie gevallen. De Staten-Generaal zullen denkelijk er wel tegen opgezien hebben aan den Vice-Admiraal den last te geven om die 72 manschappen zonder genade over boord te werpen.

Doordien er op voornoemde zijne kennisgeving geene resolutie gevallen was, heeft kij dan ook in Junij 1631 tegen de negen Duinkerkers, die hij gevangen had genomen, het regt van voetspoeling niet uitgeoefend, maar hen op zijn schip en op het schip Gelderland geplaatst.

Niepoort te loopen, daarvan bevrijd en de negen Duinkerkers gevangen genomen, waarvan hij er 4 op zijn schip en de overige op het schip Gelderland geplaatst heeft.

Den 2 Julij liep hij met zijn eskader de haven van Vlecker binnen, waar toen omtrent 70 van onze koopvaardijschepen met hunne ladingen lagen, terwijl alle dagen er nog meer bijkwamen, die geen convooi bij zich hadden.

De schippers van de koopvaardijschepen kwamen aan zijn boord en verzochten hem om hun schepen naar ons land in veiligheid te geleiden, hetwelk de Vice-Admiraal hun toezeide, en Wolphaert Deijman en het schip den Zwarten Beer tot convooi gelastte.

De Vice-Admiraal heeft 4 Duinkerkers, die op een koopvaardijschip van Medemblik van een genomen prinse waren gebracht uit dat schip doen halen en op zijn schip in hechtenis gesteld.

Den 6den kwamen nog 4 schepen te Vlecker en verzochten om in compagnie mede met de vloot te gaan, hetwelk de Vice-Admiraal hun toestond.

Dien zelfden dag was het het plan van den Vice-Admiraal uit Vlecker onder zeil te gaan, doch hij werd wegens het ongunstige weder door onze stuurlieden en die van de koopvaardijschepen daarvan teruggehouden, zoodat hij eerst den 10 Julij met de geheele vloot uit Vlecker in zee ging.

Daar in den avond van den vorigen dag een koopvaardijschip in Vlecker was binnengekomen en aan den Vice-Admiraal was medegedeeld, dat de geruchten in het vaderland waren, dat eene vloot van 60 schepen uit Spanje in Vlaanderen werd verwacht, zoodat alle de oorlogschepen uit Texel en 't Vlie naar de Hoofden werden gezonden, oordeelde de Vice-Admiraal het raadzaam met alle de oorlogschepen van het eskader naar 't Vlie en Texel te loopen, om aldaar nader advies en order te bekomen, daar hij begreep, dat de vijand niet sterk op de kust van Noorwegen zou houden.

Den 24sten Julij is de Vice-Admiraal, daar hij aan het einde

van de victualie was, en het schip niet langer door zijn lekken boven water konde houden, Texel binnen geloopen alsmede de resterende schepen van het eskader, die mede aan het einde van hun victualie waren; zij kwamen namiddag op de reede in Texel, alwaar de navolgende oorlogschepen lagen, namelijk het schip Gouda en de Overijssel van het eskader, met nog zes andere schepen, die bestemd waren zich met den eersten goeden wind bij den Vice-Admiraal Quast naar de Hoofden te begeven.

Den 28sten des namiddags ligten wij ons anker, en gingen onder zeil naar Amsterdam. Den 3 Augustus (1631) heeft de Vice-Admiraal, met het schip voor de palen van Amsterdam gekomen zijnde, het volk aldaar afgedankt. [1]

Den 6 October 1631 zijn op het Prinsenhof te Amsterdam door twee van de Heeren van de Admiraliteit ten overstaan van den heer Vice-Admiraal van Berchem de officieren en de matrozen voor het schip Thetis gemonsterd en hebben den eed gedaan.

Den 13den kwam het schip Thetis op de reede van Texel.

Ten gevolge van het ongunstige weder, en doordien alle victualie nog niet was aangekomen, heeft de Vice-Admiraal eerst den 1 November zee kunnen nemen om tusschen Texel en 't Vlye te kruissen.

Daar het nog eenigen tijd konde aanloopen eer het eskader gereed was, werd het raadzaam gevonden, dat de Vice-Admiraal met zijn schip en de schepen van de kapiteins van Oij en de Groot de koopvaardijschepen, die hier in groot getal gereed lagen, naar Nantes, Rochelle en Bordeaux zoude convoyeren, om later het eskader, dat men in zee zoude zenden, in het wederkeeren van Rochelle onder Wight te rescontreeren.

---

[1] Zie het Journaal gehouden door den Heer van Berchem, Vice-Admiraal enz. van het eskader in de Noordzee, van 15 April tot 3 Augustus 1631 op 's Rijks Archief berustende.

De Vice-Admiraal is toen dadelijk onder zeil gegaan.

Den 14 December ging de Vice-Amiraal met 49 koopvaardijschepen uit de haven van Vaalmuyen onder zeil,

De vloot zeilde aldus: Kapitein Cornelis van Oy zou met een licht achter zeilen, Dirk Pieters Groot voor met een licht, en de Vice-Admiraal in het midden met twee lichten. Den 15den scheidde Abraham Geurts uit de vloot van ons naar Bordeaux, en 's nachts tusschen den 15den en 16den zijn de koopvaardijschepen Nantes- en Bordeauxvaarders van ons uit de vloot gescheiden, terwijl de Rochelvaarders al te zamen onder den Bosch liepen.

Den 17den adviseerde de Vice-Admiraal aan die van Rochelle en Bordeaux om op het spoedigste hare ladingen te bekomen; dat hij ondertusschen tien of twaalf dagen zoude kruissen en dan op het eiland St. Maarten zouden vergaderen om hen wederom naar ons land te geleiden.

Den 8sten Februarij (1632) is de Vice-Amiraal met 5 oorlogschepen en 36 koopvaardijschepen van St. Maarten onder zeil gegaan; hij liet de kapiteins Dirck bij Nacht en Brouwer aldaar om met den eersten zich naar Boelijn te begeven om van Nantes met den kapitein Denys Tourquoi de koopvaardijschepen van daar naar ons land te geleiden.

Den 15den kwamen wij des voormiddags met de koopvaardijschepen te Texel binnen; 's middags kwamen de kapiteins Hendrik Cornelis Denys, Cornelis van Oy en Hasevelt mede op de reede ten anker, alzoo wij al te zamen aan het einde van de victualie waren.

Den 16den en 17den hebben de meeste officieren en al de matrozen op het schip van kapitein Cornelis van Oy te kennen gegeven, dat ze niet van meening waren met haren kapitein wederom in zee te gaan, maar wel genegen waren met een ander kapitein in zee te gaan, terwijl de landmusquettiers instantelijk aan den Vice-Admiraal verzochten, daar zij bijna acht maanden lang op de kust van Vlaanderen en bij ons in zee waren geweest, te worden ont-

slagen, waarop de Vice-Admiraal verzocht, dat anderen ten getale van 112 in hunne plaats op het eskader werden gesteld. [1]

Den 18den Julij 1632 is de Vice-Admiraal van Berchem met twee schepen en een jacht, genaamd Thetis, Gelderland, en den Dolphien uit Texel naar de Vlije gezeild uithoofde van de geruchten, dat de vijand met zeven schepen voor het land hield.

Den 26 Julij lagen in Vlecker 20 Hollandsche koopvaardijschepen; wij liepen naar Mardou, waar wij 200 geladen koopvaardijschepen aantroffen, die wij met die van Vlecker den 3 Augustus voor 't Vlije hebben begeleid.

Den 2 September kreeg de Vice-Admiraal kennis, dat er voor Scherenberg en Withuy, drie schepen van de Duinkerkers zich ophielden, en gelastte toen het jacht de Dolphien zich digt onder het land tusschen de Engelsche koopvaardijschepen te houden, om den vijand daardoor te verschalken, en hetwelk toen een Duinkerker voor Hardipoele aan strand joeg, hebbende in de 70 koppen en 8 stukken. De vijand stak den brand in het schip en redde zich aan land.

Den 19den maakten wij jacht op een zeiltje, dat wij bekwamen; het was een dockboot van Maaslandssluis, welke daags te voren door een vlijboot van den vijand genomen was. Daarin waren 3 Duinkerkers met 5 visschers, die de Vice-Admiraal heeft opgezonden.

Den 5den October gingen wij onder zeil, en hebben het op de reede van Texel gezet. De Vice-Admiraal ging aan land en kwam 's avonds weer aan boord. [2]

---

[1] Zie het Journaal van den Vice-Admiraal Wemberich van Berchem van 6 October 1631 tot 18 Februarij 1632, op 's Rijks archief berustende.

[2] Zie het Journaal gehouden op het schip Thetis van den Vice-Admiraal van Berchem van 18 Julij 1632 tot 5 October ingesloten, op 's Rijks Archief berustende.

Na dien tijd tot 30 April 1637 schijnt de Vice-Admiraal niet in dienst te zijn geweest, althans den 18den October 1634 was hij niet in werkelijke dienst. [1]

Den 30 April 1637 werd ten overstaan van den Vice-Admiraal van Berchem en drie andere heeren het scheepsvolk te Amsterdam voor het schip Frederik Hendrik gemonsterd.

Daar de noodige scheepsbehoeften niet aan het schip waren gebracht kon de Vice-Admiraal eerst den 3 Junij uit Hellevoetsluis in zee gaan, en zeilde toen tot voor Goeree.

Den 6den tegen den avond kwamen wij voor Oostende, terwijl de Vice-Admiraal ongesteld was geworden. Des namiddags kwamen wij onder de cingels onder de kust van Engeland, alwaar de Luitenant-Admiraal van Dorp met 17 oorlogschepen en twee fregatten, die onder de vlag niet behoorden, ten anker lag.

---

[1] L. van Aitzema, Saken van Staet en Oorlogh in de Vereenigde Nederlanden, deelt in zijn 2de Deel op het jaar 1636, bl. 346 tot en met 348 mede, dat de Heeren Staten-Generaal op den 6den Maart 1636 eene nadere Ordre en Reglement hebben gemaakt op het bezetten van de kust van Vlaanderen en de beveiliging van de naanwe zee en eene repartitie bepaald hadden van 22 schepen, 5 jagten en 5 fregatten.

Die repartitie komt voor op bl. 348, 2de kolom.

Aldaar leest men:

Gelderland,

Schip Frederick Hendrick, Vice-Admiraal van Berchem.

Holland,

het schip Aemilia, L. Admiraal Tromp, enz.

Die lijst echter is niet naauwkeurig.

In het jaar 1636 was Tromp nog geen Luitenant-Admiraal maar was zulks op dat tijdstip van Dorp. Deze was dit nog blijkens het Journaal van van Berchem op 4 September 1637, terwijl men bij van Aitzema zelven, in hetzelfde deel, bl. 484 lezen kan, dat Tromp tot Luitenant-Admiraal is benoemd den 27 October 1637.

Wil men nu aannemen, dat van Aitzema de lijst had moeten vermelden op het laatst van het jaar 1637, toen Tromp tot Luitenant-Admiraal benoemd was, dan zou zij toch nog niet nauwkeurig zijn, daar verder op die lijst genoemd wordt het schip Dordrecht, Vice-Admiraal Liefhebber. Deze heeft echter tegelijk met den Luitenant-Admiraal van Dorp zijn ontslag genomen en is door Witte Cornelisz. de With als Vice-Admiraal vervangen geworden.

Uit de zoo even genoemde lijst, door van Aitzema medegedeeld, durf ik dus de gevolgtrekking niet maken, dat de Vice-Admiraal van Berchem in het jaar 1636 in werkelijke dienst is geweest.

Den 8sten deed de Admiraal van Dorp een sein, en gingen wij met al de oorlogschepen onder zeil en hielden omtrent Besevier.

Den 9den gingen wij met de vloot weer zeil.

Den 14den werd besloten, dat de Luitenant-Admiraal van Dorp zich van de Cingels naar de kust van Holland, met acht schepen voor de Maas en Scheveningen zou begeven, waaronder het schip van den Vice-Admiraal Liefhebber en van den Vice-Admiraal Jan Evertsz., latende het commando van de kust van Vlaanderen aan den Vice-Admiraal van Berchem met 7 schepen, om aldaar op den vijand een wakend oog te houden.

Wij stelden toen onzen koers naar de Fransche kust en vonden raadzaam met onze schepen naar Mardyke te zeilen en vandaar naar de Braek voor Duynkerken, om den vijand het in- en uitkomen te beletten.

Den 16den zeilden wij naar Duinkerken en zetten het des voormiddags wederom tusschen Mardijk en Grevelingen.

Den 21sten is de Admiraal van Dorp met het schip van kapitein Cats zeer geheim uit de vloot naar Holland gezeild, en heeft (gedurende zijne afwezigheid) het commando aan den Vice-Admiraal Liefhebber gegeven.

Den 24sten in de hondenwacht zijn 13 à 14 van des vijands fregatten tusschen Vuylbaert en het vasteland heen in 't Scheurtgen gezeild; eenige van onze schepen waren onder zeil, maar konden haar het uitkomen niet beletten. Den 26sten liepen 13 van des vijands fregatten uit het Scheurtgen in zee; drie van onze schepen, kapitein van Liemen, de luitenant van kapitein Dionys, en de luitenant van kapitein Brouwer zijn mede onder zeil gegaan om dezelve fregatten te vervolgen en meteen onder de buizen waarschuwing te doen, dat er zoovele van des vijands schepen in zee waren geloopen.

Den 18den Augustus kwam de Luitenant-Admiraol van Dorp met het schip van kapitein Cats en kapitein van Diemen wederom bij ons in de Braeck voor Duinkerken ten anker.

Den 19den kwamen twee van des vijands schepen uit de haven

van Duynkerken; drie van onze schepen met beide jachten zijn onder zeil gegaan, maar konden elkander niet bereiken.

Er werd besloten, dat de Luitenant-Admiraal met alle de schepen naar Mardijke zoude zeilen, en aldaar ten anker blijven liggen, en in geval de vijand in zee kwam te loopen, wij dan gelijkerwijs zouden volgen.

Den 4den September zeilden wij naar Mardijk. Den 28sten zeilden wij naar het Goereesche gat met den Luitenant-Admiraal van Dorp.

Den 30sten September kwamen wij te Hellevoetsluis ten anker, en gelastte de Vice-Admiraal dat geene van de matrozen of landssoldaten zich van de schepen aan land tot nader order van Haar Hoogmogenden zouden begeven. [1]

Den 4den Mei 1638 liet de Vice-Admiraal van Berchem te Amsterdam de trom roeren om officieren voor het schip Frederik Hendrik aan te nemen.

Den 15den Mei zijn de aangenomen officieren en matrozen op de handboogsdoelen in de schermschool gemonsterd.

Toen den 1sten Junij het schip Frederik Hendrik uit de haven van Hellevoetsluis zeilde om op stroom te komen, waren op lange na nog niet de noodige scheepsbehoeften aan boord.

Den 7den Junij gelastte de Vice-Admiraal ons anker te ligten en zijn wij van de reede voor Hellevoetsluis onder zeil gegaan om ons naar de kust van Vlaanderen onder de vlag te begeven. Daar het echter heel stil werd, waren wij genoodzaakt des namiddags naar Goeree te zetten, vermits het niet doenlijk was zee te kunnen nemen.

Tot 14 Junij moesten wij wegens het weder voor Goeree ten anker blijven liggen, maar gingen dien dag onder zeil en kwamen des voormiddags in zee buiten de droogte.

[1] Zie het Journaal gehouden op het schip Fredricq Hendricq, waarop Kommandant de Vice-Admiraal van Berchem begonnen 30 April tot en met 30 September 1637, op 's Rijks Archief berustende.

Den 15den gingen wij wederom onder zeil en hebben het op de lengte van Duinkerken buiten de bank op 15 vademen gezet.

Den 16den des voormiddags ligten wij ons anker en hebben het des namiddags op acht vademen in de Braeck bij den Heer Luitenant Admiraal Marten Herpertsz Tromp gezet, die aldaar met zijne schepen ten anker lag.

De Vice-Admiraal van Berchem rapporteerde, dat het schip Frederik Hendrik misbouwd was en niet behoorlijk was gerepareerd, zoodat, wanneer wij op den vijand jagt bekwamen, de groote en de fokkemast ons begeven zouden. De Vice-Admiraal was van oordeel het tot convoyeren te gebruiken en een van de beste schepen, die bij het collegie van de Admiraliteit te Amsterdam zijn, wederom te trekken.

Den 18den deed de Luitenant Admirael den gewonen krijgsraad bijeen komen, en werd besloten, dat de Vice-Admiraal van Berchem met zijn schip zich naar Oostende zoude begeven, om aldaar met den commandeur Cats en de kapiteinen Keertekoe, Vijch, en Jan Teunis Sluijs de voorz. haven te bezetten, en het uit- en inkomen van den vijand te beletten; en zoo het gebeurde, dat men den vijand met zijne fregatten niet kon beletten, alsdan zich in aller ijl te begeven naar de groote visscherij, om haar voor de komst van den vijand, hoe sterk die in zee is, te waarschuwen; en zoo de visscherij van convooi ontbloot ware, eenige dagen ons aldaar te onthouden ter tijd toe, dat de vijand verjaagd mogt zijn, en ons daarna wederom op de kust onder de vlag te begeven.

De heer Luitenant-Admiraal zoude blijven met het gros van de schepen in de Braeck voor Duinkerken, om op des vijands uitkomst te passen. De commandeur Banckers zoude met zijne onderhebbende schepen voor Mardijk goede wacht houden op de drie fregatten en de andere vijandsschepen, die in het Scheurtje waren liggende, en in het uitkomen haar vervolgen, en zoo dezelve hem uit het gezigt kwamen te geraken, zonder te weten waar hij ze zoude kunnen vinden, zich in zulk geval alsdan op het spoedigst

voor Oostende te begeven om te vernemen, of dezelve fregatten daarin waren geloopen, en zulks ziende, zal hij alsdan met den Vice-Admiraal Berchem, zoo hij daar was, communiceeren, mits dat de kapitein Vorents onder de vlag van den Vice-Admiraal Berchem zal blijven, en de commandeur zich dadelijk wederom met zijne schepen voor Duinkerken onder de vlag moest begeven.

Den 19den ligten wij heel vroeg ons anker en zeilden aan de oostzijde uit de Braeck naar Oostende, alwaar wij 's namiddags ten anker kwamen bij den commandeur Cats en kapiteinen Jan Teuniss Sluijs, Keertekoe en Vijch. 's Avonds kwam Bouckhorst aan ons boort, en zeide, dat hij des morgens op drie seuyen (?), die uit Duinkerken waren gezeild, jagt had gemaakt en tot voor Niepoort, alwaar zij inliepen, had vervolgd. Den volgenden dag zeilde (Bouckhorst) wederom naar de Braeck onder de vlag.

Den 20sten deed de Vice-Admiraal den gemeenen krijgsraad vergaderen, deelde hem de resolutie mede op den 18den bij den heer Luitenant-Admiraal Marten Herpertsz. Tromp en den krijgs- raad in de Braeck gehouden, alsmede hoe de 9 fregatten, die binnen Oostende lagen, gemonteerd waren. Verder werd er besloten met onze schepen wat digter voor Oostende te zetten, en dat de kapiteins Sluijs en Vijch zich op de wacht digt onder de Geul zouden begeven, om het in- en uitkomen van des vijands fregatten te beletten, en dezelve zoo veel mogelijk afbreuk te doen, met het opgaande tij zich wederom te vervoegen bij de vlag om aan gemelden Vice-Admiraal en den ordinaris krijgsraad rapport te doen, des avonds na bezetter wacht hunne booten en sloepjes in te zetten, en volgens deze order met hun tweeën, beurt om beurt op de wacht te gaan, Joh. Joris van Cats met kapitein Keertekoe, en daarna kapitein Vijch met Jan Teuniss Sluis.

Den 26sten des morgens heeft kapitein Vijch een koopvaardij-pinas van Oostende, welke tusschen Blankenburg en Oostende lag, aan strand gejaagd, alwaar zij aan stukken stiet. Kapitein Vijch kwam des namiddags bij ons voor Oostende op de reede.

Nadat de Vice-Admiraal op den 8sten Julij van een Engelsch schip vernomen had, dat 4 koningsfregatten in de Geul gereed waren om uit te komen, en dat de andere 5 fregatten zich insgelijks gereed maakten, liet de Vice-Admiraal den krijgsraad aan boord vergaderen en werden de noodige bevelen gegeven, wanneer de vijand uitkwam, hoe te handelen naar mate de wind was; namelijk, ingeval eenige van onze schepen boven tij en wind in het haastig uitkomen van den vijand lagen, om alsdan in zulk geval den kabel in allerijl af te houwen, om den vijand op het spoedigste te vervolgen, en zoo eenige van onze schepen beneden wind en tij lagen, in het houwen van haar kabel, nadat weer en wind toelaat, zeemanschap te gebruiken, en mede haar uiterste devoir aan te wenden om den vijand te vervolgen.

Den 10den Julij zeilden de commandeur Cats en kapitein Keertekoe wat nader onder de wal op de wacht.

Den 11den lagen wij op de reede voor Oostende ten anker.

Den 12den kwam een Fransche kapitein met zijne boot aan boord, en zeide dat 3 van des vijands schepen daags te voren uit het Scheurtje waren uitgeloopen, en dat onze schepen, die voor Mardijk op de wacht lagen, daar jagt op hadden gemaakt, dat twee daarvan weder in het Scheurtje waren geloopen, en de derde, gemonteert met 25 stukken op de punt van de splinter aan den grond was geraakt, en de vijand geen kans ziende om het schip wederom af te krijgen, het in brand had gestoken, maar meest het geschut geborgen had.

Den 14den gingen wij onder zeil om ons anker klaar te houden en liepen af en aan van de wal, en zetteden het nademiddag wederom voor Oostende.

Den 17den kwam kapitein Abraham Crijnsz uit de Braeck voor Duinkerken met een brief van den Luitenant-Admiraal Tromp aan den Vice-Admiraal van Berchem, waarin stond, dat hij, daar hij wel bezeild was, bij den Vice-Admiraal onder de vlag moest blijven, en dat kapitein Vijch zich wederom onder de vlag voor

Duinkerken in de Braeck zoude begeven, en in geval de vijand zwak uitkwam, dat dan de Vice-Admiraal den Commandeur Cats in het vervolgen van denzelven het commando zoude geven, uit vrees, dat ons in het vervolgen van denzelven de stengen zouden begeven. Daar echter kapitein Keertekoe naar Vlissingen was gegaan om water te halen, zoo werd in den krijgsraad besloten kapitein Vijch zoo lang bij ons te houden, totdat hij zijne vaten met water had bekomen, en alzoo ons onbekend was hoe sterk of zwak de vijand mogt uitkomen, zoo hebben wij tot nog toe niet kunnen resolveren, dat de Vice-Admiraal hem (kapitein Vijch) naar de Braeck onder de vlag zoude laten gaan, voor en aleer, dat wij des vijands sterkte of zwakte in het uitkomen zekerlijk hadden vernomen.

Den 18den gingen de commandeur Cats met de kapiteins Vijch, Sluijs en Abraham Crijnsz onder zeil.

Den 20sten kreeg de Vice-Admiraal van Berchem kennis, dat acht van des vijands fregatten klaar waren om uit te komen.

Den 21sten gingen wij alle te zamen een weinig onder zeil, en kwam Keertekoe weder uit Vlissingen met water en eenige ververschingen bij ons voor Oostende en zond de Vice-Admiraal den kapitein Vijch met zijn fregat naar de Braeck voor Duinkerken onder de vlag.

De kapiteins Jan Teunis Sluijs en Abraham Crijnsz gingen met half ebbe onder de Geul voor Oostende op de wacht.

Den 22sten kwamen de kapiteins Ringels met Gerrit Veen van de vlag uit de Braeck met brieven van den Luitenant-Admiraal, waarin hij schreef van zins te zijn voorn. kapitein Ringels voor Oostende op de wacht te houden, alsook kapitein Veen, en in hunne plaats van onze vuilste schepen wederom onder de vlag voor Duinkerken te zenden, alsmede dat de vijand doende was 4 vlotten te maken en op ieder 4 halve kartouwen te leggen om met zijne schepen uit de haven tusschen het land door zonder verhindering van de onzen in het Scheur te geraken.

Den 25sten hielden de kapiteins Crijns en van Veen des nachts goede wacht, digt af en aan voor Oostende.

Den 26sten zond de Luitenant-Admiraal eenen brief aan den Vice-Admiraal, waarin hij meldde, dat hij met de eerste gelegenheid nog een schoon schip zoude sturen, mits dat wij de vuile schepen wederom terug onder de vlag zouden zenden.

Des namiddags gingen wij onder zeil, en hebben het wat nader onder de wal om de west gezet. Des nachts hielden de kapiteins Abraham Crijnz en Veen met de vloot af en aan van de wal.

Meermalen heeft de Vice-Admiraal aan den Luitenant-Admiraal geschreven, dat fregatten hier meerderen dienst zouden doen dan de groote schepen.

Den 28sten hield de Vice-Admiraal krijgsraad en werd op het schrijven van den Luitenant-Admiraal goedgevonden, dat kapitein Jan Teunis Sluijs, alzoo hij bij de zeven maanden niet had schoon gemaakt, zich naar de Braeck onder de vlag zou begeven, en dat wij tot nader order op de wacht voor Oostende zouden blijven, namelijk de heer Vice-Admiraal, de commandeur Cats, Cornelis Ringelsz, Abraham Crijnsz. Rombout van de Perre en Gerrit Veen. Tegen den avond zeilde kapitein Jan Teunis Sluijs van de wacht van Oostende naar de vlag in de Braeck voor Duinkerken.

Den 29sten zeilden de kapiteins Ringelsz en Rombout van de Perre onder de Geul op de wacht.

Den 30sten kwamen de kapiteins Cornelis Ringels en Rombout van de Perre van de wacht wederom bij ons ten anker. Kapitein Veen hield van den wal af en aan. Kapitein Abraham Crijnsz ging om water te halen onder zeil.

Den laatsten Julij vernamen wij van een Schotsch scheepje, hetwelk uit Oostende kwam, dat de vijand, zoolang wij hier lagen, niet durfde uit te komen. Kapitein Cats ging onder zeil en hield wat van den wal af en aan. Toen de vloed was verloopen heeft hij het weder vrij wat van den Vice-Admiraal en het land gezet. Des avonds ging de Bul met kapitein Veen op de wacht.

Den 1sten Augustus vernamen wij van een Schotschman, die uit Oostende kwam, dat zeven koningsfregatten aldaar om uit te komen gereed lagen, dat nog een ander klaar gemaakt werd, en dat tot Nieuwpoort nog twee klaargemaakt werden. Tegen den avond liepen wij digt voor de haven ten anker en schoten een schot met grof kanon, dat de andere schepen ons zouden volgen, hetgeen zij deden.

Den 2den ligtten wij ons anker en hebben het wederom van den wal gezet.

Den 3den vernamen wij van een Schotschman, dat des vijands matrozen zeer verliepen, en dat hij (de vijand) genoodzaakt zoude zijn met zijn 7 schepen zoo doenlijk zee te nemen.

Den 4den lag kapitein Veen aan de oostzijde van Oostende de naaste aan den wal op de wacht.

Den 5den was het des morgens oost ten noorden en oost noord oost, waarmede de vijand des nachts gevoegelijk konde zee nemen, en om dit zooveel doenlijk te weren, deed de Vice-Admiraal den krijgsraad aan boord vergaderen, en werd goedgevonden, dat de kapitein Cornelis Ringelsz met zijn schip en Veen met zijn fregat aan de oostzijde van de geul of haven en de kapiteins Abraham Crijnsz met zijn fregat en Rombout van de Perre met zijn schip aan de westzijde des nachts onder zeil af en aan zullen houden, dat de Vice-Admiraal regt voor de geul zoo veel doenlijk ten anker zoude zetten en de commandeur Cats mede af en aan van den wal onder zeil bij den Vice-Admiraal zoude houden, voorts, dat wanneer onze schepen elkander ontmoetten, de een zoude roepen den Haag, en de andere Delft.

Tegen den avond vernamen wij van een Schotsch scheepje, hetwelk uit Oostende kwam, dat de vijand gereed lag om met alle tijen zee te nemen, en dat de matrozen wederom op nieuw ieder een maand gelds hadden ontvangen.

Wij gingen met ons schip digt onder de stad ten anker liggen. Kapitein Cornelis Ringelsz en Veen om de oost en de kapiteins

Abraham Crijnsz met Rombout van de Perre om de west van de haven, hielden af en aan onder zeil.

Den 7den kwam de kapitein Heijndrick Jansz Camp met zijn schip Breda wederom bij. ons voor Oostende. De Luitenant-Admiraal schreef om den commandeur Cats, die bij de vier maanden niet had schoon gemaakt, naar de Braeck voor Duinkerken af te zenden. Na gehouden krijgsraad heeft de Vice-Admiraal hem gelicentieerd zich van hier derwaarts te begeven, en den voorm. kapitein Camp tot nader order in zijne plaats bij ons te houden.

De Vice-Admiraal ging des avonds omstreeks 10 uur onder zeil.

Den 8sten zeilden des namiddags de kapitein Rombout van de Perre tot het hoogste water af en aan van den wal.

De kapiteins Abraham Crijnsz, van de Perre, Camp en Veen zeilden 's nachts op de wacht en hielden zoo digt voor de haven af en aan, en kwamen des morgens wederom bij den Vice-Admiraal ten anker.

Den 9den zeilden de kapiteins Cornelis Ringelsz, van de Perre en Veen, af en aan van den wal tot op het hoogste water en hebben alstoen weder gezet. 's Nachts zeilden de kapiteins Abraham Crijnsz, van de Perre, Camp en Veen wederom op de wacht en hielden voor de haven af en aan.

Den 10den ging de Vice-Admiraal met kapitein Camp onder zeil en hield af en aan tot stil water voor de haven en heeft daarna wederom gezet. Met het opgaande tij zeilden de kapiteins Abraham Crijnsz, Camp, van Perre en Veen voor de haven om de Geul op de wacht en hielden af en aan van den wal.

Den 11den Augustus hebben de kapiteins, die des nachts de wacht hadden gehouden, zich weder bij ons gezet. 's Nachts omtrent 11 à 12 uren zeilden de kapiteins Abraham Crijnss, Cornelis Ringeling, Camp, van de Perre en Veen op de wacht en hielden af en aan beoosten en westen van de haven.

Den 12den hebben de kapiteins met hunne schepen omtrent

den Vice-Admiraal wederom gezet, behalve Ringelsz, die wat meer om de oost gezet heeft.

Den 14den vernam de Vice-Admiraal van een Engelsch schip, hetwelk uit Oostende kwam, dat des vijands matrozen binnen Oostende van zijne schepen zeer verliepen.

Den 15den des voormiddags gingen onze schepen, om hunne ankers te klaren, alle te zamen onder zeil.

Den 16den vergaderde de krijgsraad aan ons boord, alzoo de vijand tot den 20sten dezer om uit te komen, geen nacht tij had; en naar de advijzen, die wij hadden bekomen, zich twee fregatten tot Nieuwpoort gereed maakten om zee te nemen, droeg de Vice-Admiraal in den krijgsraad voor, dat het hoog noodig zou zijn een van onze kapitale schepen op de wacht derwaarts te zenden om aldaar den vijand het in- en uitkomen te beletten.

De Vice-Admiraal gelaste den kapitein Abraham Crijnss naar Nieupoort te zeilen.

Des morgens maakten de zeven koningsfregatten weder op nieuw schoon, hetwelk de vierde maal in twee maanden tijds is geweest, dat ze hadden schoon gemaakt.

Den 17den kwam kapitein Crijnsz, die daags te voren voor Nieupoort was gezeild, wederom bij ons ten anker, en rapporteerde den Vice-Admiraal, dat de twee schepen, die voor Nieuwpoort lagen, de kapiteins Brederode en Jan Rosegein waren, die zich aldaar door de order van den Luitenant Admiraal gezet hadden.

Van eenen Engelschen schipper vernam de Vice-Admiraal, dat te Nieuwpoort twee particuliere fregatten, de een met acht stukken en 70 man, de ander met 6 stukken en 60 man gereed waren om zee te nemen, en dat nog drie fregatten zich gereed maakten, die in 10 à 12 dagen mede gereed zouden zijn, de een met acht, de ander met 6 stukken, terwijl nog een nieuw fregat met 20 à 22 stukken zee zoude nemen, echter zou het nog wel twee maanden duren, eer dat het nieuwste fregat gereed zoude zijn, vermits weinig matrozen te bekomen waren.

Naar het zeggen van kapitein Bredero lagen in het Scheurtje 13 koningsschepen met 2 fregatten, en de Luitenant Admiraal met 10 schepen voor Mardijk en 4 in de Braeck, met 2, die tusschen Grevelingen en Cales kruisten, dus te zamen 16 schepen, terwijl hij nog te verwachten had de 4 schepen, daar kapitein Fourant om de west om schoon te maken mede was, alsmede de commandeur Cats met de 2 Royjagten, zijnde in alles 23 zeilen.

Des voormiddags vernam de Vice-Admiraal van een Schotschman, die uit Oostende kwam, dat des vijands volk van zijne schepen verliep, en dat hij uit de gevangenis verscheidene matrozen had geligt om op zijne schepen te dienen.

Een Engelschman, die mede uit Oostende kwam, zeide, dat de vijand op zijn schepen al het volk gereed had om met den eersten zee te nemen.

Den 20sten hielden de kapiteins Abraham Crijnss, Cornelis Ringels en Veen wat af en aan van den wal onder zeil, en hebben daarna het weder gezet. Des voormiddags heeft de Vice-Admiraal den krijgsraad vergaderd, daar Abraham Crijnss voordroeg, dat hij niet langer dan voor 10 à 12 dagen victualie, en omtrent 18 dagen water had, terwijl de kapiteins Veen, Camp en Ringels insgelijks verklaarden schaars van water voorzien te zijn, zoodat zij in het vervolgen van den vijand ligtelijk gebrek konden hebben. Hierop werd bij den Vice-Admiraal en den krijgsraad raadzaam geoordeeld, den voorn. kapitein Abraham Crijnsz met een brief naar de Braeck voor Duinkerken te zenden of te Mardijk, en den heer Luitenant Admiraal van de gelegenheid van den vijand en den stand van onze schepen te rapporteeren, wel verstaande, dat hij van hier onder het zeil gaan, om den vijand te abuseren, digt voorbij de haven van Oostende zal zeilen, en dat de andere kapiteins des nachts op de wacht digt voor de haven of Geul af en aan onder zeil zullen houden, namelijk Camp met Rombout van de Perre een weinig aan de west, en Gornelis Ringels en Veen aan de oostzijde, en des morgens aldaar wederom te zetten,

'sAvonds in het vijfde glas van het eerste kwartier, alzoo de kapiteins (behalve Abraham Crijnss) wederom hadden gezet, dat tegen de resolutie was, deed de Vice-Admiraal een schot met grof kanon schieten, en ging zelf onder zeil, ten einde zij insgelijks onder zeil zouden houden.

Tot nu toe heb ik steeds het Journaal van den Vice-Admiraal gevolgd, en daaruit overgenomen wat mij voorkwam van eenig belang te zijn.

Nu ik echter genaderd ben tot den dag, waarop het aan de zeven fregatten van den vijand gelukt is de haven van Oostende te verlaten, zal ik mij uitsluitend bepalen bij het woordelijk overnemen van den brief, welken de Vice-Admiraal van dat tijdstip af aan de heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden geschreven heeft, daar in dien brief de hoofdzakelijke inhoud van het Journaal is opgenomen. Alleen zal ik er een pnnt, hetwelk in het Journaal breedvoeriger is vermeld, als aanteekening bijvoegen. De brief van den Vice-Admiraal is letterlijk als volgt.

« Hooge ende Groot Mogende Heeren,

« Myne Heeren,

» Alsoo den viant opden 21ste der voorledene maent Augusti des « morgens ontrent 9 à 10 uren, met een zuyt zuyt westen wint « en tamelicke koelte met hoochwater ende int uutvallen van de « ebbe, uut de haven van Oostende met seve conincx fregatten « zeer zubyt aen de westzyde dicht onder de wal zee namen, «« waer over wy ende eenige met het cappen van ons «« touwen zooveel doenlyck om haer te resisteeren «« ende thooft te bieden, volchden; twee van onse «« fregatten deden tusschen Oostende en Nieupoort «« ontrent drie mylen buyten de wal een charge op

«« haar; » [1] wy schooten verscheyde maelen met canon om de « capiteynen Brederode ende Jan Rosegein, die des smorgens voor « Nieupoort op de wacht hadden gelegen, van des viants uutcompste « te adverteeren, waerover de voors. capiteynen van de west te « loevaert op den viant affquamen, en vermits Rosegein de naeste « by haer quam, heeft verscheyde schooten met canon op haer « gedaen.

« Wy vervolchden haer met drie swaere schepen en drie fregatten « op het spoedigste soo veel doenlick was, maer vermits sy heel « schoon en wel beseylt waren, en conden haer niet aentreffen; « des avonts int derde glas vant eerste quartier was de wint met « blicxem, donder en harden regen en donckere locht variabel « waerover den viant uet ons gesicht geraeckten. Wy gingen ons « cours noort noort west, en noorden ten westen an, en bequamen « haer op den 22sten derselver smorgens ontrent 7 à 8 uren, drie « mylen noort oost aen ly van ons int gesicht en maeckten datelicken « jacht op haer, soo langh dat wy haer niet meer en conden be- « ooghen; wy hadden de wint met stilte zuydelick, en wendent « westwaert over; gingen noortwest ten westen an, verspraecken « opten 23sten daeraenvolgende capiteyn Kempe van der Veere die « met seven buyssen naer de groote visscherye gemunt hadden, « dat heel wel voor hem quam ofte anders soude haer den viant « int vaerwater hehben gerescontreert. Waerover dat sy by ons

---

[1] In plaats van de onderstreepte woorden staat in het Journaal het volgende: „waerover de Vice-Admirael Berchem en Capiteyn Camp om des te eerder by „den Viant te commen om haer t' hooft te bieden haer touwen capten, dat „de andere capiteynen Cornelis Ringels, Veen, Bouckhorst ende van de Perre „niet deden, maar wonden haer anckers op, t welck haer om by den viant te „commen (myns oordeels) verachterde, dat tegens haere acten ende generalen „seynde brief als resolutien was strydende. Den viant liep een quartier myls van de „wal west an, die wy soo veel doenlyck vervolchden, en tusschen Oostende en „Nieupoort omtrent drie mylen buyten de wall dede Capiteyn Camp aen ly een „charge met groff canon met verlies van drie dooden op haer. Bouckhorst wende „het mede aan ly van den viant sonder haer affbreuck te doen, dat een groote „misslach was."

« hielden; wy gingen ons cours met een west noort westen wint « noorden an, om volgens de resolutie ven den Lieutenant-Admirael « Marten Herpers Tromp by de groote visschers te commen; den « 24sten naer sonnen opganck bequaemen wederom jacht op des « viants seven fregatten, die ontrent vier mylen oost noort oost « aen ly van ons waren, en vervolchden haer tot 's nachts int « laetste glas vant eerste quartier, niettegenstaende geraeckten deurt « hart seylen wederom uut ons gesicht; sy stelden haer cours naer « de groote vissery. Wy deden ons best om voor haer aldaer te « commen, en rescontreerden opden 25sten twee convoyers t'schip « van Gerrit Alberts Boy en capiteyn Gerrit Jans Schuymer van 't « Noorderquartier, die met sevenendertigh buyssen geladen om « naar Texel te seylen van haer neeringe quamen, en naer dat wy « van den viandt hadden gedeelachticht, versochten seer instante- « licken twee à drie schepen van myn esquadre om haer naer Texel « te geleyden, waerover ten dienste van den lande goetvonde de « capiteynen van de Perre ende Bouckhorst om haer in salve te « conduseeren beb medegegeven, alsoo wy met ons vier schepen « bestant genouch waeren, soo den viant stal hielde om haer t'hooft « te bieden.

« Den 27sten versprack eén van onse schepen een convoyer van « Amsterdam, de capiteyn genaempt Vido, die by hem hadde eenige « boyers, die van Nieucasteel quamen om deselve naer Texel te « conduseeren, aen hem adverterende voor den viant een waeckent « ooch te houden. Wy quamen opten 28sten onder de groote « vissers, die ontrent 5 à 6, en sommige 10 à 11 mylen benoorden « de schaersen van den anderen verspreyt op haer neeringe lagen; « en naer dat ick met onse schepen totten derden September tot « haer bevrydinge onder deselve hadde gekruyst, ende de com- « mandeuren van de visschery Teunis Huygens den Hengst van de « Maze ende Gerrit Alberts Boy vant Noorderquartier als andere « capiteynen van de buysconvoyers en stuyerluyden van de buyssen t'selve hadden gewaerschout, die tot dato noch geen onraet van

« deu viant en hadden vernomen, en alsoo de capiteynen van myn
« esquadre seer claechden hooch nodig water hadden van doen, en
« capiteyn Ringels alle syn bier stinckent was, ende de comman-
« deurs van de buyssen als capiteynen van de buysconvoyers haer
« niet en conden assisteeren, alsoo sy seyden niet meer als ter
« nauwernoot gedurende haeren gedestineerden tyt en waren versien,
« en vermits onse schepen vant esquadre in geen drie maenden dat
« was geleden, en hadden schoon gemaeckt eñ myn schip by de
« vier maenden, sulcx dat tselve in een halff uir niet en conde
« wenden, daerenboven hadde 36 matroosen, die seer met het
« scheurbuyck waren geinfecteert, niet cappabel waeren in de mars
« noch veelmin op den overloop eenich scheepswerck te doen, soodat
« int aentreffen van den viant met vuyle schepen weynich affbreuck
« conden doen; waerover genootsaeckt was met de schepen van
« 't esquadre naer t' Liet te seylen, en maeckten opten 8sten Sep-
« tember aent Bernteyland schoon, en haelden aldaer water en dede
« de siecken als geheele scheepsvolck met ververssinge versien, en
« capiteyn Ringels dede voor syn schip tot Edimburch bierbrouwen
« en quamen opten 19den derselver wederom onder de groote vis-
« schery. En vermits deurt harde weer de vangst van den haringh
« onder de buyssen seer sober was, conde noch wel veertien dagen
« aanloopen voor en alleer eenige buyssen met haer ladinge gereet
« mochten syn, en alsoo de Lieutenant-Admirael een royjacht met
« brieven onder de visscherye hadde gesonden, waervan den inhout
« my onbekent was, heb met goedvinden van de commandeurs van
« de visschery opten 23sten daeraenvolgende van haer naer de cust
« van Vlaenderen begeven, alwaer op den 27sten voor Mardycke
« by de vlagge ben gecommen, die met 22 schepen soo voor Gre-
« veling, Mardycke als in de Brake op de wacht lagen; den viant
« lach int Scheurtgen met veertien conincxschepen en twee fre-
« gatten; den 4den deser lopende maent October seylde door last
« van den Lieutenant-Admirael naer de Braeck om aldaer met twee
« fregatten de capteynen Vych ende Veen de wacht te houden, de

« capiteynen Frans Janssen, Keertekoe en Cornelis Ringels seylden « uutte Braeck naer de vlagge, waer van twee vān selve opden « achtsten wederom op de wacht by my quamen.

« Hiermede

« Hooge ende Grootmogende Heeren,

« Mynne Heeren bidde den goeden Godt uwe hooge ende Groot- « mogendheden langdurich ende getrouwelick in voorspoedige regiering « te bewaren,

« En sal blyven gelick ick altyts geweest ben

« Uwe Hooge eñ Groot

« Mog. oderdanigen eñ Getrouwen Dienaer

« W. van Berchem.

« Int schip Fredrick Hendrick inde Braeck voor Duynkercken « den 12den October 1638. »

Een andere brief is van den volgenden inhoud:

« Hooge ende Groot Mogende Heeren,

« Mynne Heeren,

« Op den 7 deser loopende maent October heb door ordre van « uwe Hooch mogentheden ende heeren van Gelderlant door hare « Gecommitteerde tot Amsterdam de nove omtrent voor drie maenden « victualije voort schip Frederick Hendrick inde Braeck voor Duyn- « kercken becommen. Opten 13en daeraenvolgende seylde wy mette « vlagge ent gros van alle onse schepen van de cust naer de « Cingels en haelden onder Foulston (Folckston) water; den Luyte- « nant Admirael seylde op den 16en derselver van daer met 9 schepen, « om met de branders, dat geen effect heeft genomen, binnen te « loopen, latende de Vice-Admirael Witte Cornelisz de With met « negen ende de commandeur Cats met acht schepen inde Hooffden « om haer naer de groote visscheri te begeven en buyten de Bancken « te cruyssen. De capiteynen Ham en Kool hadden last tot Vlissinge

«voor de schepen die zee hielden bier te haelen. Op den 19en «des smorgens sagen wij dat het schip de Eendracht op Gom, «sonder masten behalve syn bouchspriet, aen de gront sath met «noch een schip sonder groote stenge, een weynich oostelicker niet «wetende off Ham off een ander schip was, den capiteyn van de «Eendracht en eenige officieren als matroosen hadden 't schip met «de boot en op een vlot geruympt om haer naer Duyns te be-«geven, waarvan eenige syn verdroncken, die andere, die noch int «schip waren sochten haer door eenige Engelsche kitsen te sal-«veeren, die daernaer aan de Lieutenant Admiraal syn boort syn «gecommen, sonder dat eenich goet doentertyt van 't schip was «gebercht, en vermits myn lichamelicker indispositie heb my met «believen van Lt. Admirael op het schip van capiteyn Thys Gillisz «binnen begeven, hiernevens sende aen uwe Hoochmogentheden «het Journael, dat tot den 27en des voorledene maent September «op het schip Fredrick Hendrick vermits mynne debiliteyt is ge-«slooten,

«Hiermede

«Hooge ende Groot Mogende Heeren,

«Mynne Heeren

«Bidde den goeden Godt uwe Hooch en de Groot Mogentheden «langdurich ende getrouwelick in voorspoedige regeering te bewaren,

«En sal blyven gelick ik altijts geweest ben.

Uwe Hooge eñ groot Mogen en onderdanigen
ende getrouwen dienaer

W. van Berchem.

Int schip Haerlem voor Hellevoetsluis den 21 Otober 1638.» [1]

---

[1] Zie het Journaal gehouden op het schip Frederick Hendrick, door Ordre vañ Vice-adm. van Berchem, beginnende den 4den Mey 1638 totten 27sten September daeraenvolgende. Het berust op 's Rijks Archief en is gebonden in eenen hoornen band in folio, waarop van buiten geschreven staat: Admiraliteyt, Journaal van den Vice-Admirael Berchem a°. 1638. Litera H. Log^{te}. G. N°. 77, en op den rug alleen 1638.

Achter dit Journael zijn in denzelden hoornen band gebonden de twee hierboven medegedeelde brieven van v. Berchem.

Ik laat thans volgen hetgeen by van Aitzema, Op. l. tom. l. bl. 554, 2de kolom, gevonden wordt. Aldaar leest men het volgende:

« In't leste van October raeckten de Duynkerkers uyt: zijnde « een groot deel van de Staetsche aen landt, om gherevictuailleert « te worden, waer doer, als oock door tempeest de Haringh- « buysen allesins seer gedevaliseert, sommighe sonder haer netten « inquamen.

« Tromp oock beschuldighde den Vice-Admirael Berchem, dat « hij sonder noodt was weder inghekomen; daer over harde woorden « tot Amsterdam waren gevallen, ende Berchem verschreven wiert « om zich te verantwoorden. Hy wierdt door de Gedeputeerde « van Gelderlandt geexcuseert over syne indispositie. Ende praesen- « terende oock sich te justificeren door een procureur; soo is des « onaengesien alhier krijghsraadt gehouden; ende hy by deselve « gedeporteert. »

Ik heb met opzet den inhoud van het Journal tot het tijdstip van het verlaten der haven van Oostende door de zeven vijandelijke schepen breedvoerig medegedeeld, alsmede woordelijk de eigenhandige brieven van van Berchem na dien tijd, omdat de heer van Dijk deze zaak niet overeenkomstig de waarheid heeft voorgesteld. Op bl. 6 en 7 van de inleiding van zijn meergenoemd werk zegt hij, dat de Vice-Admiraal van Berchem door den Admiraal Tromp, bij diens terugkomst tegen den winter beschuldigd werd zonder noodzakelijkheid van vóór Oostende te zijn vertrokken, en ten gevolge daarvan van zijn Onder-Admiraalschap was ontzet.

Die voorstelling is onjuist.

Commelyn [1] zegt, dat de vijand veel beter kans en gelegenheid had uit Oostende te komen, dan die van Duinkerken.

Dit was dan ook zeer zeker aan Tromp bekend, daar hij vóór de

---

[1] Frederick Hendrick van Nassauw, Prince van Orangien, zyn leven en bedryf. Deel II, bl. 5.

komst van van Berchem de haven van Oostende met 10 schepen bezet had. [1]

Toen echter van Berchem met zijn schip uit Hellevoetsluis den 16 Junij bij Tromp in de Braeck kwam, deed deze den 18den den gewonen krijgsraad bijeen komen en werd besloten, dat de Vice-Admiraal van Berchem met zijn schip zich naar Oostende zou begeven om aldaar met den commandeur Cats en de kapiteins Keertekoe, Vijch en Jan Teunis Sluijs de voorz. haven te bezetten en het uit- en inkomen van den vijand te beletten; en zoo het gebeurde, dat men den vijand met zijne fregatten niet kon beletten, alsdan zich in allerijl te begeven naar de groote visscherij, en zoo die van convooi ontbloot was, eenige dagen aldaar te verblijven totdat de vijand verjaagd mogt zijn, en daarna wederom op de kust onder de vlag te komen.

Van den 19den Junij af tot den 21sten Augustus heeft van Berchem steeds met zeer veel beleid en zorg den vijand binnen Oostende gehouden, zoodat Commelijn ter aangehaalder plaats te regt zegt, dat voor Oostende zeer nauwe en goede wacht gehouden werd.

Daar de Vice-Admiraal van Berchem op 21 Augustus niet meer dan 6 schepen ter zijner beschikking had, waaronder 3 zware schepen en slechts 3 fregatten, terwijl de vijand met zeven fregatten, die in de twee maanden vier malen waren schoongemaakt, en laatstelijk nog vier dagen geleden, zeer schielijk aan de westzijde digt onder den wal uitliep, zoo was het niet te verwonderen, dat hij met zijne zeven schoongemaakte fregatten, die wel bezeild waren, kon ontsnappen, te eerder, daar de kapiteins Cornelis Ringels, Veen, Brouckhorst en van de Perre hunne touwen niet kapten, zoals hun bevolen was, wanneer de vijand haastig uitkwam, ten gevolge waarvan alleen de Vice-Admiraal met zijn zwaar schip, waarop 36 matrozen ziek waren, en kapitein Camp den vijand dadelijk konden achtervolgen.

[1] Zie Commelyn, l. l.

Intusschen heeft de Vice-Admiraal met zijne zes schepen hem steeds gedurende 4 dagen achtervolgd, totdat hij hem uit het gezigt verloor, en is hij toen dadelijk naar de groote visscherij gezeild, waar hij den 28sten aankwam, en aldaar onder de visschers tot den 3 September heeft gekruisd.

Vermits er geen onraad van den vijand was vernomen is hij naar het Liet gezeild om zijne schepen schoon te maken, water en ververschingen te halen, en nadat hij van een en ander was voorzien, is hij weder naar de groote visscherij gezeild, en van daar naar de kust van Vlaanderen, waar hij op den 27sten voor Mardijcke bij de Vlagge is gekomen.

Men ziet hieruit, dat van Berchem volkomen opgevolgd heeft wat Tromp overeenkomstig het besluit van den krijgsraad op 18 Junij hem opgedragen had te doen, wanneer de vijand was uitgeloopen.

Dit wordt dan ook nog bevestigd door een brief van Nicolaas Stellingwerff, Gedeputeerde ter Generaliteit wegens de stad Medemblik aan de bestuurders dier stad geschreven, alwaar het volgende voorkomt: « Den Admiraal Tromp by brieven van 30 Augusty van « Mardyk schryfft, datten viant met 13 groote coninghsschepen eñ « twee groote fregatten eyntelyck na veel sporlinghs uit Scheurtien « is gecomen en last heeft om uyt te loopen tot ontset van Fontarbie « het coste dattet cost, sodat met dit springh buyten twyffel wat « hooren sullen; den Admirael met omtrent 20 scheepen past « daarop, den Vice-Admirael Berchem vervolgcht de 7 Duynkerckers « van Oostende met zes scheepen, heeft last hem onder de buyssen « te begheven, so den viant hem ontdonckert. »

Met het oog op de gesteldheid van de haven van Oostende heeft Tromp waarschijnlijk voorzien, dat de vijand ligtelijk kon uitkomen, en is van Berchem voorgeschreven hoe te handelen wanneer dit plaats greep.

En dat het niet zoo gemakkelijk was het uitloopen te beletten, heeft Tromp zelf ondervonden, daar, ofschoon men voor Duinkerken

niet zoo gemakkelijk als voor Oostende kon uitkomen; en hij een groot aantal schepen onder zijn beheer had, er evenwel voor Duinkerken, waar hij lag, « altemets eenige fregatten zijn doorgesnapt. » [1]

Van Aitzema zegt dan ook niet, dat Tromp den Vice-Admiraal van Berchem beschuldigde zonder noodzakelijkheid van vóór Oostende te zijn vertrokken. Hij zegt, dat in het laatst van October de Duinkerkers uitraakten, zijnde een groot deel van de Staatschen aan land, en laat daarop volgen, dat Tromp den Vice-Admiraal beschuldigde, dat hij zonder nood weder was ingekomen.

De beschuldiging betreft dus niet het vertrekken van vóór Oostende in de maand Augustus, maar het binnenkomen in het laatst van October.

In de jaren 1628, 1629, 1631, 1632, 1637, en 1638 vinden wij den Vice-Admiraal in werkelijken dienst, en voor het grootste gedeelte kruisende langs de Vlaamsche kust en in de Noordzee. Dat die togten afmattend waren behoeft geen betoog. Het was dus geen wonder, dat daardoor, vooral op zijnen leeftijd, zijne gezondheid sterk werd aangetast.

In zijnen zeetogt in het jaar 1637 onder den Luitenant-Admiraal van Dorp zien wij dan ook uit zijn Journaal, dat hij den 6 Junij ongesteld was, en aan den Luitenant-Admiraal verzocht, dat zijn luitenant voor hem in den krijgsraad mogt verschijnen, hetwelk werd toegestaan.

Toen hij in 1638 den 27 September onder de vlag terugkwam, was hij zoo ongesteld, dat hij zijnen luitenant aan boord van den Luitenant-Admiraal moest zenden, en zijn journaal heeft gesloten.

Allerwaarschijnlijkst is hij voortdurend ongesteld gebleven, daar aan het einde van zijnen laatsten brief gelezen word; « vermits myn « lichamelicker indispositie heb mij met believen van Lt. Admirael « op het schip van Capiteyn Thys Gillisz binnen begeven, hier-

---

[1] Zie Commelijn. op. l. tom. I. pag. 8

« nevens sende aen Uwe Hoochmogentheden het Journael, dat tot « den 27en der voorledene maent September op het schip Fredrick « Hendrick, vermits mynne debiliteyt is geslooten. »

Hieruit ziet men, dat de Luitenant-Admiraal Tromp aan den Vice-Admiraal van Berchem wegens zijne ongesteldheid vergund had zijn schip Frederick Hendrick te verlaten, en over te gaan op een ander om daarmede zich binnen te begeven, dat is naar land (Hellevoetsluis) te gaan en daar te blijven.

Hoe is dit nu te rijmen met het zeggen van van Aitzema, dat Tromp bij zijne terugkomst kort daarna den Vice-Admiraal van Berchem beschuldigde, dat hij zonder noodzakelijkheid weder was ingekomen?

Naar mijn inzien was Tromp ontevreden over het eskader van van Berchem, hij was van oordeel, dat dit zonder noodzaak was binnen geloopen, maar hij was dit niet over zijn persoon; dit kon ook niet, daar van Berchem het eskader had verlaten met believen van Tromp.

Toen nu Tromp zijne beschuldiging omtrent het zonder noodzaak binnen loopen van het eskader van van Berchem had ingebragt, moest natuurlijk van Berchem ter verantwoording worden geroepen, omdat het zijn eskader betrof.

Aan die verantwoording heeft hij zich dan ook niet willen onttrekken, maar heeft op den door den krijgsraad bepaalden tijd niet kunnen verschijnen omdat hij ongesteld was.

Door den Gedeputeerde van Gelderland heeft hij zich dan ook laten excuseren, wegens zijne indispositie, doch de krijgsraad nam daarmede geen genoegen.

Van Berchem heeft toen aangeboden zich door eenen procureur te doen verantwoorden, doch ook dit werd afgewezen: « soo is desonaengesien,» zegt van Aitzema, « krijghsraedt gehouden ende « hij bij deselve gedeporteert. »

Hij is dus van zijn Vice-Admiraalschap ontzet, zonder gehoord te zijn, zonder zich te kunnen verantwoorden. Was hem daartoe

de gelegenheid niet afgesneden, dan zou hij zeker niet zijn ontzet geworden, omdat hij van Tromp vergunning had verkregen wegens zijne ongesteldheid zijn eskader te verlaten.

Aan die sententie bij verstek hechtte ik dan ook weinig waarde. Intusschen hinderde het mij, en deed ik alle moeite er inzage van te krijgen, ten einde te kunnen nagaan welke gronden waren aangevoerd en wie haar onderteekend hadden. Ik heb deswegens persoonlijk een onderzoek ingesteld op het Rijksarchief, en een onderzoek laten doen bij het Ministerie van Marine, bij het Hoog Militair Geregtshof te Utrecht en bij het particulier archief van het huis van Oranje, doch alle pogingen waren vruchteloos. Ik vermoed dat zij is te loor gegaan bij den brand van het Ministerie van Marine, welke brand mij ook zeer belemmerd heeft in mijne nasporingen omtrent van Berchem.

Eindelijk mogt ik later kennis maken met een stuk, hetwelk zoowel op het Rijksarchief als op het archief van de stad Zutphen is ontdekt, en hetwelk mij een bijzonder groot genoegen verschaft heeft. Het is letterlijk van den volgenden inhoud:

« Extract uyte resolutien gehouden in des Generaliteits Reecken-« camer den 29 October 1642.

« Synde gelesen de missive van den Vice-Admirael Wember van « Berchem gedateert uyt Doesburch den $\frac{5}{15}$ Augusti verleden daerby « hy versoeckt dat den Direct[r]. Conincx in reeckeninge soude « mogen geleden worden de hondert gulden ter maent, die ver-« staen zyn dat hy soude genieten uytte gagie die hem als Vice-« Admirael voor desen syn toegelegt gedurende den tyt dat hy « door zyn indispositie ende ouderdom aen landt moet blyven: Oock « gesien copye van d'acte van syn Hoocheyt van dato den « XXIIIIen February 1640 daer by den voorss. Berchem herstelt « wort in synen voorgaenden staet, waarvan hy by sententie van « den crychsraet ter zee van den XXIIIen December 1639 geset « was, by welcke acte verstaen wert dat hy uyt syn tractement « genieten sal syn leven lang hondert gulden 's maents ende de

« resterende hondert guldens ten behoeve van den capiteyn die op « zyn schip is gestelt:

« Is nae deliberatie ende gedane omvrage verstaen dat den « voorss. Conincx de hondert gulden s'maents den voorss. Berchem « toegeleyt sullen geleden worden ende oock wedergepasseert 't « geene bereits geroyeert. (onder stont) Accordeert met de prin- « cipale by my (was geteekend) C. Ruysch. Accordeert met het « originele extract quod testor (geteekend) Secret. Zutph. Theod. « Cremer Secret. 1650. »

Uit dit stuk blijkt dus, dat Zijne Hoogheid Prins Frederik Hendrik bij acte van 24 Februarij 1640 van Berchem niet alleen in zijne eer, maar ook in zijn Vice-Admiraalschap hersteld heeft. Er staat toch, dat hij hersteld werd in zijnen voorgaenden staet, en dat hem tevens werd toegekend dezelfde bezoldiging, die hij genoot, wanneer hij door indispositie en ouderdom aan land moest blijven, namelijk honderd gulden 's maands en wel zijn leven lang.

Van Berchem was door alle de vermoeijenissen van het zeemans-leven ziekelijk geworden, bovendien verloor hij in 1639 zijne vrouw, zoodat hij zeer zeker na het jaar 1638 niet meer in actieven dienst zal zijn geweest.

Ik ben er dankbaar voor, dat het mij heeft mogen gelukken, den man, die door mij zoo zeer werd gewaardeerd, en op wien zoo ten onregte een blaam was geworpen, als volkomen hersteld in zijne eer te kunnen in het licht stellen.

En hiermede leg ik de pen neder.

Op mijnen acht en zeventigjarigen leeftijd moet ik mijne oogen sparen, en mij tot mijn leedwezen, verder onthouden van het opsporen of ophelderen van de eene of andere bijzonderheid in de geschiedenis van ons vaderland.

AFSCHRIFT.

GENEALOG

Johan van Berchem getrout aen Wemmera Winckelmans.
hinc..................

NB. Wemmera was eene dochter van Berent Winckelman en Bye syn huisfrou. 1492.

Beide zyn doodt, a°. 1546. uit het Magescheid. [1]

[1] De zoon van Wemmera's broer, Wolter Winckelman is getrout geweest met Antonia Dunsborgh, wed. Herman Baerken, Burgem. tot Doesborgh. 1572.

.....van Berchem getrout

aen....................

hinc Wemmer, Geurt, Johan, Byken, Johanna.

1. Wemmer van Berchem is Admirael ter zee en getro aen........Honton.
hinc. Jan, Wendel, Cat

2. Geurt van Berchem is in de geweest in groten aensien schen aldaer, en in syn a aestimeert koninghlijk en getrouwt gestorven.

3. Johan van Berchem getrout Holtmans.
hinc Berent, Geertruyt, Margriet, Agnes. [1])

[1]) De Holtman's, Haeck' en andere zyn getrout gew Stenderingh's en laetste aen Baerken.

4. Byken of Beatrix van Berc trout aen Machini van Archi Hitland int koninghryk van Sc
hinc eene dochter genaemt van Archini getrout aen Frer

5. Johanna van Berchem is g Berent Ryckwyns.
hinc Wendel, Bernhardt, tot Arnhem, en Evert.

[1] Byken Berrichem en a getuige by het aflossen van e van Wilhelm Baerken Jr. a Vatebender a°. 1622. Zie Rek. b.

ı van Berchem is getrout aen Catharyn ıut, dochter van den luytenant.... Schut. ıinc 2 sonen.

ndel van Berchem getrout aen William ldel (den Vice-Admirael... Riddels soon) geant majoor en kaptein van een compagnie otten en commandeur tot Doesborgh.

Anna Riddel getrout aen Nicolaes ¹) en Fredrick Jan Riddel; deeze een synde heeft by ongeluk de gecke tefelt int gasthuis doodt geschoten is een jaar of twee daernae ook gestorven.

haryn van Berchem is getrout aen Balr van Hagen, Burgem. tot Dotecum. hinc.... van Hagen getrout aen Arnoldus Dam J. U. Doctor, Burgem. tot Deutecom tsheer aen 't Hoff van Gelderlant tot

De Bowyr's stammen af van Raphael getrout aen Geertruyt Baerken.

t van Berchem getrout aen Johanna hoff, conjuges 1624 woonde in de Haviker- rt;

hinc Jan en Mechtelt.

truyt van Berchem is getrout aen Jan Leeuwen Stadtholder en Burgem. tot borgh, aº. 1633, obiit 1652 aetatc 43. hinc elf kinderen.

tjen off Mechtelt van Berchem is getrout Engelbert Bowier. Hertrout aen Tonnis aº. 1634 en noch hertrout aen Eel Da- . 1639. de broeder van den cornet Davids: Mechtelt en Sandryn Davids.

riet en 5 Agnes van Berchem hebben by estevader Adam Stenderingh 3 jaren in gegaen. Daerna is Margriet int suster- tot Emmerick olt van jaren Bagyn storven, en Agnes is aen de pest gestorven myn Bestevader Adam Stenderingh. ¹)

is Adam Stenderingh getrout aen Petronella Baerken, die hier spreekt Bestevader Adam Stenderingh ge- Geertruyt Althoff.

1635 heerschte in en om Doesborgh pest.

1. Jan van Berchem, en
2. ....
Beyde in den oorlogh gestorven sonder echte kinderen na te laten.

1. Jan van Berchem getrout binnen Arnhem op Sondagh den 13den Juny 1624 aen Cunera Herberts;
hinc Jan, Francis, Derck
2. Mechtelt van Berchem is getrout aen Moller tot Wulp;
hinc. .. Moller ¹) getrout aen Hillegonda Abbinck, dochter van Doctor Abbinck tot Zutphen.

¹) In het rekenboek van Wilhelm Baerken staat nu eens *de* dan *to* Moller.

1. Jan van Berchem getrout aen Anna de la Chapelle en woont te Nantes.
2. Francis van Berchem, luitenant te voet onder den heer Generaal van Slangenborgh.
3. Derck van Berchem, canonick tot Zanten.

De ondergeteekende Josephus Franciscus Jacobus Baerken, Doctor Medicinae Chirurgiae Artis Obstetriciae te 's Gravenhage, verklaart dat bovenstaand geslachtregister van de Familie van Berchem is overeenkomstig met hetgeen dienaangaande gevonden wordt in de oorspronkelijke genealogie der Familie Baerken, welke onder zijne berusting is.

(Was geteekend) J. F. J. BAERKEN, Doct. Med. Chir. et Art. Obst.

BIJLAGE B.

Aanteekeningen op de Genealogie der Familie van Berchem.

Het was mij bekend, dat de familie Baerken, even als die van van Berchem, eene der oudste en aanzienlijkste familiën der stad Doesburg was geweest.

Ik vermoedde, dat welligt een der afstammelingen van dat geslacht, te 's Gravenhage woonachtig, namelijk de heer med. doctor J. F. I. Baerken, mij eenige inlichtingen omtrent de familie van van Berchem zou kunnen geven.

Tot mijn groot genoegen vernam ik van hem, dat hij daartoe in staat was, en had hij de vriendelijkheid mij vorenstaande genealogie ter hand te stellen, met vrijlating ze te mogen openbaar maken en te voegen bij hetgeen ik omtrent den Vice-Admiraal in het licht mogt willen geven.

Men ziet uit dit geslachtregister, dat de namen der grootouders van onzen Vice-Admiraal daarop voorkomen, en dat beide in 1546 overleden waren; dat die grootouders slechts één kind, namelijk één zoon hadden die getrouwd is geweest; en dat uit dat huwelijk zijn voortgesproten vijf kinderen Wemmer, (de Vice-Admiraal), Geurt, Johanna, Bijken en Johanna.

De namen der ouders van onze Vice-Admiraal zijn slechts met stipjes aangeduid,

De vraag is nu, welke waren hunne namen?

Naar alle waarschijnlijkheid was zijn vader Berndt van Berchem, en zijne moeder Wende Hoessmit, (denkelijk Hoefsmit.)

Wanneer men de groote of St. Martinikerk te Doesburg bij de noorderdeur ingaat, dan zal men naar het Westen toe een graf-

zerk vinden met het familiewapen van van Berchem waarop staan de nummers 137, en 127.

Naast deze grafzerk ligt er nog een met het wapen van de familie van Berchem en van een ander, hetwelk aldus is:

Beide deze wapens zijn naast elkander op die grafzerk uitgebeiteld, terwijl daaronder staat het navolgende:

Ao. 1585 den 27 Augustij sterf Berndt van Berchem, Ao. 1615. Den . . . . Augustij sterf Wende Hoessmit, sijn huisfrow.

Onder deze grafzerk is een kleine vierkante steen, waarop insgelijks het wapen van van Berchem, met de letters A. v. B., op deze wijze A. v. B. staat.

De zooeven genoemd Berndt van Berchem kan niet de oom van den Vice-Admiraal geweest zijn, omdat Johan van Berchem, grootvader van Wemberich, slechts één zoon gehad heeft de in het geslachtregister niet met name genoemde.

In het geslachtregister komt de voornaam van Berndt voor, doch slechts eenmaal, namelijk van den eenigen zoon van Johan van Berchem, broeder van den Vice-Admiraal, welke zoon echter in 1624 getrouwd is met Johanna Althoff en dus niet met Wende Hoessmit, die toen reeds lang overleden was.

De naam van Wende of Wendel komt in het geslachtregister voor als dochter van den Vice-Admiraal.

In de Amsterdamsche puijboeken komt de volgende huwelijksaanteekening voor:

«23 January 1623. Compareerden etc. etc. Wembrich van «Berchem, van Doesburgh, oud 38 jaren, zijn ouders dood «zijnde, woont op de Koningsgracht. [1]

Wanneer men zich nu herinnert, dat op de zoo even genoemde grafzerk staat:

---

[1] Zie Mr. L. C. D. van Dijk, Zes jaren uit het leven van Wemmer van Berchem, bl. 70 en 71.

Ao. 1585, den 27 Augusty sterf Berndt van Berchem, Ao. 1615 den Augusty sterf Wende Hoessmit, zijn huisfrow, dan komt dit geheel overeen met de verklaring van onzen van Berchem, dat in het jaar 1623 zijne ouders overleden waren.

Doch er is meer. In mijne jeugd heb ik nog de beide wapens, zooals zij op de grafzerken voorkomen, in het venster boven de huisdeur van het huis gezien, waar de Vice-Admiraal denkelijk geboren is, in allen gevalle zijne ouders gewoond hebben, en later hij zelf gewoond heeft en gestorven is.

Dit venster was, even als de andere, voorzien van kleine glaasjes in lood gezet, en in dat venster waren de wapens van gekleurd glas geplaatst.

Blijkens de mededeelingen van den heer van Dijk was het wapen van de vrouw van den Vice-Admiraal, Anna Hunthum, anders dan op hun beider grafzerken is gebeiteld. Wanneer men er nu op let, dat het op voornoemde grafzerken voorkomende wapen een opstaand paard is, en dat op de grafzerk bij de noorderdeur der kerk hetzelfde wapen voorkomt, dan kan dit niet anders zijn dan dat van de moeder van den Vice-Admiraal Wende Hoessmit (denkelijk Hoefsmit), terwijl de omstandigheid, dat op het graf van den Vice-Admiraal en zijne vrouw de wapens van van Berchem en Hoessmit voorkomen, zich zeer goed daaruit laat verklaren, dat, toen de twee zerken van onzen van Berchem en zijne vrouw vervaardigd werden, men het wapen genomen heeft, hetwelk in het huis van van Berchem boven de huisdeur indertijd was aangebracht. Hierdoor lost zich dan ook het verschil van het wapen van Anna Hunthum op, en wordt hiermede bevestigd, dat de vader van den Vice-Admiraal Berndt van Berchem heette, en zijne moeder Wende Hoessmit (denkelijk Hoefsmit).

De heer van Dijk zegt verder ter aangehaalde plaatse, dat volgens mijne opgave, de Vice-Admiraal geboren moet zijn in 1580

of 1581, doch dat deze opgave naar zijn inzien wellligt niet zeer juist is, omdat de Vice-Admiraal, blijkens de huwelijksaanteekening te Amsterdam, opgaf 38 jaren oud te zijn, en dus geboren moet zijn in 1584 of 1585.

Ik heb mijne opgave gegrond op de vermelding op de grafzerk, dat de Vice-Admiraal den 30 Mei 1653 overleden is, oud seijnde 72 jaren, terwijl de heer van Dijk zijne opgave doet rusten op de verklaring van van Berchem bij zijne huwelijksaanteekening.

Ik voor mij hecht meer waarde aan eene vermelding op eene grafzerk in de plaats, waar de overledene is geboren, gewoond heeft en gestorven is, dan aan eene verklaring van eenen bruidegom bij de huwelijksaanteekening, vooral wanneer er nog al groot verschil van jaren bestaat.

Het zoude niet voor het eerst zijn, dat een bruidegom of eene bruid zich jonger deed voordoen, dan zij werkelijk waren, hetgeen hier te eerder konde geschieden, daar van Berchem in eene andere plaats was geboren en zijne ouders dood waren.

Doch bovendien voer ik tot bevestiging van de juistheid mijner opgave aan, dat volgens het geslachtregister, de ouders van onzen Vice-Admiraal vijf kinderen hadden, waarvan de oudste onze Vice-Admiraal was, en Berndt van Berchem, naar mijn betoog, de vader van den Vice-Admiraal, reeds den 27 Augustus 1585 is overleden.

Volgens het geslachtregister was onze Vice-Admiraal getrouwd aan Honton, dit moet zijn Hunthum of Hunthums; daar zij uit Keulen geboortig was, sprak men welligt de *u* als *oe* uit; en hoe vreemd men een geslachtsnaam somtijds uitspreekt, weet ik bij ondervinding.

Volgens hetzelfde geslachtregister heette de eenige zoon van onzen Vice-Admiraal, Jan,

Blijkens het register op de resolutiën, genomen bij de Edel Mogende heeren, Gecommitteerde Raden ter Admiraliteit, residerende binnen Amsterdam, « is den Vice-Admiraal van Berchem gepermit-« teerd, dat zijn zoon zal trekken ƒ 16 's maands als appoincte'sgage, « gedurende den tijd van 7 jaren, niettegenstaande gem. Vice-Adm. « niet in actueele dienst is, in plaats van zijne pretentien. « 18 October 1634.

« Den 28 December 1647. Aan den zoon van den Vice-Admiraal « van Berchem gedurende drie jaren appoincte's tractement toegelegd.

De zonen van dezen Jan van Berchem, dus de kleinzonen van den Vice-Admiraal waren volgens het geslachtregister:

1°. Jan van Berchem en

2°. . . . .

Welke de naam was van den tweeden weet ik niet. Welligt heette hij Jakob; is dit zoo, dan is het mogelijk, dat deze dezelfde is, van wien ik bij mijn eerste opstel op bl. 7 gesproken heb, doch dan moet hij niet de zoon, maar de kleinzoon van den Vice-Admiraal geweest zijn.

Voor die veronderstelling pleit, dat de beide zonen van Jan van Berchem in den oorlog gestorven zijn, hetgeen met Jakob van Berchem het geval is geweest; doch aan den anderen kant moet ik doen opmerken, dat in het geheele geslachtregister geen voornaam van Jacob voorkomt.

BIJLAGE C.

In het jaar 1854, toen ik mijn tweede opstel over den Vice-Admiraal Wembrich van Berchem geschreven had, verzocht ik den timmerman Albartus Lindeschot en den verwer J. L. van Elten, wier ouders en grootouders lange jaren in Doesburg gewoond hadden, mij mede te deelen, wat hun omtrent het huis van voorn. Vice-

Admiraal bekend mogt zijn, terwijl ik tevens door den Doesburgschen kunstschilder Rademaker met potlood eene teekening liet maken van het huis, zooals ik het in mijne jeugd gekend heb, en hetwelk in 1854 nog grootendeels zijn ouderwetsch voorkomen had behouden.

Het is gelegen in de Veerpoortstraat wijk D. n°. 34, en werd in 1854 bewoond door den eigenaar Albartus Lindeschot, van beroep timmerman.

Voor eenige jaren echter is het achterste gedeelte van het huis gevoegd bij het daarnaast gelegen huis van de familie de Vaynes van Brakell, waarmede dit gedeelte thans een geheel uitmaakt.

De voorgevel van het huis is naar het zuiden gerigt, en bevindt zich in nabijheid van het kleine plein het Marrjenbelt genaamd (denkelijk heeft daar vroeger een Mariabeeld gestaan).

Het grenst aan de linkerzijde, en dus naar de zijde van de vischmarkt, aan het huis van zekeren arbeider Nierkes, en aan de regterzijde, dus naar den kant van de kleine Veerpoortstraat, aan het huis van de familie de Vaynes van Brakell.

De zekerheid, dat het voorn. huis werkelijk indertijd het eigendom is geweest van voorn. Wembrich van Berchem en door hem is bewoond geweest, heb ik verkregen op de volgende wijze.

Zekere J. L. van Elten, van beroep verwer te Doesburg, heeft mij verhaald, dat zijn vader, insgelijks verwer van beroep, in het laatst der vorige of het begin der tegenwoordige eeuw geroepen werd door de freule van Rouwenoord en door mevrouw Rode, welke destijds eigenaressen waren van het huis der familie de Vaynes van Brakell, en tevens van het huis van meergenoemden Lindeschot, dat deze beide dames aan zijnen vader hadden te kennen gegeven, dat, blijkens de eigendomsbewijzen, onder haar berustende, aan het huis van voorn. Lindeschot een grafkelder zoude behooren in de groote kerk, waarop twee buitengewoon groote grafzerken zouden liggen, waarop wapens waren uitgebeiteld; dat zij hem hebben uitgenoodigd van die wapens eene afbeelding te maken,

en die te vergelijken met de wapens van gekleurd glas, welke in een der vensters van voorn. huis van Lindeschot waren, en dat werkelijk de wapens van de grafzerken met die van het glas in het huis volkomen overeenkwamen. [1])

Voorts heeft mij meergen. Lindeschot te kennen gegeven, dat zijne voorouders langer dan vierhonderd jaren onafgebroken in Doesburg hadden gewoond, en dat hij meer dan eens van zijne ouders en grootouders had vernomen, dat in voorn. huis de Vice-Admiraal van Berchem had gewoond.

Later heeft de meergen. van Elten mij nog schriftelijk medegedeeld, dat hij door de baronesse van Rouwenoord aan zijnen vader had hooren verhalen, dat, daar het huis, waarin thans A. Lindenschot woont, door aankoop haar eigendom was geworden, zij vermeende, dat de grafkelder, waarin de Vice-Amiraal van Berchem en deszelfs echtgenoot rustten, haar eigendom ook was, omdat de Vice-Admiraal in het voorn. huis gewoond had, en dit ook zijn eigendom geweest moest zijn; dat hij echter naderhand haar had hooren zeggen, dat de grafkelder er niet bij behoorde.

Toen vervolgens in de familie Hogelaar een sterfgeval kwam, liet deze den kelder openen, waarin niets dan twee menschenhoofden beenderen en stof werd gevonden, terwijl er twee ijzeren staven in lagen, om de lijken er op te zetten. Toen nu de familie Hogelaar een lijk hunner familie er in wilde zetten, deed de familie Baerken dit aan de familie Hogelaar verbieden, en is het lijk van de familie Hogelaar er dan ook niet in geplaatst geworden.

---

[1]) In 1813 woonden mijne ouders schuins over het huis van Berchem, en eenige jaren later aan denzelfden kant. Daar ik steeds voorbij dat huis moest om naar school te gaan, heb ik die gekleurde glaasjes zelf dikwijls gezien, die, gelijk men ligt kan begrijpen, als kind bijzonder mijne aandacht trokken.

GISSINGEN OMTRENT OOSTERHEM, RADOBOSCOTE, DEN RIJN BIJ IJSSELSTEIN, De LEK BIJ EITEREN, DE GOUW GERMEPI, MERCHISHEM EN POTARNEM.

DOOR

TH. J. VAN GRIETHUYSEN.

Voor eenigen tijd nog eens weder het uitnemende werk van jonkheer J. J. de Geer inziende, Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheden der Provincie Utrecht, nam ik mij voor, eenige gissingen omtrent het een en ander van hetgeen mij in het eerste gedeelte niet juist schijnt voorgesteld te zijn, bekend te maken. Daar zij mij toen, bij vernieuwde overweging, nog waarschijnlijk voorkwamen, leg ik dat voornemen nu ten uitvoer, in de hoop, dat deze gissingen ook voor anderen aannemelijk zullen zijn.

Volgens een brief van Bisschop Otto II van 1226, [1] waarbij hij aan de kerk van St. Marie te Utrecht het bezit van tienden bevestigt, door den graaf van Goye haar betwist, behooren tot de oudste deelen der tegenwoordige gemeente Houten behalve Halten Luricke, Westerhem en Oesterhem. De ligging van het eerstgenoemde is bekend. De molen, die er staat, wordt nog altijd de Loeriksche molen geheeten. De plaats, waar Westrum lag en de Ridder-hofstede van dien naam omstreeks 1300 [2] stond, was reeds meer, dan eene eeuw geleden, geheel vergeten. [3] Van

---

[1] Hist. Ultrajectina, sive J. a Beka et G. Heda de Epp. Ultr., pag. 202.

[2] Dit jaar wordt opgegeven in Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden. 1772. Deel XII, bl. 391. Het jaar 1392 echter bij Van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, Deel XII, bl. 303.

[3] Tegenw. Staat d. Ver. Nederl. ter zelfder plaatse.

Oostrum leeft nog de herinnering voort in den naam « Oostrum-dijkje, » door een weg gedragen, die van het Gooi naar Beverwaard onder Werkhoven loopt. Het is dan ook bij dezen weg, dat de naam Oosterhem geplaatst is op de vergelijkende kaart der tegenwoordige Provincie Utrecht met het voormalig Nedersticht ten tijde van Bisschop Adelbold, 1027, welke achter genoemde bijdragen wordt gevonden. Hierbij nu zal verondersteld zijn, dat die weg zoo genoemd werd, omdat hij door of langs Oostrum zal hebben geloopen. Ik meen echter te moeten gissen, dat hij zoo geheeten werd, omdat hij naar Oostrum liep. [1] Dicht toch bij dat einde van Oostrum-dijkje aan den Gooischen weg bevindt zich een watertje, Ooster-laak genaamd. Het vloeit van het oosten naar het westen, en kan dus geen naam dragen, die oostelijke grens beteekent. Ooster-laak zal daarom voor eene verbastering van Oostrumlake gehouden moeten worden, en die waterloop of zelf eertijds de noordelijke grens van Oostrum geweest zijn, of niet ver van die grens en vrij evenwijdig met haar hebben voortgeloopen; gelijk nu nog het geval is, wat de grens tusschen het Gooi en Werkhoven aangaat, terwijl het land ten zuiden van deze grens op de Oosterlaak afwatert. Verder ligt het voor de hand èn om de benamingen zelve èn om de orde van optelling in den brief [2] te vermoeden, dat Oostrum oostelijk van Westrum was gelegen en dat het zich oostwaarts tot aan Nijen-dijk of Dwars-dijk onder Cothen en voorts zuid-oostwaarts tot aan de Lek zal uitgestrekt hebben. Zoo zal dus hoogst waarschijnlijk alles, wat in de tegenwoordige gemeente Houten tot het Gooi behoort, eertijds Oostrum genoemd zijn. Van de beide namen, te voren gelijktijdig in gebruik, bleef die slechts in zwang, welke daar door het Gerecht werd gedragen. [3]

---

[1] Zoo heet onder Vreeswijk een weg, die naar de Wiers loopt, de Wiers-dijk.

[2] Decimae autem supra quibus mota fuit quaestio, sunt: in villis Halten, Luricke, Westerhem, Oesterhem et ultra Novum Dicum et in quadem insula etc

[3] 't Gerigte Utengoje, 't gerigt te Houtum enz. Zie Leenbrief van 1322 bij Voet van Oudheusden, Beschrijving van Culenburg, bl. 681. Dat huis ten Goye,

Van dezelfde tienden wordt met andere, mede aan de kerk van St. Marie behoorende, ook vroeger, in 1208, gesproken in den giftbrief van Bisschop Diederik van der Are, waarbij deze aan die kerk de tienden schenkt van nieuw bebouwde landen langs Lek en IJssel, aan tiendblokken grenzende, al van ouds door haar bezeten. Hierbij wordt melding gemaakt van Radoboscote, hetgeen door de Geer gezocht wordt onder Houten. [1] Ik meen, dat dit ten onrechte geschiedt, en dat hier meer is, wat door hem niet juist is opgevat. Naar het mij voorkomt, moet het leesteeken achter Radoboscote uitgewischt worden, wil men tot de juiste opvatting komen.

Nadat eerst de grenzen zijn aangewezen der tienden, aan den zuidelijken oever van den IJssel boven en beneden IJsselstein gelegen, wordt er voortgegaan met dit nu ook te doen ten opzichte van de tienden aan den noordelijken oever zoo van de Lek als van den IJssel. Aan de Lek worden dan als zoodanig genoemd oostwaarts een steeg en westwaarts de grens der bezitting van den Graef van Goye, waarbij herinnerd wordt, dat de kerk van St. Marie in die bezitting de tiend reeds heeft van Radoboscote af tot de Wiers toe. Daarna worden de oude Rijn en Marremunde als oost- en westgrenzen aan den noordelijken IJssel-oever vermeld. Dat de steeg, die het land van Godfried van Wijk en van Willem van Dwerdijk scheidde, te recht gehouden wordt voor den later zooge-

---

ende dat gerecht te Houten ende ten Goye. Zie Leenbrief van 1331 bij Matth. De jure gladii, pag. 176, 177.

[1] T. a. pl. bl. 344. De brief staat geheel afgedrukt bij de Geer, t. a. pl. bl. 362. Het volgende is er aan ontleend: Sanctae Mariae in Trajecto .... contulimus decimas novalium jam existentes vel in posterum emergentes secus Leccam et secus Islam, ex vtraque parte ripe, in eis locis et in eis terminis, in quibus ex antiquo noscuntur decimas habere contiguas. Hi autem sunt termini, in parte meridionali, secus Islam, de Loslote usque Heswikerwende jn parte septentrionali, secus Leccam et Iselam, de gesta (stega) que dividit terram Godefridi de Wyc et Wilhelmi de Dwerdic ad locum ubi terminus est proprietatis comitis de Goye, in qua jam dicta ecclesia habet decimas de Radoboscote, usque Wersam, de veteri Rheno usque Marremunde.

naamden Dwarsdijkschen weg (thans: Hoekschen dijk), of landscheiding tusschen het Wijkerbroek onder Wijk bij Duurstede en de oude heerlijkheid van den Dwarsdijk onder Cothen, [1] blijkt nog te meer bij de opmerking, dat deze weg, vóór hij den Lekdijk bereikt, ook het grondgebied van het Gooi onder Houten scheidt van dat van Wijk bij Duurstede. Zoo strekte zich de tiend daar van die steeg westwaarts langs de Lek over de bezitting van den graaf van Goye uit, en wel zoover als deze langs de Lek liep tot waar zij grensde aan het grondgebied van Schalkwijk. Hoever zich overigens de tiend reeds van ouds over de bezitting van den graaf uitbreidde, achtte men goed tevens te herinneren, en daartoe werden twee landgoederen genoemd, waarvan het een, Wersa, de Wiers, over de westelijke grens van Houten onder Vreeswijk gelegen was, en het andere, Radoboscote, dus over de oostelijke grens oostwaarts van de genoemde steeg, den Hoekschen dijk, òf onder Wijk, òf onder Cothen moet gelegen hebben. En zie, onder Cothen, noordwaarts van Wijkerbroek, tusschen den Hoekschen dijk en de Dwarsdijker wetering, waarlangs een weg naar de Wijkersloot loopt, stond tot in 1869 een vervallen huis, door arbeiders gezinnen toen bewoond, dat den naam droeg van Rojestein of Rodestein. Zou deze naam niet, bij samentrekking van de eerste lettergrepen en verandering van den uitgang, uit Radoboscote ontstaan zijn, nadat hier een steenen gebouw was gesticht? Waarschijnlijk heeft dus de plaats, waar dit huis heeft gestaan, met de omliggende landen in het jaar 1208 Radoboscote tot naam gehad.

Van de twee huizen Rodenstein, het één, onder Amerongen, reeds in 1672 verwoest, het ander, onder Nederlangbroek, thans ook op eene oude stalling na verdwenen, [2] wordt het bij van der Aa [3] niet onwaarschijnlijk geheeten, dat zij hunnen naam gekregen

---

[1] De Geer, t. a. pl. bl. 57.
[2] J. Craandijk, Wandelingen door Nederland, 2de druk, Utrecht, bl. 252.
[3] T. a. pl. Deel IX, bl. 575.

hebben van het adelijk Brabandsch geslacht van Roijen, die er mogelijk de stichters van geweest zijn, en zich in het Sticht van Utrecht nedergezet hebben. [1]

Van het huis onder Cothen wordt noch dáár, noch waar het elders genoemd wordt, [2] hetzelfde gezegd. Er schijnt dus geene reden te bestaan om voor den naam van dit huis denzelfden oorsprong te vermoeden. Wat echter tot volkomene zekerheid zou kunnen leiden, is mij onbekend gebleven. Evenmin, als de twee gelijknamige, is dit huis als Riddermatige hofstad bekend geweest. [3] In 1770 wordt Rojestein een lustplaats geheeten en er van gezegd, dat zij onlangs verbeterd is en in graften ligt. [4] Het gebouw deed later meest denken aan een vervallen jachthuis. Het landgoed behoorde eertijds aan den Katholieken tak der familie van Zuylen. De tegenwoordige bezitter is de heer Jacques Louis Joseph Jean baron van Wijkerslooth van Rooyesteyn.

In den brief van 1208 worden, gelijk wij reeds zagen, aan den noordelijken oever van den IJssel als grenzen van de tiend de Oude Rijn (ten oosten) en Marremunde (ten westen) vermeld. Was het laatstgenoemde de mond van het watertje, dat langs den Meerndijk in den IJssel vloeide, [5] de Oude Rijn was het laatste deel van den Rijntak, die van Utrecht en langs den Randijk naar den IJssel stroomde [6] en tegenover het huis IJsselstein in deze rivier uitliep. Dat juist hier de Rijn-mond was, blijkt bij vergelijking van dezen brief met de beide pacht-contracten van 1279 en 1285, [7] waarbij Gijsbert, heer van IJsselstein, van het kapittel van St. Marie de

---

[1] Ook in de stad Utrecht stond een Huis Rodenstein, en wel aan de westzijde der Oude Gracht bij de Stroosteeg. Zie Utrecht en desz. fraaije omstreken, bl. 41. Van der Aa, T. a. pl., Deel IX, bl. 572.

[2] T. a. pl. Deel III, bl. 109.

[3] T. a. pl. Deel XI, bl. 419.

[4] Tegenw. staat d. Vereen. Nederl. Deel XII, bl. 330.

[5] De Geer, t. a. pl. bl. 76.

[6] Aldaar bl. 66 volg.

[7] Medegedeeld door de Geer, bl. 355 tot 359

dagelijksche gerechten enz. van IJsselstein, Merlo en Overijssel met de tienden van Opburen, Eiteren en ter Merne in pacht neemt. De tiend, die hier als gelegen ter Merne aangeduid wordt en geene andere kan zijn, dan die in 1208 gezegd wordt tusschen den Ouden Rijn en Marremunde te liggen, moet langs den IJsseldijk ééne lengte gehad hebben met het dagelijksch gerecht van Overijssel, waarvan heer Gijsbert zegt, dat het is « van der Merne dyc streckende dien Yseldyc langhes tot myn huus toe tot Yselsteyne. » Alleen in geval het bedenkelijk moest geacht worden, de oostelijke grens van de tiend en van het dagelijksch gerecht voor dezelfde te houden, zou er onzekerheid kunnen blijven, waar de Oude Rijn in den IJssel uitliep. En zou men niet mogen veronderstellen, dat indertijd bij de bepaling der plaats, waar het huis IJsselstein zou gebouwd worden, de stichter zich heeft laten leiden door de begeerte, het bij de samenvloeiing van Rijn en IJssel te vestigen. Dat heer Gijsbert in 1279 niet meer van den Ouden Rijn spreekt, baart geen verwondering, als men bedenkt, dat reeds omstreeks 1148 de vaart van Utrecht naar het Gein was gegraven. [1] Eer zou het hierom kunnen bevreemden, dat dáár in 1208 nog zooveel van dien Rijntak over was, dat men als grens hem toen nog noemde. Den naam echter van Ouden Rijn droeg hij toen, omdat op de gegraven vaart de naam van Rijn was overgegaan. [2]

Bijna evenwijdig met den IJssel en door den IJsselveldschen polder (ook Overijssel of IJsseldijk genoemd) er van gescheiden, loopt van den Randijk naar den Meerndijk een water, dat IJsselwetering heet. Het zal echter oudtijds volgens de Geer [3] den naam van IJssel hebben gedragen, terwijl de IJssel tot aan den Meerndijk den naam van Lek zal gehad hebben. [4] Dat dit laatste evenwel in 1208 niet meer het geval was, en de naam van Lek

[1] De Geer, t. a. pl. bl. 69.
[2] T. a. pl. noot n°. 4.
[3] T. a. pl. bl. 56, 59.
[4] T. a. pl. bl. 50, 51.

door dien van IJssel was vervangen, wordt door hem erkend bij de bespreking van den brief uit dat jaar. [1] Niettemin zou toen met den naam van IJssel toch ook nog de IJsselwetering aangeduid zijn, en een bewijs [2] dus aanwezig zijn, dat deze ooit waarlijk zóó heeft geheeten. Hierbij is echter niet bedacht, dat het slechts éénе en dezelfde rivier kan wezen, waarvan eerst op den zuidelijken en daarna op den noordelijken oever de grenzen der tienden worden aangewezen, opdat zou blijken, hoever zij zich langs de beide oevers uitstrekken. Ook ware hier de tiend van den IJsselveldschen polder (Overijssel, IJsseldijk) onvermeld gebleven, indien slechts de tienden op den zuidelijken oever van den IJssel en op den noordelijken oever van de IJsselwetering waren aangeduid.

Evenmin schijnt mij uit dien brief bewezen te kunnen worden, dat eenig water onder 't Gooi en Houten den naam van IJssel heeft gedragen. De woorden, hier bedoeld [3] zouden dan slechts dat bewijs leveren, indien zij de dáár aengeduide steeg (den Hoekschen dijk) en de Wiers als de grenzen aangewezen, [4] tusschen welke de tiend aan de noordelijke oevers der saamverbonden wateren van Lek en IJssel zich uitstrekte. Dit doen zij echter niet, daar zij terstond na aanduiding van die steeg als de daaraan tegenovergestelde grens der tiend de plaats noemen, waar de grens is der bezitting van den Graaf van Goye. Die plaats nu ligt tegen het grondgebied van Schalkwijk aan op den noordelijken oever van de Lek. Er was dan ook om hetgeen vooraf was gegaan, niet anders te verwachten, dan dat eerst afzonderlijk de opgaaf zou gedaan worden der begrenzing aan de Lek, en daarna evenzoo van die aan den IJssel. Bovendien was vroeger nog gezegd, dat de tienden aan de beide oevers van den IJssel waren. Hieruit volgt immers, dat die op den noordelijken oever tegenover die op den

---

[1] T. a. pl. blz. 57.
[2] Wat meer als bewijs wordt bijgebracht, zal straks besproken worden.
[3] Zie boven bl. 279.
[4] T. a. pl. bl. 57, 58.

zuidelijken lagen, en dat dus hier alleen aan tienden bij IJsselstein, en niet aan ver afgelegene in 't Gooi en Houten mag gedacht worden. Maar vooral, hoe zou het ook mogelijk zijn, dat de kerk van St. Maria gezegd werd in de bezitting van den graaf van Goye reeds de tiend van Radoboscote te hebben, terwijl deze kerk in zijne bezitting reeds de tiend had van geheel Oostrum, Westrum, Loerik en Houten, van Radoboscote af tot aan de Wiers.

Droeg dus geen water onder 't Gooi en Houten den naam van IJssel, zoo vervalt dan ook wat als reden schijnt aangeduid te worden, waarom de IJssel-wetering vroeger IJssel zou hebben geheeten; als ware dit Rijn-takje eene voortzetting van den Gooischen IJssel geweest, die aan den Randijk weder uit den Rijn te voorschijn zou zijn gekomen, door welken hoogerop zijn water was opgenomen; eene voorstelling toch reeds op zich zelve weinig aannemelijk. Maar zou ook wel waarlijk die wetering eertijds IJssel zijn genoemd? Wij zagen reeds, dat er in den brief van 1208 geen bewijs voor is te vinden. Zou het uit den tegenwoordigen naam «IJssel-wetering» zijn af te leiden. Maar deze zal immers wel niet anders, dan de afkorting zijn van Overijssel- of IJsselveld-wetering? Om een brief [1] van Keizer Hendrik V wordt het echter geacht zeker te zijn, omdat er de Rijn, de Lek en de IJssel opgegeven worden als grenzen van het allodium onder Eiteren, dat door graaf Rutbertus en zijne vrouw Ermentrude [2] aan de abdij van Werden was ontweldigd, maar door den Keizer haar in 1122 werd teruggegeven. Terwijl ter verklaring dier begrenzing ook nog wordt aangenomen, dat de tegenwoordige IJssel tot Meerndijk toen

---

[1] Medegedeeld door de Geer, t. a. pl. bl. 354 volg. Deze woorden komen er in voor: allodium, quod respicit ad villam, que dicitur Eitera, ...situm est inter hos fluuios, Renum et Leccam, Leccam et Islam.

[2] Zoude deze dezelfde zijn, die bij van Heussen, Hist. van 't Utr. Bisdom, Deel I, bl. 231. de godvruchtige gravinne Irmetrudis genoemd wordt, en in een opschrift in een steen in de St. Mariakerk te Utrecht geprezen werd als eene weldoenster dier kerk? Dan zou die Rutbertus niet dezelfde kunnen zijn, als Robertus, in 1026 genoemd. Zie de Geer, t. a. pl. bl. 96 en 106.

Lek heette, wordt het genoemde landgoed geacht ten noorden door den Randijk (Rijn) en de IJsselwetering (IJssel) en ten zuiden door den IJssel (Lek) begrensd geweest te zijn, [1] terwijl de oost- en west-grenzen met die van het kerspel Eiteren samen vielen. Waardoor echter deze opvatting der zaak zich moge aanbevelen, het moet toch bevreemden, dat dit goed dan niet op andere wijze is beschreven, dan « als gelegen tusschen deze rivieren, den Rijn en de Lek, de Lek en den IJssel. » Eerder liet zich verwachten, dat het dan aangeduid ware als het gedeelte van Eiteren, dat ten noorden van de Lek is, of als gelegen ten zuiden van Rijn en IJssel, ten noorden van de Lek. Maar meer heeft het te beteekenen dat bij de gegevene verklaring een gedeelte van den Rijn geheel wordt voorbij gezien. Immers wel van Oudegein tot aan het begin der IJsselwetering zou de Rijn dan grens zijn geweest, maar niet van deze wetering of tot aan IJsselstein. Hier zou hij integendeel midden door het allodium hebben geloopen. Dit nu laten de gebezigde woorden niet toe. Slechts aan ééne zijde van den Rijn en wel aan zijne zuidzijde kan dat landgoed gelegen hebben. Noch de IJsselwetering, noch de IJssel tusschen IJsselstein en Meerndijk bespoelde er een deel van. Geen van beiden dus wordt hier met een anderen naam genoemd. En met de gissing, dat de IJssel hier de IJsselwetering is, moet ook de gissing vervallen, dat de tegenwoordige IJssel in den brief de Lek heet. Toen, zoowel als nu, had hij den naam van IJssel.

Waar echter was toen de Lek onder of bij Eiteren? Want het gaat niet aan te vermoeden, dat zelfs Vreeswijk tot Eiteren zou behoord hebben en ook een deel van het allodium zou geweest zijn. Het komt mij voor, dat eene andere gissing van De Geer [2] op den weg brengt om het antwoord te vinden. Ziet men zijne beide kaarten in en inzonderheid die van de landen van IJsselstein,

---

[1] Aldaar bl. 51, 55, 59.
[2] T. a. pl. bl. 49, 51, 84.

dan vindt men den naam van Oude Lek door hem gegeven aan een waterloop, waarvan eenigermate als overblijfsel de wetering kan aangemerkt worden, die de noordelijke grens is van Honswijk, Tull en 't Waal. Dat water wordt door hem verondersteld, — vóór het graven der opwetering, die het van 't Waal naar de Schalkwijksche wetering afvoert, — zijn loop door het Wiersche broek en verder noordwaarts van Vreeswijk langs de hofstede de Wiers door het Zandveld naar het Klaphek te hebben gehad. Aan de westzijde van den tegenwoordigen Vaartschen Rijn gaat de bochtige waterloop in het Zandveld een tijd lang naast den Wiersdijk voort, [1] de zuidelijke grens van den Ouden-geinschen polder onder Vreeswijk. Indien dáár dat water toen met den naam van Lek kon aangeduid worden, zou dit dan niet als grens van het allodium in 1122 bedoeld zijn geweest? Genoemd tegenover den Rijn tusschen Oudegein en IJsselstein, wordt er duidelijk door aangewezen, dat het noord-oostelijk gedeelte van Eiteren gezegd landgoed uitmaakte; waarbij de tegenoverstelling aan den IJssel echter nog noodig bleef om zekerheid te geven, dat dit gedeelte zich niet over den IJssel uitstrekte, maar door deze rivier van alles, wat overigens hier tot Eiteren behoorde, werd afgescheiden.

Aan den brief van Bisschop Otto II, [2] waarbij hij in 1217 vergunning verleent tot het stichten eener kerk binnen de grenzen van Eiteren bij 't Geijne, kan echter de bedenking ontleend worden, of Eiteren zich wel tot den weg naar de Wiers of het water in het noorden van Zandveld heeft uitgestrekt. Die weg wordt dáár gesteld tot grensscheiding der kerspelen 't Geijne en Vreeswijk bij verlies van vijftien huizen voor Vreeswijk. De grensscheiding tusschen Eiteren ('t Geijn) en Vreeswijk lag dus te voren

---

[1] Is het onwaarschijnlijk, dat deze waterloop in 1122 nog niet in zijn geheel zuid-westwaarts naar de Lek zich wendde, maar ten deele ook westwaarts langs den Wiers-dijk bleef voortgaan tot in den IJssel?

[2] Kluit, Hist. Crit. Tom. II, pag. 386. Van Heussen, t. a. pl., Deel II, bl. 307. Vgl. De Geer, t. a. pl. bl. 184 volg.

meer noordelijk. Maar zou dit wel altijd zóó geweest zijn? Zouden de verre afstand en de bezwaarlijke tocht naar de kerk te Eiteren; [1] die in 1217 reden waren der kerk-stichting te Gein, niet jaren te voren, wellicht kort na 1122, oorzaak geweest zijn, dat de oorspronkelijke en natuurlijke grens-scheiding tusschen de kerspelen Eiteren en Vreeswijk veranderd werd in eene meer noordelijke, opdat de bewoners der huizen bij en aan den weg naar de Wiers voortaan de zooveel dichterbij gelegene kerk te Vreeswijk zouden bezoeken en vandaar geestelijke hulp ontvangen? Zoo is dus hoogstwaarschijnlijk de grensbepaling van 1217 tevens een terugkeer geweest tot de oorspronkelijke grens, en dit in het kerkelijk belang weder der bewoners dierzelfde huizen, wier kerkgang naar Vreeswijk toch ook nog dikwijls, blijkens den brief, om de zwarigheid van den weg en het beletsel van het water verhinderd werd.

Uit het genoemde beletsel is op te maken, dat de Zandveldsche wetering bij den Wiers-dijk te dien tijde een vrij breed en meermalen gezwollen en snelvlietend water was. Dat het met de Lek onder het klaphek nog in verband stond, en in den was en val op die rivier deelde, is zeker, omdat de IJsseldam eerst in 1285 [2] gelegd is. Zou het ongerijmd zijn te meenen, dat er toen ook nog van Honswijk langs Tull en 't Waal door het Wiersche broek water van de Lek naar Zandveld afstroomde? Eene flinke bedijking van de Lek schijnt toch eerst om 1232 [3] tot stand te zijn gekomen. En al ware die verbinding met de rivier boven in Honswijk in 1217 reeds door aanslibbing en bekadingen niet meer aanwezig geweest, zou het al in 1122 er ook zóó mede gestaan hebben? Zouden Honswijk, Tull, 't Waal en Vreeswijk, —

---

[1] Bij het slot IJsselstein werd eerst omstreeks 1310 eene kerk gebouwd. De Geer, t. a. pl. bl. 30.

[2] De Geer, t. a. pl. bl. 63.

[3] Acker Stratingh, Aloude Staat en Gesch. des vaderlands. Deel I, bl. 61.

eertijds eene reeks van waarden (insulae), [1] van het noordwaarts gelegen land (Schalkwijk enz.) door een waterloop gescheiden, maar allengs door aanslibbing tot een samenhangend geheel geworden, — niet toen nog eene waard van groote lengte hebben uitgemaakt aan, of juister gezegd in de Lek? Want die waterloop ten noorden behoorde tot de Lek, was ook de Lek; en het water, dat langs den Wiersdijk stroomde, en dat de waard, waarop Vreeswijk lag, een eiland in de Lek deed blijven, kon met recht mede Lek worden geheeten. Het stroomgebied der rivier werd later versmald, waar de dijken niet achter de waarden om, maar op de waarden zelve werden aangelegd; toen echter strekte het zich nog uit over de volle breedte der waarden. En zoo was het dan wel waarlijk de Lek, die eene grens uitmaakte van Eiteren zoowel, als van het allodium, hetgeen alzoo dezelfde grootte zal gehad hebben, als het latere kerspel 't Gein, indien dit ook westwaarts zich even ver heeft uitgestrekt.

Waarop overigens nog gewezen is om tot steun te strekken aan de meening, dat de IJssel tot Meerndijk te voren Lek heeft geheeten, [2] het mist, dunkt mij, alle kracht van bewijs. Wordt er van den Geijnschen dijk in eene oude memorie gezegd, dat die «hier voormaals geweest is als den Leckendyc ende geleyd geweest is op die tyt om dat binnenlant te beschermen,» het geeft immers slechts te kennen, dat te voren de Gein-dijk de bescherming gaf, die na het leggen van den IJsseldam de Lek-dijk verleende. Werd in 1323 het keuren en schouwen van den IJsseldam af tot aan den Meerndijk toe aan Dijkgraaf en Heemraden van den Lekkendijk-Bovendams opgedragen, dit zal toch wel om andere redenen zijn geschied, dan om den naam, dien de

---

[1] De oude naam Gaspernenweerde, later door dien van Hagestein verdrongen. zegt ons nog, dat het land tegenover 't Waal op den zuidelijken oever der Lek oorspronkelijk ook eene breede waard is geweest. Tegenw. staat der Ver. Nederl. XII, bl. 427, 437. Matth. de jure gladii, pag. 187, 267. De Geer, t. a. pl. bl. 361.

[2] De Geer, t. a. pl. bl. 50, 51.

rivier dáár voor tal jaren zou gedragen hebben. Vermeldt, eindelijk, een kronijksche van het convent in 't Gein op het jaar 1423 « den ouden dijck, daer eertijds de Lecke plach by te loopen, » [1] kan het dan wel aannemelijk geacht worden, dat de schrijver met zulk eene omschrijving den dijk heeft willen aanduiden, dien hij duidelijker eenvoudig met den naam van den Gein- of den IJsseldijk had kunnen aanwijzen? Dat hij zulk eene omschrijving gebruikte, moet aan een anderen dijk doen denken, en wèl aan den thans zoogenaamden Wiers-dijk, waarlangs het water stroomde, dat in 1217 den kerkgang naar Vreeswijk zoozeer belemmerde en in 1122 gerekend werd tot de Lek te behooren, Lek te zijn.

Niet onopgemerkt, ten laatste, mag gelaten worden, hoezeer de naam IJsselstein getuigt, dat de rivier, waaraan die naam ontleend is, altijd, zoover men kan nagaan, IJssel heeft geheeten. Indien toch het bericht bij Slichtenhorst [2] betrouwbaar is, dat, toen Jan V (VIII) van Arkel in 1144 aan den heer Aart van Grimbergen hulp verleende, hij het deed met den heer van IJsselstein, die evenals hij daarbij sneuvelde, dan ligt hierin de oudste getuigenis, die wij hebben aangaande den naam der rivier, waaraan die stein was gebouwd, — eene getuigenis gewis van kracht over tal van jaren, aan 1144 voorafgegaan.

---

[1] De schrijver zegt van de devote Beatrix, die uitgegaan was om eene plaats voor het stichten van het convent op te sporen: „en als de plaetse int Geyne haer wel aenstond, om des kerks wil, daer noch een pastory was, heeft gevraecht daer nae een huys, en heeft een gevonden, op den ouden dyk staende, daer eertyds de Lecke plach by te loopen, ende, dat gecocht ende affgebroken synde, heeft het naerder de kerk doen stellen, met consent des pastoors en de buyren." Tijdschrift voor Gesch., Oudh. en Stat. v. Utr., Jaerg. 1842, bl. 182, bl. 182.

[2] Geld. Geschied. bl. 195. De Geer, t. a. pl. bl. 113.

In het Register van goederen, aan de Utrechtsche kerk vóór 960 geschonken, wordt, volgens een der Handschriften, [1] van den IJssel, als tot de gouw Germepi behoorende, melding gemaakt. [2] De meening, dat in het Gooi en Houten een water den naam van IJssel droeg, heeft er toe geleid, die gouw voor dezelfde te houden, als de gouw Upgoi. [3] Is het echter gebleken, dat die meening ongegrond is, [4] geen reden bestaat er dan om de gouw Germepi tusschen den krommen Rijn en Lek te zoeken. Zij moet dan door de ons bekende rivier doorstroomd zijn geworden, of haar tot zuider-, of noorder-grens gehad hebben. Van den Bergh [5] houdt haar voor het ten noorden gelegen Woerden-land. De oorspronkelijke naam der gouw zal in vergeteldheid zijn geraakt, doordien zij reeds spoedig naar de hoofdplaats zal genoemd zijn. Ook volgt in het Register onmiddelijk de vermelding van Wrdan of Vurdin, waarschijnlijk de stad Woerden. Maar zou toch, al lag Woerden niet in die gouw, de vermelding er van te dezer plaatse terstond na die van den IJssel iets bevreemdends hebben voor dit Register? En zou de naam Germepi, zoo hij door de gouw, ten zuiden van den IJssel gelegen, mocht zijn gedragen, niet wel even goed door dien van Lake en Isle kunnen verdrongen zijn? Van den IJssel wordt hier gesproken als in zijne volle breedte behoorende tot de gouw, die genoemd wordt. Zou hij er dan ook wel niet in zijne volle lengte toe behoord hebben? Zóó dus zou de gouw Germepi voor dezelfde, als de gouw Lake en Isle, gehouden moeten worden. En terwijl mij dit waarschijnlijkst voorkomt,

---

[1] Mr. L. Ph. C. van den Bergh, Handboek der Middel-Nederl. Geographie, 2de uitg. bl. 162.

[2] Het Register wordt ook medegedeeld bij de Geer, t. a. pl. bl. 349 en volg. Daar leest men naar tweederlei afschrift: In pago Germepi tam terris, quam etiam pascuis seu piscationibus, vel de omnibus rebus V pars santi Martini, (sicut etiam Isla aqua currit, in silvis et in pascuis seu piscationibus V pars sancti Martini).

[3] De Geer, t. a. pl. bl. 82.

[4] Zie boven bl. 283 en volg.

[5] t. a. pl. bl. 162, 163.

waag ik te gissen, dat Germepi eene bedorven lezing is van Cremepi (Cremépi), [1] hetzelfde als Krimpen, een naam in het voormalige Lake en Isle nog door twee dorpen [2] gedragen, terwijl ook de polder, waarin zij liggen, de Krimpener-waard heet.

Aan de vermelding van den pagus Germepi gaat in de Utrechtsche goederenlijst de naam vooraf van Merchishem. [3] Er is hierbij gedacht aan de Marsch bij Vechten of eenige andere buurt onder Maarssen. [4] Zou er wel niet misschien eene villa mede worden aangeduid, bij den IJssel gelegen, waarvan terstond bij de Gouw Germepi wordt gesproken? En zou dan de eerste lettergreep (Mer) ook verder op het spoor brengen? Het westelijk deel der gemeente IJsselstein ten zuiden der rivier werd oudtijds Merlo geheeten, [5] hetgeen zeker samenhing met den naam van het water dáár tegenover in den IJssel uitstroomende, Marre, Marne, Merne genoemd. [6] Naast Merlo ligt onder Montfoort Heeswijk. En zou het om die ligging wel niet waarschijnlijk mogen geacht worden, dat dit oudtijds Merchishem heeft geheeten. Dat « hem » door « wijk » werd vervangen is evenmin ongeloofelijk, [7] als dat de eerste lettergreep later werd weggelaten. [8] En « chis » mag immers wel voor eene scherpere uitspraak van « hes » worden gehouden? [9] Niet « hees », maar « hes » werd er geschreven « in Heswikerwende », [10] gelijk ook in « Heswik» ten jare 1282. [11]

---

[1] Zoo staat elders in het Register volgens het ééne HS. Cralingen, volgens andere Galinghem. Van den Berg, t. a. pl. bl. 160.

[2] In een brief van 1064 wordt van Crempene, dat is Krimpen op de Lek, gesproken. Van den Bergh, t. a. pl. bl. 162. De Geer, t. a. pl. bl. 85.

[3] Marsna similiter. In Lonaralaca due partes totius ville sancti Martini. In Merchishem similiter IIII partes totius ville. In pago Germepi cet.

[4] De Geer, t. a. pl. bl. 351.

[5] Aldaar bl. 14, 15.

[6] Aldaar bl. 76, 77.

[7] Hrineshem werd Rinwick, Martishem werd Maartensdijk enz. Aldaar bl. 42, 351.

[8] Amuda werd Muiden. Aldaar bl. 88.

[9] Menigmaal werd er nichil in plaats van nihil geschreven.

[10] Aldaar bl. 362. Vergel. bl. 56 en 57.

[11] Aldaar bl, 29 noot 3.

Een weinig verder wordt in hetzelfde register Potarnem na Uurdan (Woerden) genoemd. Daarom is er bijgedacht aan Bodegraven. [1] Maar Van den Berg heeft aangetoond, dat dit niet mag. [2] Zou Potarnem wellicht ook meer in den omtrek van de volgende villa, Uualricheshem, zijn terug te vinden? Van Woudrichem is Pouderoijen niet verre verwijderd. En het is bekend, dat dit in 815 Podarwic heette. [3] De gissing zal wel niet te gewaagd zijn, dat het één tijd lang ook Potarnem zal genoemd zijn, of Potarhem, zoo men een schijffout mag aannemen.

Ziedaar mijne gissingen, die ik aan het oordeel der meer bevoegden onderwerp.

---

[1] Aldaar bl. 91.
[2] t. a. pl. bl. 162.
[3] V. d. Bergh, t. a. pl. bl. 202.

EEN TWEETAL INVENTARISSEN, UIT DE NALATENSCHAP DER HEEREN VAN BREDERODE.

MEDEGEDEELD DOOR

J. H. HOFMAN.

Toen, zooals men wilde, het laatste wettige mansoor uit het hoogadelijk geslacht van Brederode op $\frac{5}{15}$ Juni 1679 was overleden, kwam de heerlijkheid van Vianen met de verdere stamgoederen in werkelijk bezit aan de ongehuwde zuster van den laatsten heer, Hare Genade Hedwig Agnes van Brederode.

Deze, bij het aanvaarden der regeering met zoo blijde juichtoonen begroet, mocht slechts vijf jaren het bewind blijven voeren. Reeds op 27 November [1] 1684 « naer den noen omtrent de klocke vier uren » legde zij binnen Leiden voor immer het moede hoofd neder.

Broeide er onweer? Op 20 November, toen haar toestand zoo gevaarlijk was geworden, « dat sij naer opinie van voorname doctoren seer beswaerlijck sal connen reconvalesceren », had hare halve zuster Florentina, de verweduwde gade van Mauritz graaf van Solms-Hungen, hare oude aanspraken op de heerlijkheid Vianen en onderhoorigheden weer doen gelden en drie gevolmachtigden tot de aanvaarding van deze afgezonden. Zulks bewoog, naar wij meenen, het bestuur der stad Vianen, om op den 28 November zich te begeven naar den huize Batesteyn, het oude hof der Brederodes, op den noordwestelijken hoek der stad gelegen, en daar alle

[1] De lezer wete, dat wij in deze bijdrage den *ouden stijl* volgen, zoo lang de eeuw duurt.

toegangsdeuren te voorzien van het «stadtszeghel, overtrockken met een papier».

Na eenige overwonnen moeilijkheden mocht de gravin weduwe op 2 Februari van het volgend jaar door hare gemachtigden de regeering aanvaarden en gaf bij monde van deze laatsten des anderen daags aan schepenen en secretaris van Vianen last, «om te ont-«segelen ende te openen op het voorscreven hoff de respective «deuren van Haer Excies camer en van de garde-robe, mitsgaders «van de matte-camer ende van de princesse-Maria-camer, ten «eynde de gemelte joffr. Hoffmans ende Stipel [1] van nu af, ende «oock Haer Excie t' haerder overkomste aldaer provisionelijck mogen «neemen haer quartier ende logement; wesende van de meublen, «toecomende het sterfhuys van goeder gedachtenisse Haer Genade «het vrouwlijn van Brederode, in de voors. kamers bevonden ende «provisionelijck aldaer gelaten, gemaeckt ende bij ons schepenen «ende secretaris als oock bij voorn. juffr. Hofmans ende Stipel «geteekent den inventaris, hier aghter geroert».

Dit zij genoeg ter inleiding; volge nu de eerste

INVENTARIS VAN DE MEUBLEN, *die bevonden ende gelaten sijn in de geöpende camers ende vertrecken, ... hiervorens gemelt.*

In de camer van Haer Extie.

1 Tapijte behanghsel.
1 Tapijte parterre onder het ledekant.
1 Groen fluele ledekant met 1 bedde en sijn toebehoren.
6 Taberet-stoelen.
2 Armstoelen.
6 Roode matrasse stoelen.

---

[1] Mejuffr. de wed. Hendrina Hoffman, hofmeestersche der gravin weduwe, en Matheus Stipel, die even te voren op het hof waren gesteld, „om de possessie van hetselve te bewaeren."

4 Rughstoelen.
2 Geeridons. [1]
1 Spiegel.
1 Swart ebbe cabinet.
3 Schilderijen.
2 Taeffeltjens.
7 Glase blompotten.
2 Groene fluwele kussens met een rustbedde.
3 Japanse deeckens.
2 Matrassen.
1 Klein schiltpadde koffertje met 1 voet daertoe.
1 Geschildert scherm.
2 Groene gardijnen voor de glazen.

In de garde-robe.

1 Gestreept ledekantje met 1 bedde en 2 deeckens.
1 Taeffeltje met een tafelkleet.

In de princesse-Marie-camer.

1 Tapijte behanghsel.
1 Root fluwele ledekant met sijde passementen, en sijn toebehoren.
4 Armstoelen.
6 Rughstoelen.
4 Taberetten.
1 Spiegel.
5 Schilderijen.
2 Geeridons.
2 Tafeltjens.
1 Roode trype gardijn aen de deur.
1 Matras.

---

[1] Gueridon = lichtstandaard, lampenknaap.

1 Bedde.
2 Peulens.
1 Kussen.
2 Witte deeckens.
1 Geele sijde watte-deecken.
2 Heertijsers.
1 Tangh.

In de garde-robe.

1 Out blauw ledekantje.
3 Oude deeckens.
1 Bedde met een peulue.
2 Oircussens.

Op de streepjes-camer.

1 Grauw saeye ledekant met sijn toebehoren.
6 Stoelen met 1 taeffel.
1 Bedde met een peulue.
1 Matras.
2 Deeckens.
1 Groen goutleere behanghsel.

In de garde-robe.

1 Bedde met 1 peulue en 1 hooftkussen.
2 Deeckens.

Op de vergulde camer.

1 Root goutleere behanghsel.
1 Root lakens ledekant met sijn toebehoren.
1 Bedt met 1 matras, 1 peulue, met 2 kussens en 2 deeckens.
10 Rughstoelen.
1 Armstoel.
1 Tafeltje.

Op den deurloop.

6 Swarte leere stoelen.
1 Taeffel met 1 kleet daerop.

In de matte-camer.

1 Tapijte behanghsel.
1 Root saeye ledekant, met armosijn gevoeijert, sonder sprey.
1 Parterre van tryp onder het ledekant.
1 Bedde en peulue met 4 groote en 2 kleine hooftkussens.
1 Watte met 1 witte deecken.
1 Rustbedde met 2 matrassen daerop.
1 Root scherm.
2 Taeffeltjens.
6 Armstoelen.
4 Rughstoelen.
1 Spiegel.
2 Geeridons.
12 Schilderijen, waeronder een is van frelle van Dona.
2 Roye glasgardijnen.
1 IJsere heertplaet met koper.

In de garde-robe.

1 Out blauw ledekant.
2 Peulens met 1 kussen en 2 groene deeckens.
1 Out tafelkleet.
2 Taeffels.
1 Vergulde geeridon.
3 Oude stoelen.

In de stoof.

1 Goutleere behanghsel.
12 Trype stoelen.

2 Taeffels met 2 taefelkleeden.
10 Schilderijen, alle conterfeytsels. [1]
3 Groene gardijnen voor de glazen.

Aldus dezen inventaris gemaect ende onderteeckent ten dage ende jare als voren.

(*get.*) HENDERINA HOFFMAN, *witwe*. MATTH. STIPEL.
J. V. ABCOUDE. J. D. GELDER.

In kennisse van mij secretaris:

(*get.*) O. VAN DER LAKEN.

Naar het oorspronkelijke op papier, te vinden in het archief der stad Vianen in den bundel van uitgaande en ingekomen stukken over de jaren 1683—86.

Na wat te hebben uitgerust, zou ik den lezer gaarne naar boven leiden. Wij moeten de zaal door en stijgen de steenen trap op. De « twee deuren van de camer, daer 't geel ledekant staet », gaan we voorbij; zoo komen we bij « de respective deuren van de « camer ende garde-robe van 't frelle [2] van Dona ».

Deze, Marie Louise geheeten en geboren in 1660, was de eenige dochter van Fabiaan burggraaf van Dohna uit zijn huwelijk met Louise Christine van Brederode, de oudste volle zuster van Hare Genade Hedwig Agnes bovengenoemd. Reeds als kind had zij hare moeder verloren; welk verlies haar op den huize Batesteyn werd vergoed door de zorgen van haar grootmoeder Louise Christine van Solms-Braunsfeld, douairiere van Brederode. Eene kondschap zegt

[1] D. i. portretten.

[2] Door den volksmond van dien tijd gevormd uit *vrouwlijn* = freule.

ons, dat deze in 1666 « onder haere kinderen heeft gedeylt « eenig linnen uyt den boedel van Sijn Excie graef Johan Wolfert « van Brederode, hoochloffelijcker memorie, ende dat hoochgemelte « Haere Excie het linnen, 'tgeene 't gemelte fraulijn van Dona « was ten deele gevallen, heeft laten opsluyten in een swart coffer ». Dit was met zijnen inhoud in 1684 tijdens de ziekte van Hare Genade bij vergissing op de kamer geraakt van freule Traes en daar gezet « onder de meublen van Haere Excie de vrouwe Douairiere « van Brederode », hierboven vermeld. Omdat zulks haar wettig eigendom in gevaar kon brengen, wendde freule van Dohna zich in de eerste helft der maand Januari 1685 tot het bestuur der stad Vianen met het verzoek, dat bedoeld koffer van daar mocht worden weggenomen.

Den 17en van evengenoemde maand werd daarom « ontsegelt « de deur van de camer van frelle Traes op de trap, ende.... « onder de meublen van Haer Excie.... gevonden een coffer met « linnen, waerinne was liggende een inventaris, daer buyten op « geschreven staet: « Anno 1666. Dit is de inventaris van het « « linnen van het tafel en beddegoet, dat freulle Maria Louise van « « Dona van Haer Excie gekregen heeft. » » Hierdoor van de waarheid overtuigd besloot het bestuur op 30 Januari, dat het gedane verzoek zou worden ingewilligd. Twee dagen later werd daarom de kamer van freule Traes ontzegeld het besproken koffer eraf gehaald en gebracht « op de camer van gemelte froulijn van Dona; « ende zijn de deuren van de respective camers van frelle Traes en « froulijn van Dona wederom yder met twee stadts ségels toege- « segelt ». Na maand en dag werden ten verzoeke der freule van Dohna de zegels nogmaals afgelicht, het koffer geopend « ende het « linnen daerinne bevonden » door het stadsbestuur op nieuw geinventariseerd. Zetten we ons nu aan die « tafel met ses stoelen » neder, dan kunnen wij rustig inzage nemen van onzen tweeden

Inventaris van de goederen, *die bevonden zijn in het coffer, 'twelck volgens appoinctement van den gerichte ten verzoeke van 't froulijn van Dona gelicht is van de camer van frelle Traes.*

2 Damaste tafellakens, volgens voorgaenden inventaris. [1]
36 Servetten, utsupra.
1 Tafellaken van damast, van der hartejacht, uts.
12 Servetten, uts.
1 Tafellaken van 't kleyn-cruys-coosen, uts.
22 Servetten, uts.
1 Tafellaken van 't harte-kransen.
24 Servetten, uts.
3 Nille (?) servetten.
11 Servetten van 't harte-kransen.
2 Tafellakens van de bladen, van de Graef van Dona.
37 Sarvetten van 't selve.
12 Servetten van 't platwerck.
2 Tafellakens van 't France platwerck.
18 Servetten van 't France platwerk.
18 Servetten, idem, heel fijn.
1 Nieuwe sloop, geteyckent: L, met een kroon.
1 Paer vierd'halvebaensche lakens.
1 Paer kussesloopen daertoe.
1 Paer vierd'halvebaensche lakens.
1 Paer slopen daertoe.
1 Paer vierd'halvebaensche lakens.
1 Sloop.
8½ Paer tweebaensche lakens.

Aldus geinventariseert ten overstaen van Gijsbert van Rhenen ende Justus de Gelder, schepenen der stede Vianen, den 3 Martii 1685.

Naar eene minute aanwezig op het archief der stad Vianen, in denzelfden bundel als boven.

[1] Dat is de voor ons verloren inventaris van 1666.

Hebben wij hierbij nog bemerkt, dat op den inventaris van 1666 hier en daar een nummer voorkwam, wat in den onzen « deficieert » en daarom kortheidshalve door ons werd weggelaten, dan mag voor trouw afschrift van onzen tweeden zoo wel als eersten inventaris getuigenis worden afgelegd.

Eer we Batestein verlaten, mag ik den lezer nog wel even mededeelen, dat in het trouwboek der Hervormde gemeente van Vianen op 16 April 1701 ten huwelijk werden ingeschreven: « Samçon de l'Homme heer van la Claveljere met Maria Louisa, « geborene gravin van Dona, hier wonende; alhier getrouwt den « 4 Mei 1701 ».

Zij wonnen geen nakroost, doch waren een kwart eeuw later beide nog in leven en te Vianen gevestigd. Toen nu de Brederoodsche erfenis in haar geheel door den graaf van der Lippe-Detmold aan de Staten van Holland werd verkocht, liet de geboren Gravin van Dohna hare aanspraken bij Hun Edel Grootmog. gelden. Zij bedoelde daarmede niet het verworven bezit aan de Heeren Staten te betwisten; slechts meende zij deze omstandigheid te moeten benutten, om aan de Grootmogende Heeren onder het oog te brengen, dat zij, die de naaste was aan den stam van Brederode « het geluck « niet hadde van met wereldtsche middelen soodanigh te zijn « gezeegent, dat dezelve niet genootsaackt was op een seer be- « krompen en in deese tijden seer bekommerlijcke wijse te leeven ». Dit lokte van zelf de bede uit, dat het Hun Edel Grootmog. mocht behagen, aan Haar Hooggeborene voor den duur van haar leven een billijk pensioen toe te leggen. De Heeren toonden zich edelmoedig. Al verklaarden zij het voorgewende recht volkomen ongegrond, toch sloegen zij ter vergadering van Dinsdag 26 November 1726 een pensioen voor van 800 gulden, dat straks in « nader « deliberatie » zou worden genomen en allicht is toegestemd.

Hiermede den lezer heil.

Everdingen, 1 September 1886.

HET AMBACHT VAN NAALDWIJK.

DOOR

J. G. FREDERIKS.

Op blz. 286 der Regesta Hannonensia, door Prof. Dr. P. L. Muller in 1881 uitgegeven, komt een stuk voor, dat betrekking heeft op bovengenoemd ambacht. Het is van den 18 December 1342 en bevindt zich als kopie onder de afdeeling Nassausche domeinen in het Rijksarchief. De Nederlandsche Spectator van 1882 bevat in n°. 9 de mededeeling, dat thans ook de oorspronkelijke giftbrief in dezelfde verzameling aanwezig is. Voor den inhoud echter is de opgaaf der Regesta geheel voldoende:

> Heer Dideric van Brederode draagt graaf Willem het ambacht van Naeldwijc op, dat deze aan heer Jan van Polanen, ridder, verkoopt, zooals het zijnen vader graaf Willem was aanbestorven van Willem van der Woert, voor 200 ℔, waarvoor heer Dideric het gekocht en weder verkocht heeft. *Des woensdaghes na sente Luciendagh*, (18 December) 1342.

Eenige minuten gaans buiten het dorp Naaldwijk ligt de tuinderij de Woert; daar stond vroeger de Hogewoert, de woning van een edel geslacht. De heeren van der Woert verschijnen als plotseling aan het hof van graaf Willem I, en wel in zijne naaste omgeving. Tegen het einde der dertiende eeuw zijn twee hunner borgen voor de trouw van heer Dirk van Brederode aan Graaf Floris V. Reeds in 1230 noemt de heer van Voorne een' van der Woert zijnen

bloedverwant, gelijk ook heeren van Naaldwijk daarvoor aangeduid worden, en die van Naaldwijk erkennen een van der Woert als familie. Deze drie geslachten zijn dus onderling verwant; zij treden eensklaps in de hoogste kringen op en dit wel gelijktijdig; dikwijls hebben zij aangelegenheden met elkander af te doen, waaruit een nauwere samenhang in den bloede zichtbaar wordt, maar in geen geval kan hieruit afgeleid worden, dat Naaldwijk uit Voorne is voortgekomen en de Woert een jonger huis van Naaldwijk is. Zooveel is zeker, dat menig heer van Naaldwijk een leenman was van Voorne en van den Graaf, die weer leenheer was van den burggraaf van Zeeland, terwijl van der Woert alle drie, den Graaf, Voorne en Naaldwijk als leenheer huldigde.

Toen het charter van 1342 in het oorspronkelijke werd opgemerkt, diende het eenigszins tot opheldering dezer interpolatie van een Brederode in Naaldwijk. Het was immers altijd de roem van dit huis, dat zooveel generatiën onafgebroken heeren van Naaldwijk waren. In elk geval vulde het een ander stuk aan, dat bij Van Mieris, 2, 643, is afgedrukt:

> Den 9 September 1340 verkoopt Graaf Willem aan Dideric van Brederode zijn «ambocht van Naeldwyk, alsoo alst onsen lieven Heer ende vader ane starf van Willem van der Woird, ende ons aneghecomen is.»

Door den dood van Willem van der Woert was dus aan Willem III vervallen, wat Willem IV verkoopt aan Dirk van Brederode in 1340, en dat in 1342 het eigendom wordt van Jan van Polanen. Wij moeten dezen nieuwen eigenaar, den schoonzoon van heer Dirk, in 't oog houden tot aan zijne nog veel aanzienlijker opvolgers in de zeventiende eeuw.

Het weinige, dat wij aangaande Willem van der Woert weten, is meest uit de Regesta en voor ons punt van onderzoek zijn de stukken van 30 Juni 1330 en 11 Mei 1332 het belangrijkst, omdat daarin Willem van der Woert ambachtsheer van

Naeltwyck genoemd wordt. Wanneer hier iets meer van zijne geschiedenis gevraagd werd, dan zou het antwoord kunnen zijn, dat hij wel als knape, doch niet in een' hoogeren rang vermeld is; zijn testament dagteekent van 15 October 1329 en hij leefde, volgens den hiervoor aangehaalden brief, den 11 Mei 1332. Uit een geschil over het vooroﬀeren, Mieris, 2, 608, leeren wij, dat «van der Wourt niemant gebleven is dan» de erfdochter van dat huis, gehuwd met Gherit van Eemskerk. Dit heeft betrekking op haar rang als jonkvrouw van het huis de Woert, tegenover de vrouwe van Naaldwijk op het huis Honsele, ons Honselaarsdijk. Zij was de oudste van hare familie, zoo wordt er bijgevoegd, en het geschil is onder de dames. Dat zij nog een jongeren minderjarigen broeder had zal straks blijken; hieruit volgt, dat haar vader tijdens die overeenkomst overleden was, en de uitspraak in dat geschil geschiedde den 15 Maart 1338.

Het ambacht van Naaldwijk was door den Graaf aan Dirk van Brederode verkocht om dat te leen te houden alsoo langhe als hi levet, en deze wist dat bezit in zijn geslacht te bestendigen door het op naam van zijn' schoonzoon te brengen. Jan van Polanen, die in de kerk van Monster begraven is, gelijk zijne vrouw Catharina van Brederode, werd opgevolgd door zijn gelijknamigen zoon, die van den hertog van Brabant de baronie van Breda kocht. Zijne kleindochter trouwde met Engelbrecht van Nassau, en zoo gingen de goederen van Polanen, en ook het ambacht van Naaldwijk, over van de Bredasche heeren op de Prinsen van Oranje, en op deze wijze ontmoeten wij Prins Maurits, als ambachtsheer van Naaldwijk. De acte, waarbij graaf Charles van Arenberg, den 16 April 1612, de heerlijkheden Naaldwijk, Honselaarsdijk en Wateringen aan Frederik Hendrik vorkoopt, drukt dit in het volgende artikel uit:

Desgelijks den Heere Koper zal tot zijnen laste nemen ende behouden alle de processen ende differenten, die tegenwoordig tusschen zijn Exce

den PRINCE MAURITS ALS AMBACHTSHEER VAN NAELTWIJK ter eenre, ende de Heere PRINCE VAN ARENBERGEN, ALS HEBBENDE DE HOOGE HEERLIJKHEID VAN NAELTWIJK ter andere zijde, ...

Met den dood van Maurits werd Frederik Hendrik ook ambachtsheer en verkreeg alzoo de rechten, die van de Grafelijkheid afkomstig waren, naast die, welke aan Voorne leenroerig waren tot op den sterfdag van Frank van Borsele, wanneer Karel de Stoute leenheer werd.

Eene dergelijk onderscheid wordt gemaakt in den brief van 31 December 1353, Mieris 2, 820 en 821, waarbij Hendrik van Voorne aan zijn broeder Hugo geeft: totam terram de Heenvliete, cum Dominio, officio & bannis superioribus & inferioribus, — volgens de vertaling in de Privelegien enz. van Heenvliet — het geheele land van Heenvliet, met de Heerlickheyd, het officie, ende de hoogeren ende lageren banne. Van Mieris geeft bij het woord officie de noot: Verstaa ambocht.

Zonder den titel van Willem van der Woert in de stukken van 1330 en 1332, en onbekend met deze clausule in het koopverdrag van 1612, zou men allicht niet juist begrijpen wàt Dirc van Brederode kocht en verkocht, vooral omdat men weet, dat heer Willem van Naaldwijk toen leefde, wiens uiteinde in den slag bij Stavoren bekend is. In de tegenwoordige gemeente was tot in 1625 gescheiden, wat elders vereenigd was, hetzij deze vereeniging op rechtmatige wijze verkregen werd of niet. Het ontstaan en de uitbreiding der macht van de bezitters van heerlijkheden is in deze Bijdragen door den heer archivaris Van den Bergh afdoende uiteengezet. Naaldwijk is daarvan een moeilijk voorbeeld. De eerste berichten aangaande die heeren doen het gemis onderstellen van heel wat voorafgaande hoofdstukken hunner geschiedenis.

Heer Willem, heer van Naaldwijk, ridder, wordt, (Regesta, bl. 137 en 295), maarschalk van Noord-Holland genoemd, en op bl. 252 een leenbrief opgegeven, waarbij de Heer van Voorne den

zoon van genoemden heer Willem, Hendrik geheeten, verlijdt met de leengoederen van zijn' vader en voorganger, en onder die goederen is ook het maarschalksambt begrepen. Die waardigheden zijn dus leenen van den Heer van Voorne, gelijk Voorne en het burggraafschap in Zeeland weer leenroerig waren aan den Graaf. De oorsprong van dat maarschalksambt is nog niet verklaard; men blijft op de oude hoogte, dat het door een huwelijk met eene jonkvrouw van Velsen uit haar geslacht in Naaldwijk erfelijk is overgebracht. De aard van het ambt is niet wel na te gaan, zoodat wij er weinig meer uit maken kunnen dan een hoogen titel. De erfelijkheid werd wanhopig lang vastgehouden. In het Haagsche Trouwboek werd den 31 Januari 1628 het huwelijk in de Groote kerk ingeschreven der stiefdochter van Westerbaen, Joffrouw Francoyse van Oldenbarnevelt, in het Haagambacht, (zij woonde op West-Escamp), en J^r Adriaen van Naeltwijck, geboren erfmaerschalck van Hollant, te Leiden. Bij den dood van hun zoontje werd de titel nog eens opgehaald. Wie eenigszins met de duistere genealogie der Naaldwijken over den weg kan, weet dat jonker Adriaan in geen geval iets anders is dan een afstammeling uit eene zijlinie der heeren, die maarschalken waren van Velsens wege. In elk geval moeten wij doen uitkomen, dat de koopbrief van 1612 met geen enkele letter vermeldt, dat onder de vele items, aan Frederik Hendrik overgedragen en door hem gekocht, zou behooren het erfmaarschalksambt van Holland.

Behalve het leenrecht der hooge heerlijkheid en het genoemde ambt, bezaten de heeren van Voorne, en dus ook die als vrouwen daar het gezag voerden, ook de leenheerschappij over het huis de Woert en de daarnaast opgekomen Lage Woert, waarvan Van Leeuwen ons den overgang mededeelt; van de Hoge Woert geeft hij de Voornsche leenbrieven van 1354 en 1364.

Zonder het te willen, gaan wij bij de uitlegging van het charter van Willem van der Woert terug naar het verwante geslacht van Naaldwijk, en wij kunnen niet van dit spreken, of wij geraken

verdwaald in nasporingen, de heeren van Voorne betreffend. Maar dit is duidelijk geworden: het ambacht, ambachtsrecht, ambachtsgevolg, — bij uitbreiding van de zaak en hare benaming, ook de ambachtsheerlijkheid, waren aan de Graaflijkheid van Holland gebleven.

In tegenstelling met het gewone verschijnsel, dat het meerdere ook het mindere insluit, dat de hooge heeren van Naaldwijk toch wel in hun klein gebied dezelfde rechten zullen gehad hebben, als ieder bezitter eener dorpsheerlijkheid, — in volstrekte afwijking daarvan, behoorden de lagere rechten en voordeelen aan daarmede door den Graaf begunstigden. Waar de grenslijn tusschen den Heer en den Ambachtsheer viel, kan men in de leenbrieven lezen. De mogelijkheid, dat in de dagen van Willem IV iets met Naaldwijk mocht voorgevallen zijn wat wij door Prof. Fruin ten aanzien van Oud-Teilingen leerden, kan niet ontkend worden; Willem van Naaldwijk kon buiten zijn leenbezit geraakt zijn, door heer Dirc van Polanen vervangen, weer met den Graaf verzoend en als maarschalk van Holland met hem ten Vriesen gevallen zijn, maar zoo iets is niet gebeurd. Het onderscheid wordt het allerduidelijkst uit de titels der bezittingen in Naaldwijk van onze Prinsen in 1612. Deze opheldering kan haar nut hebben voor iemand, die over de heeren van Naaldwijk wil schrijven. Zeker is het verleidelijk om van hen te recht te brengen, wat wij daarvan weten; geen harpzang als bij den bouwval van Brederode, of waar de schendende hand van den phantast de geschiedenis verder aanrandde, maar een eenvoudige voorstelling van het gebeurde. De groote vraag is, of de sobere gegevens aangaande de vroege en zeer uitgestrekte macht van dit geslacht voldoende zijn om daarmede een beeld te ontwerpen, welks getrouwheid door duidelijkheid gewaarborgd is, en waarvan het schijnschoon niet verkregen werd door ontheiliging der waarheid.

VERKOPINGE EN APPROBATIE door den Grave van Arenbergen van de Heerlijkheden Naaldwyk, Honslerdijk, Wateringen, met alle de Domeinen, Regten, Inkomsten en gevolgen aan den Heere Hendrik Frederik, Prince van Oranje.

Karel, Prince, Grave van Arenberge, Prince van Rebeque, Vrijheere van Zevenbergen, Commeren ende Edingen, Heere van Nievart, Nieuwenborg, Longwel, Wedde, ter Schellinck en de Grint, Oosthuysen, etc., Ridder van de Ordre des golden Vliese, van de Raad van Staten van hare Hoogheden, haren Admirael en Capiteyn Generaal van der Zee, etc.,

Doen te wetene, dat wij hebben magtig gemaakt onse lieve en getrouwe Raaden Dirk Duyst van Voorhout ende Rombout Martini, om te verkopen onse Heerlijkheden van Naaltwijk, Hontsholredijk, Wateringen en t' Honderlant, met hare appendentien ende dependentien, gelegen int Graafschap van Holland, aan de Hooggeboore Prince Heere Hendrik Frederik, Gebore Prince van Oranje, Grave van Nassau, etc., welke onse voorn. gecommitteerden ons hebben gerapporteert, gehandelt ende gesloten te hebben de verkopinge der voorgenoemde partijen, in conformiteyt van zeker geschrifte, bij henluyden aan ons overgebragt, luydende als volgt:

Op huyden den 4 Aprilis anno 1612, zoo hebben wij Dirk Duyst van Voorhout en Rombout Martini van Mol, als daartoe gemagtigt bij speciale procuratie, op den 27 February 1612 gegeven bij de Hooggeboren Prince Heere Carel, Prince Grave van Arenberge, etc., verkoft aan de ook Hooggebore Prince Heere Hendrik Frederik, gebore Prince van Oranje, Grave van Nassau; etc., de Heerlijkheden, Slot, thienden, Renten, landen en geregtigheden, hierna verklaart, met alle de actien ende preëminentien derselver, so bekende als onbekende, ende namentlijke de actien, die zijne Exc[ie] van Arenberge heeft tot de buytelanden vant Honderland, jegenwoordig geoccupeerd bij de Rekenkamer van de Graaflijkheid van Holland, mitsgaders de chartren, titulen, brieven en munimenten, deselve goederen concerneerende,

Eerst de Hooge Heerlijkheid van Naaltwijk,

Item een erfpagt van veertien ponden te xl grooten s' jaars, sprekende op vier morgen lands, gelegen bij den Leydsen dam,

Item de groote koornthienden tot Naeltwijk, gedeelt in ses blokken, in welke thienden het kapittel aldaar competeert een vierdepart,

hoewel dezelve int' geheel verheven werd bij den Heere van Naeltwijk.

Item de drie vierendeelen van de Raapthienden, over de voors. zes blokken,

Item de Abtsthienden, zoo groote als smalle,

Item de Oudenburger thienden,

Item zeker huys ende erff, staande beoosten de kerke van Naeltwijk,

Item een stuk Lants, genaamt de Vrijgers, groot zeven morgen, gebruykt bij Grietje Peters,

Item elf morgen, twee hond, dertig roeden lands, verhuert aan de woninge van Cornelis Francken,

Item drie mergen, vier hond lands met nog twee mergen t' zamen verhuert aan Jan Cornelisz. Penning, waeruyt de Heylige Geest in de Lier jaerlijks heeft vier ponden, die de Pagter betaalt boven zijn beloofde Pagt,

Item een half mergen geestland, en een stvk van den ouden dijk, gebruykt bij Quiryn Jorisz.,

Item nog een dijk, gebruykt bij Leendert Meeusz.,

Item een stuksken Galgdijks, gebruykt bij Huyg Jacobsz.

Item Adriaen Doesen laantje, gebruyckt bij . . . . in eene oude pagt, voor een pond tien schellingen munte alsvorens 's jaars,

Item de wind vande koornmolen tot Naeltwijk, daarvooren de erfgenamen wijlen Willems van Hoof jaerlijks betalen volgens de Rekeningen vier en twintig ponden, munte voors.,

Item de wind vande koornmolen tot Monster, daar voren de Erfgenamen vande voors. Willems op Roberts van Hoof, mede volgens de voors. rekeninge jaerlijks betalen dertig der voors. ponden,

Item de Ambachtsheerlijkheijd van Opstal, met alle de dependentien van dien,

Item de chijnsen en erfrenten onder de Poel, genaamt het Opstal,

Item de thienden van koorn, lammeren, volens, verkens, raepen en vlas aldaar,

Item omtrent zeventien mergen, vier hond, drie en zeventig roeden, gebruykt bij Aelbert Heyndriks,

Item twee mergen, vier hond, 72 roeden, en nog twee mergen, 77 roeden, gebruykt bij Jan Engelsz.: Uyt deze landen heeft de Vrouwe van Rijnsburg jaerlijks een Nobel tot vijftig stuyvers, die de pagter betaalt boven zijn beloofde pagt,

Item negen morgen, twee hond, 79 roeden lands, gebruykt bij Adriaentje Huygen,

De groote en kleyne boomgaert in 't Opstal, metten gevolge van dien,

Item de Heerlijkheyt van Hontsholredijk mette hooge, middele en lage jurisdictie, met alle de dependentien van dien,.

Item de erfpachten of onlosbare chynsen of renten in de voors. Heerlijkheid,

Item de erfpagt of onlosbare chijns of renten op de hofstede Berkenrode, behoudens dat het kapittel van Naeltwijk daeruit trekt drie ponden, 8 ß, 8 penn. Hollands, volgens de overgeleverde staat ende Rekeninge,

Item het Regt van de wind in de voors. Heerlijkheijd,

Item een blok koorntienden agter den dijk, mitsgaders de varkens, volens, raap en vlastienden onder den selven blok,

Item 't Hofland, gelegen onder 't Huys te Hontshol, groot vijftien morgen vier en een half hond, gebruykt bij Cornelis van Reynegom,

Item drie mergen weyde, geheeten de Steenplaets,. gebruykt bij dezelven Reynegom,

Item het kleyne weydje, groot een mergen, gebruykt als voren,

Item een stuksken lands, genaamt het Stecopken, groot vier hond, met een mergen lands, gemeen mette Commanderye van St. Jan tot Haarlem, gebruykt als voren,

Item vier mergen lands, gebruykt bij Pieter Jansz. inde Doortogt,

Item vierendertig mergen, drie hond en 90 roeden weylands, genaamt de Proeijen, gelegen aan wederzijden van de Hoolse wateringe,

Item den Polanenduyn,

Item de Ambagtsheerlijkheijd van Wateringe mette dependentien van dien,

Item de jaarbeden, erfpagten en huysrenten aldaar, daarin begrepen t' gunt de Rentmeester van Voorne in gelde betaalt,

Item nog vijf Vrankrijkse schilden 's jaars, die betaalt werden uit zekere Hofstede, eertyts toebehoort hebbende Claas Aelbertsz. van Delft,

Item de Visserije van Wateringe,

Item de erfpagt van honderd vijftig ponden te xl groten, staande op tien mergen lants, bij de Heeren Staaten van Holland aan Jacob Huygensz. van der Dussen uitgegeven,

Item de Koornmolen te Wateringen,

Item tien blokken thienden mette lammer-, verkens, volens, raap- en vlastienden over dezelve blokken, strekkende als naar ouder herkomen,

Item dertien mergen, drie hond 5 roeden lands, gebruykt bij Pauwels van Beresteyn tot Delft,

Item zeven mergen een hond lands en nog twee mergen vijf hond lands, lest gebruykt bij Adriaan Aartsz. in zijn leven schout

van Wateringe, waaruyt de vrouwen broers tot Haarlem jaerlijks trokken drie ponden, en het capittel tot Naeltwyk tien schellingen, die van oude tijden betaalt zijn geweest bij de Pagters boven hunnen beloofden Pagt,

Item een mergen, vijf hond lands, die Pieter Arentsz. gebruykt,

Item twaalf mergen drie hond lands, die Bastiaen Zijmons gebruykt,

Item de hooge en lage Heerlijkheijd vant Honderland, en de dependentien van dien,

Item de visserye van kantstekinge in de Maas, langs het Honterland,

Item de koorn- raap- en vlasthienden aldaar,

Item de thienden in de Lier, zoo groote als smalle, gelijk t' huys van Naeltwijk t' zelve van ouds heeft genoten,

Item de buytendijkse landen en de Duynen aan Honterland behoorende,

Item het Regt van Vasallage over verscheyde Leenen, volgende den Leenboek en Registeren, daarvan zijnde, behoudelijken degene, die hierna uitgezondert en gereserveert werden.

Ende alzoo int voors: Leenregister mede staan en begrepen zijn verscheyde agterleenen, die bij den Heer Vercoper ende zijne voorzaten privacie van de Graaflijkheid van Holland of andere Overleenheeren verheven en weder als agterleenen aan andere verlijd werden, zoo werden dezelve hier mede overgegeven om bij den Heer Coper mede verheven en wederom verlijd te werden, als vooren, ende werden alle de voors. partijen ende perceelen van goederen hiervoren verhaalt, breder verklaart ende gespecificeert in de overgeleverde staten op dese onderhandeling aan den Heer Koper gedaan, en ook mede in de Rekeninge van de goederen van Naaltwijk, daartoe men hem is refererende, des verstaat men, dat in dezelve koop den Heer Coper volgen zal het Jus Patronatus in de kerke van Naaltwijk ende de beneficien in deselve ende inde kerke van Wateringe, en binnen de limiten van de voors. verkofte Heerlijkheden gefondeert, waarvan de Heeren van Naaltwijk van alle oude tijden de collatie hebben gehad, en zal van de parthyen van landen alhier geroerd, bij de Heeren Contractanten nog ondermaat, nog overmaat geëyst mogen worden.

De Heere Coper mag de landen ende goederen voors. aanvaarden omme te genieten het innekomen ofte schoof vant jaar 1612, mits dragende ook alle gebuerlijke lasten en ongelden, die vallen zullen, t' zedert den eersten Januari 1612 voors.

De gemelde Heere Verkoper zal de gemelde goederen opdragen om bij den Heere Koper gehouden en verheven te worden tot sulken nature van eygen of leen, als de oude Registers van de Gravelijkheijt of andere Leenhoven medebrengen.

De Heere Koper zal ook gehouden zijn te continueren alle de

hueren voor date van dezen gemaekt, daarvan bij huercedulle zal blijken, als namentlijke van de buytenlanden int Honterland, expirerende met den jare 1615.

De Heere Koper zal mede tot zijnen lasten nemen de partijen van lasten ende uytgaende Renten hierna volgende.

Mits dat de Capitalen van dien zullen ten afslag strekken van de kooppenningen, den penning XVI, of den penning XX, met het verloop van dien, te verschijnen t' zedert den 1en Januarij des jaars 1612, te weten pro rato des tijds, t'gunt zij zullen verloopen zijn, t' zedert den 1° Januarij voorn.

In den eersten aan Jonkr Floris van Schagen vijftig ponden te xl grooten s' jaars, verschijnende den 24 Junij, aflosbaar den penn. XVI.

Aan den Heere Landgrave van Luchtenburg een rente van twee hondert der voors. ponden s' jaars, begrepen in twee distincte constitutiebrieven, verschijnende den 2 Octobris, losbaar alsvoren.

Aan Mr. Cornelis Verhoog twee en sestig der voors. ponden tien schell. s' jaars, verschijnende den 1° Decembris, losbaar als vooren.

Aan Joost van den Steene vijf ponden munte voors. s' jaars, verschijnende den 4 Maarte, losbaar als voren.

Aan Hendrik Pots, procureur in den Hage, agtien der voors. ponden s' jaars, verschijnende Jacobi, losbaar als voren.

Mr. Arnoldus van Tielwinkel tweeendertig der voors. ponden s' jaars, verschijnende den 1n Januarij, losbaar als voren.

Aan Jan Willemsz. van der Meer hondert der voors. ponden 's jaars verschijnende 1n December, losbaar als voren.

Aan Francoys Tielmans Coning vierentagtig der voors. ponden s' jaars verschijnende 1° Decembris, losbaar als voren.

Aan de erfgenamen van de weduwe wijlen Johan van Roo, eene rente van twee hondert eenentwintig der voors. ponden 5 β s' jaars.

Nog eene rente van twee hondert zestig der voors. ponden s' jaars.

Nog eene van drie hondert der voors. ponden s' jaars t' zamen makende seven hondert eenentagtig ponden vijf β s' jaars, alle verschijnende den 15 Octobris, losbaar als voren.

Aan de erfgenamen van Joost Jansz. Hogenhoek twee en sestig der voors. ponden 's jaars, verschijnende in Julio, losbaar als voren.

Aan Dirk Pauw, vierentwintig der voors. ponden s' jaars, verschijnende den 25 Novembris, losbaar als voren.

Aan Willem van der Meer eenentagtig der voors. ponden 's jaars, verschijnende den 1 December, losbaar als voren.

Aan Matthias Jacobsz. sesendertig der voors. ponden s' jaars, verschijnende 1n Mey, losbaar als voren.

Aan Cornelis Bartholtsz. als Rentmeester van de geestelijke geconfisqueerde goederen van Beoosterschelt in Zeeland drie hondert

drieentnegentig der voors. ponden, 3 β, 17 d. s' jaars, verschijnende den lesten Decembris, losbaar als voren.

Aan Juff. Geertwijk van Valkesteyn vier hondert der voors. ponden 's jaars verschijnende 1° Aprilis, losbaar als voren,

Aan de oude Mannen te Delft dertig der voors. ponden 's jaars, verschijnende St Jans misse, losbaar als voren.

Aan Jonkhr. Jacob van Scherpenzeel vijftig der voors. ponden s' jaars, verschijnende den 25 October, losbaar als voren.

Aan Jufr Maria van Cuijk van Meteren agtien der voors. ponden 's jaars, verschijnende den 12 Septembris, losbaar als voren.

Aan Jufr Alijd Meysters, nu Henric van Donselaar, zestig der voors. ponden s jaars, verschijnende den 1 Septembris, losbaar als voren.

Aan Mr. Pieter Meyster vijfenzeventig der voors. ponden 's jaars, verschijnende den 3 Septembris, losbaar als voren.

Aan de erfgenamen van Johs Berkelaar en de erfgenamen van Mr. Zimon van Veen zestig der voors. ponden s jaars, verschijnende 1° Decembris, losbaar als voren.

Aan de kinderen van Alexander Benting vijfentwintig der voors. ponden 's jaars, verschijnende den 1 Decembris, losbaar als voren.

Aan Cornelis Dirksz. van der Meer, vijftig der voors. ponden 's jaars verschijnende den 1° Decembris,

En nog vijftig ponden 's jaars, verschijnende 1° Decembris, beyde losbaar als voren.

Aan Mr. Erik Dimmer tweeendertig der voors. ponden 's jaars, verschijnende 1° Mey, losbaar als voren.

Aan Marijtje Simon Hendriksz. vijftien der voors. ponden 's jaars, verschijnende den 1° April, losbaar als voren.

Aan Matthys Jacobsz. Holyerhoek tweehonderd der voors. ponden 's jaars, verschijnende den 1° Julij, losbaar als voren.

Aan Jakques de Proost, nu Jacob Sasbout, twee renten, elk van hondert vijfentwintig der voors. ponden 's jaars, makende zulks t'zamen twee hondert vijftig ponden 's jaars, verschijnende 1° Mey, losbaar als voren,

Aan Jonkr Willem van Bronkhorst twee hondert vijftig der voors. ponden 's jaars, verschijnende 1° Octobris, losbaar als voren.

Aan de erfgenamen van Jonkr Johan van Renesse van Moermont tot Uitregt drie hondert vijftig der voors. ponden, verschijnende 1° Augustij, losbaar als voren.

Aan Nietje Gerritsdr als regt hebbende van Jonr Augustijn Turk, twee hondert der voors. ponden, verschijnende den 6 Augustij, losbaar als voren.

Aan Frederik Rampt tot Haarlem eene renten van zeven en dertig der voors. ponden, tien st. s'jaars, losbaar den penn. XVI.

Ende alzoo de constitutiebrief van dezen bij den voors. Rampt verloren is, zoo zal de hooggemelde Heer Koper neffens de opdragt daar van nieuwe constitutie brief voor den Leenhove passeren, en specialijk verzekeren opde voors. Heerlijkheden en alle de Leengoederen, in deze koop begrepen met de clausule van vrijgeld in behoorlijke forme.

Nog van den Heere Landgrave van Lugtenburg hondert sesensestig der voors. ponden s' jaars, 13 st. 4 d. verschijnende den 2 Octobris, losbaar den penn. 20.

Aan Arent van Resnoij, aan de erfgenamen van Catharina Pieters, aan de H. Geest tot Delft en aan de Meesters van de Leprozen tot Haarlem, t' zamen een rente van hondert der voors. ponden s' jaars, als elks vijf en twintig ponden s' jaars, verschijnende Andree mede te lossen den penn. 20.

Aan den Heere van Schagen vijf en twintig der voorn. ponden, verschijnende St. Jans misse, mede te lossen den penn. 20.

Aan Hoer Jakob Taats van Amerongen, Landcommandeur te Uitregt, hondert vijfentwintig der voors. ponden s' jaars, verschijnende Mey, mede losbaar den penn. 20.

Aan Jufr Theodora van Opmeer twee hondert der voors. ponden s' jaars, verschijnende Mey, mede losbaar den penning 20.

Item aan de H. Geest inde Lier eene onlosbare rente van vier ponden, uit drie morgen vier pont lands hiervoren geroert, gebruykt bij Jan Cornelisz. Penning.

Item aan de Vrouwe van Rijnsburg een onlosbare rente van vijftig stuyvers, uit twee morgen 77 roeden lands, gebruikt bij Jan Ingelsz.

Item aan de Vrouwen Broers tot Haarlem gelijke onlosbare Renten van drie ponden, uit Capittel tot Naeltwijk tien st. Hollands, uit negen morgen vijf hont lands, gebruykt bij Adriaen Aertsz, schout tot Wateringe; welke vier leste partijen van onlosbare renten mede aangenomen zijn jegens de penn. 20.

Ende of jmand van de Rentheffers jegens de lossing bij den koper met lopent gepermitteert geld te doene hem regtelijken zoude willen opposeren, zal in zulken gevalle de verkoper daarvan geinsinueert zijnde vrij staan de hoofdsommen, die gerekent staan den penn. 16 in gelde aan de koper te suppleren totten penn. 20 toe, of wel 't proces 't zijnen laste en pericule nemen, den koper daarvan guaranderen ende te presteren, dat de voors. lossinge bij denzelven Heere Coper met Lopent geld als voren gedaan zal mogen werden.

De Heere Koper zal van waarden houden alle de giften van geestelijke provens, bij den Heere Verkoper voor date van desen gedaan, ende geen provens meer confereren, alsser jegenwoordeg

geconfereeert zijn in de kerke van Naeltwijk in prejudicie vande geene dieze jegenwoordig hebben.

De Heere Koper zal van waarden houden de bevrijdinge van de Leenen, voor date van dezen bevrijd, waar van staat en lijste den Heere Koper overgelevert zal worden.

Onder deze kopen zullen niet begrepen zijn de agterleenen, gehouden van de hofstad van Polanen, ende Heerlijkheijd van Capelle, t'zij of dezelve int Register vande Leenen staan onder de Capittelen van Polanen of Capelle, of bij faute van plaats of anderzins bij renvoij gestelt mogen zijn, ingevalle eenige parthijen daer van alhier gehandelt werd, mede waren geaffecteert ofte verbonden voor de lasten, die den Heere Verkoper reserveert op de landen van de Made, zoo zal den Heere Koper efter hun dies aangaande contenteren met alzulke verzekertheijd van guarant, als men hem beneffens t' verband personeel van den Heere Verkoper op de voors. landen van de Made zal constitueren, zoo voor de Capitalen als jaarlijkse betalinge van de voors. onquijtbare renten, dewelke nogtans niet en zullen passeren de vier hondert guldens erffelijken.

Desgelijks den Heere Koper zal tot zijnen laste nemen ende behouden alle de processen ende differenten, die jegenwoordig tussen zijn Exc. den Prince Maurits als Ambagtsheer van Naaltwijk ter eenre, en de Heere Prince van Arenbergen, als hebbende de Hooge Heerlijkheid van Naeltwijk ter andere zijde, ongedecideert hangende zijn, zoo voor den Hoogen Raade, Hove Provinciaal, als elders, geene uitgezondert.

Dan wat belangt de quaestie, tussen de Hooggemelde Heeren uitstaande, nopende de vrugten, geprocedeert van de voors. Ambagtsheerlijkheid met de schade, intressen en kosten van den processe, volgens de sententie van den Hoogen Raade in Holland, gewesen den 22 November 1588, deselve zullen blijven tot laste van den Here Verkoper.

Ende alzoo over lange bij de Fisque der Graaflijkheid van Holland proces geintenteert en als nog ongedecideert is, hangende ter zake van de Oudeburger thienden, dewelke dezelve Fisque sustineert aan de Graaflijkheijd losbaar te zijn met veertien ponden te xl grooten s'jaars, alle t'welke bij den Heere Verkoper vant beginsel der onderhandelinge deser koop gedenuncieert en bij de overgeleverde Staten gestelt is geweest, zoo zal den Heere koper t'zelve proces aannemen en tegens den Fisque voorts sustineren tot zijnen pericule, schade en bate, zonder hij ter zake van dien eenig guarant ofte actie tegens den Heere Verkoper zal mogen pretenderen.

De Heere Verkoper zal de voors. verkofte Heerlijkheden ende goederen vrijen en waren van alle verdere lasten, uitgaande renten, actien ende pretensien in desen tot laste vanden Here koper niet

geexprimeert, uitgenomen 't Regt van de Graaflijkheijd als Leenhove, schot, lot en andere gewoenlijke Regten en gemene lasten, daar vooren in plaatse van waarborge den Heere Verkoper zal verbinden voor Stadhouder en Leenmannen der Graaflijkheijd van Holland zijn Persoon en alle zijne goederen, zonder gehouden te zijn vorder waarborge te stellen.

De verkofte vermelde goederen zullen opgedragen werden voor alzulke Hoven ende Geregten als 't zal behoren of dienen ten behoeve van den Heere Koper zal goed vinden, mits dat den Heere Koper t' zijnen laste dragen zal alle ongelden, zoo wel van den 40e penning, als Heergewaden, Hofregten en briefgeld, geen uitgezondert.

De verkofte Heerlijkheden en goederen zullen neffens de Persoon van den Heere Koper verbonden blijven voor de voldoeninge van de conditien van dese koop, ten welken fine bij de Hooggemelde Heere Koper gepasseert zullen werden behoorlijke brieven van verzekertheyd en guarant, daar en zo 't behoren zal.

Op de voors. Conditien en voorwaarden heeft de Hooggemelde Heere Coper voor de voorsz. Heerlijkheden en parthijen van goederen belooft, en belooft mits desen te betalen de somma van drie hondert zestig duysent ponden te xl grooten t' stuk: te weten twee en tagtig duysent een en dertig der voors. ponden sestien st. aan de capitalen van de uitgaande lasten ende renten hier vooren gespecificert en bij hooggemelde Heere Koper t' zijnen laste genomen als voren. Nog hondert duysent der voors. ponden in gereden gepermitteerden gelde neffens d' opdragt in Holland te tellen. Nog zeventien duysent negen hondert agtenzestig gelijke ponden en vier schell: binnen de Maand van Meij eerstkomende, of uitterlijke den 14 Junij.

Ende ingevalle de Hooggemelde Heer Coper ongelegen ware de voors. 17968 ponden 4 scll. binnen denzelven tijd in gereden gelde te betalen, zal in zulken gevalle mogen volstaan mits dezelve penningen betalende binnen een jaar na datum dezes, mette intresse naar advenant den penning zestien, ende de resterende hondert zestig duysent der voorn. ponden binnen een jaar na datum van de opdragte te tellen binnen Antwerpen, in goede gangbare gepermitteerden gelde, alsdan binnen Antwerpen lopende cours hebbende, en dat sonder intrest.

Aldus getracteert bij de Gecommitteerden van zijn Exce Heere Prince van Arenberge ter eenre, en de Raaden van Zijne Exce Prince Henrik van Nassau ter anderen zijde, alles op welbehagen van hare Excellentien, die 't voors. contract zullen agreeren binnen den tijd van drie weeken naastkomende of bij gebreke van dien zal 'tzelve gehouden wezen voor onderbleven en ongedaan.

Aldus gehandelt in 's Gravenhage ten dage en jare boven genoemt.

Ende alzoo de voorverhaalde handelinge gebeurt was onder ons welbehagen, verzochten de gemelde Gecommitteerden, dat wij ons dienaangaande zouden willen verklaren,

Zoo ist, dat wij dese handelinge en de vercopinge wel overwogen hebbende, dezelve op de conditien en indervoege als boven geinsereert is, hebben binnen drie weken boven vermaand, aangenomen, geratificeert ende geapprobeert, nemen aan, ratificeren ende approberen bij desen, belovende de voors. verkopinge met alle de voorwaarden als boven geschreven is te onderhouden ende volbrengen, zonder te gedogen, dat onze erven of nakomelingen, nog ijmand anders daar tegens oyt zullen komen, nog doen, directelijken of indirectelijken: daaronder verbindende onse ende onser erfgenamen personen ende goederen, jegenwoordig en toekomende, zonder ijts uit te nemen, authoriseren voorts onse lieve en getrouwe Raaden Dirk Duyst van Voorhout, ... te zaamen ende elks van henluijden bijzonder omme voor alle Hoven ende Geregten, daar 't zal van noden of verzogt wesen, de voorgevoerde verkoping te erkennen, wettelijke opdragte van goederen daaronder begrepen te passeren ten behoeve des Heeren Koopers, ende voorts tot zijne verzekerthcyd te verbinden onse goederen in conformiteit vant geene deshalven bedongen is, ende om voorts alles te doen, wes wij zelve voor oogen zijnde zouden vermogen te doen: Belovende alle 't zelve van waarden te houden.

t'Oirconde desen bij ons onderteykent ende bevestigt met onze zegele. Gegeven op ons slot t' Edingen den 16 Aprilis 1612, ende was ondertekent

CHARLES D'ARENBERG.

hebbende onder aan uithangende het zegel van zijne F. G. van Arenberge aan dubbelen steerte in rode wasse.

Dese is geregistreert en de Leenkamer, agter de opdragt derselver Heerlijkheden, ten behoeve van Zijne Exce Prince Henric van Nassau gedaan.

[Naar een afschrift uit de verzameling van Alkemade en Van der Schelling; de vervaardiger heeft zijne eigene spelling gevolgd, alsof hij een dictée schreef; onder deze mss. komt het meer voor, dat grooter zorg besteed is aan den inhoud, dan aan de taal. Prof. J. A. Alberdingk Thijm heeft met hierbij erkende welwillendheid de uitgaaf toegestaan van dezen koopbrief, behoorende tot zijne hss.]

IETS NAAR AANLEIDING VAN CONTRACTEN VAN CORRESPONDENTIE.

DOOR

J. E. HEERES.

Dat ook in Stad en Lande de contracten van correspondentie in zwang zijn geweest, is bekend. In de «Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen» vindt men staaltjes van die met toestemming der overheid plaats hebbende schending der wetten aangehaald (Dl. IV. V. VIII. X). In de Ommelanden viel het aan enkele invloedrijke personen gemakkelijk, door middel van die contracten de regeering geheel in handen te krijgen, doordat de toch reeds niet groote kwartieren, waarin die Ommelanden waren verdeeld (Hunsingo, Fivelgo en Westerkwartier), elk waren gesplitst in drie onderkwartieren, welke geheel op zich zelf stonden èn elk één stem ter Ommelander Statenvergadering uitbrachten. De rechtspraak was mede in handen van enkele machtige familles gekomen, welke ook alle gezag hadden op 't stuk der Zijlvestenijen, dien poel van ongerechtigheden. 't Is niet te verwonderen, dat de Eigenerfden, welke tamelijk wel à la merci der Jonkers en Hovelingen waren gelaten, door beloften en vrees nog al gemakkelijk er toe overgingen, «op te trekken onder zekere huizen, en geen andere stemmen ten Landdag uit te brengen, als die haar uit een Familie of van een bezitter of bezitster van zeker Huis zijn opgegeven.» [1] En bleek het niet mogelijk, de wettige Landdagscomparanten te winnen, dan erkende men hen

---

[1] Reglement Reformatoir art. 16. Dit art. wordt ook in zijn geheel aangehaald door Jhr. Mr. J. de Witte van Citters: Contracten van Correspondentie p. XXVI.

niet als zoodanig, of bezorgde zich een meerderheid door een Eigenerfden- of Volmachtenteelt. Wel hadden de Staten-Generaal in 1735 bovengenoemde contracten verboden als «strijdig tegen de wetten van het Land,» maar 't had weinig geholpen. In het rekwest, dat de Ommelander ingezetenen den 29 Augustus 1748 aan de Staten van Stad en Lande inleverden en welks inwilliging zij met geweld doordreven, werd op al die grieven gewezen. Het Reglement Reformatoir van 27 Nov. 1749 verbood dan ook in artt. 15 en 16 die misbruiken en hief tevens de «subdivisien in onderquartieren, waar door de magt in de regeering gemakkelijk tot eenige weinige kan worden gebragt», op (art. 9). De benoeming der personen, welke van wege de Ommelanden de Generaliteits- of Provinciale ambten en de militaire waardigheden zouden vervullen, had volgens een vasten rooster plaats in de onderkwartieren. Verschillende van die waardigheidsbekleeders moesten bij het aanvaarden hunner bedieningen nog al aanzienlijke sommen, de zg. Aequivalenten, storten, en deze sommen waren ten voordeele der regenten in het onderkwartier, dat de betrekking had te vergeven. Om te beschikken over de ambten en om de finantieele voordeelen, daaraan verbonden, te verkrijgen, gingen enkele machthebbenden in een onderkwartier contracten met elkaar aan, behoorlijk ten overstaan van een magistraatspersoon. Alles werd in optima forma geregeld: een soort rentmeester werd benoemd, om de gelden te innen, een advocaat, om bij mogelijke geschillen, rechtsgeleerden bijstand te verleenen. Bij het opsporen van gegevens voor een geschiedenis van Stad en Lande onder het Reglement Reformatoir kwamen mij een paar van die contracten in handen, voorzoover ik weet nog niet gepubliceerd:

I. Contract over 't verdeelen van ambten.

P. J. S. wegens de Edele Mogende Heeren Borgemeesteren ende Raadt in Groningen tot Winsum met annexen Redger, Betuige dat voor mij sijn erschenen de Hoogwelgeboren Heer . . . .; de E.

. . . . . en de E. . . . . . als comparanten in het Oost Langewoldsterdeel, [1] dewelke verklaarden met Elkander gecontraheert en overeengekomen te sijn, invoegen dat alle Politique Ampten sonder onderscheijd in voorschreven Onderquartier op de Tour vallende, tusschen gedachte Heer . . . . . voor de helfte en de E. . . . en . . . . . voor de andere helfte sullen worden verdeelt, de Militaire of Eenige andere Bedieningen, wat naam deselve ook souden mogen hebben, sullen voor de geregte helfte ter Dispositie van de Heer . . . . ., en de andere helfte ter Dispositie van de E . . . . . en . . . . . verblijven. De onkosten en verteringe op gemelte onderquartier vallende en door gemelte comparanten, sullen mede door de Heer . . . . . half, en door de E . . . . . en . . . . . de andere helfte werden gedragen, en in gevalle het meergedagte Contrahenten mogte behagen Jemant tot haar intenemen (hetwelke niet als met toestemminge van voorgenoemde drie contrahenten sal mogen geschieden) dat alsdan de stemmen der contrahenten hooft voor hooft sullen werden gerekent, soo ten respecte van Politique en Militaire ampten, als anders, in het geseyde onderquartier vallende. Voorts beloofden Hooghgedagte Comparanten direct en indirect elkanderen te sullen helpen maintineeren, en alles aanwenden wat eenigsints tot bevorderinge en standhouden van voorverhaalde sal konnen verstrekken, en sulks met desen Poenaal, dat soo Eene van meergenoemde Contrahenten, op wat maniere het selve ook mogte sijn, (buiten toestemminge der andere) van dit Contract aftradt, aanstonts sonder de minste figuir van Regte vervallen sal wesen in een Summa van Drie Duisendt Car: Gulden ten profijte van de Diaconie van N. . . . . voor de eene, en van de Diaconie van G. . . voor de andere helfte, stellende ten eynde in desen gemelt alle hare goederen ten onderpant met submissie van alle Regten en Gerigten, Renuntiatie van alle Exceptien en parate Executie, aldus sijn hier van Drie gelijkluidende opgeregt door Mij Redger

---

[1] Een der onderkwartieren van 't Westerkwartier.

opgemelt en met het aanhangen mijnes aangeboren segul en naams Verteijkeninge bevestigt in den Jaare Duisent seven Hondert en Twalf den Tienden Februarij.

(was geteekent)
. . . . . .

De originele deses was op Francijn geschreven en met een Root onder-uithangent Wassen Zegul bevestigt.

II. CONTRACT BETREFFENDE OPKOOP VAN STEMMEN VAN LANDDAGSCOMPARANTEN, HET VERDEELEN VAN AEQUIVALENTEN ENZ.

Wij ondergeschreven beloven als Lieden van Eere en op onsen gedaenen Eedt bij onse admissie als Landdaegs Comparanten, gene Penningen te sullen toucheren, van alle sodaene Ampten, het zij Politijk of Militair, als redes an het onderquartier van Oostlangewolsteradeel vacant zijn, of namaels vacant staan te worden, so an ons of onse dispositie staan te komen, bevorens dat de onkosten tot bevorderinge van onse onderlinge genoegen, Harmonie, Profijt, voorstant van de Privilegies van de Ommelanden, en van het onderquartier nootsakelijk hebben moeten werden geimpendeert, en dat de Hoogh WGebor. Heer . . . . . de summa van drie dusent guldens, so reets hier toe heeft uitgekeert, met de Renten van dien, en vijftien Hondert Gls met de renten van dien, en vijftien Hondert Gls met de renten van dien, so de Heer Rekem^r . . . . reets heeft uitgekeert vooruit, uit de Eerste Penningen van het inkomen zullen trecken. En dat wij Committeren en Authoriseren Doctor . . . . . om uit onse Name alle Landaags Comparanten van Oostlangewoldsterdeel te mogen ansoeken, Ten Eynde de selve in Conformité het 14 art. en verdere art. van het Ommelander Reglement, hare stemmen komen te confereren, an ons en tot onse dispositie, daar toe anwendende alle ordentelike middelen, gelijk ook tot ankoop van goederen, beklemminge van Landerijen, Levendige Have etc: alles wat hij tot onsen Nutte en Profijte in desen sal bevinden te behoren, daar toe employerende so vele

Penningen als daar toe nodig sal oordelen, belovende als Lieden van Eere op ons Eedt op het Reglement gedaan gedagte Doctor . . . . . op zijn woord van Eere en gedaenen Eedt als Rigter syne simpele opstel, sonder verder bewijs te zullen geloven, en alle uitgeschoten Penningen te valideren, Ten dien Eijnde, en daar toe Emploierende sodaene Penningen als an hem sullen worden behandegt en de inkomsten van het onderquartier, so van Ampten, Commissiën, Politiqe en Militaire Aequivalenten, quartalen of wat zoude mogen wesen, niets uitbesondert, so veele als daar toe soude mogen werden gerequireert alle deselve ten dien eijnde expresselijk verbindende. Belovende wijders den selven te Guaranderen en indemniseren, met magt van Substitutie en Ratihabitie in amplissima forma, even of het selve door ons Persoonlijk was geschiet.

Actum Groningen den 9 October 1734.

(onderstondt)

. . . .

Coll. Concord.
J. G. . . . .
Ommel: Clerq.

III. Aanstelling van een Ontvanger.

Instructie waarop de Hoog Welgeboren Heer . . . . . ., de Hoog Welgeb. Heer . . . . . . en de Gecommitteerde Raad . . . . . . in qlt. in confirmité haar onderling contract van dato deses de Clercq der Ommelanden J. E. G. . . . . . hebben aangesteld om alle tractamenten, aequivalenten en genegotieerde penningen ten dienste van het onderquartier Oostlangewoldsteradeel te ontfangen.

Art. 1. Den ontfanger opgemelt sal opbeuren en ontfangen, alle tractamenten en aequivalenten, aan het onderquartier vallende, alsmede alle penningen welke door de Heeren Constituanten ten gemeenen nutte sullen worden genegotieert.

Art. 2. Ten welken einde deselve gehouden sal sijn, wanneer eenige tractamenten staan te vervallen, of aequivalenten voor het

onderquartier te goede sijn, de Heeren constituanten te convoceeren om van deselve de nodige quitantien tot het ontfangen van tractamenten etc. te erlangen.

Art. 3. Uit welke inkomende tractamenten, aequivalenten etc. en genegotieerde penningen den ontfanger eerst en vooral op de respective verschijndagen precis sal moeten voldoen de renten van de Capitalen, ten dienste van het onderquartier genegotieert, en ten dien einde sorge dragen, dat t'elkens so veel penningen in cassa houd, dat de renten aanstonts kunnen worden betaalt.

Art. 4. Vervolgens sal deselve uit de onder hem berustende penningen so tijdelijks bij hem in cassa sullen komen, ten spoedigsten afbetalen alle rekeningen, processen en andere onkosten, so ten laste van het onderquartier sijn of mogten komen.

Art. 5. So nogtans dat deselve, exemt de renten van de Capitalen so ten dienste van het onderquartier sijn genegotieerd niets sal mogen uittellen als op ordonnantie door twee der constituanten ten minsten onderteekent, en onder genietinge van genoegsame quitantie. En sal deselve gehouden sijn alle jaren op den 26 Februarij van sijn ontfang en uitgave pertinente reekeninge en oplossinge te moeten doen.

Art. 6. Voor welke dienst en moeyte deselve alle jaren sal genieten een honorarium van vijfentwintig gulden.

Tot naarkominge deses verklaren wij wedersijts onse goederen te verbinden met submissie aan de parate reale executie van alle hoge en lage geregten. Actum den eersten Meert 1740.

(Volgen de handteekeningen).

IV. Aanwijzing van een Advocaat.

Wij ondergeschreven ...... [1] ter eenre en Dr. ...... en ...... ter andere sijde verklaren bij desen geconvenieert en overeengekomen te sijn op volgende conditien:

[1] Volgen de namen der zelfde contractanten als in III.

Vooreerst nemen Dr. . . . . . . en . . . . . . aan om als advocaten te bedienen in alle sodane saken welke den Hoog Welg. Heer . . . . . en cons. opgemelt in opsigte van het onderquartier sijn rakende en door hen te samen moeten worden gesouteneert het sij deselve op de naam van de Heeren mogten sijn of worden geentameert of op de naam van particuliere persoonen in of buiten het onderquartier van Oostlangewoldsteradeel waaraf aan de D[ren] opgemelt een specifique notel of na dato ten opsigte van de nieuws opkomende particuliere last sal worden ter hand gestelt.

Ten tweeden sullen deselve gehouden sijn om aan Dr. . . . . . . als advocaat van de Heeren opgemelt te lande ten opsigte van de processen te lande lopende of welke nieuws mogten worden geentameert so verre dat deselve ten laste van de Heeren opgemelt mogten komen, alle mogelijke raad en informatie te geven ten einde de processen te lande wel worden geinstrueert.

Ten derden sullen deselve aan de Heeren opgemelt alle doenelijke raad en informatie geven, ten einde de inteekeninge der Landaags Comparanten, secuur en in order werde gedaan.

Waartegens en voor welke moeyte de Hoog WelG. Heer . . . . . en cons. opgemelt aan Dr. . . . . . . en . . . . . . voor een honorarium bij het einde van dit jaar aanvangende met den 4 October 1739 en eindigende met den 4 October 1740 sullen betalen aan elk derzelver eene summa van hondert vijf en twintig gulden.

Ten tweeden sullen de Heeren opgemelt verpligt sijn om aan haar advocaten bij het afdoen van elke sake waarin deselve sullen komen te succumbeeren haar gedane verschot aanstonts te restitueeren.

Ten derden sullen de kosten van de processen waarin de Heeren opgemelt komen te triumpheeren so dat de kosten door de parthij worden betaalt komen ten profijte der advocaten bovengenoemt, sullende egter buiten dit contract verblijven de processen waarvan mogt worden gerevideert, als waarvoor so verre het revijs aangaat apart sal worden gedeclareert. En sal dese conventie met een jaar komen te cesseeren, mits een vierendeel jaars vooraf ten

wederzijden denuntiatie doende alles met submissie aan de parate executie van de Hoge Justitiekamer dezer provincie. Actum den 14 Meert 1740.

(Volgen de onderteekeningen).

De Eigenerfden en verdere Landdagscomparanten schenen bewerkt te worden door middel van comparities in de herbergen, waar koffij, wijn en sterke dranken niet werden gespaard. In een rekening van de jaren 1738/39 van een kastelein uit een der dorpen van Oosterdeel-Langewold ten laste van de Heeren, die in III en IV zijn genoemd, vind ik o. a.:

«Den 4 Nov. 1738	12 half oorden brandewijn	*f* 2—8
	9 kroes bier	1—2—4
	15 half oorden jannever	1—10
	3 man slapen	—6
	2 man coffie, een man eten	—10

Door *comparanten* en ander goede vrinden.»

Ook den 8 en 9 Dec. van dat jaar werden de *comparanten* onthaald en dronken op die 2 dagen 58 half oorden jannever, 12 dito brandewijn, 15 kroesen bier, 35 vlessen wijn en 3 Potten coffie. Ja, zij namen de «jannever» mee «in de snik» [1], als de comparitie was afgeloopen. De in IV genoemde advocaten waren bijna altijd in die herberg «met goede vrinden en *comparanten*» onder 't genieten van coffie, thee, brandewijn enz. en tabak bijeen. Ook op vrouwen werd gewerkt. Ten minste vind ik een post van 16 October 1738:

«Voor ...... (de echtgenoot van een der contractanten uit III en IV) haalt tot *Eigenarfden* vrouwen 7 vlessen wijn en 6 kroesen bier *f* 4—13.»

Zuidhorn.

---

[1] Snik = trekschuit.

TOBACK.

Nuttige bladzijden over deze stof zijn reeds geschreven in VAN DER MONDE'S *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht* I, 469 vv., als in het *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid* XII, 250 en XX, 145.

Een kleine bijdrage tot hetzelfde onderwerp, door ons in het archief der stad Culenborg gevonden, geven wij hier ten beste. Zij doet zien dat althans in het genoemde jaar de tabaksteelt over het graafschap Culenborg reeds in volle werking was.

Volge nu aanstonds het stuk, dat ontleend is aan de *Publicatien der stadt Culenborch* en te vinden in deel F ter keerzijde van bl. 20.

Drost schout, Burgem^{r}., Schepenen ende Raedt der stadt Culenborch, te voren gekomen synde, dat verscheyde borgeren, ende inwoonderen toback off tobackblaederen achter in de stadt ende graeffschap Culenborch gebouwt, ende gedroocht uut derselver stadt ende graeffschap vervoeren ende versenden, sonder alvoorens in de stadts waege behoorlyck te laeten wegen; streckende alsoo ter contrarie de goede menonge ende verpachtonge van stadts waege, sulx bij consequentie tot schade van de stadt ende borgers ende inwoonders van dien.

Ende omme daerinne tot vordeel als voor te sien: Ordonneeren alle borgeren ende inwoonderen desen aengaande, geene van de voors. toeback te vervoeren off versenden voor ende alleer sij deselve inde stadts waege hebben laeten wegen op poene, contrarie doende, van acht out schilden, die men de contraventeurs paratelyck affexecuteeren sall. Actum opten stadthuyse den 29 October 1654 . . . .

Gepubliceert door myn onderscr. deurwaerder den 29 October 1654.

(get.) ADR. ABRAHAMSSEN.

Voor trouw afschrift getuigt:

J. H. HOFMAN.

DE PARTIJSTRIJD TE UTRECHT OVER DE NADERE UNIE. 1578/9.

DOOR

Dr. P. L. MULLER.

In het negende deel der Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, heb ik een aantal stukken afgedrukt, welke betrekking hebben op den tegenstand der Utrechtsche katholieken tegen het tot stand komen der Nadere Unie. In de korte inleiding, die aan die stukken voorafgaat, heb ik reeds eenigermate de daarin vervatte feiten toegelicht, evenwel zóó kort en zóó uitsluitend met het oog op de daar afgedrukte stukken, dat ik mij reeds dadelijk voornam later, en dan liefst in dit tijdschrift, mede te deelen wat ik er verder over te zeggen heb. Daarbij komen dan natuurlijk de gebeurtenissen, welke aan die feiten voorafgingen, op den voorgrond, daar anders de zeer eigenaardige verhoudingen, welke in stad en gewest Utrecht en tusschen Utrecht en de andere gewesten bestonden, verhoudingen, daar 't hier bovenal op aankomt, niet wel begrepen kunnen worden.

Daar ik tot heden geene andere stukken of mededeelingen, op mijn onderwerp betrekkelijk, heb kunnen vinden en dus mijn verhaal en beschouwing gebouwd blijven op bovengenoemde in de Bijdragen en Mededeelingen uitgegeven stukken, in verband met hetgeen hier en daar door Van de Spiegel en Bondam er over is medegedeeld, acht ik het niet noodig bij verhaal of beschouwing telkens aanhalingen te doen of hier over den aard der bouwstoffen nader uit te wijden. Maar wel herhaal ik hier, wat ik daar in de inleiding heb gezegd, dat ik het nog niet waag over alle vraagpunten, die zich hierbij voordoen, een eindoordeel uit te spreken.

I.

Utrecht nam onder de door de Oostenrijksche vorsten beheerschte Nederlandsche gewesten eene eigenaardige plaats in. 't Was niet alleen niet door erfopvolging, maar krachtens een verdrag onder het gezag van den landsheer gekomen, maar 't was ook de eenige vroeger kerkelijke staat onder die gewesten, met al de eigenaardigheden daarvan, eene machtige geestelijkheid en eene hoofdstad, welke gewoon was zoowel met den vorst als met de geestelijke en wereldlijke aristocratie overhoop te liggen en in welker burgerij eene sterk democratische richting bleef heerschen.

Tegenover de provinciale regeering, bestaande uit eenen meest in andere gewesten zetelenden stadhouder en een als hoogste rechterlijk en tevens als regeerend lichaam optredend hof, stonden er de Staten, verdeeld in drie standen, de zoogenoemde Vijf Ecclesiën, de kanunniken der vijf kapittelkerken, die vroeger de keuze van den bisschop hadden te doen, als eerste, den adel als tweede en de stad en steden, Utrecht en de drie kleinere steden Amersfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede, als derde lid. Van de steden had echter alleen Utrecht een gezag, gelijk aan dat der andere leden, ja dikwijls een, dat tegen dat der beide andere opwoog. In de stad zelve berustte het bestuur bij schout, burgemeesters, schepenen en raden, die thans te samen éene lijn trokken tegenover de regeering, hoewel zij vroeger als vertegenwoordigers van landsheer en burgerij, tevens als die van oude geslachten en mindere burgers, dikwijls tegenover elkander hadden gestaan. Doch de oude democratische geest (democratisch altijd in den zin der vorige eeuw, niet in den hedendaagschen) welke vroeger raadsgezag en raadsrecht tegenover vorstelijk gezag en schepenrecht had gesteld, leefde nog voort in de zich als volkstribunen tegenover den magistraat stellende hoplieden en bevelhebbers der acht burgervaandels, die in bewogen tijden niet zelden aandeel in de regeering eischten en ook verkregen.

Natuurlijk, dat in zulk eene stad de hervorming aanhangers vond; met hoeveel banden Utrecht ook aan de kerk gehecht was, eerbied voor deze konden de burgers er kwalijk leeren van eene geestelijkheid, die zich zoozeer vooral met wereldsche belangen bemoeide als die der vijf Utrechtsche kerken.

In 1566 was dan ook de hervormingsbeweging zóó krachtig geworden, dat, bij de volslagen hulpeloosheid der wapenlooze regeering, staten en stadsregeering met de calvinisten een verdrag aangingen, 'tgeen Utrecht een tijd lang geheel aan de macht van dezen overleverde, maar er tooneelen van bloedstorting en plundering voorkwam.

Maar toen de kans gekeerd was en de regeering weder meesteresse was geworden, had ook de stad weder haar gewoon voorkomen van de meest kerkelijke stad van Noord-Nederland herkregen en rekenden derhalve de Utrechtsche regenten en geestelijken eerder op den dank der regeering, dat zij den storm hadden weten te ontzeilen, dan op eene behandeling, als hun te wachten stond. Doch de nieuwe landvoogd zag in 'tgeen er gebeurd was eene gereede aanleiding om stad en gewest en niet het minst de in het laatste zoo overmachtige geestelijkheid te berooven van de in zijne en zijns meesters oogen zeker exorbitante voorrechten, welke aan de invoering van een modern, gecentraliseerd bestuur, zooals zij wenschten, onoverkomelijke hinderpalen in den weg legden. En de Utrechtenaren, de geestelijkheid vooraan, waren te minder geneigd om zelfs maar eenigszins toe te stemmen in het nieuwe belastingsstelsel van den landvoogd, omdat zij tegenover den landsheer geene andere verplichtingen hadden dan die het tractaat, waarbij het gewest gesaeculariseerd was, hun oplegde. Toen inlegering en bedreigingen hun verzet niet deden ophouden, maakte Alva bij den Raad van Beroerten, dus eigenlijk bij zich zelven, het bekende beruchte proces wegens gekwetste goddelijke en menschelijke majesteit ter oorzake der overeenkomst met de calvinisten aanhangig, dat met de verbeurdverklaring aller privilegiën van

stad en gewest in 1569 eindigde. Maar toen dezen zich nog niet onderwierpen, zonder echter een enkele stap te doen, die als deloyaal kon worden gestraft, waagde hij 't niet het vonnis ten uitvoer te leggen, en zocht slechts door allerlei kwellingen, brandschattingen, heffingen en inlegeringen de voorloopig nog in stand gelaten staten en de stedelijke regeeringscolleges tot toegeven te bewegen, zonder evenwel zijn doel te bereiken. Integendeel, hij vond altijd eene vastgeslotene oppositie tegenover zich, geleid door eene door voor hem onaantastbare privilegiën veelszins gedekte geestelijkheid, om welke zich thans adel en burgerij met zeldzame eenstemmigheid schaarde, in hoevele opzichten anders ook hunne belangen uiteenliepen. En wat niet geschiedde vóór het jaar 1572, werd daarna, toen de opstand van Holland en Zeeland de regeering dwong om de bevolking der trouw gebleven gewesten te hulp te roepen, volkomen onuitvoerbaar; en met steeds sterker vertrouwen wachtten dan ook de Utrechtenaren den uitslag af.

Zoodra Requesens als landvoogd was opgetreden en langs minlijke wegen de ondersteuning der Nederlanders zocht te verkrijgen, voegden zij bij hunne verzoeken om recht klachten en eischen in menigte en gaven duidelijk te kennen, dat, hoezeer zij volhardden in hunnen trouw jegens vorst en kerk, zij toch geen vrede konden hebben met eene regeering als die hun thans de ondraaglijkste lasten oplegde, zoodat zij, in vele opzichten terecht, beweerden van den oorlog evenveel te lijden te hebben, als wanneer zij mede rebellen waren geweest. Want 't is niet te zeggen, wat het land van de soldaten leed, die, meestal onbetaald en muitziek, zich den uitersten moedwil veroorloofden, terwijl daarenboven geheele streken van het kleine land gedurig het tooneel van den strijd tusschen Spaanschen en Hollanders werden, en de koninklijke bevelhebbers en ambtenaren den burgers steeds nieuwe heffingen afeischten, welke soms als 't eenige middel werden voorgesteld om te beletten dat het land aan de soldaten geheel en al ten prooi werd gelaten.

Zeker bewijst het de weinige sympathie tusschen Hollanders en Utrechtenaren, dat de laatsten, niettegenstaande zij somtijds zelfs gewapenderhand den Spaanschen soldaten moesten weerstaan, geene de minste beweging tegen den koning begonnen en hunne oppositie geen oogenblik den wettigen bodem verliet, hoe fel hun tegenstand tegen de onophoudelijk gestelde, maar in vergelijking van vroeger zeer gematigde eischen van den landvoogd ook bleef en hoezeer ook deze herstel van grieven en verbetering van den toestand geheel en al afhankelijk maakte van het inwilligen daarvan [1]. Doch toen Requesens gestorven was en zoowel de koning als de op zijn last als voorloopige regeering optredende Raad van State in bijna alle opzichten aan de vragen der Utrechtenaren toegegeven en het vonnis van den Raad van Beroerten opgeheven hadden, was de toestand, door den langen duur, zoo goed als onhoudbaar geworden en gaf de groote muiterij den Spaansche soldaten aanleiding tot eene aansluiting van Utrecht aan Brabant, Vlaanderen en de Walen. Bij het meer dan gewone gevaar, dat de stad Utrecht bedreigde van de zijde der Spaansche bezetting van haar dwangburcht, het Vreeburg, welke elk oogenblik gemeene zaak met de muiters kon maken, behoeft dit geene verbazing te verwekken. Trouwens zelfs Hierges, de toenmalige stadhouder van het gewest, hoewel konings- en kerkschgezind als elke Barlaymont, sloot zich bij hen aan.

Zoo kwam als van zelf eene toenadering tusschen Holland en Utrecht tot stand, die weldra door de Gentsche Pacificatie en nog meer door de moordtooneelen te Antwerpen en Maastricht werd bevestigd en die volkomen werd, toen, met medewerking der Hollanders, het Vreeburg in December 1576 overweldigd en, als om elken terugkeer tot vroegeren toestand onmogelijk te maken, daarna door de burgerij, die daarbij zeer zelfstandig optrad,

---

[1] De belangrijkste stukken over den strijd tusschen Requesens en de Staten van Utrecht deel ik in het 10de deel der Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap mede.

gesloopt werd. Al meer en meer deed nu de nabuurschap en de gemeenschap van belang met Holland haren invloed gelden. Weldra was er eene partij onder de regenten, zoowel geestelijke als wereldlijke, die in overeenstemming met een deel der burgerij de erkenning van den Prins van Oranje als wettigen stadhouder voorstond, wat feitelijk gelijk stond met verwerping van het gezag des konings, en 't duurde niet lang, of die partij dreef haren wil door. Op den 9den October 1577 werd het tractaat van satisfactie geteekend, waarbij zich het Sticht en de stad Utrecht weder onder diens gezag stelden. 't Verdient opmerking, dat bij dat tractaat uitsluitend mannen op den voorgrond treden, die ijverig werkzaam in den strijd voor de privilegiën waren geweest, de kanunnik Heermale, het lid der edelen Frederik Wtenengh en de man, die van 1568 af onafgebroken voor de privilegiën op de bres had gestaan, Floris Thin, de advocaat der Staten, die daardoor in Utrecht een invloed had verworven, die bijna gelijk stond met dien van Buys in Holland. Maar nog meer, dat, in stede van een lid van den magistraat, als vertegenwoordiger der Utrechtsche burgerij, de burgerhopman Johan van Leemput het tractaat onderteekende en dat de goedkeuring en medewerking der burgerhoplieden daarin uitdrukkelijk wordt vermeld. De Utrechtsche democratie begon zich te doen gelden.

Dat overigens in dit verdrag alle rechten der katholieke kerk werden gewaarborgd, en niets dan gewetensvrijheid aan onroomschen werd gelaten, behoeft geen verwondering te wekken. Immers ook onder de Utrechtsche burgerij vertoonde zich vooralsnog geene ketterij, en onder de burgerhoplieden, die daarenboven toen nog gedeeltelijk uit de leden van den magistraat werden gekozen, waren zelfs later nog tal van goede katholieken. Zelfs Leemput, hoe cordaat hij, evenals zijne veel meer bekende echtgenoote, ook tegen de Spanjaarden was opgetreden, behoeft daarom op dat oogenblik nog geenszins vijandig tegen de kerk gestemd te zijn geweest. Al waren er misschien reeds in die dagen velen, die verder wilden

gaan, den weg op, dien Holland en Zeeland sinds lang hadden ingeslagen, de massa der Utrechtenaren was zeker nog eenstemmig; slechts zeer enkelen en dan meest zeer hooggeplaatsten, edelen als heer Jan van Monfoort, geestelijken als de president van het college der Vijf Ecclesiën en diensvolgens ook van de Staten-vergadering, de domdeken Johan van Bruhesen, een geestverwant en vriend van Viglius en Hopper en diens opvolger, den proost Fonck, en dergelijken, onthielden zich voortaan van deelneming aan de staatszaken. Toch was van nu af aan de toestand binnen Utrecht een geheel andere geworden en brak de geest des tijds, die tot nog toe daar als gebannen scheen, zich door alle wettelijk beletselen baan.

IJver voor de katholieke kerk, in den zin als de Spanjaarden bezaten, was zeker in de Nederlanden en niet het minst in Utrecht zeldzaam. Ook de kapittelgeestelijkheid, hoewel voor 't meerendeel van onverdachte rechtzinnigheid, was allesbehalve onverdraagzaam. Daartoe was zij veel te veel verbonden aan wereldsche belangen; voor de meesten hunner was zeker het kanunnikschap bovenal eene gemakkelijke, tot een betrekkelijk ruim leven in staat stellende en invloedrijke betrekking; de vele belangen hunner overal in het land bezittingen hebbende kerken, het daaraan verbonden aanzienlijk aandeel in het bestuur van het gewest namen hen veel meer in beslag dan de priesterlijke functiën, welke aan hun ambt verbonden waren. Voor een goed deel mannen van aanzienlijke, veelal Utrechtsche familiën, levende in 't midden hunner verwanten en standgenooten, dikwijls op eene wijze, welke geenszins kanoniek mocht heeten en die aan velen, die het priesterschap ernstig opnamen, een doorn in 't oog moest wezen, waren zij zeker wel aan de kerk gehecht, maar op voorwaarde, dat zij van de kerk voordeel trokken, dat hun eigen belang en dat der kerk niet met elkander in strijd was. Er waren evenmin martelaren voor de katholieke als voor de protestantsche zaak onder; geen hunner wilde zijne praebende opofferen; zoolang zij katholiek

moesten blijven om die te kunnen behouden, deden dat diegenen onder hen, die later protestant werden, en op weinige uitzonderingen na getroostten zich evenzeer later diegenen, die den ouden godsdienst getrouw bleven, liever allerlei vernederingen en al den smaad, der kerk aangedaan, dan dat zij, met opoffering hunner praebenden, onder katholieken gingen leven. Van zulke mannen, bovenal conservatief, omdat elke verandering hun geldelijk of politiek belang raakte, en eerst bereid om kleur te bekennen, als dat belang het scheen toe te laten en mede te brengen, was geen ijveren voor 't geloof te verwachten. Maar wel tegenstand tegen alles wat inbreuk maakte op de rechten hunner kerk, die zij ook hunne rechten achtten. Vandaar dan ook, dat zij, of althans eene meerderheid onder hen, weldra tegen die gevolgen der nieuwe orde van zaken zochten op te komen, welke na de satisfactie zich plotseling begonnen te vertoonen.

Want terwijl tot zoolang de geheele bevolking uiterlijk katholiek was gebleven, waren nu niet alleen de talrijke ballingen teruggekeerd, die na 1566 om het geloof waren uitgeweken, maar werd ook de kerk verlaten door zeer velen, die dat eerst waagden, wanneer er geen gevaar meer in stak, of wanneer anderen hen voorgingen. Zulken waren er niet alleen onder de Utrechtsche regenten en burgers, maar zeker ook onder de geestelijken, zoowel onder de kanunniken als onder de wereldlijke priesters.

Een der laatsten, de bekende pastoor der Utrechtsche Sint Jacobskerk, Huibert Duifhuis, werd de voorganger en het middelpunt van dezen en ging, zonder de kerk te verlaten of zijn ambt neer te leggen, den weg op, dien zoovele ernstige, maar gematigd denkende katholieken in de 16de eeuw aflegden en die hen evenver van Rome verwijderde als besliste toetreding tot een der protestantsche godsdiensten. Langzamerhand werden door hem alle katholieke plechtigheden en alle bijzonder katholieke verplichtingen van zijn ambt nagelaten, tot hij, in den zomer van 1578, den magistraat kennis gaf, dat hij voortaan op de wijze der gerefor-

meerden godsdienstoefening wenschte te houden. Zijne parochianen en zeker vele andere, meestal deftige burgers bleven hem daarbij trouw, vulden steeds zijne kerk en vormden weldra de gemeente van Sint Jacob, eene vereeniging van onroomschen, die niet tot eene der protestantsche kerken behoorde. Zonder dat de satisfactie geschonden was, die uitdrukkelijk tot prediken van vreemde predikanten en handelingen, die de kerk aantastten, verbood, was dus een goed deel der Utrechtsche burgerij, en daaronder zeker een aantal leden der regeering, uit de kerk getreden. De stadsregeering, die ongetwijfeld bevreesd was voor veranderingen in de religie, welke eene herhaling der tooneelen van wanorde, zooals in het zuiden en ook in Holland herhaaldelijk plaats hadden, tengevolge moesten hebben, achtte 't dan ook in 't belang der stad, dat men Duifhuis zijn gang zou laten gaan en achtte 't ook zeker wenschelijk, dat dit geschiedde met toestemming van alle geestelijke autoriteiten. Zij stelde de zaak aan de vijf kapittelen voor, die er strikt genomen niet in behoefden gemengd te worden, omdat niet zij, maar haar hoofd, de aartsbisschop van Utrecht, gezag over Duifhuis bezaten; waarschijnlijk meende zij den laatsten zulk een vraag bezwaarlijk te kunnen stellen, en verwachtte zij van eene geestelijkheid als de Utrechtsche een toestemmend antwoord. Maar 't zij dat de enkele ijverige katholieken op dat oogenblik in de Vijf Ecclesiën, de vergadering der gezamentlijke vijf kapittels, den boventoon voerden, 't zij dat de conservatieven onder hen in toestemming het begin van eene reeks concessiën zagen, die de kerk en daarmede hun eigen positie zou vernietigen, het antwoord was een beroep op de plichten der overheid tegenover de kerk, op de waarborging der rechten der kerk in de satisfactie, en de eisch, dat de zaak van Duifhuis voor den aartsbisschop zou worden gebracht, terwijl de magistraat verzocht werd geene nieuwigheden toe te laten. Van slechts één kapittel, dat van Sint Jan, weten wij, dat er het besluit viel, geen kennis van de zaak te nemen, evenwel met slechts vier tegen één stem, die van den kanunnik

Johan van Renesse, dien wij later als een der ijverigste katholieken leeren kennen. Wanneer men bedenkt, dat de deken Adriaan van Zuylen de man was geweest, waar in het vorige jaar de Prins, bij zijn gedenkwaardig bezoek, met zijne echtgenoote, de gewezen, haren geloften ontrouw en gereformeerd geworden abdis, gehuisvest was geweest, een geestelijke dus van zeer weinig kanonieke scrupules, gelijk ook zijn later leven aantoonde, dan klinkt het niet vreemd, dat deze in eene zeer slecht bezochte vergadering zoo iets doorzette. 't Zelfde had waarschijnlijk in het Domkapittel plaats gehad. In de vergadering der Vijf Ecclesiën echter werd, niettegenstaande twee protesten, het bovengemelde besluit genomen, en de stadsregeering schikte zich en gaf Duifhuis, die zelf liefst alle wanorde vermijden wilde, vergunning om, met behoud van zijn ambt, de stad te verlaten. Maar nu begon 't eerst recht onrustig te worden. De toeloop, dien Duifhuis had gehad, had velen er van afgehouden de steeds meer openlijk in de stad komende gereformeerde predikers te gaan hooren, die eerst, tot aan de satisfactie, in huizen en daarop onder grooten toeloop in schuren, in 't geheim, zoo 't heette, omdat het tegen de satisfactie was, godsdienstoefeningen hielden. Nu de Sint Jacobs-gemeente zonder hoofd was, hadden dezen het veld vrij; de gereformeerden werden op eens talrijker, hunne predikatiën openlijker. De stadsregeering achtte 't wenschelijk om gebruik te maken van den door de Staten-Generaal goedgekeurden religievrede, welke meer dan iets anders het werk van den Prins was, en om dus, als honderd huisgezinnen van de nieuwe religie om openlijke godsdienstoefening vroegen, die toe te staan en dezen eene kerk te geven. Maar de geestelijkheid beriep zich op de Pacificatie en de Unie van Brussel en wees de aanneming van een voorstel in dien geest af, zoodat voorloopig uitsluitend de katholieke eeredienst openlijk plaats had.

Op die wijze kwam er weldra een einde aan de goede verstandhouding, die jaren achtereen geestelijkheid en burgerij had doen samenwerken, en ontstond er een vijandige geest in de laatste,

die weldra voor velen gehechtheid aan het katholieke geloof en handhaving der nog in de satisfactie met algemeen goedvinden gewaarborgde rechten der kerk gelijk deden schijnen aan streven naar terugkeer onder Spaansch gezag en hun conservatieven voor reactionairen deed aanzien. En ondertusschen breidden de gereformeerden zich uit en namen in Augustus de verlaten kerk der Minoriten in bezit, die, als overal bijna waar de reformatie doordrong, als de meest gehate orde, de stad reeds hadden moeten verlaten. Noch stonden daar als in Sint Jacob beelden en altaren, toen Dathenus zelf er al kwam prediken, en de calvinistische beweging werd zóó sterk, dat, hoewel er nog geen vaste predikant optrad, er door een anderen calvinistischen leider, Wernerus Helmichius, dien men als geboren Utrechtenaar nog moeielijker dan anderen kon weeren, eene gemeente met consistorie georganiseerd werd, die zich voorloopig aansloot aan de Hollandsche gereformeerde kerk, maar weldra de kern werd van eene Utrechtsche kerk met eigen classes en provinciale synode. Waarschijnlijk was dit den magistraat niet naar den zin, althans in denzelfden tijd (tegen Augustus) dat de kapittels den religievrede verwierpen en de gereformeerden de Minderbroederskerk in bezit namen, verzochten zij Duifhuis om terug te komen, naar 't mij voorkomt, met het doel, om in hem en zijne gemeente een tegenwicht te hebben tegen de calvinisten. Want hoewel Duifhuis nu veel meer dan te voren zijne kerk en zijne dienstoefening ontdeed van alles wat naar het katholicisme smaakte en hij in de leer veelszins met de gereformeerden overeenstemde, hij onthield zich er van een consistorie en kerkelijke ambten in te stellen, beweerende, dat die onder eene christelijke overheid niet noodig waren, zelfs de armenzorg aan de burgerlijke armmeesters overlatende, en bleef volstandig weigeren zijne gemeente met de gereformeerde ineen te laten smelten. Zeker handelde hij op die wijze geheel in den geest van den Prins en van de libertijnsche regenten, die juist de macht der van de regeering onafhankelijke kerkelijke organisatie der cal-

vinisten vreesden en daarom, de leer vrijlatende, op hunne kerkorde invloed wilden oefenen, opdat niet de kerk den staat zou onder het juk brengen. Zeker zal hunne ingenomenheid met hem daaraan vooral zijnen oorsprong te danken hebben gehad. Zoo stonden de zaken te Utrecht, toen daar in October van 1578 de afgevaardigden van eenige noordelijke gewesten bijeenkwamen, om over de sinds eenigen tijd bij deze aanhangige voorstellen omtrent eene nadere unie dier gewesten te beraadslagen.

II.

'tBehoeft hier wel niet in herinnering te worden gebracht, hoe de van den Prins en zijne aanhangers uitgaande beweging, om de gewesten van het Noorden nader te verbinden met Holland en Zeeland, al heel spoedig een eenigermate anti-katholiek en daardoor met 's Prinsen bedoelingen strijdig karakter kreeg. Voor een deel lag dit ongetwijfeld aan het onstuimig ijveren van graaf Johan van Nassau en de zijnen, die in dienzelfden tijd de openlijke prediking der gereformeerden op alle, zelfs gewelddadige wijze bevorderden, en daardoor bij de katholieken het vermoeden moesten doen ontstaan, dat met de verbinding met het gereformeerde Holland en Zeeland eigenlijk de vernietiging van den katholieken godsdienst werd beoogd, maar zeker ook niet minder aan den haat en de ijverzucht der landprovinciën tegen Holland, drijfveeren, die, zelfs in later tijd nog machtig, in die dagen, geene halve eeuw nadat zij, gedeeltelijk met behulp van Holland, gedwongen waren geweest zich onder den Oostenrijkschen landsheer te voegen, bij allerlei gelegenheden voor den dag kwamen. Nergens was er dan ook eene meerderheid voor de unie, maar de soms zeer kleine minderheid harer voorstanders had dit boven hare tegenpartij vooruit, dat zij wist wat zij wilde, terwijl deze slechts een negatief, passief-conservatief karakter had en daarom op den duur den strijd niet kon volhouden.

't Hardst moesten de partijen in Utrecht met elkander in botsing komen; de geestelijkheid, die zich nu voor de katholieke belangen had in de bres gesteld, was grootendeels hevig tegen de unie; alleen in het Domkapittel wenschte de meerderheid samen te gaan met de twee andere leden der Staten; de adel schijnt lang niet eenstemmig te zijn geweest; de stadsregeering was er beslist voor; ook de burgerij was verdeeld, maar liet zich vooralsnog niet gelden. Wanneer het volk echter zijn gewicht in de schaal wierp, zouden natuurlijk de onroomschen, versterkt door die velen, die het gevaar van de zijde van Spanje het grootst achtten, hunnen wil doorzetten tegenover de katholieken, die eenvoudig geene verandering wilden en evenmin het gezag van den landsheer hersteld verlangden als zij eene nadere vereeniging met de ketters begeerden en daarom, niet wetende te kiezen, werkeloos bleven.

Wij weten zeer weinig van 't geen er in die dagen binnen Utrecht omging; alleen enkele kapittelnotulen verspreiden, met de mededeelingen van Bor omtrent den voortgang van Sint Jacobsgemeente en gereformeerden, eenig licht over den toestand, en dan nog maar alleen over dien in het tijdsverloop tusschen de vergadering van October en die, welke daarop den 23sten November bijeenkwam en bezocht werd door gedeputeerden van Holland, Zeeland en Friesland en door de Staten van Utrecht in corpore. Het laatste had men maar ter nauwernood verkregen. Nog veertien dagen te voren had de vergadering der Vijf Ecclesiën, besloten, dat geene nadere unie noodig was (10 November) en eerst den 30sten kon deze er toe gebracht worden in te stemmen met de twee andere statenleden, die reeds begonnen waren zonder haar alleen voort te gaan en over de unie te handelen, en alleen op voorwaarde, dat ook Gelderland en Zutphen, Lingen en Overijssel, welks afgevaardigden alleen wegens het beleg van Deventer wegbleven, mede in de unie zouden treden. In die dagen had graaf Johan, door, in stede van harde woorden en geweldenarijen tegen kerken, meer doeltreffende onderhandelingen en besprekingen te

kiezen, in Gelderland de eerst zeer felle oppositie aanmerkelijk doen bedaren, terwijl ook de aandrang van den Prins zich weder deed gevoelen, die althans op de gematigde katholieken van invloed moest zijn. Over 't geheel blijkt uit alles, ook uit de veranderingen, in deze vergadering der provinciën in het ontwerp der unie gebracht, en uit het niet mede teekenen der Gentsche afgevaardigden, dat er naar gestreefd werd om alle beletselen van katholieke zijde weg te nemen. Waarschijnlijk bracht dit er de hoofden der besliste tegenstanders der unie toe om de handen meer dan te voren in een te slaan, nu den 6den December het ontwerp voorloopig door de afgevaardigden der aanwezige gewesten was geteekend, op welbehagen hunner committenten en met afspraak om den 10den Januari opnieuw bijeen te komen ter voltooiing van het werk. De zaak was dus haar laatste tijdperk ingetreden en al bleven ook enkele deelen des lands, als de stad Groningen, volharden in hun tegenstand, bij andere zag men dien al verflauwen.

'tKomt mij dan ook volstrekt onwaarschijnlijk voor, dat er in die dagen van katholieke zijde iets werd beraamd, wat de rust in gevaar kon brengen. Wel waren ook daar heethoofden, die groote woorden in den mond namen en soms, vooral in den avond, na een goeden dronk, waar geestelijken en wereldlijken te Utrecht in die dagen blijken lang niet afkeerig van te zijn geweest, allerlei bedreigingen uitstieten, en staken ook anderen soms de hoofden bijeen en gaven hunne afkeuring over de unie te kennen, maar verder kwam 't niet. Maar twee der hevigste tegenstanders, de scholaster van Oud-Munster Jacob Cuynretorff en de kanunnik van Sint Jan Johan van Rennesse, bereidden een meer wettig en, naar zij hoopten, krachtig middel voor: op meer of min formeelen last hunner kapittels (de berichten zijn daaromtrent niet geheel gelijkluidend) werd door hen een stuk opgesteld, waarin de redenen ontvouwd werden, waarom vooralsnog de unie, in 't bijzonder voor land en stad Utrecht, niet raadzaam mocht wezen. Dit stuk, door mij in de eerste plaats onder de boven besproken stukken in

de Bijdragen en Mededeelingen uitgegeven, was, volgens Cuynretorff's eigen verklaring voor het gerecht van Utrecht, door Renesse geconcipiëerd, maar door hem, of, zooals hij het uitdrukte, ten zijnen huize, vermeerderd en verminderd, maar voor- of tegenstanders beschouwden eigenlijk hem alleen als den steller. Waarom, waag ik niet met zekerheid te beslissen. Waarschijnlijk heeft het concept van Renesse niet veel te beduiden gehad en heeft het geschrift eerst door Cuinretorff eenige beteekenis gekregen. Waarschijnlijk was ook deze een geheel ander persoon; hij was de oudste en naar 't schijnt invloedrijkste der kanunniken van Oud-Munster, een man van niet geringe bekwaamheden en groote energie, veel gemoeid in alle staatkundige en administratieve zaken, die zijn kapittel, zijn stand en het gewest raakten, en aan wien niet zelden gewichtige zendingen, o. a. aan den Prins, waren toevertrouwd geweest. Dit blijkt zoowel uit het geschrift, dat als het zijne wordt beschouwd, als uit zijne houding tegenover de stadsregeering bij hetgeen hem ten gevolge van dat geschrift overkwam. Evenzeer duidt de behandeling, die hij bij uitzondering dien ten gevolge ondervond, duidelijk aan, dat zijne tegenstanders in hem het hoofd hunner tegenpartij meenden te treffen. 't Klinkt ons daarom des te vreemder, wanneer wij bij een zoo hooggeplaatst en invloedrijk geestelijke van eenen zoon hooren gewagen, op eene wijze, die getuigt, dat men daar geene bijzondere ergernis in vond. 't Geeft geen hoogen dunk van de moraliteit der Utrechtsche geestelijkheid. Mogelijk is 't echter ook, dat ik Cuynretorff overschat, dat Renesse door zijne zeer invloedrijke familie beschermd is geworden en men daarom alleen Cuynretorff zoo hard aantastte.

Het geschrift, dat op die wijze tot stand kwam, draagt kenteekenen van eenigermate gehaast opgesteld te zijn. In den beginne worden in de artikelen, waarin het verdeeld is, de artikelen der unie, zooals die op 6 December was opgesteld, op den voet gevolgd en tegen elke bepaling der unie tegenwerpingen gemaakt, terwijl later meer in den breede tegen de strekking van enkele artikelen

en tevens tegen het geheele beginsel wordt opgekomen, en ten besluite de eisch wordt gesteld, dat men de vraag, of Utrecht in de unie zal treden, zal onderwerpen aan den Aartshertog, den Prins en de Staten-Generaal en tot zoolang de beslissing zal opschorten. Die vorm der eerste artikelen heeft waarschijnlijk den naam van Contra-Unie, dien het in de wandeling droeg, in 't leven geroepen, die allicht hen, die het niet gelezen hebben, in den waan zou kunnen brengen, dat het een ontwerp eener nieuwe vereeniging, tegenover de Nadere Unie, inhield. Over den inhoud kan ik hier, geloof ik, zeer kort zijn; wie daarmede nader wil kennis maken, kan de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap naslaan.

In den aanhef wordt gezegd dat geene unie als de op 6 December ontworpene kan gesloten worden, omdat de vredehandel is aangevangen en de Aartshertog daarom aan de Staten van Utrecht verzocht heeft met « nieuwigheden » te wachten.

Daarop, dat Utrecht niet in de unie kan treden, als eenige der landen, die men er in opgenomen wenschte, er uit bleven of weder uittraden.

Ten derde, dat deze unie met de Pacificatie en de unie der 15 provinciën (de zoogenaamde Generale Unie, de Unie van Brussel) strijdt, welke Pacificatie en unie te onderhouden ieders plicht is, zoodat men zonder last van den Aartshertog en de Staten-Generaal er niet in kan treden, maar (4) dat, als eene nieuwe unie noodig is, de algemeene unie kan herzien worden, wat, wegens 't grooter aantal der gewesten, meer waarborgen oplevert voor het algemeen belang.

Ten vijfde, dat deze unie de bij de Pacificatie en de satisfactie van Utrecht gewaarborgde rechten bedreigt en zelfs schendt, terwijl (6) in alle geval, zelfs al keuren de Staten-Generaal haar goed, eerst al de notabele inwoners er over gehoord moeten worden, opdat niemand den ander er iets over verwijten kunne.

Dan komen bezwaren van anderen. m · materieelen aard.

Utrecht zal (art. 7), als Gelderland en Overijssel niet in de unie treden of blijven, (wat in December alle kans had) grens worden en garnizoen moeten innemen, en de wond, door het garnizoen aan Utrecht geslagen, is zóó versch, dat men er niet over behoeft te spreken. Daarenboven zoekt Holland (8), wat duidelijk blijkt uit al wat in 't laatst gebeurd is, Utrecht tot haar « voorschans » te maken en Utrecht gelijke lasten, als 't zelf draagt, op te leggen, terwijl (9) garnizoenen altijd veel meer last dan voordeel opleveren en hetgeen er door 't aanwezig zijn daarvan meer verteerd wordt zal opgewogen worden door het verlies, dat het vertrek van vele notabelen, die dan de stad zullen ruimen, zal opleveren.

In het tiende artikel wordt eene akelige schilderij opgehangen van de lasten, die Utrecht al te dragen had en nu nog door het instellen der gemeene middelen veel zwaarder, ja ondraaglijk zouden worden, zoodat (11) vrede bovenal noodig zou wezen, terwijl toch deze bij de unie geheel afhankelijk werd gesteld van Holland en Zeeland, welke provinciën (12 en 13), zoodra Gelderland, Overijssel of andere gewesten uit de unie bleven, Utrecht altijd zouden overstemmen, wat tot nieuwe verdrukking en tweedracht moest leiden. Dan zou (14) Utrecht, ten gevolge der bekende formule der Nadere Unie « ten eeuwige dage » nimmer weder de oude vrijheid, die toch nog pas door Pacificatie, Generale Unie en Satisfactie was gewaarborgd, kunnen herkrijgen. In 't 15de artikel wordt de redeneering tegengesproken, als zouden de bijeenkomsten der gedeputeerden der provinciën veel voordeel aan de burgers brengen, terwijl dan op eens in 't 16de wordt gewezen op de onzekerheid eener unie, waarvan bepaald was, dat zij mocht worden veranderd, (zoo pas was juist over de onverbreeklijkheid der unie geklaagd!) en eindelijk in 't 17de de religiequaestie te berde gebracht wordt. Zonder godsdienst, zegt het stuk, geen goed fondement van eenig verbond; bij verschil in godsdienst voortdurend gevaar voor tweedracht. Voor alles, wordt beweerd, moeten Holland en Zeeland in het eigen gebied de vrijheid van

religie toelaten, die zij in dat der anderen provinciën begeeren. De bepalingen van art. 14 en 15 der Unie omtrent de kloosters leiden in 't 18de tot de opmerking, dat deze de kloosters zouden ruïneeren, die zooveel dienst bewijzen als « gasthuysen van den ingeseten, edel ende onedel, die met veel kynderen beladen zijn».

Daarop wordt nog eens herhaald, wat al vroeger was gezegd, dat alleen met goedvinden van den Aartshertog en de Staten-Generaal eene nieuwe unie mag worden aangegaan en dan nog alleen eene zulke, die niet met de Generale Unie in strijd is en zich onder het gezag stelt van den Aartshertog of een ander vorst uit het huis Oostenrijk, en dat daarenboven eerst alle bezwaren der afzonderlijke provinciën moeten worden weggenomen, en wel vooral daarom, omdat men niet kan aannemen, dat Holland en Zeeland, die de door hun eigen ingezetenen bedongen satisfactiën niet houden, beter woord zullen houden jegens andere gewesten. Ten slotte volgt dan nog, onder protest, dat de tegenstanders der unie daarom niet minder goede patriotten zijn, de reeds vermelde eisch om de zaak voor den Aartshertog en de Staten-Generaal te brengen.

Het geschrift van Cuynretorff is dus, misschien wel omdat het niet uit ééne enkele pen gevloeid was, even weinig samenhangend als het ontwerp der unie zelf, maar 't was met dat al toch eene duidelijke opsomming der bezwaren der katholieken en in 't bijzonder der Utrechtsche; vrees en haat ten opzichte van Holland en angst voor elken eenigszins beslissenden stap, die aan den bestaanden, eigenlijk onhoudbaren en onmogelijken toestand een einde zou maken, spreken haast uit elk artikel. Iets wezenlijks doet het nergens aan de hand; behoud der privilegiën, waarborging der Pacificatie, der tot niets bindende Generale Unie en der elken dag overtredene satisfactie, behoud van het illusoire gezag van Aartshertog en Staten-Generaal, dat is schering en inslag. Het stuk spiegelt trouw de denkbeelden der conservatieven weder; het is eigenlijk zuiver negatief; het geeft geene oplossing aan, kant zich alleen tegen die, welke men hoopte te vinden in de Nadere Unie.

Eigenlijk belangstelling wekt het alleen, wanneer men nagaat met welk doel het geschreven was. In de eerste plaats zeker om de kapittelen, die om des vredes wille in de unie toestemden, tot andere gedachten te brengen. Na den 6den December toch was, daar nu eene eindbeslissing moest vallen, de unie in de eerste plaats het onderwerp der beraadslaging in de afzonderlijke kapittels. Reeds den 12den viel in het Domkapittel een besluit, dat kenlijk uitgelokt was door den steeds bemiddelenden en algemeen geachten voorzitter van dat college en diensvolgens ook der Vijf Ecclesien en van het geheele Staten-college, den vicedeken Ausonius van Galama, proost van Noordhuizen, eenen man van hooge jaren en zeer gematigde denkwijze, die al met Van Zuylen het December-ontwerp had geteekend, opdat niet, zooals Bondam terecht heeft opgemerkt, de eerste stand van Utrecht daarbij zou ontbreken. Want dit besluit hield in, dat de geestelijkheid met de stadsregeering en de burgerij, dat wil zeggen de gildedekens en de bevelhebbers der burgervaandels, in overleg zou treden over de unie. Hetzelfde werd in dat van Sint Jan een week later doorgezet, zeker door Van Zuylen. Maar in de drie andere bleef de meerderheid getrouw aan het sedert Juli aangenomen standpunt van niet te willen toegeven op eenig punt, dat den godsdienst en de privilegiën der geestelijkheid in gevaar kon brengen. Waarschijnlijk was dit teweeg gebracht door den invloed van Cuynretorff in Oud-Munster, van Johan Bogaert [1] in Sint Pieter en van den deken van der Burgh, die trouwens hier de groote conservatieve, om niet te zeggen reactionaire, meerderheid op zijne hand had, in Sint Maria. Het gevolg was, dat in de op den 20sten gehouden vergadering der Vijf Ecclesiën de aanneming der unie werd afhankelijk gesteld van het toen nog lang niet zekere toetreden van Gelderland en Overijssel en de goedkeuring van den

[1] Waarom Bondam dezen in zijne Oratio saecularis tot de voorstanders der unie rekent, begrijp ik niet. Dat hij den deken van Oud-Munster, Willem Taets van Ameronghen er (m. i. verkeerd) onder telt, laat zich uit zijne opvatting verklaren.

Aartshertog, den Prins en de Staten-Generaal, een voorwaarde, waardoor voorloopig elke beslissing van de baan werd geschoven. Daar 't zoo goed als zeker was, dat de stadsregeering met dat besluit geen vrede zou hebben, volgden nu natuurlijk allerlei beraadslagingen van de invloedrijkste kanunniken der katholieke partij, zoowel onderling als ook met andere katholieken. Van sommige daarvan is in de door mij uitgegeven verhooren sprake, en in eene schijnt het plan te zijn opgevat om eene memorie tegen de unie uit te geven. Evenwel heeft Cuynretorff zich op geen bepaalden last beroepen, en ook zijn kapittel pleegt zich daaromtrent in eenigermate vage bewoordingen uit te laten. Maar er werden nog andere plannen gesmeed, vooral in de bijeenkomsten van weinigen. Daar ontstond ook het gerucht, dat de stadsregeering zijnen wil zou doorzetten door het in de stad brengen van Hollandsch krijgsvolk, een gerucht, dat bovenmate hatelijk was, zoodat de katholieken geenszins den naam wilden hebben van het te willen verspreiden. 't Heet dan ook, dat daaraan het overleg te danken was, dat enkele kanunniken, als deputatie eener in Oud-Munster bijeengekomen vergadering, kort daarop pleegden met de op Nederlandsche wijs in een herberg gehouden vergadering der hoofden der burgervaandels, want die deputatie strekte volgens Cuynretorff alleen om het beweren, als zouden de geestelijken dit voornemen den magistraat nageven, tegen te spreken.

Die vergadering der burgerhoplieden kwam voort uit een besluit der stadsregeering, om het ontwerp der unie aan dezen, die men ze later wilden doen bezweeren, bekend te maken. Dit was in de eerste plaats overeenkomstig met het ontwerp zelf en verder was iets dergelijks ook met de satisfactie gebeurd, waarbij de burgerhoplieden, zooals wij boven al herinnerden, zelfs met voorbijgaan der stadsregeering, als vertegenwoordigers der burgerij optraden. Over 't geheel blijken de toenmalige regenten van Utrecht, hoewel over 't geheel behoorende tot de gedeeltelijk tot Holland neigende aristocratie, zoozeer overtuigd te zijn geweest van de noodzakelijkheid om naar

den zin der burgerij te regeeren, dat hun bijzonder forsch optreden tegen de katholieken zeker grootendeels daaraan is toe te schrijven. Dit mengen van de burgerhoplieden en hunne onderbevelhebbers in de quaestie leidde er van zelf toe, dat een aantal onder hen de zaak weder met hunne manschappen bespraken en er bij dezen als 't ware een debat over uitlokten, wat natuurlijk nog meer onrust verwekte. Bij de weinige ingenomenheid van vele burgers met de unie en de daaruit zoo goed als onvermijdelijk voortspruitende nadere vereeniging met Holland, bij het ijveren der voorstanders, bij de onrust, die de predikatiën der verschillende gezindheden verwekten, bij de vrees der katholieken, dat men hen evenmin met rust zou laten als in Holland en Zeeland in de meeste plaatsen, die met satisfactie waren overgegeven, was geschied, bij hunne eigen verwarde plannen en hun kwalijk verholen begeerte, om desnoods geweld te plegen tegen de godsdienstoefening der gereformeerden in de wederrechtelijk in bezit genomen Minderbroederkerk, lag 't voor de hand, dat dergelijke debatten de tweedracht nog meer deden uitkomen. En bij de vrees voor uitspattingen der soldaten, bij den last, dien men al ondervond van de strooperijen van het Staatsche krijgsvolk op de Veluwe en van de onbetaalde bezettingen van sommige plaatsen aan de grenzen, uitspattingen die zoo erg waren, dat de stadsregeering met de Staten in overleg trad over 't werven van eigen krijgsvolk om dit tegen te gaan, was dat zooeven gemeld gerucht, dat de voorstanders der unie Hollandsche soldaten in de stad wilden brengen, natuurlijk het meest besprokene. Sommige katholieken vroegen, of men zich niet aaneen zou sluiten en onder leiding van een machtig edelman als de heer van Montfoort, die nu buiten alles werd gehouden, den tegenstand niet moest trachten te organiseeren. Liet men de regeering geworden, dan werd voor goed de mogelijkheid afgesneden om de toch waarlijk wel overdenking waardige voorwaarden van den nieuwen landvoogd en de bemiddeling van den Keizer in aanmerking te nemen.

Zoo verliepen nog een paar dagen, totdat op Zondag 28 December door Cuynretorff de advocaat van zijn kapittel, Mr. Hendrik van Medemblick met Renesse en den notaris Splinter van Hamersfeld ten eten werd genoodigd, waarbij zich, na afloop van den maaltijd, nog de notaris Mr. Joannes Wiel en de burgervaandrig Jan Corneliszoon van Helmont voegden. Samen togen zij met den klerk van Medemblick aan het maken van kopieën van Cuynretorffs geschrift, waarvan weldra een aantal exemplaren gereed lagen, die daarop door de aanwezigen werden medegenomen, om ze onder de burgerij in omloop te brengen. Natuurlijk werd bij deze samenkomst druk gesproken over de tijdsomstandigheden, natuurlijk ook over het al vermelde gerucht en over de wijze, waarop men de burgerij tot verzet tegen de unie kon brengen. Toen nu Cuynretorffs zoon kwam vertellen, dat drie der ijverigste unionisten, de burgerhopman Ryck van Bochoven, zijn vaandrig Johan Buth en de domheer Willem Cleeff, samen uit de stad gereisd waren, en Helmont vertelde, dat Bochoven, die zijn neef was, zijn paard had te leen gevraagd, heette het natuurlijk, dat dat was om soldaten te halen, en toen de een dit en de ander dat daarover op straat of in den herberg zeide gehoord te hebben, ging Helmont ('t was intusschen ongeveer twee uur geworden) naar het huis van Bochoven om berichten in te winnen.

Met diens vrouw had hij daar een gesprek, waarin hij onhandig genoeg was om te vertellen, hoe het gerucht liep, dat haar man soldaten was gaan halen. Bij de gevoeligheid der Utrechtenaren op 't punt van garnizoen, was 't begrijpelijk, dat juffrouw Bochoven verstoord werd, dat men haar man zulk een boos opzet toedichtte, en zich niet neerlegde bij Helmonts verzekering, dat hij 't ook niet geloofde, dat hij 't op straat had hooren vertellen van menschen, die hij niet kende, en dergelijke praatjes. Den volgenden dag bracht zij de zaak aan bij het gerecht, waar toen de schepenen Leemput, Jaersvelt, Nijhoff en Foeyt zitting hadden, allen voorstanders der unie en van de nieuwe religie. Zoo

kwam de zaak, eer eigenlijk iets door de hoofden der katholieken voor vast was beraamd of begonnen, ter oore van hunne tegenpartij. En deze maakte daar zulk een gebruik van, dat zij niet alleen allen tegenstand onmogelijk maakte, maar zelfs voor goed de katholieken onder het juk bracht.

III.

De mannen, die in die dagen te Utrecht het beleid der zaken in handen hadden, de hoofdschout Nicolaas van Zuylen van Drakenborch, de burgemeesters Aert Dirksz. van Leyden en Lubbert van Cleeff, en een aantal onder de schepenen en raden der stad behoorden meest tot de Sint Jacobs-gemeente en waren, zoowel wat politieke als religieuse denkwijze betreft en vooral ten opzichte der betrekking van staat en kerk onderling, geestverwanten van de Hollandsche regenten. Dat gold ook van de ziel der Utrechtsche Staten en van hun uitvoerend college, de Gedeputeerde Staten, den landsadvocaat Floris Thin, en van de meeste edelen, die in die dagen in de Staten werden beschreven of althans plachten op te komen, en wij weten het, ook van enkele kanunniken, al waren die nog altijd in naam katholiek; zij hebben daarom grootendeels in later tijd te lijden gehad van de calvinisten, in de dagen, toen dezen den strijd aanbonden met de Hollandsche regenten. In dien tijd echter waren zij met de gereformeerden, waartoe zeker reeds een aantal hunner ambt- en standgenooten en verwanten behoorden, in goede verstandhouding en werden door dezen als hunne natuurlijke aanvoerders beschouwd, waartoe zij, mannen van groote voortvarendheid en niet terugdeinzende voor een vergrijp tegen voorrechten, die met het door hen voorgestane belang streden, dan ook uitnemend geschikt waren.

Waarschijnlijk hielden zij sinds lang een wakend oog op de bewegingen en samensprekingen der katholieken, die zij onwillekeurig van vijandige bedoelingen, waarschijnlijk zelfs wel van

Spaanschgezindheid verdachten. In die dagen achtten de onroomschen allicht ieder katholiek een malcontent. Binnen Utrecht bestond sedert de laatste troebele tijden een eenigermate autoritair bestuur, alle burgers, ook de kanunniken, die daartoe niet te oud waren, hielpen mede de wacht betrekken, men leefde eenigszins in staat van beleg, haast had ik gezegd onder de krijgswet. De magistraat, schout, burgemeester en schepenen, eens van zin met den raad, had daardoor zeer groot gezag, waaraan de burgers en alle ingezetenen gewoon waren te gehoorzamen; de in de stad wonende geestelijken en edelen hadden dat zelfs bij eede moeten belooven.

't Zij dat nu juffrouw Aaltje van Bochoven het eerst de zaak bij 't gerecht aanbracht, 't zij dat reeds op andere wijze het voornemen van Cuynretorff en de zijnen, de samenscholingen der katholieken en hunne meening, dat de unie de vrijheid van stad en gewest in gevaar zou brengen en hare voorstanders dus geen goede patriotten waren, aan den magistraat bekend waren; zeker is 't, dat op dien reeds genoemden Maandag (29 December) eerst juffrouw Aaltje voor 't gerecht haar getuigenis aflegde en daarop Hamersfelt en Wiel en vervolgens Helmont werden ontboden en ondervraagd, evenwel niet als beklaagden maar als getuigen, na beeedigd te zijn. In korten tijd kwam nu al wat bij Cuynretorff met diens geschrift was voorgevallen aan den dag. Nu was juist op denzelfden dag, dat dit had plaats gehad, in eene kapittelvergadering van Sint Jan het besluit gevallen om in de unie niet toe te stemmen dan onder voorbehoud der Pacificatie, Justificatie (wat daarmede bedoeld werd durf ik niet beslissen) Unie-Generaal en Satisfactie, wat met onbepaald uitstel, ja met eene weigering gelijk stond. Waarschijnlijk werd dit in verband gebracht met die vroeger al genoemde samensprekingen van kanunniken uit verschillende kapittels, waar Cuynretorff mede in gemoeid was, en met de daarmede in verband staande besprekingen met de burgerhoplieden, met diens geschrift en met de samenscholingen en geruchten onder

de katholieken, misschien ook wel met de blijkbaar geringe ingenomenheid van vele burgers met de Nadere Unie; hoe 't zij, blijkbaar meenden de regenten, dat zij een complot, eene conspiratie tegen deze, ja tegen den geheelen nieuwen toestand en tegen hun eigen gezag op het spoor waren. De raad vergaderde nog dien eigen avond en besloot onmiddelijk tot ontzetting van Helmont van zijn post als burgervaandrig, met bevel aan zijnen hopman, Stel, om terstond een ander in zijn plaats te stellen, wel een bewijs, dat hij in geen goeden reuk stond. Daarop geschiedde iets, wat niet opgeteekend staat in het notulenboek, maar dat duidelijk bewijst, hoe hoog de regenten de zaak opnamen. Vergezeld van de wacht en van andere burgers in aanmerkelijk getal, trokken zij zelve naar het huis van Cuynretorff en brachten hem «naer etlicke communicatien» (zooals de heeren van Oud-Munster schreven), want Cuynretorff beriep zich zeker eerst op zijn recht als geestelijke en kanunnik, naar het stadhuis, waar zij hem tot diep in den nacht vasthielden. Waarschijnlijk meenden zij door dit zeer zeker ongewoon, onwettig en anders volstrekt ongemotiveerd optreden de uitbarsting eener volksbeweging te voorkomen en lieten zij Cuynretorff eerst gaan, toen zij zagen, dat er niets op til was en alles rustig bleef.

Den volgenden dag, Dinsdag 30 December, vergaderden opnieuw schepenen en raden te samen en daagden in de eerste plaats den advocaat Medemblick voor zich, dien zij na een eerste verhoor in voorloopige gevangenschap stelden. Daarop ontboden zij Cuynretorff opnieuw. Juist waren de Vijf Ecclesiën bijeengekomen, 't zij om over de unie nader te beraadslagen, 't zij ook om te bedenken wat geschieden moest, nu de stadsregeering zoo forsch optrad. Cuynretorff gaf aan de vergadering kennis van het opontbod. De geestelijkheid was huiverig om een conflict uit te lokken en besloot daarom, dat hij, in gezelschap van hunnen met de regeering in goede verstandhouding verkeerenden voorzitter, den vice-domdeken Galama, zich naar het stadhuis zou begeven. Het eenige gevolg

echter was, dat Galama na een korte poos alleen terugkwam en Cuynretorff ten stadhuize een verhoor onderging, waarbij hij verklaarde, zijn geschrift, dat reeds toen, ik kan niet zeggen op welke wijze, in 't bezit der regenten was (en wel waarschijnlijk het exemplaar, dat nog in het Rijks-Archief te Utrecht berust), niet op last van zijn kapittel te hebben opgesteld, maar om het der geestelijkheid voor te leggen, wat volgens hem ook het doel was van het maken en verspreiden der afschriften. Deze waren echter terstond, voornamelijk door Medemblick en Hamersfelt, aan verschillende katholieke burgers uitgedeeld, waarvan sommigen bevelhebbersposten in de burgervaandels bekleedden. Die deelden nu weder het stuk aan hunne manschappen of ambtgenooten mede, anderen verspreidden het verder. Het schijnt zelfs in Gelderland bekend te zijn geworden, want de bekende verdediging der Nadere Unie in het zesde deel der Archives, moet kenlijk als eene wederlegging er van dienst doen. Uit de verschillende verhooren, op de volgende dagen door een aantal burgers ondergaan, blijkt dat op denzelfden Maandagavond, toen Cuynretorff uit zijn huis werd gehaald, op verschillende plaatsen bijeenkomsten van officieren en manschappen der burgervaandels plaats hadden, waarin de unie gelezen en besproken werd en waar nu tevens het geschrift van Cuynretorff, de «Middelen» [1] zooals hij zelf, of de «Contra-Unie» zooals de burgers het noemden, gelezen en door sommigen met kracht aanbevolen werd om het laatste, bij wijze van een protest of verzoekschrift aan den raad, te onderteekenen. Bijzonder veel indruk maakte 't niet: de uitdrukking omtrent de kloosters, die het nut daarvan moest duidelijk maken, gaf zelfs veel stof tot lachen, daar men verstond, dat Cuynretorff de kloosters rijkeluisgasthuizen noemde. Hier en daar werden wel in zulke bijeenkomsten en ook bij

---

[1] De titel is: Redenen, middelen ende motiven, waardoor men wel behoort te supersederen in 't aannemen, insonderheyt voor de stad ende landen van Utrecht, van enighe Naerder Unie met enighe provincie te maken dan der gemaeckt is mitte Generael-Staten.

bezoeken aan huis onderteekeningen verkregen, maar voor een deel van personen, die maar half begrepen wat zij deden en die verklaarden volstrekt niets tegen den wil der regeering te willen doen. 't Laatste werd trouwens evenzeer door hen, die het stuk voorlegden en aanprezen, beweerd.

Waarschijnlijk was dit de oorzaak, waarom de magistraat dien Maandagavond Cuynretorff uit zijn huis haalde, en zeker die, waarom hij op den volgenden dag niet alleen Medemblick en Cuinretorff, na hun verhoor, maar ook den burgerhopman Johan van Cootwijck, den procureur Jan Wachtelaer en een van van Cootwijcks bevelhebbers, Nicolaas van Mierlo, deed arresteeren. Buchelius noemt in zijne Beschrijving van Utrecht ook Hamersfelt onder de gevangen genomen personen; in de verhooren, raadsnotulen en andere stukken die mij ten dienste staan, blijkt daarvan echter niet. Misschien ging 't hem wel als den kanunnik Renesse, die terzelfder tijd gevangen genomen, maar weldra, hoewel ternauwernood (a e g r e d i m i s s u s staat in het notulenboek van het Sint Janskapittel) weder losgelaten werd. Want ook van die arrestatie wordt noch in de verhooren noch in de raadsnotulen melding gemaakt.

Het verhoor van Cuynretorff leverde overigens niet veel op; zijne antwoorden waren voorzichtig en compromitteerden niemand, hoewel 't er kenlijk op werd aangelegd, dat hij over Hamersfelt, Helmont en andere personen zich dus zou uitlaten, dat men reden had om ze aan te tasten. Doch dit verhinderde niet, dat hij zoowel als Medemblick op den eisch van den substituutschout, (de schout zelf, van Zuylen van Drakenborch, hoewel een hoofd der unionisten, onthield zich van optreden) volgens raadsbesluit in hechtenis werden gehouden, niettegenstaande hij handtasting en zelfs een eed beloofde te doen van, als hij vrij werd gelaten, zich ten allen tijde voor 't gerecht te zullen stellen. 't Zij nu dat de regeering haren tegenstanders voor goed schrik wilde inboezemen; 't zij dat zij werkelijk meende alleen op deze wijze

eene uitbarsting onder de katholieken te kunnen voorkomen, zeker is 't, dat zij haar doel volkomen bereikte. Want van dit oogenblik af was er van ernstig verzet geen sprake meer; de katholieken zochten hun heil in onderwerping en in soms vrij flauwe verontschuldigingen en hoogstens in tamelijk nuttelooze en geen doel treffende protesten. Maar de stadsregeering zag nu de kans schoon om verder te gaan en niet alleen de aanneming der Nadere Unie door te drijven, maar ook een begin te maken met de opheffing der nog zoo kort geleden bij de satisfactie zoo plechtig erkende voorrechten der geestelijkheid en der katholieke kerk. Juist datgene wat de katholieken hadden gevreesd en hadden willen voorkomen, gebeurde nu: de beweging voor de unie werd te Utrecht eene protestantsche, weldra zelfs eene gereformeerde beweging; aan den onstuimigen drang herkennen wij duidelijk den invloed van het calvinisme.

De gevangenneming en nog meer het gevangen houden van Cuynretorff door het gerecht en den raad der stad Utrecht was lijnrecht in strijd met de rechten der geestelijkheid, die nergens en allerminst in een land, waar zij van ouds het meeste aandeel aan het gezag had, aan den wereldlijken rechter onderworpen was. Dat dit in waarheid de palen te buiten gaande feit de katholieken niet tot verzet bracht, bewijst hun volkomen gebrek aan macht, moed of energie. Maar zelfs de Vijf Ecclesiën, hoewel zelve daardoor in hare dierbaarste en natuurlijkste voorrechten aangetast en zeker volkomen gerechtigd tot tegenstand, waagden niet iets te ondernemen. Wel kwam hare vergadering den volgenden dag bijeen [1], maar alles wat men daar besloot was het zenden eener deputatie, uit Galama, de dekens van Oud-Munster en Sint Maria, Willem Taets van Amerongen en Lambertus van den

---

[1] 't Was de laatste dag van 't jaar 1578, zooals men overal rekende, behalve waar men als in Utrecht het jaar met Kersmis begon, wat de oude stijl van Keulen was. Deze werd daar toen echter nog alleen maar door de regeering en niet meer door de geestelijkheid gevolgd.

Burgh, en de kanunniken Alphert de Coninck van Sint Pieter en Jasper van Haemstede van Mourmont van Sint Jan bestaande, naar het stadhuis, om te verzoeken, Cuynretorff los te laten, onder borgtocht van zijnen deken en kapittel, dat hij zich niet uit de stad zou begeven, eer hij, waar 't behoorde, was terecht gesteld. En deze deputatie ontving het weinig troostrijk bescheid, dat de raad nog bezig was met de zaak te onderzoeken en daarom op hun verzoek geene beschikking kon nemen.

Die dag en de volgende, de 1ste Januari 1579, werden door de stadsregeering vooral besteed met het nemen van informatiën omtrent de beweging onder de gewapende burgermacht, die het gevolg was geweest van het kennis nemen van het geschrift van Cuynretorff. Volgens de raadsnotulen waren Cuynretorff en Medemblick gevangen genomen, omdat het door den eersten opgestelde geschrift «tot destructie van de Naerder Unie», waarin ook Medemblick de hand had gehad, «onder eenigen van de gemeente» was verspreid, die daardoor in beweging gebracht waren tegen den magistraat. Zij werden dus verdacht of althans aangeklaagd van eene poging om oproer te verwekken, van welk oproer de hopman Cootwijck en die met hem gearresteerd waren als medeaanleggers beschouwd werden. Het onderzoek liep dan ook eerst uitsluitend hierover. Maar er bleek niets te zijn gedaan dan gepraat over de unie en over de mogelijkheid, dat Hollandsche soldaten in de stad zouden worden gebracht, en ten slotte het onderteekenen door enkele burgers van het geschrift van Cuynretorff. Met geene mogelijkheid was daar een proces uit te brouwen, en verdere arrestatiën hadden dan ook niet plaats. Alleen bleven de gearresteerden in hechtenis. Uit een briefje, door den oom van den reeds genoemden Wachtelaer aan zijn neef geschreven, ontwaart men, dat de familiën der gevangenen in groote verslagenheid verkeerden en voor alles tot onderwerping aanrieden, en wanneer men den onderdanigen toon der requesten van Cootwijk, Wachtelaer en Mierlo verneemt, waarin dezen om hunne in vrij-

heidstelling verzoeken en niet om recht, maar om genade vragen, zeggende niet te hebben geweten, dat zij iets hadden gedaan, wat den magistraat niet behaagde, dan ziet men in, dat er van verzet geen sprake meer kon zijn. Maar de regeering wilde meer. Zij besloot van den toestand gebruik te maken tot het invoeren eener nieuwe regeling der onderlinge verhouding der verschillende religiën. Van haar standpunt kan men haar geen ongelijk geven, want thans was de feitelijke toestand volkomen in strijd met de bestaande wet. Immers 't ging niet aan, dat, terwijl de wet, hier de satisfactie, alleen den katholieken openlijken eeredienst toestond en den onroomschen eigenlijk niets dan gewetensvrijheid toeliet, de predikatiën in de Sint Jacobs- en Minderbroederkerken ongestoord en niet alleen met goedvinden, maar zelfs in 't bijzijn en onder deelname der over 't geheel reeds van de kerk afgevallen regenten plaats hadden. Thans moesten zij, die geroepen waren om de wet te handhaven, kiezen tusschen hunnen plicht en hunne godsdienstige behoefte. En reeds werden er zooveel stemmen vernomen van onroomschen, die ergernis vonden in den openlijken eeredienst der katholieken, dat, wilde men de rust bewaren, beeldstormerij enz. voorkomen, beperking van dien eeredienst noodig scheen. Bij de verlegenheid der katholieken was geen tegenstand meer te vreezen, en de regeering achtte zich daarom bevoegd tot stappen, die met eene opheffing der satisfactie, op dit punt althans, gelijk stond. En daarenboven had zij nu eene gelegenheid om te onderzoeken, of ook buiten de stad, in het Sticht, gevaar te duchten was. Zij vreesden dat van de zijde van het nog streng katholieke Amersfoort en van een deel van den adel, [1] met name van den heer van Montfoort, die in vele opzichten eene zelfstandige positie bezat; terwijl ook de invloed der kapittelgeestelijkheid op de bewoners hunner uitgebreide en aanzienlijke bezittingen niet gering was te achten.

[1] Men houde in het oog, dat de ridderschap eerst den 30sten December, en bij meerderheid van stemmen, in de unie toestemde.

Waarschijnlijk wilden zij daarbij nog onderzoeken in hoever de aan de burgers niet geheel onbekend gebleven aanbiedingen van den keizerlijken middelaar en van den prins van Parma gehoor hadden gevonden en of er eene beweging ten gunste daarvan bestond onder de katholieken, daar dezen zich niet alleen daarbij konden neerleggen, maar zelfs op den duur alleen daardoor zekerheid tegenover de onroomschen konden verkrijgen. Want al wat er dit jaar gebeurd was, duidde aan, dat de nationale beweging op moest gaan in eene godsdienstige, zoodat de katholieken òf tot den koning moesten terugkeeren òf de onderdrukking hunner godsdienstvrijheid moesten lijden. Gemeenschappelijk handelen op zuiver nationale basis werd door den strijd op godsdienstig terrein onmogelijk. Van de zijde der katholieken moest op den duur wel gevaar dreigen; neiging tot vrede kon bij hen niet uitblijven.

Nadat den laatsten December en den 1sten en den 3den Januari de verhooren over de onderteekening van het geschrift tegen de unie waren voortgezet, werden zij daarna eenige dagen gestaakt. Van de in die verhooren afgelegde getuigenissen trekt eigenlijk alleen één onze aandacht; zij is opgeteekend op een afzonderlijk stuk papier en is niet gedateerd; kenlijk echter is zij afgelegd vóór of op den 3den Januari, toen er een ander verhoor het gevolg van was. Daarenboven niet voor 't gerecht, maar voor eene commissie van twee schepenen, Parys van Suydtoort en Abcoude van Merthen, die overigens in deze zaak niet optreden. 't Is die van den dijkgraaf van Lopickerwaard, Gerrit van den Bobbart, die verklaarde, dat Johan van Cats, maarschalk van het kwartier van Montfoort, dus een hooggeplaatst ambtenaar, wiens ambt gelijk stond met dat van baljuw en wiens naam eene aanzienlijke verwantschap aanduidt, hem, ten huize van den onderprocureur-generaal, dus evenzeer een politie- en justitie-officier, terwijl hij wat gedronken had (d. w. z. wat dronken was) en op 't punt was van naar Montfoort te rijden, had gewaarschuwd, «als er over een paar dagen hier wat gebeurt, houdt u dan stil in huis,

want er kon dan wel wat onweer vallen». Cats, daarover den 3den Januari voor 't gerecht gedaagd, zeide daarmede bedoeld te hebben 'tgeen hij van een minder hoogen collega, den ondermaarschalk van Abcoude, had gehoord, nl. dat de burgers in twist waren over de unie; en deze, van der Horst, door eene commissie van twee andere schepenen, van der Molen en Nijhoff, daarover ondervraagd, bezwoer, dat hij niet anders aan Cats had gezegd, dan dat de heer van Montfoort niet wel deed met te schrijven, dat het in 's Prinsen bedoeling niet lag om deze unie te voltrekken en dat er wel wat kwaads uit kon komen, en dergelijke uitdrukkingen meer. Wanneer wij bedenken, dat van dat oogenblik af bij de verhooren onophoudelijk over den heer van Montfoort wordt gesproken en vóór dien tijd niet, en dat daarna drie dagen lang geen verhooren plaats hadden, naar 't schijnt, omdat de substituut-schout niet in de stad was, dus denkelijk om informatiën op het platteland te nemen, dan wordt het waarschijnlijk, dat de regeering door deze getuigenissen op het spoor eener formeele samenzweering meende te zijn gekomen, die ten doel zou hebben den heer van Montfoort tot deelneming aan den tegenstand en tot eene tusschenkomst bij den met de unie niet meer ingenomen Prins en den Aartshertog te bewegen, plannen, waarvan dan Cuynretorff, die, wegens de in de streken van Montfoort liggende bezittingen van het kapittel, veelal met den heer van Montfoort samen kwam, de ontwerper moest wezen. Brengen wij dan verder met hetgeen van de denkbeelden van den Prins omtrent de unie gezegd wordt, het wedervaren in verband van burgemeester Leyden, toen hij in Februari 's Prinsen goedkeuring van de unie namens de bondgenooten kwam vragen, dan komt het niet onwaarschijnlijk voor, dat er in die dagen meer dan wij nu weten uitgelekt is van 's Prinsen afkeuring van het drijven der onroomschen, die de unie tot een wapen tegen de katholieken en dus geheel en al tot iets anders maakten dan tot die nadere nationale vereeniging tegen de Spanjaarden, welke hij wenschte. Zeker is 't, dat ook de

kapittelen hoopten, dat de Prins hen recht zou doen en niet zou toelaten, dat hunne privilegiën straffeloos werden verkracht. Maar hoezeer den Prins in die dagen de gebeurtenissen te machtig waren, zoodat hij zoo min als in 1566 kon bijeenhouden, wat nu eenmaal uit den aard der zaak uiteenstreefde, wordt weder duidelijk bewezen door hetgeen plaats had.

Na de afwijzing van hun verzoek om Cuynretorff onder den zeker voldoenden borgtocht van zijn geheel kapittel vrij te laten, vergaderden den 1sten Januari de verschillende kapittels eerst afzonderlijk en daarna te zamen. Hun besluit bewijst ten volle hun gevoel van onmacht. 't Was het volgende: men zou nogmaals eene deputatie ten stadhuize zenden om het verzoek met alle beleefdheid te herhalen; werd het geweigerd, dan zou men eene acte van protest opmaken, dat het gebeurde was tegen de satisfactie en tegen alle voorrechten en dus niet als praecedent mocht worden aangemerkt, (in de Nederlanden hadden praecedenten, dat weet men, haast meer gewicht dan wetten) en de Ecclesiën zich verder vrijheid van handelen voorbehielden. Het kapittel van Oud-Munster schreef daarenboven aan zijn te Antwerpen vertoevend medelid Adelbert van den Nieuburgh, met verzoek om een request, dat de Ecclesiën dien dag besloten hadden daarover aan den Aartshertog te zenden, (van welk request in de notulen der Vijf Ecclesiën geen sprake is) te willen inleveren en de afdoening er van zooveel mogelijk te bevorderen. Uit het verhaal van Cuynretorffs arrestatie en het wedervaren der deputatie der Ecclesiën, dat in dezen brief (het zesde der door mij gedrukte stukken) vervat is, blijkt, dat de geestelijken ook voor de andere aanzienlijke personen, die na Cuynretorff waren gearresteerd, te vergeefs in de bres waren gesprongen. Den 2den Januari verscheen nu de deputatie der kapittelen opnieuw, echter zonder Galama, die door den domheer Treslong was vervangen, en verzocht òf loslating van Cuynretorff onder borgtocht van zijn geheele kapittel, òf zijne terechtstelling voor zijn competenten rechter, d. w. z. den aarts-

bisschop van Utrecht. Het antwoord luidde nu anders. De raad verklaarde goed te hebben gevonden, dat men «om alle diffidentie wech te nemen» eenige artikelen zou beramen, waarbij «alle saken mit goede middelen gebroken ende gevonden souden mogen werden.»

Merkwaardig vlug waren de heeren regenten met dat beramen; reeds den volgenden dag werd in den Raad het concept gelezen van wat heette een accoord en unie «om alle diffidentie wech te nemen» tusschen alle ingezetenen der stad van de eene en de andere religie; met even veel vlugheid werd het goedgekeurd en besloten het aan de Vijf Ecclesiën te zenden om er hare meening over te vernemen. Dientengevolge vinden wij al den 5den dit concept, de zoogenoemde unie der burgers, in behandeling bij het kapittel van Sint Jan [1]. 't Werd toen alleen gelezen en daarop besloten, dat de leden er twee dagen later hunne meening op schrift over zouden uitbrengen, wel een bewijs, dat men er groot gewicht aan hechtte. Dit geschiedde ook den 7den. Slechts drie stemmen, die van den deken Adriaan van Zuylen en van de kanunniken Bernard Wteneng en Johan Rengers, waren er gunstig voor. Doch hoewel de meerderheid zeker volstrekt ongeneigd was tot toegeven, eene eindbeslissing werd nog uitgesteld tot den volgenden dag. Toen werd door de meerderheid tot afwijzing besloten, maar de deken en zijn aanhang, thans nog door den den vorigen dag afwezigen Nicolaas Berck versterkt, stelden voor de artikelen aan te nemen op voorwaarde van een aantal wijzigingen. Hierover werd den 9den opnieuw gehandeld. In het als altijd vredelievende Domkapittel was intusschen den 7den reeds het besluit gevallen, de artikelen van de stad aan te nemen en alle «injuriën» sedert de Pacificatie om de religie geschied, te vergeten. Doch 't schijnt hierin weder alleen te hebben gestaan. Op den

[1] De notulen van den raad en de kapittelen, die niet op Cuynretorffs zaak, maar op de aanneming der Nadere Unie en deze unie onder de burgers, die beide meermalen eenvoudig weg de Unie heeten, betrekking hebben, heb ik niet afgedrukt in de Bijdragen en mededeelingen. Hier deel ik dus hun inhoud iets breeder mede.

9den bleef het besluit der Vijf Ecclesiën echter, de artikelen af te wijzen, voornamelijk, heette het, om gevolg te geven aan de aanschrijving van den Aartshertog, waarvan al vroeger sprake is geweest, om vooreerst geene nieuwigheden in te voeren. Zooals reeds van den beginne af aan het plan was, verklaarde de geestelijkheid alle geschillen door eene deputatie aan de beslissing van den Aartshertog, den Prins, den Raad van State en de Staten-Generaal te willen brengen en verzocht zij, dat de Raad daartoe, door zijnerzijds ook eene deputatie te zenden, mocht medewerken. Nog denzelfden dag werd dit besluit schriftelijk aan den Raad overgeleverd. Maar de Utrechtsche regenten wisten veel te goed, dat zij op 't oogenblik geheel en al de macht in handen hadden, om zich te laten imponeeren. Reeds den volgenden dag, Zaterdag 10 Januari, werd eerst besloten Duifhuis, met vermeerdering van tractement, als predikant der Sint Jacobskerk aan te nemen, 'tgeen de erkenning was van eene onroomsche kerk als staatskerk nevens de katholieke en met eene volkomene omwenteling op godsdienstig gebied gelijk stond. Daarna werd de ordonnantie op de religie in vele punten veranderd en vermeerderd, d. w. z. voor de katholieken bezwaarlijker gemaakt, vervolgens vastgesteld en tot de afkondiging zonder verwijl besloten. Dit geschiedde dan ook den volgenden dag, Zondag 11 Januari 1579, welke datum dan als die der godsdienstige revolutie van Utrecht kan beschouwd worden. De Raad beweerde, dat zonder gevaar voor de rust en eendracht onder de burgers niet langer gewacht kon worden, m. a. w., dat de onroomschen (want de regenten zelve, de leden der Jacobskerk, schijnen even weinig geduld gehad te hebben als de gereformeerden, die nu ook weldra vaste predikanten kregen, die door de stadsregeering erkend en bezoldigd werden, ik vermoed uit de door haar in bezit genomen geestelijke goederen) niet langer wachten wilden en tot geweld zouden overgaan. Zoo werd de ordonnantie een veiligheidsmaatregel!

De beslissing van den Aartshertog en den Prins, en de andere

autoriteiten der Generaliteit werd wel niet afgewezen, maar deze werden voor een voldongen feit geplaatst, waarop, bij de heerschende stemming in de stad en den geheelen toestand des lands, onmogelijk kon teruggekomen worden.

't Is mij niet mogen gelukken tot nu toe den tekst te vinden van het ontwerp, dat aan de kapittels werd voorgelegd; het schijnt veel minder bezwaarlijk voor de katholieken te zijn geweest dan het thans werd, nu de regeering, waarschijnlijk omdat zij begreep, dat, daar de kapittels toch niet toestemden, zij even goed veel als weinig kon doen, in eens maatregelen nam, die hunne godsdienstvrijheid zeer aanzienlijk beperkten. Het kapittel van Oud-Munster noemde de toegevoegde bepalingen exorbitant en een zware inbreuk op de privilegiën der geestelijkheid. 't Is kenmerkend voor de wijze, waarop de kapittels de zaak opvatten, dat zij niet van het recht der kerk, maar van hunne, een enkele maal van des aartsbisschops rechten spraken. Recht tot klagen hadden zij, 't zij als katholieken, 'tzij als geprivilegieerde geestelijken, zeker, want, zooals zij schreven, er was nu door den Raad eigendunkelijk vastgesteld, dat alle geestelijken even goed als de wereldlijke personen accijns zouden hebben te betalen, en, bij de hooge belasting van eet- en vooral drinkwaren, wijn en bier, en de zware consumptie daarvan door de heeren kanunniken, die deze tot nu toe veel minder duur hadden moeten betalen, was dit zeker een zware en zonder twijfel onwettig opgelegde last. Verder, verbod van de klokken te luiden of de mis te bedienen tusschen zes uur 's avonds en vijf uur 's morgens, op straffe van door het stadsgerecht te worden gestraft. Nog ongehoorder zal hun 't hebben in de ooren geklonken, dat voortaan alle geestelijken in eersten aanleg voor de schepenbank zouden moeten verschijnen, wat bijna met volkomen vernietiging der geestelijke jurisdictie gelijk stond en dat hun daarom voorkwam alleen maar te zijn bepaald, om met eenigen schijn van recht, zij 't dan ook met recht van terugwerkende kracht, tegen Cuynretorff te kunnen procedeeren.

Minder, dat men voortaan alle geestelijken, mannen of vrouwen, die hunne gelofte wenschten ontrouw te worden, vrij zou laten gaan, in 't bezit der goederen, die zij bij hunne intrede in het klooster hadden mede gebracht, en meer zulke bepalingen. Het verbod om processiën anders dan binnen de kerken en kerkhoven te houden schijnt al in het eerste ontwerp te hebben gestaan. Anders zou daar wel door het kapittel op zijn gewezen. Waarlijk, 't konden enormiteiten heeten, en 't schijnt op 't eerste gezicht meer dan overmoedig van eene stadsregeering, om op eigen houtje, zonder de hooge lands- of gewestelijke autoriteiten te kennen, of met de tegenpartij een verdrag aan te gaan, zulke met elk artikel der satisfactie, met alle privilegiën en gewoonten strijdige bevelen te geven. Maar de toestand was dus, dat zij 't veilig doen kan.

Dat dit geschiedde op den dag, nadat de gedeputeerden der provinciën, die in de Nadere Unie wilden treden, in de stad bijeen waren gekomen, scheen de meening te rechtvaardigen, dat die unie een verbond was, onmiddelijk gericht tegen de kerk.

Uit de raadsnotulen vernemen wij, dat twee dagen later een brief van den Prins in den Raad werd gelezen, zonder eenige nadere mededeeling omtrent den inhoud of van 'tgeen naar aanleiding daarvan werd besloten. 't Zou zeker jammer zijn, wanneer ons door 't ontbreken van dezen verder niet bekenden brief de gelegenheid ontsnapte, om iets te vernemen van de denkbeelden van den Prins omtrent de gebeurtenissen te Utrecht of de Nadere Unie in den toenmaligen stand van zaken, maar 't is lang niet onmogelijk, dat de brief over geheel andere zaken liep, zoodat wij er misschien in dit opzicht niets bij verliezen. Immers wanneer men in eene instructie, den 6den Januari door de Staten van Utrecht opgesteld door vier hunner invloedrijkste leden, om met den stadhouder en landdag van Gelderland te gaan onderhandelen, met geen enkel woord van eene der hangende quaestiën melding gemaakt vindt, maar slechts van geleend geschut en

geldzaken en belastingen, dan leert men op dergelijke punten zijne verwachtingen beperken.

Inmiddels hadden de Utrechtsche regenten het onderzoek naar de samenzweering tegen hun gezag doen hervatten. De substituut-schout en eene commissie van een viertal schepenen, Mr. Cornelis van Duverden, Nijhoff, Pijl en Rhijn, waren er mede belast. Den 7den verhoorde zij de twee hoofdpersonen, eerst Medemblick en toen Cuynretorff, beiden niet zonder protest; de eerste antwoordde onder voorbehoud der privilegiën van het Hof, «waarvan hij een suppoost was,» zooals hij 't uitdrukte, onder welks jurisdictie hij beweerde te staan, zouden wij zeggen; de tweede onderwierp zich eerst na krachtig verzet. Hij beriep zich op den eed, welken de stadsregeering en de geestelijkheid elkander wederkeerig hadden gezworen, van de satisfactie te zullen houden, alsof zij geheel in den eed begrepen was, en diensvolgens op de verplichting, dat iedere partij de andere in hare jurisdictie zou laten; hij eischte daarom gebracht te worden voor zijn eigen rechter, den aartsbisschop. Doch het gerecht ontzeide hem zijne exceptie en bedreigde hem, bij weigering van antwoord, met strenge gevangenschap. Toen verklaarde Cuynretorff slechts «metu praeturae» te zullen antwoorden, onder voorbehoud van appel en bezwaar, en eischte nu advocaat en procureur om zijne zaak in rechten te vervolgen. Maar ook dit werd hem, althans vooralsnog, geweigerd en Cuynretorff moest zich wel voegen. Maar noch uit zijne, noch uit Medemblicks antwoorden bleek iets van gewicht; slechts één en niet eens een voornaam persoon, de pander bij het Hof, Frederik van Noort, werd gedaagd en gevangen gehouden ten gevolge hunner verklaringen, en wel, omdat deze op den heer van Montfoort als het aangewezen hoofd bij eventueel verzet had gewezen, en ook dit bleek maar een opgeworpen denkbeeld te zijn geweest.

En hoewel op de volgende dagen nog tal van personen voor de eerste maal of op nieuw werden ondervraagd en ook den eersten

dag Medemblick en Cuynretorff van de meest verschillende handelingen en gesprekken reden moesten geven, gevaar voor de rust of het gezag van den magistraat bleek er van de zijde der katholieken niet te bestaan. Of echter niet, wanneer de stadsregeering niet terstond ware tusschenbeiden getreden, iets door Cuynretorff en de zijnen zou zijn op het touw gezet, hoewel dat bij de verdeeldheid en wankelmoedigheid, ik mag wel zeggen flauwhartigheid, der katholieken waarschijnlijk tot niets zou hebben geleid, dat waag ik niet te beslissen. Over 't geheel is de houding der in 't verhoor genomenen allertreurigst; men ziet, hoe bevreesd zij voor 't gerecht waren, hoe zij niet begeerden dan maar met vrede gelaten te worden; alleen Cuynretorff en Medemblick houden zich kloek; de houding van den eersten bewijst, dat hij een man van karakter was, wat ik niet van al zijne standgenooten zou willen beweeren.

Hoewel dan ook de Raad den 9den nog tot eene buitengewone bewaking der stadspoorten door raadsleden besloot, om het toezicht daar, vooral met het oog op de marktdagen, te verscherpen, vond hij er geen bezwaar in, reeds den volgenden dag Cootwijk en Wachtelaer, op hun verzoek, mits betalende de kosten hunner gevangenis, te ontslaan. 't Zelfde blijkt ook met de andere gevangenen plaats gehad te hebben. Van hen wordt althans geene melding meer gemaakt; alleen Cuynretorff bleef in hechtenis, misschien niet zoozeer omdat men hem nog voor een gevaarlijk man hield, als wel om zoodoende pressie te oefenen op de kanunniken met betrekking tot de Nadere Unie, over welke thans de beslissing naderde. De drie zaken, thans tusschen de stad en de geestelijkheid hangende, de beslissing over de Nadere Unie, de procedure tegen Cuynretorff en het zoogenoemde acoord of de unie tusschen de religiën, traden thans haar laatste stadium in.

IV.

De kapittelen waren nog bezig met het beraadslagen over de

hun door den Raad voorgelegde ordonnantie, de artikelen plegen zij haar te noemen, toen de reeds vroeger genoemde kanunnik van Oud-Munster, Mr. Adelbert van den Nieuburch, op den 8sten Januari opnieuw naar Antwerpen op reis ging, om bij den Prins het bevel tot loslating van Cuynretorff te verwerven. Hoe 't kwam, dat van den Nieuburgh, aan wien den 1sten Januari door het kapittel was geschreven, op eene wijze, die doet vermoeden dat hij zich toen, met eene zending bij de hooge regeering, te Antwerpen ophield, in dien korten tusschentijd, zonder dat wij daar iets van vernemen, te Utrecht terug was geweest, om bijna terstond weder naar Antwerpen te vertrekken (in dien tijd vooral 'swinters geen kleine of gemakkelijke reis), kan ik niet verklaren. Genoeg zij 't te weten, dat hem in den tijd, dien hij daarop te Antwerpen verbleef, van 10 Januari tot 3 Februari, verscheidene brieven en stukken door zijn kapittel zijn toegezonden, uit wier concepten of minuten wij vrij wat van den loop der zaken vernemen. Eerst den 26sten Januari begon hij het hem opgedragen werk, waarschijnlijk omdat hem vóór dien dag de stukken ontbraken, die zoo lang waren opgehouden, als partijen nog hoopten tot eene schikking te komen. Maar dien dag diende hij bij den Prins een request in. Er was intusschen heel wat gebeurd. Immers, nadat de Vijf Ecclesiën geweigerd hadden het accoord met de stad aan te gaan, d. w. z. de ordonnantie goed te keuren, hadden zij, na veel strijd onder elkander, den 11den, op den Zondag dus, dat de ordonnantie in haren nieuwen vorm door de stadsregeering werd afgekondigd, besloten hare goedkeuring te hechten aan het besluit van het kapittel van Oud Munster, om nl. te eischen, dat de zaak van Cuynretorff gebracht zou worden voor diens competenten rechter, dat wil zeggen, den aartsbisschop van Utrecht. Diensvolgens werd een stuk opgesteld [1], half in den vorm van een request of

---

[1] Door mij als VII in de Bijdragen en Mededeelingen gedrukt.

protest der Vijf Ecclesiën, half in dien van een ontwerp-resolutie, dat denkelijk aan Nieuburgh is gezonden in een brief van het kapittel van Oud-Munster, waarvan twee verschillende minuten te vinden zijn, die beiden, hoewel blijkbaar eenige dagen na elkander opgesteld, het gebrek hebben van geen datum te bezitten. Ook van het stuk bestaat alleen de minuut of het concept. De afzending is dus niet zeker, hoewel waarschijnlijk. 't Blijkt daaruit, dat de geestelijkheid hare resolutie van den 11den niet terstond ten uitvoer bracht wegens de publicatie der ordonnantie door den magistraat. Naar hun zeggen in den brief zou men meenen, dat de heeren dat niet deden, omdat zij, de publicatie van de stad tegelijkertijd met het ontwerp-request, waarin dan natuurlijk ook bezwaren daartegen zouden zijn opgenomen, willende overzenden, eerst den tekst dier publicatie moesten bezitten en omdat de stadsregeering weigerde hun afschrift of zelfs inzicht er van te verleenen, denkende, voegen zij er bij, daarop eerst de goedkeuring van den Aartshertog te zullen verwerven, waartoe, hadden de kapittels verstaan, zij reeds iemand had afgezonden naar Antwerpen. En daarom, gaat de brief voort, hadden de Vijf Ecclesiën besloten hunnerzijds ook afgevaardigden daarheen te zenden en voor alles terstond aan den Aartshertog te schrijven, met verzoek om geene goedkeuring aan de stad te schenken, vóór de Vijf Ecclesiën daarover gehoord waren. Doch, terwijl de zaak van Cuynretoff daarom werd uitgesteld, kwam van den magistraat het verzoek, dat de Vijf Ecclesiën één lid uit elk kapittel zouden afvaardigen om met de gedeputeerden der regeering over de reeds afgekondigde ordonnantie in onderhandeling te treden, ten einde tot eene minlijke schikking te geraken. Daarover zijn, eindigt de brief of liever het concept, de geestelijken zoo verwonderd, dat zij er iets achter vermoeden, bv. dat de goedkeuring misschien geweigerd is geworden, en dien tengevolge wordt van den Nieuburgh verzocht dit te onderzoeken en ook na te sporen, wat de stadsregeering verder bij Z. H. later mocht trach-

ten te verrichten, in geval er geen vergelijk wordt gesloten, waartoe geen of weinig kans bestaat.

Lezen wij nu de notulen der kapittels, voor zoover ze voor ons bewaard zijn, dan vernemen wij, dat den 15den, dus den Donderdag na de afkondiging der ordonnantie op de religie en de resolutie der Vijf Ecclesiën over de zaak van Cuynretorff, in het kapittel van Sint Jan eene vergadering werd gehouden, waarin alleen de tegenstanders der unie, laat ik zeggen de conservatieven, aanwezig waren, nl. Haamstede, Renesse, Castro, Esch en Willem Bogaert. Die vergadering was belegd met het doel om een besluit te nemen over het zenden eener deputatie van de Vijf Ecclesiën naar den Grooten Raad van Mechelen, wegens de inbreuk op de privilegiën. Werkelijk werd daartoe besloten en tot vervulling dier zending aangewezen de deken van Sint Maria, die, nu Cuynretorff gevangen was, de ziel der partij kon geacht worden, wat ook later zijne houding bij het teekenen der unie bewees, met Montzima (blijkbaar is hier Folckert, de kanunnik van Oud-Munster en niet Bucho, de proost van Sint Maria bedoeld) en Renesse of Bogaert, als andere kapittels dat goedvinden en in de kosten tegemoet komen, maar dat men best zou doen eerst nog eens, dus voor de derde maal, bij den magistraat aan te vragen, om Cuynretorff onder borgtocht vrij te laten en de afgekondigde ordonnantie òf te schorsen, òf in den zin der satisfactie eenigszins te wijzigen. Dit wenschte het kapittel, ook door de Vijf Ecclesiën, in de Staten te zien voorgesteld, die toen tot het sluiten der unie bijeen kwamen. Wanneer een zoo gematigd besluit bij de ultras viel, was 't geen wonder, dat den volgenden dag in de Vijf Ecclesiën werd besloten eerst nogmaals te trachten met de stad in eene schikking te treden, eer men « ten Hove » zond, zooals men 't uitdrukt, wat echter niet een beroep op den Grooten Raad, maar op den Aartshertog en den Prins aanduidt. Den 17den werd toen één lid uit elk kapittel gekozen om met de stad in minlijke schikking te treden (in den Dom natuurlijk

Galama) en werd aan de stadsregeering kennis gegeven van dien wensch. Althans in de raadsnotulen van Maandag 19 Januari lezen wij het volgende: Daar de Vijf Ecclesiën gevraagd hebben om, vóór er iemand ten hove wordt gezonden om de goedkeuring der ordonnantie te vragen, eerst nog daarover met haar te onderhandelen, heeft de Raad toegestemd daartoe af te vaardigen de schepenen Mr. Libert van der Molen, Lubbert van Zuidoort, Albert Foeck en Mr. Cornelis van Duverden, om met de gedeputeerden der Vijf Ecclesiën te onderhandelen en rapport daarover aan den Raad te doen, die daar dan nader op zal besluiten, behoudens dat dit op zijn langst binnen drie dagen afgedaan zal moeten zijn.

Mij dunkt, dit klinkt wel eenigszins anders dan 'tgeen in den conceptbrief wordt verteld, en ik kan niet verheelen, dat m. i. de steller van dat concept tracht het blijkbaar uit de tweedracht en wankelmoedigheid der kanunniken voortspruitende uitstellen van elken beslissenden stap te vergoelijken, terwijl zijn wrevel en achterdocht tegen de stad hem de verklaarbare vredelievendheid der regeering geheel verkeerd doet uitleggen en hij per se aan de Ecclesiën le beau rôle wil geven, door de nieuwe onderhandeling als van de stad en niet van de geestelijkheid uitgaande voor te stellen.

In die dagen, toen de vergadering der gedeputeerden tot de Nadere Unie sedert Zaterdag 17 Januari zitting hield in het Groot Kapittelhuis van den Dom, terwijl de Ecclesiën voortaan zich met het kleine moesten vergenoegen, werd nu in de kapittelen over de ordonnantie over de religie gehandeld. In Sint Jan, 't eenige kapittel, van welks notulen daarover wat bewaard is, was, nu zelfs de katholieken er zoo tam waren, de neiging tot een vergelijk algemeen; dat bewijst reeds de afvaardiging van den deken om aan de onderhandeling met de vier schepenen deel te nemen; maar toch kon er bezwaarlijk een ander besluit vallen dan een dat den eisch inhield, de ordonnantie in dien zin te wij-

zigen, dat de satisfactie voltrokken kon worden, een eisch, die zeker billijk was, maar die toch alle vergelijk afsneed, omdat de magistraat misschien geen recht wilde, waarschijnlijk ook niet kon doen. Wat de goed katholieke kanunniken wilden is onbekend, maar van twee ijverige voorstanders der unie staat aangeteekend, dat de een, Wtenengh, bij het beroep op de satisfactie wilde voegen, voor zoover zij de goederen en de privilegiën aangaat, dus zonder van den godsdienst te spreken, terwijl Rengers alleen wilde geeischt hebben, dat ieder zijner conscientie vrij zal mogen leven, zoodat deze dus den katholieken evenveel toelaten wilde als de Pacificatie aan de onroomschen had toegestaan. Ik geloof, dat het besluit niet gewaagd is, dat beide kanunniken feitelijk al afvallig van het katholieke geloof waren geworden, en dat de overgang van hen en van een aantal hunner collega's, die men weldra als protestanten, zooal niet dadelijk als gereformeerden aantreft, wel in dien tijd heeft plaats gehad. Maar hunne praebenden en politieke voorrechten bleven deze protestanten behouden; zij sprongen voor de laatste steeds ijverig in de bres!

De stadsregeering toonde zich in de weken, toen de Nadere Unie moest voltrokken worden, overigens tot gematigdheid bereid; niet den 22sten, zooals volgens het besluit van den 19den had moeten geschieden, maar den 28sten, zes dagen later, werd de onderhandeling eerst geëindigd, toen de unie al voltrokken en ook door de kapittels geteekend was. Misschien was die gematigdheid slechts schijn en het langer uitstel een middel om de kapittelen te eerder tot het aannemen der unie te bewegen. Onwillekeurig komt die gedachte bij mij op, wanneer ik op den datum let. 't Kan evenwel ook zijn, dat de wijzigingen, welke de kapittels eindelijk voorstelden (nog den 27sten werd er in dat van Sint Jan over gehandeld) de oorzaak waren, dat de stad eerst den 28sten zich weder op het oude standpunt stelde.

Inmiddels was de vergadering der gedeputeerden tot de Nadere

Unie tot eene beslissing gekomen en had den 23sten Januari de eindstemming plaats over het tractaat, dat, door een zonderlingen samenloop van omstandigheden, de grondwet der Vereenigde Nederlanden zou worden. Maar nog waren van de drie stemmen der Utrechtsche Staten altijd slechts twee voor de aanneming, en dat nog maar ter nauwernood, want de edelen hadden, naar Bondam in zijne oratie opmerkt, er maar bij meerderheid van stemmen in toegestemd, en van de kleine steden had alleen Wijk zich met de stad Utrecht conform verklaard. Deze had natuurlijk terstond na afloop der Decembervergadering, en wel den 9den December, het ontwerp aangenomen, maar, hoewel 't machtigste lid, vermocht zij geen wettig besluit in de Staten door te drijven zonder medewerking der kapittelen. Doch de Utrechtsche unionisten waren geen mannen van halve maatregelen, de geestelijkheid door geweld tot onderteekening te dwingen, schijnt hun volstrekt niet tegen de borst te zijn geweest. En zij zouden geen Nederlanders zijn geweest, wanneer zij niet bij eene akte als de unie eenstemmigheid, hoe dan ook verkregen, noodzaaklijk hadden geacht. Galama en Van Zuylen teekenden natuurlijk gaarne, de eerste in overeenstemming met zijn kapittel; de laatste wist nog den 23sten de unie te doen goedkeuren in eene vergadering van zijn kapittel, die hij had uitgeschreven met bijvoeging der formule «sub amissione vocis», maar met weglating van die «per juramentum», tegen welker beslissing dus de afwezigen niet konden opkomen, en waar nu de vier unionisten, hij zelf, Berck, Wtenengh en Rengers, alleen verschenen. De deken van Sint Maria, van den Burgh liet zich door Lamzweerde, die, als secretaris van het Domkapittel, ook als die der Vijf Ecclesiën, der Utrechtsche Staten en ook als die der gedeputeerden tot de unie fungeerde, eene acte uitreiken, dat hij overstemd was, en berustte toen in het besluit der Staten van Utrecht van den 22sten, dat bij van de Spiegel staat afgedrukt, waarbij een uit ieder der kapittelen was aangewezen om de unie te onderteekenen. De scholaster van Sint Pieter Johan Bogart,

daartoe ook aangewezen, wist zich door Jacob Verhaar te doen vervangen. Deze en van den Burgh voegden aan hunne onderteekening de formule toe, dat zij op last hunner kapittels teekenden. Alleen in het kapittel van Oud-Munster was de tegenstand niet zoo gemakkelijk te breken. Dat was daartoe waarschijnlijk te verbitterd over de ondervonden behandeling. Zoo gebeurde 't, dat daar eene bedreiging moest dienst doen, van welke wij overigens nergens melding gemaakt vinden dan in de extract-notulen van Oud-Munster, die Bondam in uittreksel en van de Spiegel in hun geheel hebben afgedrukt. De secretaris Lamzweerde kwam den 25sten den deken Ameronghen, naar hij zeide, op last dergenen die de unie aangegaan hadden, waarschuwen, dat men hen, die, tot de onderteekening opgeroepen, bleven weigeren, uit de stad zou zetten en hunne goederen sequestreeren. Ameronghen, dien Bondam nog wel voor een patriot d. w. z. een voorstander der unie en der reformatie aanziet [1], bracht dit over aan den secretaris van zijn kapittel, met last om op de door hem uitgeschrevene vergadering dit mede te deelen en een briefje van zijnentwege voor te lezen, dat hij hem daarbij overgaf. Aan dezen last werd voldaan en in tegenwoordigheid van het viertal kanunniken, dat opkwam, Schore, Beusinchem, Honthorst en Montzima, vernomen, dat Ameronghen plotseling de stad moest verlaten en daarom van oordeel was, dat de onderteekening der unie vanwege het kapittel door den vice-deken moest plaats hebben. Bondam breekt zich er zeer het hoofd over, waar Ameronghen wel naar toe mag zijn gereisd en schijnt niet ingezien te hebben, dat het slechts een streek, anders kan ik het kwalijk noemen, van den deken was, om zich niet te compromitteeren door te teekenen of te weigeren. En de

---

[1] Hij was een broeder van den oud-burgemeester Jan Taets van Ameronghen, die een der invloedrijkste mannen van het Sticht was. Bondam, ziet in diens verzet tegen den Tienden Penning het bewijs, dat hij altijd protestant en prinsgezind was en noemt daarom beide broeders uitnemende patriotten en ijverige unie- en prinsgezinden!

kanunniken, om niet minder slim te zijn, stemden met het praeadvies van hunnen deken in, met bijvoeging van den vice-deken op zijn verzoek daarvan schadeloos te zullen houden. Want daar Cuynretorff, de vice-deken, gevangen zat, kon diens onderteekening altijd als eene afgedwongene gelden en hen dus niet binden, zoo zij al kon plaats hebben, en zij hadden toch niet geweigerd te onderteekenen. Evenwel de tegenpartij was er niet eene om zich zoo te laten verschalken. De gedeputeerden van Zeeland verklaarden er geen genoegen mede te willen nemen, en nu droegen, in hunne vergadering van den 27sten, de kanunniken (de deken bleef nog steeds afwezig) aan den oudsten aanwezigen, Schore, op «de mandato capituli» te teekenen, zooals ook geschied is. Schore liet zich nog ten overvloede eene dergelijke acte van schadeloosstelling geven als aan den vice-deken beloofd was, en maakte nu geene verdere moeilijkheden. De bedreiging van Lamzweerde had gewerkt; alle kapittelen hadden de unie onderteekend.

't Zij mij vergund nog een oogenblik bij deze stil te staan. Wie zijn degenen, die de unie aangegaan hadden, namens wie Lamzweerde de waarschuwing aan Ameronghen deed? Oppervlakkig zou 't schijnen, dat daarmede de gedeputeerden der provinciën, die de unie den vorigen Vrijdag gesloten hadden bedoeld zijn. Maar die hadden in geen geval eenig gezag om iemand uit de stad Utrecht te zetten of zijne goederen aan te slaan. Zij waren gezanten met een bepaalde last en niets meer. Er kan dan ook niemand mede bedoeld zijn dan de Staten van Utrecht of liever (want ook het recht en de macht van dezen tot zoo iets komt mij twijfelachtig voor) de stadsregeering, door wie zich, als in dien tijd meer gebeurde, de edelen op sleeptouw lieten nemen. Misschien hebben wij hier zelfs niet eens met eene officieele kennisgeving te doen, maar waren 't eenvoudig de hoofdschout van Zuylen en de beide burgemeesters, die namens de stad de unie geteekend hadden, van wie eene bedreiging uitging, van welke zij gerust konden aannemen, dat zij geenszins in den wind zou worden geslagen.

Want tot opofferingen, als hun aangezegd werden, zijn de kanunniken nooit of nimmer bereid geweest. Alleen zij die buiten 's lands hun verblijf hielden, hebben hunne praebenden verloren laten gaan.

Hoe 't zij, de unie werd op die wijze voorzien van de onderteekeningen van vertegenwoordigers der drie standen van Utrecht en kon den 29sten, den Donderdag na de aanneming, plechtig van het stadhuis te Utrecht worden afgekondigd. Die dag was ook de dag der invrijheidstelling van Cuynretorff, wiens langere hechtenis nu van geen nut meer kon wezen. Maar daar de scholaster er blijkbaar niet, als de meeste burgers, die met hem gearresteerd waren, om wilde verzoeken, geschiedde 't niet dan op aandringen van den graaf van Renneberg, die inmiddels ook in de stad was gekomen en, hoewel hij de unie niet teekende (wat op dat tijdstip van den streng katholieken en, niettegenstaande zijne toen nog ontwijfelbare gehechtheid aan de Nederlandsche zaak, zeker eigenlijk altijd loyalen edelman niet gevergd kon worden) toen ter tijd eene vereeniging der gewesten, die werkelijk katholieken en onroomschen te samen tegen de Spanjaarden verbond, gaarne bevorderde. Zelfs de Utrechtsche regenten wilden hem, toen den invloedrijksten en aanzienlijksten man in de noordoostprovincien en den vriend van den Prins, gaarne een genoegen doen en hem gunstig voor zich stemmen, en zijne tusschenkomst ten behoeve van een hooggeplaatst geestelijke, die in zijne oogen zeker niets misdaan had, had dan ook het gevolg, dat beiden wenschten. Maar om aan Cuynretorffs vrijlating allen schijn te ontnemen, dat zij een toegeven aan de rechtvaardigheid kon wezen, en om zich tevens te handhaven op het eenmaal ingenomen standpunt, werd deze niet ontslagen dan tegen handtasting, dat hij te allen tijde op ontbieden van den magistraat zich opnieuw zou gevangen geven, welke belofte hij verklaarde te hebben afgelegd uit vrees voor erger wedervaren. En hoewel hij en het kapittel terstond na zijn verschijnen in de vergadering

zij een toegeven aan de rechtvaardigheid kon zijn, en om zich tevens te handhaven op het eenmaal ingenomen standpunt werd deze niet ontslagen dan tegen handtasting, dat hij ten allen tijde op ontbieden van den magistraat zich op nieuw zou gevangen geven, welke belofte hij verklaarde te hebben afgelegd uit vrees voor erger wedervaren. En hoewel hij in het kapittel terstond na zijn verschijnen in de vergadering, op den eigen dag zijner loslating, hiertegen protesteerde, zoo werden toch vijf weken later, (6 Maart) de kosten zijner hechtenis, die, wegens de ongeregeldheid zijner wacht, wordt gezegd, bij de 300 guldens beliepen, door het kapittel voorloopig betaald, waarschijnlijk ook weder om erger te voorkomen. Op die wijze liep de zaak van zelf af. Want de zending van van den Nieuburgh had geene gevolgen.

Wel had deze den 26sten een request laten opstellen, voor welks goede expeditie den 2den Februari een fooi van 2 gulden en 2 stuivers aan 's Prinsen secretaris werd gegeven en waarmede hij zijne zending als geëindigd schijnt beschouwd te hebben (hij vertrok althans den volgenden dag weder uit Antwerpen naar Utrecht); maar waarin de goede expeditie bestond en welk antwoord hij kreeg, dat durf ik zelfs niet gissen. Den op den laatsten Januari aan hem gerichten brief van zijn kapittel met het daarbij behoorende concept-adres aan den Aartshertog [1] heeft hij òf niet gekregen, òf hij heeft gemeend, dat het laatste geen gevolg zou hebben, en is daarom, volgens het postscriptum van den brief om nutteloose kosten te sparen, naar huis gereisd. Waarlijk, ik geloof, dat wij nergens een beter inzicht in den waren stand van zaken vinden dan in dat postscriptum. De kanunniken mochten capitulariter heel dapper voor hunne privilegiën in de bres springen en in requesten aan den Aartshertog vragen, dat deze alle stukken betreffende het geding tegen hunnen medebroeder zou doen overleggen aan den Prins en den Raad van State, om met hun advies te beslissen; zij geloofden

[1] De stukken XII en XIII in de Bijdragen en Mededeelingen.

blijkbaar zelven niet, dat dit tot iets kon leiden, en, tevreden met gedaan te hebben wat zij konden, waren zij er maar op uit om nutteloze onkosten te sparen. 't Waren slechte tijden en de lasten, die men den kapittelen oplegde, niet gering; zij moesten zoo zuinig mogelijk zijn.

Even onvoorspoedig als hun verzet tegen de unie en hun strijd met de stad over Cuynretorffs behandeling was de weerstand tegen de ordonnantie op de religie voor de kapittelen afgeloopen. Nog voor de afkondiging der unie plaats had, was de onderhandeling daarover afgesprongen. De Vijf Ecclesiën hadden hare schriftelijke verklaring, hare apostille zeggen de raadsnotulen, ingeleverd en deze was in 't geheel niet naar den zin van den Raad. Den 28sten staakte deze dan ook de onderhandelingen, volhardde in de weigering om kopie der ordonnantie aan de Vijf Ecclesiën te verstrekken en belastte den schepen van Duverden naar Antwerpen te reizen, om de goedkeuring van den Aartshertog en den Prins te verwerven. Deze verkreeg eerst zeer laat eene beslissing, vervat in een schrijven van den Prins aan de stad van 26 Februari, waarbij kopie van een anderen brief van hem aan de Vijf Ecclesiën gevoegd was. Wat die brieven inhielden is onbekend. Uit de dagteekening en uit het zwijgen der raadsnotulen omtrent hunnen inhoud, die anders allicht zou zijn vermeld, zou men geneigd zijn op te maken, dat ze niet heel aangenaam aan den magistraat zullen zijn geweest. Immers, op dienzelfden 26sten Februari verkreeg burgemeester Aert Dirksz. van Leyden, die op last der Gedeputeerden tot de Nadere Unie den 5den dier maand tot den Prins was gezonden om diens goedkeuring op de unie te verzoeken, het reeds bovenvermelde gehoor, en de wijze, waarop de Prins zich toen over de unie, vooral in verband met de godsdienstquaestie, uitliet [1], toont aan, dat hij vooral om deze de unie toen niet wilde onderteekenen en zelfs liever eene geheel

---

[1] Een verhaal van Leyden hierover, onmiddelijk daarna opgesteld, is in het Rijksarchief te Utrecht en in een afschrift van Mr. J. A. Grothe in mijn bezit.

nieuwe had willen oprichten [1]. Hoe het zij, wij weten alleen dit, dat, toen Duverden den 2den Maart zijn rapport had gedaan en zijne brieven had overgeleverd, de Raad kennis nam van de apostillen, door de gedeputeerden van den Prins op elk punt der ordonnantie gesteld, en vervolgens besloot... om haar in dien zin te wijzigen, denkt men allicht, neen, om haar tot nadere beslissing te handhaven! Met andere woorden, de Raad deed juist alsof zij geheel alleen binnen Utrecht te zeggen had. En hoe weinig ongewoon zulk eene beslissing werd geacht, die anders vrij wel revolutionair kon heeten, wordt duidelijk uit den tekst der notulen. Terstond toch na de vermelding van dit besluit, zelfs zonder nieuwen regel, volgt die, dat dientengevolge ook de geestelijken en andere vrijgestelde personen voortaan accijns moeten betalen! Wel besloten nog de Vijf Ecclesiën in hunne vergadering van 18 Maart, om Folckert van Montzima naar den Prins te zenden wegens de ordonnantie, maar wij weten niet, of dat eenig gevolg heeft gehad. Wij bemerken niets meer van eenigen strijd, totdat in Juni van hetzelfde jaar datgene gebeurde, wat de ordonnantie van 11 Januari heette te moeten beletten, een oproer der gereformeerden met beeldstormerij en ander geweld, dat gevolgd werd door eene nieuwe, nu werkelijk bij accoord met de Vijf Ecclesiën vastgestelde ordonnantie, die maar eene uitbreiding was van die van Januari, een stap verder op den weg tot volkomen onderdrukking van den katholieken eeredienst en tot vernietiging der in het opgroeiende protestantsche Nederland zeer zeker niet meer te handhaven voorrechten der geestelijkheid. Merkwaardig zeker, dat aan die onlusten wederom een gerechtelijk onderzoek naar bijeenkomsten en voornemens der katholieken voorafging [2]. 't Schijnt

[1] 't Is jammer, dat Bondam, die in zijne oratie de Nadere Unie als het werk van den Prins prijst, dien brief niet gekend heeft; zijne geheele theorie zou er mede omgestooten zijn.

[2] De weinige verhooren in deze nieuwe zaak liggen in het Utrechtsche Gemeente-archief samen met die der zaak van Cuynretorff in één bundel bijeen. Over het tumult en de nieuwe ordonnantie is Bor zeer uitvoerig.

wel, dat men te Utrecht niet moede werd de fabel van het lam en den wolf te vertoonen. Behalve dat misschien het lam er werkelijk een oogenblik kwaadaardig werd en er aan dacht om het water troebel te maken. De wolf had echter zijne klauwen maar te laten zien en het beangste lam zocht zich dadelijk te verontschuldigen. 't Baatte echter niets, 't werd toch op den duur verscheurd.

Maar die zaak kunnen wij hier verder laten rusten. De strijd om de unie, waaruit zich de strijd om de privilegiën der geestelijkheid en de rechten der katholieke kerk ontwikkelde, was voldingend beslist. De unionistische stadsregeering had op alle punten volkomen gezegevierd. Beide partijen hadden verdiend wat haar te beurt viel. De magistraat had eene energie ontwikkeld, zooals wij zelden bij onze regenten waarnemen, en hij had daaraan geen gering beleid gepaard. De katholieken daarentegen waren even flauwhartig als onhandig, zij wisten nooit den rechten tijd te kiezen, 't zij vóór krachtig, 'tzij voor verzoenend optreden. Met looden schoenen traden zij op de kampplaats, bij den eersten aanval was 't «sauve qui peut»! Ik geloof wel, dat uit het medegedeelde blijkt, dat sommigen, met name Cuynretorff en enkelen zijner vrienden, iets in hun schild voerden of liever dat zij begrepen (en daarover spraken en overlegden) iets te moeten doen, wilden zij niet voor altijd onder het juk geraken, maar ik betwijfel zeer, of zelfs de stoutsten onder hen eenig denkbeeld hadden van wat zij moesten beginnen. Want zij vonden nergens steun, en 't was al veel, dat enkelen zich kloek handhaafden op het standpunt van hun rechtens onaantastbaar, zij 't ook door de tegenstanders niet meer geëerbiedigd recht. Misschien hadden zij, had men hen laten geworden, tumult, althans onrust en burgertwist kunnen verwekken; tot openlijken kamp, als weldra te 's Hertogenbosch ten nadeele, te Zwolle ten voordeele van de unie plaats greep, zou 't waarschijnlijk niet gekomen en hunne nederlaag zou onvermijdelijk geweest zijn. Evenwel niet dat kan men den magistraat euvel duiden, dat

hij dadelijk zóó krachtig tegen hen optrad, dat alle weerstand onmogelijk werd; daarvoor was de toestand, zoo al niet te Utrecht, dan toch in het land te ernstig; de regenten konden niet voorzien, dat de katholieken zich zoo jammerlijk zouden gedragen. Maar zelfs de revolutionaire toestand kan moeilijk verontschuldigen, dat zij zóó ijverig met de Belgische calvinisten medewerkten om den jarenlangen arbeid van den Prins te verijdelen, dat zij de Unie van Utrecht, van welke hij een verbond van alle Noord-Nederlanders tegen Spanje trachtte te maken, voor een tijd maakten tot eene anti-katholieke partijvereeniging. Dat brengt mij van zelf op het laatste punt, dat ik hier wilde bespreken, de verhouding der beide partijen tot den Prins.

Dikwijls heb ik mij vroeger verwonderd, dat in de Archives zoo bitter weinig over de unie gevonden wordt. Maar wel beschouwd is dit zeer verklaarbaar. De Prins stond haar zeer zeker voor; elke verbintenis tusschen Holland en Zeeland en de overige provinciën moest hem welkom zijn, maar zij voldeed hem geenszins, zooals zij was. Wij weten nu, dat hij dit onbewimpeld te kennen heeft gegeven. Zoo bleef hij tegenover haar eene afwachtende houding aannemen; eene generale unie, gebouwd op de beginselen van den religievrede kon hij wel wenschen; hij was te veel practisch staatsman om op dit oogenblik met haar voor den dag te komen. Zoo heeft zijne houding tegenover de unie iets onzekers, iets onbepaalds, even als die in 1566. Geen wonder, dat hij er zich zoo weinig mogelijk over uitliet, dat hij haar zoo min aanprees als afkeurde. En niet anders ging 't hem ten opzichte der partijen te Utrecht. Ik stel mij voor, dat hij in 1577 de satisfactie liever anders had gezien, den onroomschen liever meer vrijheid had gegeven; een geleidelijke overgang van de eene kerk tot de andere, zooals Duifhuis wist te bewerkstelligen, was zeker 't meest naar zijn zin; het onverstandig, maar toch zeer begrijpelijk verzet der geestelijkheid tegen diens prediking heeft hem zeker leed gedaan. En zeer zeker moest hij een optreden tegen de katholieken, die gevaarlijk

waren, billijken, mits daar maar geene vervolging der katholieken uit volgde. Maar dat dit geschiedde op zulk eene wijze als te Utrecht moest hem zeer hinderen. Want hij, die streed om de rechten van alle Nederlanders te handhaven, kon kwalijk goedvinden, dat men de rechten der katholieke Nederlanders niet alleen, maar ook de rechten van een zeer aanzienlijk lichaam in de provincie Utrecht met voeten trad. Daarenboven, 't streed geheel met zijne plannen. Waartoe diende 't, dat hij alles in de waagschaal had gesteld om de Gentsche demagogen te temmen, wanneer de Utrechtsche magistraten 't zelfde deden? Hij kon wel niet buiten de calvinisten, maar ook niet buiten de katholieken. Met Matthias moest hij op een goeden voet blijven, Anjou en het geheele Fransche hof, waarop hij zooveel, misschien wel te veel, bouwde, mocht hij niet ontstemmen, en, waar 't toen, in de eerste dagen van 1579, vooral op aankwam, hij moest de Malcontenten zien te winnen en door Renneberg de katholieken in 't Noorden aan zich verbinden. Hoe kon hij dat, als in de landen, waar hij zelf stadhouder was, zoo tegen de kerk niet alleen, maar tegen alle van oudsher en van nieuws af aan gewaarborgde rechten werd gehandeld? Doch wat vermocht hij er tegen? Persoonlijk kon hij niet te Utrecht komen, daartoe was hij te noodig in het Zuiden, en zoo uit de verte kon hij niets beslissen. Daarenboven, de Utrechtsche regenten waren zijn steun tegenover de weerbarstige katholieken, waarvan er zeker ook niet weinigen in het Sticht waren. Zij kwamen veelal met hem in denkbeelden overeen. En kon hij de kracht der partijen, die ieder oogenblik kon veranderen, zoo schatten, als wij dat kunnen doen? Niet onbegrijpelijk waarlijk, dat hij ook hier eene afwachtende houding aannam en alleen tot eendracht en vrede aanmaande! Maar dan ook niet vreemd, dat zij die ijverden in den strijd, hem niet terstond als middelaar inriepen en althans òf voortgingen, alsof zij niets met hem hadden uit te staan, òf zich tot hem wendden, maar kenlijk alleen omdat zij niet anders konden, zoodat zij hem zelfs zoo mogelijk

niet eens noemden. Cuynretorff spreekt niet van hem, de kanunniken beroepen zich haast alleen op den Aartshertog en de Staten-Generaal, ja op den Grooten Raad van Mechelen, alsof 't hier alleen eene rechts- en niet eene machtsquaestie gold. Toch is hij ook voor hen de eenige, die hulp brengen kan, en als zij werkelijk iets willen verkrijgen, als met de zending van van Nieuburgh, wenden zij zich toch rechtstreeks en uitsluitend tot hem.

Een ding komt mij daarbij vreemd voor. De Prins was, krachtens de satisfactie, stadhouder van Utrecht. Hoe komt het nu, dat geen der partijen zich tot hem in die qualiteit wendt? Want als stadhouder had hij toch in de eerste plaats het recht als scheidsrechter te Utrecht op te treden. Maar men beroept zich op hem niet als stadhouder, maar als luitenant van den gouverneur-generaal, als generaliteits, niet als provinciaal ambtenaar. En niet als stadhouder, maar als vertegenwoordiger, eenigszins als hoofd der Generaliteit, althans der algemeene regeering, geeft hij ook zijne beslissing, niet alleen nu, maar ook later, zelfs nog in 1582, toen hij een generaliteitscollege, den Landraad, de laatste beslissing der geschillen te Utrecht opdroeg, die nog gold tusschen katholieken en onroomschen. Na dien tijd werd het daar een strijd tusschen democraten en regenten, tusschen de calvinisten en de mannen der Sint Jacobskerk.

Ik zou hierop thans niet gaarne een antwoord willen zoeken, want ik zou vreezen daarbij in vrij wel in de lucht zwevende onderstellingen te vervallen, die mij ver van ons onderwerp afleiden zouden. En daarenboven, dit stuk is al lang genoeg. Moge het mijnen lezers niet te lang zijn gevallen!

DE VORMING VAN PHILIPS FREIHERR VON STOSCH TOT DIPLOMATIEK AGENT EN ZIJN BETREKKING TOT DEN GRIFFIER FRANÇOIS FAGEL I.

DOOR

Dr. GERARD M. SLOTHOUWER.

Wanneer een machtige staat zich als groote mogendheid wil doen gelden, dan is het in de eerste plaats noodzakelijk, dat hare dienaren te allen tijde nauwkeurig op de hoogte gesteld worden van de gebeurtenissen, die voorvallen in andere staten, waar zij haar overwicht wil doen gevoelen, van de politieke inzichten der invloedrijkste personen der rijken, waarmee ze in betrekking staat. Geschiedt dit in gewone gevallen door geregelde berichten der gezanten, niet altijd is dat mogelijk. Openlijk verkeer van Protestantsche landen met het Pauselijk Hof was vroeger niet wel denkbaar; het onderhoud van een gezant en zijn gevolg was te kostbaar om naar de min gewichtige staten van Europa personen met die waardigheid te zenden, terwijl het openlijk karakter van zulk een gezant maakte, dat hem soms dingen verborgen gehouden werden, welker mededeeling van groot belang kon zijn. Geen wonder dus, dat de staatslieden op andere wijzen moesten trachten te weten te komen, wat er aan de vreemde hoven en in de kabinetten omging. Niet altijd was het even gemakkelijk zich daartoe in betrekking te stellen met handige personen, die zonder bepaald diplomatiek karakter toch van alles op de hoogte waren of wisten te komen, maar er zijn toch voorbeelden bekend. Zoo weten we, dat vreemde mogendheden Aitzema en Wicquefort gebruikten om hen over de zaken der Republiek in te lichten en dat beiden van hun positie misbruik maakten, waarvoor ze bij

ontdekking gestraft zijn, terwijl we ons tevens het proces herinneren, dat ten tijde van Jan De Witt tegen een klerk van de Griffie der Hoogmogenden is gevoerd, die onze geheimen verkocht had. Natuurlijk wisten ook onze staatslieden berichten in te winnen van hetgeen elders omging en zoo mocht het mij gelukken omtrent zulk een persoon eenige bijzonderheden te verzamelen, die ik hier wenschte mede te deelen.

Bezig met het verzamelen van de origineele stukken en de gehouden briefwisseling onzer staatslieden, betrekkelijk den grooten Spaanschen successie-oorlog en daarop gevolgden vredehandel, had ik te dien einde toegang verzocht tot het familie-archief van Z. E. Mr. F. H. R. R. Baron Fagel, opperhofmaarschalk, opperintendant der Koninklijke paleizen enz., te Ellekom, die aan mijn verlangen met de meest mogelijke bereidwilligheid gehoor gaf, daartoe op den Huize Avegoor zijn geheele archief voor mij openstelde, zelf mij terecht hielp in de door verschillende omstandigheden gehavende, maar toch zoo rijke verzameling en vriendelijke wenken gaf. Terwijl ik minder gelukkig was met het onderzoek naar hetgeen ik in de eerste plaats zocht, werden mij door Z. E. eenige brieven aan den Griffier François Fagel voorgelegd door een antiquaar Philips Freiherr von Stosch geschreven, die behalve vele wetenschappelijke opmerkingen over numismatiek en archaeologie, ook andere wetenswaardige bijzonderheden bevatten, die, naarmate ik langer zocht, mij interessanter voorkwamen en veel vermeldden, wat mij van elders niet bekend was.

Tot mijn grooten spijt hielden de brieven, welker inhoud mij boeide, met Januari 1716 op, wat te meer te bejammeren valt, wanneer men de betrekkingen nagaat, later door den schrijver er van bekleed, en weet, dat er van 1716—1746, toen de Griffier stierf, een verzameling van ongeveer 1300 antwoorden aan Stosch in genoemd archief aanwezig is. Waar de brieven van dezen na December 1715 gebleven zijn, is mij niet gebleken, maar wel, dat we uit de missives van vóór dien tijd kunnen nagaan, hoe

deze arme en geleerde Duitsche edelman onwillekeurig langzamerhand tot een diplomaat is geworden, want van een bepaalde bedoeling om een rol op staatkundig gebied te spelen, is geen sprake.

I.

Dat een jongmensch, met wilskracht en studielust bedeeld, in het begin der achttiende eeuw het zich als een ideaal voorstelt naar Holland te gaan, daar te genieten van de welvaart, al bestond het alleen in 't aanschouwen, en met de coryphaeën in de wetenschap betrekkingen aan te knoopen, dunkt ons geen vreemd verschijnsel, te minder, wanneer er reeds verscheidene leden van dezelfde familie te Leiden gestudeerd hebben en men aanbeveling en bescherming kan vinden bij een neef, die gezant van Brandenburg in den Haag is. Zoo komt het, dat de achttienjarige Stosch in 1709 naar Holland reisde [1]. Hij was van een oud, adellijk geslacht uit Silezië, maar achteruitgang was waarschijnlijk de oorzaak geweest, dat zijn vader Philips Sigismund Von Stosch de burgerlijke betrekking van geneesheer met den titel van Königlicher Leib- und Provinzialarzt vereenigde met die van burgemeester te Küstrin, waar ook diens zoon Philips in 't begin van 1691 geboren werd. Deze werd in 1706 te Frankfort a/O. student in de theologie, maar had meer genoegen in penningen en oudheden en verloor zijn toekomst als predikant geheel uit het oog, toen hij met den antiquaar Schott had kennis gemaakt. Reeds een paar jaar later vertrok hij weer van daar en reisde door de voornaamste plaatsen van Noord-Duitschland om de verschillende particuliere penningkabinetten te bezoeken, te bestudeeren, aanteekeningen te maken en, naar het schijnt, munten te verzamelen en te ruilen. Zoo komt hij over Emden, waar

[1] De meeste bijzonderheden over Stosch zijn geput uit: Joh. Christoph. Strodtman, Das neue gelehrte Europa (Wolfenbuttel 1754), V. 1 — 55. Zie verder Nouvelle Biographie générale (Paris MDCCCLXIV), t 43 en de daar aangehaalde gedrukte stukken.

een oom stadssyndicus was, naar Groningen en Leeuwarden en van daar te Amsterdam, waar hij bleef op aandrang van Hemsterhuis en Joh. Le Clerc, hoewel zijn plan was te Leiden te gaan studeeren. In Amsterdam maakte hij kennis met een menigte meer of min bekende personen en het volgende jaar, toen hij voor een poos naar den Haag vertrok, met den Griffier François Fagel, aan wien hij werd voorgesteld door zijn neef Von Schmettau, den gezant van het Brandenburgsche hof. De laatste kennismaking was voor Stosch van het meeste belang. Fagel toch, als griffier reeds welbekend, was tevens een geleerde en hield zich, voor zoover zijn staatsmansaangelegenheden dat toelieten, nog bezig met de studie van munten en penningen, die hij verzamelde, gelijk ons ook bekend is, dat hij een fraaie bibliotheek bezat. Geen wonder dus, dat de kennismaking niet bij een voorstelling bleef. De jeugdige Stosch, die op zijn reizen en door zijn studies een uitgebreide kennis zal verzameld hebben, scheen den Griffier te bevallen, werd door dezen geraadpleegd [1] en ging een overeenkomst met hem aan, waarbij Fagel al zijn munten uit de oudheid aan Stosch gaf, die voor hem alle nieuwe zou aankoopen, waarvoor de Griffier weer beloofde zich geen oude te zullen aanschaffen. Hierdoor kwam het, dat deze een zeer uitgebreide verzameling kreeg, daar ze steeds werd aangevuld en geen kosten werden gespaard [2]. Niet lang daarna stierf Schmettau en beval zijn neef, dien hij had willen vormen voor de diplomatie, bij den Griffier aan voor zijne verdere reizen.

---

[1] Ook blijkens missᵉ van Fagel aan G. Cuper van 21 Maart 1716 (zie beneden). Hierin meldt Fagel o. a, dat Stosch te Leiden heeft gestudeerd. In het Album Acad. komt deze Stosch evenwel niet voor. Wellicht heeft hij er een tijd lang gewoond zonder ingeschreven geweest te zijn.

[2] Zoo vinden we in de brieven telkens groote sommen opgenoemd o. a. reeds in 1711, toen Stosch nog te Amsterdam vertoefde en voor een doos met munten betaalde de som van 1393—12. Van die verzameling is na de confiscatie van 1795 niets meer bij de familie overig, gelijk ook schilderijenkabinet, bibliotheek en archief schandelijk zijn geplunderd.

II.

Op meer dan ééne plaats is er reeds op gewezen, dat de fraaie kunsten in ons land weinig bescherming vonden, weinigen zich het lot der kunstenaars aantrokken en de regenten zich er niet meer mee bemoeiden, dan voor hun eigen belangen gewenscht was. Meer belangstelling toonde men in de wetenschap. Vindt men in onzen tijd geld- of invloedrijke mannen, die hun liefde tot de kunst paren aan de zucht om arme kunstenaars in de gelegenheid te stellen van het voortreffelijkste te genieten om zich te vormen, een diergelijk geval in de wetenschap kunnen we aanwijzen, wanneer we Stosch andere vreemde landen zien bezoeken, daartoe in staat gesteld door de vrijgevigheid van François Fagel. De jonge Duitscher nl. wilde verder en stak ook naar Engeland over, waar hij slechts matigjes ondersteund werd door zijn vader. Toen evenwel de troepen van Karel XII steeds verder in Brandenburg doordrongen en de toestand van dat land misschien oorzaak was, dat de oude Stosch de rekeningen zijner patienten niet betaald zag, zou de zoon genoodzaakt zijn geweest naar zijn vaderland terug te keeren, wanneer Fagel niet was bijgesprongen en hem daardoor gelegenheid gegeven had Frankrijk en Italië te bezoeken om daar eenige jaren te verblijven. Aan bijbedoelingen van Stosch eenmaal te gebruiken en zoo met woekerwinst de bestede sommen terug te ontvangen kan men zelfs niet denken. Het tegendeel is waar. De eenige belooning toch, die Fagel ontving, was, dat Stosch hem geregeld verslag deed van zijn reizen, bezoeken aan personen, bibliotheken en kabinetten en daarbij opmerkingen voegde, die voor ons de groote aantrekkelijkheid zijner brieven uitmaken, over belangrijke gebeurtenissen, feiten en personen, maar meermalen wordt hem door Fagel verzocht aan deze laatste niet al te veel plaats te geven, hoe gaarne hij ze overigens ook las. Eerst veel later, toen Stosch reeds lang een vaste betrekking had, werd er bepaald van hem gebruik ge-

maakt. Het eenige, waarvoor hij op zijn tochten had te zorgen, was het aankoopen van penningen op kosten van den Griffier, wat in Italië, zooals we zien zullen, weinig opleverde, waar Fagel hem toch het langst liet blijven. Wel zorgde Stosch ook eenigszins voor zichzelf door een kleinen handel in munten en penningen, maar die leverde lang niet genoeg op, zoodat hij telkens wissels trok op den Griffier.

De brieven nu, in den beginne schaarsch, later veelvuldig en met elken postdag verzonden, zijn geschreven in vrij slecht Fransch met slordige hand en vormen een scherpe tegenstelling met de correcte en nette antwoorden van den keurigen Griffier, die uit den aard der zaak slechts kort zijn en veel minder wetenswaardigs bevatten, maar onze verwondering opwekken, dat een man, die zoo veel beslommering ten gevolge van zijn ambt had en reeds zoo veel brieven met zijn vrienden buiten den Haag had te wisselen, toch nog tijd wist te vinden om de opmerkingen van zijn jongen beschermeling vrij geregeld te beantwoorden.

In 1712 ontmoeten we Stosch dan in Engeland, [1] waar hij langer bleef, dan zijn voornemen geweest was, omdat het sluiten van den vrede langer werd verschoven, dan hij eerst verwacht had, en hij vóór dien tijd niet naar Frankrijk durfde reizen. De berichten en brieven, uit dat land aan Fagel gezonden, zijn schaarsch. Eensdeels heeft dit zijn oorzaak daarin, dat de tijdsomstandigheden den Griffier wat zwaarmoedig maakten en hem van den lust tot penningstudie beroofden, «want, zoo schrijft hij, [2] als het waar is, dat men in Engeland ons den oorlog wil verklaren, dan zal ik, evenals alle waarachtige vaderlanders, mijn penningen met al het goud en zilver, dat ik bezit, naar de munt moeten brengen om ons zooveel mogelijk in staat van verdediging

---

[1] Dat Stosch eene zending van Fagel naar Engeland zou gehad hebben, zooals Larousse (Grand dictionnaire du XIXe Siècle, XIV, 1119) meedeelt, blijkt volstrekt niet uit de correspondentie.

[2] Misse van 2 Aug. 1712 aan Stosch.

te stellen.» Anderdeels evenwel is dit een gevolg van de handelwijze der Tories die niet schroomden aan de postkantoren de brieven te openen en terug te houden, [1] wanneer er ook maar het minste in werd gezegd, dat ten voordeele van de Whigs kon zijn. [2] Stosch was dus voorzichtig en schreef weinig anders dan aan zijn vader, vooral toen het hem in Londen te duur werd en hij uit geldgebrek verhuisde naar Cambridge, [3] waar het leven goedkooper was. De brieven van het land toch werden in Londen door nieuwsgierige commiezen of zelfs door particulieren zeer dikwijls geopend, waarom hij bijzonderheden verzweeg tot later [4]. Hoewel de bescherming genietende van onzen gezant van Borselen, scheen hij toch met minder en niet zulke invloedrijke personen in aanraking te komen, als later in andere landen het geval was. Meest hield hij zich op met geleerden, maar maakte toch zijne opmerkingen, waartoe hij in Londen niet in staat was geweest, waar de volkrijkheid nauwe kennismaking verhinderde en men tegenover vreemdelingen terughoudender was dan elders. Daardoor zag hij, dat de Engelsche geestelijkheid machtig was en de publieke opinie beheerschte, dat men in Cambridge, waar een menigte theologen woonden, zeer torygezind en vrij wat heftiger was dan in de omliggende plaatsen en dat de meeste menschen het eigenlijk verschil tusschen de beide partijen niet best begrepen. Niettegenstaande hij de verhouding van Tory tot Whig als van tien

---

[1] Misse van 13 Juni 1712 van Stosch aan Fagel.

[2] Het verschil met den toestand bij ons valt in 't oog. Hoewel er ook voorbeelden bekend zijn, dat brieven door politieke tegenstanders werden geopend, geschiedde dit niet stelselmatig. Toen b. v. de oude heer Vegilin van Claerbergen te Joure in 1709 een brief ontving van zijn zoon Johan, die in het leger en waarschijnlijk secretaris van zijn broer, den Gedeputeerde te Velde, was, en het zegel van den brief den vader verdacht voorkwam, schreef hij daarover, maar dacht er volstrekt niet aan, dat een opening door slechtgezinden kon geschied zijn. (Uit het archief van Jhr. Mr. F. J. J. Van Eysinga).

[3] Blijkens misse van 21 Maart 1716 van Fagel aan Cuper (zie beneden) vertoefde hij meest te Canterbury.

[4] Misse van 10 Febr. 1713 o. s. van Stosch.

tot één schatte en slechts weinig openlijke Jacobieten had ontmoet, geloofde Stosch toch, dat ieder ministerie zich in Engeland zou kunnen staande houden, wanneer het de financiën goed wist te besturen, mooie beloften kon geven en het een of ander fraai beginsel als voorwendsel gebruiken. Zulk een regeering zou dan absoluter kunnen regeeren, meende hij, dan in zijn vaderland mogelijk was.

III.

De toestand in Brandenburg werd er met den tijd niet beter op en terwijl zijn ouders vroeger steeds op terugkeeren hadden aangedrongen, kreeg de jonge Stosch van zijn familie nu den raad buiten zijn vaderland te blijven, omdat haar invloed geheel verloren scheen [1] en de oorlog alle aandacht tot zich trok, zoodat niemand meer oog had voor wetenschap. Daarbij werd hem van huis steeds minder geld toegezonden, zoodat hij langzamerhand geheel op Fagel's kosten zich onderhield en zijn reizen kon voortzetten door Frankrijk, waar hij eerst geruimen tijd te Parijs vertoefde en daarna, om beter van den toestand van dit rijk op de hoogte te komen, naar het zuiden vertrok, van meening, dat men geen land door een verblijf in de hoofdstad kon leeren kennen. Het doel, waarmede hij op reis was getogen, verloor hij echter niet uit het oog en overal zocht en verkreeg hij toegang tot kabinetten, ten einde oude en gegraveerde steenen te

---

1 Blijkens misse van Fagel aan G. Cuper van 21 Maart 1716 was de familie zeer in aanzien aan het hof van den Keurvorst Frederik Wilhelm en van den eersten Koning van Pruisen, maar had er na den dood van den laatste een groote verandering ten nadeele van de familie plaats gehad. Deze brief, mij met een andere van Stosch aan Cuper uit de Koninklijke Bibliotheek welwillend meegedeeld door den Heer J. Tideman, is geschreven door Fagel naar aanleiding van een verzoek van Cuper om informaties omtrent Stosch en bevat enkele bijzonderheden uit het leven van dezen. Opmerkenswaardig is het, dat Fagel, over de reizen van zijn beschermeling sprekende, van zichzelf geheel zwijgt, en evenmin spreekt over diens berichten, naar aanleiding van zijn gemaakte betrekkingen overgezonden.

gesprek met iemand, die niet genoemd wordt: «Ik weet van degenen, die in de nabijheid des Konings verkeeren, dat deze, hoe goed hij het veinzen ook versta, zich niet kan onthouden soms zijn verlangen te uiten om zich op uw staat te wreken. Alle betuigingen, die men uwen gezant te Parijs doet en De Chateauneuf in den Haag herhaalt, dienen slechts om u in slaap te wiegen.»

Met den koning toonde Stosch dan ook heel weinig op te hebben. Wel blijkt daarvan niets gedurende zijn verblijf in Frankrijk, maar, nadat het bericht van 's Konings dood te Rome was aangekomen, geeft Stosch op zijne wijze een beschrijving van Lodewijk XIV, die we hier overnemen: «Nu de door ieder gevreesde man dood is, kan ik iets meer schrijven, dan bij zijn leven geraden was. Een zijner voornaamste beginselen was nooit iemand, voor welke misdaad ook, te straffen van degenen, waarvan hij zich eens voor een onwaardige handeling bediend had. Hij liet een ieder vrij zijn zakken vullen, wanneer men slechts niet vergat de schatkist van den Vorst te voorzien. Klachten, die uit de provincies tot hem kwamen, werden teruggezonden en het rapport der Intendanten werd altijd in gezag geplaatst boven al datgene, wat er tegen gesproken of geschreven werd. Hun, die aan het hoofd der justitie stonden, had hij onbeperkte macht gegeven in blanco lettres de cachet. Zelf teekende hij zelden de stukken en de handteekeningen van het vijftigste deel misschien der papieren, die zijn naam droegen, waren alleen echt; een secretaris van De Torcy verstond de kunst en had het recht die na te maken, dat het bijna niet te bemerken was. Ik heb dat zelf eens gezien en men maakte er aan het hof ook volstrekt geen geheim van. Liefst sprak hij met menschen, die nergens door uitmuntten. Sommigen schre-

---

de tort, que Dunkerken a jamais pu faire, si je dois croire au plan, que j'ai ou[ï] de Mardyk a Marseille. Je vois bien, que Vous ne pouvois pas toucher cette corde a la cour de France, avant que Votre difference touchant le Barriere avec l'Empereur sera finie."

tafel bediende, waarbij de prinsen de schotels aandroegen en de Hertog van Orleans o. a. belast was met een aarden pot vol wijn. Bij deze kerkelijke plechtigheid was den Hollanders door den kapitein der garde, den Hertog de Noailles, een plaats gegeven boven alle andere vreemdelingen. Stosch vertrouwde die bewijzen van vriendschap al heel weinig. « Manet alta mente repostum inveteratum odium, schreef hij in denzelfden brief, [1] en ik heb maar al te veel redenen om te gelooven, dat het hof de openbare audientie aan uw gezanten zal uitstellen en daartoe de reis naar Marly en Fontainebleau als voorwendsel gebruikt om die zaak op de lange baan te schuiven [2] ten einde te zien, welke houding de Keizer tegenover de Republiek zal aannemen en of er kans bestaat in troebel water te visschen. » Fagel zag de zaak minder donker in, [3] hoewel hij eerst over het bericht van Stosch, [4] als zouden er in het vredestractaat van den Keizer met Frankrijk eenige artikelen zijn, die voor ons nadeelig waren, minder tevreden was geweest, omdat zulke geruchten de neiging van het volk toonen en een slechten indruk maken. [5] Stosch bleef evenwel in de overtuiging, dat het Fransche hof niet te vertrouwen was en herhaalde dat later, [6] toen hij reeds in Italië was, naar aanleiding van een

---

[1] Van 2 April 1714.

[2] Den 29en Mei had de audientie plaats.

[3] Misse van 20 April 1714 van Fagel.

[4] Misse van 10 Maart 1714 van Stosch.

[5] Misse van 22 Maart 1714 van Fagel.

[6] Misse van 28 Nov. 1714 van Stosch. P. S.: „Autant que j'ay pu observer des revelations de Mons. de N., ce ministre parle pour un Francois asses modestement sur Votre Republique et de ceux, qui Gouvernent . . . Il faut toujours supposer, que les Francois haïssent tous egalement Votre Etat. Je scay de ceux, qui etant les plus proches de la personne du Roy, que lui meme, si bien qu'il peut feindre, ne se peut pas empecher de faire paraitre par quelques paroles l'envie, qu'il a de se vanger contre vous. Tous les protestations d'amitie, qu'il fait faire [a] Votre Ministre a Paris (humeur et passion dominante auquel les francois ont deja perfaitement etudie) et tous les Compliments, que le Marquis de Ch. Vous fait a la Haye, ne tendent a rien autre chose qu'a Vous endormir, tandis qui (qu'il) Vous prerare (prepare) une lunette, qui avec le tems vous fera plus

gesprek met iemand, die niet genoemd wordt: «Ik weet van degenen, die in de nabijheid des Konings verkeeren, dat deze, hoe goed hij het veinzen ook versta, zich niet kan onthouden soms zijn verlangen te uiten om zich op uw staat te wreken. Alle betuigingen, die men uwen gezant te Parijs doet en De Chateauneuf in den Haag herhaalt, dienen slechts om u in slaap te wiegen.»

Met den koning toonde Stosch dan ook heel weinig op te hebben. Wel blijkt daarvan niets gedurende zijn verblijf in Frankrijk, maar, nadat het bericht van 's Konings dood te Rome was aangekomen, geeft Stosch op zijne wijze een beschrijving van Lodewijk XIV, die we hier overnemen: «Nu de door ieder gevreesde man dood is, kan ik iets meer schrijven, dan bij zijn leven geraden was. Een zijner voornaamste beginselen was nooit iemand, voor welke misdaad ook, te straffen van degenen, waarvan hij zich eens voor een onwaardige handeling bediend had. Hij liet een ieder vrij zijn zakken vullen, wanneer men slechts niet vergat de schatkist van den Vorst te voorzien. Klachten, die uit de provincies tot hem kwamen, werden teruggezonden en het rapport der Intendanten werd altijd in gezag geplaatst boven al datgene, wat er tegen gesproken of geschreven werd. Hun, die aan het hoofd der justitie stonden, had hij onbeperkte macht gegeven in blanco lettres de cachet. Zelf teekende hij zelden de stukken en de handteekeningen van het vijftigste deel misschien der papieren, die zijn naam droegen, waren alleen echt; een secretaris van De Torcy verstond de kunst en had het recht die na te maken, dat het bijna niet te bemerken was. Ik heb dat zelf eens gezien en men maakte er aan het hof ook volstrekt geen geheim van. Liefst sprak hij met menschen, die nergens door uitmuntten. Sommigen schre-

---

de tort, que Dunkerken a jamais pu faire, si je dois croire au plan, que j'ai ou[ï] de Mardyk a Marseille. Je vois bien, que Vous ne pouvois pas toucher cette corde a la cour de France, avant que Votre difference touchant le Barriere avec l'Empereur sera finie."

ven dat toe aan politiek, anderen echter, die den Koning beter meenden te kennen, aan zekere eerzucht niet minder te willen schijnen dan menschen, die meer verstand hadden.

«Daar hij nooit in de bijzonderheden der zaken doordrong, kende hij de gevolgen zijner handelingen ook niet. Dit gaf hem den schijn van wreedheid, hoewel zijn aard eer verwijfd was, omdat zijn bevelen naar den letter werden uitgevoerd. Nooit bekommerde hij er zich om, hoe de een of andere zaak was tot stand gekomen, en wist hij den uitslag, dan konden de omstandigheden, waaronder die verkregen was, hem niet schelen. De misdaad strafte hij niet, maar alleen de gevolgen en een minister, die een mispas had begaan, kon zich verontschuldigen, als hij den Koning slechts wist te bewijzen, dat de uitslag voordeelig zou zijn. In de laatste jaren van zijn regeering, toen de Jezuïeten hem beheerschten, deed hij bijna alles op aandrijven van die heeren, die hem overtuigden, dat alle zonden zijner jeugd gemakkelijk zouden vergeven worden, als hij ze slechts uitwischte door hun orde goed te doen. Hij geloofde dat als een evangelie en als zijn verdienstelijkste daad achtte hij dan ook de vervolging der protestanten, waarover hij 't liefst gevleid werd, en waardoor hij zich verbeeldde genade te vinden voor zijn vele echtbreuken. Als de Jezuïeten iemand om den godsdienst vervolgden, werd hem voor den schijn een andere misdaad ten laste gelegd, zooals die van majesteitsschennis, oproermakerij, correspondentie met 's Konings vijanden enz., en allen, die op de galeien te Marseille werkten, hadden zulk een misdaad te boeten. Den Hertog van Savoye haatte hij en den Koning van Zweden droeg hij geen goed hart toe, terwijl men zeer slecht in zijn gunst kon komen door iets goeds van den Czaar te zeggen. Van zijn natuurlijke kinderen hield hij het meest van de weduwe van den Prins de Conti, daarna van den Hertog du Maine en dan van den Graaf van Toulouse, terwijl hij den Cardinaal de Bouillon een diepen haat toedroeg, omdat deze bij gelegenheid van de vergeving van het bisdom Straatsburg aan

den Paus had gezegd, dat de kardinaal de Rohan ook een zoon van Lodewijk XIV was, gelijk de Koning zelf ook geloofde.» [1]

Deze scheen dus meer op te hebben met zijn natuurlijke kinderen dan met zijne wettige, wanneer we althans geloof mogen slaan aan het verhaal van Stosch, hetwelk hij reeds te Parijs had vernomen en te Tours bewaarheid vond, dat 's Konings eenige dochter nog leefde, maar sedert haar geboorte achteraf gehouden was en nu zich in een klooster van meisjes uit de koninklijke familie bevond, Beaumont genoemd, op 500 schreden afstands van Tours. [2]

Fagel, die de verzekeringen van den Koning van Frankrijk na den Utrechtschen vrede nog volstrekt niet vertrouwde, was evenzeer blijde op het hooren van diens dood, vernam gaarne allerlei bijzonderheden van Stosch en schreef hem in antwoord, wat er in den Haag al verteld werd. Zoo liep daar het gerucht, dat men den Koning er toe gebracht had de inquisitie in Frankrijk in te voeren en dat de pauselijke nuntius een audientie bij den Regent, den Hertog van Orleans, had gehad om hem aan te sporen het door den overleden koning begonnen werk van de kerkelijke constitutie in Frankrijk te voltooien overeenkomstig de bedoelingen van den Paus, waarop de Regent zou geantwoord hebben, dat hij een kinderlijke gehoorzaamheid voor den Paus hoopte te betoonen, maar beginnen zou dezen de terugroeping van den nuntius te verzoeken, die in Frankrijk tweespalt trachtte te zaaien. Ook zou de

---

[1] Misse van 14 Sept. 1715 van Stosch.

[2] Misse van 18 Juni 1714 van Stosch: „Un certain point d'histoire, qui est fort controverse et qui ne laisse pas de meriter quelque attention, m'arretta deux jours plus long tems [à Tours]. Je scavois de bonne main a Paris, que la fille du Roy, unique seur de Monseigneur le Dauphin, celle qui est noire, etoit encor en vie (non obstant le bruit, qu'on a repandu, que cette princesse etoit morte peu de tems apres sa naissance) et qu'elle etoit presentement dans un couvant en Touraine. Je voulois etre eclaircy sûr cela pour satisfaire ma curiosité. Je suis enfin reussi et je suis informe aussi seurement, que si je l'avois vu moi meme, qu'elle est actuellement dans une fondation Royale de filles, Nomme Baumont, eloigné environ de 500 pas de la ville de Tours. . . ."

Regent dien persoon gewaarschuwd hebben, toen deze een vergadering van prelaten ten zijnent had gehouden, zich daarvoor in 't vervolg te wachten. [1]

Van dezen Hertog van Orleans verwachtte men veel, maar ook meer, dan billijk was; in Rome ten minste vreesde men zeer voor het leven van den jongen Koning. Stosch had reeds vroeger over hem geschreven, toen de vele sterfgevallen in het Huis van Bourbon elkander hadden opgevolgd en de Hertog, ten einde de openbare meening te eerbiedigen en alle kwade vermoedens weg te nemen, zijn geheel chemisch laboratorium had moeten vernietigen, waarop de talentvolle man — «de eenige, die wat uitvoert,» zegt Stosch [2] — zich op de schilderkunst was gaan toeleggen. Zijn moeder, die de beschermvrouw was van Stosch, was, zooals bekend is, ook een buitengewone vrouw, de eenige, schreef hij aan Fagel, die door Lodewijk XIV aan zijn hof werd gevreesd, omdat zij zoo juist zijn gedachten wist te raden en hem die te zeggen, zonder hem ooit te vleien. Integendeel. Toen de zaak van de kerkelijke regeling nog altijd aanhangig was en de desbetreffende pauselijke bul Unigenitus was verschenen, kwamen er een menigte schotschriften en liedjes aan 't licht, waarvan Stosch het scherpste naar den Haag zond, dat, naar hij schreef, van de hand der Hertogin van Orleans was. Het liedje is scherp en niet zeer fijn en is ons een nieuw bewijs, hoe de zoo geroemde beschaving aan het hof slechts betrekkelijk was. Het luidde, als volgt:

Un jour deux Diables en volant
entre eux firent gajure,
a qui chieroit le plus puant
(pour?) l'humaine nature.

---

[1] Misse van 9 Oct. 1715 van Fagel.

[2] Misse van 16 Febr. 1714 van Stosch: „la plus part des autres font rien autre chose que manger et boire et se divertir."

aussitot l'un chia tellier. (Le Tellier)
Lautre d'effroi recule
et pour surpasser le premier
soudaine chia la bulle.

Ces deux cas sont ambarassans.
C'est pourquoi l'on assemble
nombre de Prelats de bon sens
pour i regler ensemble.
Pres de quatre mois ils n'ont pu
vider cette requette,
car si fort l'un et l'autre pue,
qu'ils en perdent la tête.

Lodewijk XIV zou het bijleggen van het geschil tusschen enkele Fransche bisschoppen en den pauselijken stoel niet beleven, hoewel men zich aan het hof niet had voorgesteld, dat er zoo vele bedenkingen tegen die bul zouden ingebracht worden. Stosch wist, dat het nog lang zou duren, en had dit begrepen, toen hij te Rome in nauwe betrekking stond met het pauselijk hof. «Het hof te Rome, schrijft hij, [1] geeft nooit toe. Dat is een oude regel en, zoo de Fransche staatslieden middelen vinden om den Paus van een eens genomen besluit terug te brengen, zou ik hen voor slimmer houden dan gewoonlijk. De zaak vordert niets en wordt integendeel van dag tot dag erger. Zoo heel het Evangelie voor De Noailles [2] was (ik gebruik de woorden, die de aartsbisschop van Tours tot mij sprak) zullen zijn uitleggingen en beweringen toch worden verworpen. De Paus kan als goed staatsman deze zaak nooit aan de beslissing van een Fransch nationaal concilie overlaten, omdat hij zeer goed weet, dat hij er niets bij wint en zelfs gevaar loopt vele aanhangers te verliezen, die uit vrees voor het hof en de lettres de cachet zich laten meeslepen.»

[1] Misse van 13 April 1715.
[2] De aartsbisschop van Parijs en het hoofd der oppositie tegen de bul.

Stosch zag ook zeer goed, dat de partij der Jesuïeten in Frankrijk haren invloed allengs verloor, omdat behalve de geleerden men in 't algemeen tegen hen gestemd was en de Koning ze nog slechts steunde [1]. De vervolging der protestanten verminderde ook in kracht. Stosch had dit opgemerkt, toen hij door Zuid-Frankrijk reisde en schreef de opmerking [2] neer, nadat hij te Montpellier weer eenigen naar de gevangenis had zien brengen, die een godsdienstige bijeenkomst hadden gehouden.

Dat had zijn oorzaak daarin, dat de geheele geest der bevolking was veranderd en toen Fagel hem nogmaals schreef over de invoering der inquisitie, door Koning Lodewijks dood verhinderd, antwoordde Stosch het volgende: «Uw redeneering over Frankrijk schijnt me zeer juist. Zoo Père La Chaise met het plan van Le Tellier was begonnen, zou het tijdens de jeugd van wijlen den Koning veel gemakkelijker zijn geweest de inquisitie over het geweten in te voeren. Maar in de laatste jaren van een vorst, door ouderdom verzwakt en bewaakt door een klein getal personen, ware het een groote onvoorzichtigheid geweest aan een zaak van dat belang ook maar te denken. Sedert de vrouwen in Frankrijk zijn begonnen de dingen te bepraten en zonder verkregen verlof alle boeken te lezen, die zij in handen kunnen krijgen, is de opvoeding, die zij aan de kinderen geven, geheel

---

[1] Misse van 16 Febr. 1714 van Stosch.

[2] Misse van 24 Aug. 1714 van Stosch: „. . Les catholique, sensibles au grand prejudice, que la fuite des Protestants a cause au Royaume de france, laissent a present ceux de la Religion entierement en repos et ne les forcent point d'aller a la messe, comme ils faisoit cy devant; ils les empechent seulement de tenir des assemblees craints, que le plus grand nombre de ces gens, qui ont plus de zele que de pieté ne recommencent se mutiner et de vanger leur haine particuliere sous pretexte de la religion. Ces pauvres gens n'ont rien de plus de reste, que le simple nom des reformes; leur livres leur ont été otés et l'espace du tems, qu'il n'ont point eu n'y des Ministres, ny des assemblees, leur a presque effacé tout ce qu'ils scavoit par tradition de leur peres, en sorte que la plus part des jeunes gens ne gardent ce nom que pour vivre a leur fantasie, pour n'etre pas soujet aux jours maigres et pour n'etre pas obligé daller si souvent a l'Eglise, que les Catholiques font. . ."

verschillend van die der andere katholieken en kan het slechts op een algeheele scheiding met den Roomschen zetel uitloopen, zoo deze niet met de uiterste omzichtigheid de zaken behandelt. Het eens verloren terrein terug te winnen is onmogelijk; gemakkelijker zullen zij middelen vinden om de armzalige overblijfselen te behouden. De wereld in zekeren staat van onnoozelheid te houden is niet gemakkelijk in een dorp, veel minder nog in een geheel koninkrijk. Geloof mij, mijnheer, met de zaken in Frankrijk zou de Koning een geheel verkeerden weg zijn gegaan, zoo hij niet op den juisten tijd gestorven ware om zijn naam te redden. De parlementen vreesden zijn bedreigingen niet meer, zoöals vroeger. Aan het hoofd er van had men Voisin geplaatst, een man van weinig karakter, ten einde ze te verzwakken. . . . .» [1].

Deze woorden van Stosch toonen ons den nauwkeurigen waarnemer, den toekomstigen diplomaat. Wat anderen over Frankrijk in de laatste jaren van Lodewijk XIV zouden uitvorschen, zien we hier in een paar woorden neergeschreven door een jongen tijdgenoot, die een anderhalf jaar in dat land vertoefd, daarbij ooren en oogen open gehouden heeft en gezien, wat den meesten ontging. Waardeeren we de juistheid van zijn blik op deze plaats het meest, al konden we dat ook elders doen, we leeren tevens zijn denkwijze kennen en zien in hem een man van den nieuweren tijd, die in het onderwijs en de opvoeding der vrouw de toekomst ziet der latere geslachten, het machtige zwaard tot bestrijding der priesterheerschappij. Fagel zelf scheen de opmerking te treffen, althans in den oorspronkelijken brief vinden we een acolade geplaatst met andere inkt, dan de schrijver gebruikt had, evenals diens interessantste brieven met een kruisje zijn geteekend. Trouwens de Griffier liet zich niet onbetuigd en was er zeer op gesteld zijn opmerkingen te hooren, waaruit bleek, dat niets zijn aandacht ontging [2].

---

[1] Misse van 26 Oct. 1715 van Stosch.

[2] Miss§ van 7 Juni en 12 Juli 1714 van Fagel.

Om dan ook steeds meer waar te nemen, meer kennis van het land en stof voor de eens ondernomen studie op te doen, trok de jonge man verder door Frankrijk, begrijpende, dat Parijs hem niet genoeg opleverde [1]. Daar zag hij, wat hij in de hoofdstad reeds vermoed had, dat het land werkelijk uitgeput was. Hij had er reeds vermoeden van gehad, zeggen we, en dit aan zijn beschermheer geuit. Er was in Februari 1714 nl. gebrek aan brandhout in Parijs, omdat, had men hem verteld, de rivier te laag was om te kunnen vlotten. «Ik bevind echter, schreef hij, [2] dat het gebrek aan hout en de duurte van het graan het gevolg is van gebrek aan mannen om het land te bebouwen en hout te hakken.» En toen hij eenmaal op reis was en van Parijs eerst naar Orleans trok, maakte hij de opmerking: «Het land is geheel ontvolkt en, hoewel vruchtbaar, niet bebouwd; men ziet niets dan vrouwen en kinderen. De prijzen zijn er even hoog als in Parijs» [3].

Ook in andere opzichten bleek, hoe uitgeput het rijk was door den grooten oorlog voor de Spaansche successie. Toen Stosch in Toulon kwam, de stad, die, in den vorigen oorlog bedreigd door de vereenigde mogendheden, had kunnen ingenomen worden, wanneer de Hertog van Savoye maar gewild had, [4] werd hem het arsenaal getoond, dat een zeer mooi gebouw was, waaraan niets te wenschen overbleef dan alleen, dat het niet leeg was. Van de oorlogsschepen, die in hun tijd goed waren geweest, konden nog slechts een viertal zee bouwen.

De reis naar het zuiden, waarvoor hij van zijne nieuwe vrien-

---

[1] Merkwaardig is het te zien, hoe zijn berichten overeenstemmen met die van andere tijdgenooten, die langer gelegenheid hadden tot waarneming.

[2] Misse van 26 Febr. 1714 van Stosch.

[3] Misse van 20 Mei 1714 van Stosch: „...le pain veaut 4 sols et la viande 12 sols le livre. . . ."

[4] Misse van 2 Oct. 1714 van Stosch „. . . . selon la relation de tous les officiers et gens du metier le Duc de Savoye etoit dans le dernier campagne en etat de prendre la ville, s'il avoit voulu. Ils disent, que dans la place on etoit persuade, qu'il ne vouloit pas. . . ."

den te Parijs aanbevelingsbrieven had gekregen en ook van de hofdignitarissen introducties had ontvangen, welke in de provincies voor bevelen golden, [1] was ondernomen in gezelschap van zijn neef, den jongen Baron Von Schmettau, geletterden pupil van den vroegeren Brandenburgschen gezant, en diende tot beschouwing van de vele wetenschappelijke bijzonderheden buiten Parijs en bezoeken van bibliotheken, waar hij altijd zeer beleefd ontvangen, soms vreemde bevindingen had [2] en geregeld zijn aanteekeningen maakte, o. a. te Avignon uit de correspondentie van Philips II en Granvelle [3].

IV.

Geldnood zou Stosch teruggehouden hebben naar Italië te reizen, waar hij voor elk hof aanbevelingsbrieven bezat en dus gelegenheid had tot studie in de particuliere vorstelijke kabinetten als weinig anderen. Wanneer hij slechts Rome gedurende eenigen tijd kon bezoeken, zou hij tevreden zijn geweest, want daar vooral hoopte hij veel te vinden. Hij schreef hierover aan Fagel en deze,

---

[1] Misse van 17 Mei 1714 van Stosch.

[2] B. v. in de boekerij der Augustijner monniken te Orleans: „les Reverens peres avoit trouvé a propos de placer a cause de la belle relieure plusieurs livres protestants defendus, entre autres le commentaire de Grotius sur la Bible etc., parmi les Auteurs Catholiques."

[3] Volgens misse van 27 Juni 1714 had hij van den antiquaar Père Colonia in Lion vernomen, dat er te Besançon in handen van een particulier waren geweest 40 dln. in 4° origineele brieven van Philips II aan Granvelle, welke door dien particulier aan de Benedictijnen waren geschonken. Den 12en Juli 1714 antwoordde Fagel: „si les lettres de Philippe II a Granvelle sont vraies originelles, cette collection, dont vous mentionnez, doit estre une piece fort curieuse, et qui pourroit donner des eclaircissemens sur l'histoire de ces pais du tems du Roy Philippe II, quoy qu'elle soit deja mise dans une grande lumiere . . . . cependant ces amas de lettre ne satisfont pas a l'attente, qu'on en a; j'ay vu, il a quelques annees passees, un receuil assez suivy d'une grande quantité de lettres, ecrites en latin de la main propre de Hopperus, qui etoit en Espagne, a Viglius Zuichemius ab Aytta, j'y croyois trouver de grandes anecdotes, mais en parcourant plusieurs, je ne trouvois rien, que ne me fut connu par l'histoire de ce tems."

die meer en meer genoegen in zijn jongen beschermeling scheen te hebben, zond hem tot antwoord verlof om een wissel van 600 livres te trekken. Zonder financiëele bezwaren kon dus Stosch op reis gaan en kwam in het laatst van 1714 te Genua aan, van waar hij naar Turijn trok en vervolgens verschillende steden bezocht. Het merkwaardigste, dat hij opmerkte, zullen we zooveel mogelijk in dezelfde orde weergeven, waarin de schrijver dier interessante brieven dat doet, welke, langzamerhand uitvoeriger en menigvuldiger wordende, een wetenschappelijk reisjournaal gaan vormen.

Te Turijn gekomen, begaf de jonge man zich het eerst tot zijn landgenoot den generaal Von Schulenburg, die hem een paar dagen later aan de koningin in haar kabinet voorstelde, aan wie hij een brief overhandigde van de Hertogin van Orleans. Daarop werd hij bij den koning gebracht, die zijn handschriftenbibliotheek en archief voor hem openstelde. Daar bracht hij het grootste gedeelte van den dag door en was bijna iederen avond in de gelegenheid over zijn gemaakte opmerkingen met den koning te spreken, die in alle dingen belang stelde en ze graag besprak. Hij werd bij zijne studie evenwel belemmerd door gebrek aan catalogus, terwijl noch in Savoye noch in Sicilië iemand was te vinden, in staat er een te maken, en Stosch zelf een aanzoek van den koning daartoe van de hand sloeg uit vrees, dat zoo'n werk niet naar verdienste zou beloond worden door een vorst, die zoozeer zijn geld noodig had.

« Er is geen raad van state, zoo gaat Stosch voort, [1] noch eenige minister; de koning geeft zelf meest zijn bevelen aan den staatssecretaris, den Markies de St. Thomas, en op postdagen is hij het ook, die zich bezig houdt met de meeste brieven te schrijven en te verzenden. Het paleis de la Venerie is een weinig door de Franschen geplunderd, maar toch geloof ik, dat het in de dagen van grootste pracht volstrekt niet mooi was. Het gebouw is onre-

---

[1] Misse van 28 Nov. 1714 van Stosch aan Fagel.

gelmatig, wat door de ligging niet te herstellen valt. De tuinen zijn niet zoo goed onderhouden als die tusschen Leiden en den Haag. Men kan er goed aan zien, dat hun bezitter niet genegen is zijn geld in den bodem te steken en dat hij meer houdt van verhandelen of koopen van een of ander koninkrijk of wingewest bij de eerste auctie, die er van zulke waar in Engeland zal gehouden worden, dan het te gebruiken voor een buitenverblijf. Hij vreest zeer, dat de nieuwe onderdanen van Sicilië, die zeer verontwaardigd zijn, dat men een onderkoning aan hun hoofd heeft gezet, die een man van weinig beteekenis is, hem een leelijke poets zullen bakken, waartoe ze in staat zijn, want de partij van den Keizer is er vrij wat sterker dan de aanhangers van Savoye. De geheele adel, zelfs zij, die de koning aan zijn hof heeft getrokken, is tegen het nieuwe bestuur, niettegenstaande de koning, gelijk mij van welingelichte zijde bekend is, meer dan 18 millioen ₠ heeft uitgegeven, zich in schulden heeft gestoken en Savoye met Piëmont uitgeput om zich in Sicilië aangenaam te maken. Wanneer hij middelen zal weten te vinden om al zijn erflanden in Italië op den duur bij elkaar te houden, zal hij volgens mijn meening voor een der grootste staatslieden der wereld kunnen doorgaan. Het is zeer moeilijk de ware bedoelingen van dezen vorst te ontdekken, die alleen zijn eigen belang voor oogen heeft. Dit is zeker, dat hij den koning van Frankrijk en diens onderdanen haat. De Fransche gezant is dan ook aan dit hof gezien als een uil onder de vogels. Niemand bezoekt hem, zoodat het hem ook onmogelijk is politieke of liefdesintrigues aan te knoopen. Van alle hoven, die ik gezien heb, schijnt mij het hof van Turyn het fijnste en acht ik het ver boven het Fransche, hoeveel drukte daar ook van gemaakt wordt. Het verschil is ook te groot tusschen een vorst, die alles met eigen oogen ziet en een, die in alles den raad van zijn minister of, nog erger, van zijn biechtvader volgt. Het hof is verder het talrijkste, dat ik ken. De edellieden uit Piëmont zijn de ijdelste van de wereld. Zij wonen

gedurende den zomer armoedig op hun goederen om 's winters eenige maanden aan het hof te kunnen schitteren. Van de Siciliaansche edellieden, mij bekend, komt de Prins de Villafranca mij het verstandigst voor."

Door Italië verder reizende, zond hij voortdurend aan Fagel zijn opmerkingen, die hij na informatie gemaakt had. Zoo wist hij nauwkeurig mede te deelen, welke voordeelen de Keizer uit het pas verworven Milaan trok. Van adel en boeren ontving hij dagelijks een som van 756 oude louis d'or, terwijl de burgerij en invoerrechten hem een jaarlijksche som van een millioen schilden opbrachten. De adel evenwel was voor 270 louis d'or per dag vrijgesteld geworden. Van die inkomsten ontving Prins Eugenius van Savoye jaarlijks een som van 60.000 schilden in klinkende munt. Al dit geld ging dus het land uit. Onder Spaansch bestuur was dat alles nog niet voldoende om ambtenaren en leger te betalen, zoodat er jaarlijks nog 200.000 schilden uit Napels moesten worden geofferd voor het brood der soldaten.

Aan de hoven van Parma en Modena kreeg hij eveneens zeer gemakkelijk toegang [1] en werd hij bij de vorsten toegelaten. De eerste, een deftig en trotsch man, die, ofschoon in Frankrijk opgevoed, alleen Italiaansch sprak, was bij adel noch burgerij zeer bemind. De eenige persoon, die hem te allen tijde in zijn kabinet mocht naderen en een sleutel van de geheime trap bezat, was een neger, door zijn vorst met den titel van Signor Comte Moro begiftigd. Deze alleen kon iets van den hertog gedaan krijgen, terwijl zijn verdienstelijke minister voor al zijn werken slechts beloond was met het commando over een compagnie soldaten met den titel van «kapitein der garde van de koningin». Veel verstandiger vorst trof hij aan in Modena, die minder rijk en ook minder machtig was, veel gestudeerd had in de dagen, toen hij nog kardinaal was, en nog gaarne over allerlei dingen sprak. Ook

---

[1] Miss^s^ van 3 Jan. 1715 en een zonder datum, den 1en Febr. 1715 beantwoord door Fagel.

de jonge prinsen, die Duitsch spraken, had Stosch de gelegenheid te zien; ze werden verstandig opgevoed, volstrekt niet overladen met kennis, zooals de kinderen van den Koning van Sicilië en groeiden krachtig op. Ook het hof van dezen hertog verschilde veel met dat van dien van Parma, waar de meesten de geestelijke kleeding droegen om van alle lasten ontslagen te zijn en hij slechts één verstandig man had ontmoet, terwijl hij in Modena 's avonds bij de schoonmoeder van den vorst, de Hertogin van Brunswijk, het geheele hof verzameld vond en een keur van bekwame mannen trof.

Over 't algemeen kreeg Stosch niet zeer veel eerbied voor de Italianen. Zoo verhaalt hij ons, hoe bevreesd ze waren voor de Duitschers, hoe de keizerlijke soldaten, die in de vervallende vesting Mantua in garnizoen lagen en vier regimenten vormden, dagelijks verminderden door zware ziekten en slechte betaling. En, hoewel de overgeblevenen er uitgemergeld en als halve dooden uitzagen, zat de schrik voor de Duitschers bij de Italianen er zoo in, dat deze niets tegen hen durfden, ofschoon ze toch mishandeld werden en zelfs mannen van kwaliteit op stokslagen werden onthaald. [1] Van de Franschen integendeel, die nog wel alle mogelijke zachtheid toepasten, werden indertijd het grootste getal officieren en soldaten vermoord. Zijne inzichten daaromtrent veranderden niet, toen Stosch, oostwaarts gaande, te Verona kwam in de Republiek Venetië, waar een garnizoen lag, dat op een regiment Dalmatische

---

[1] Om een denkbeeld te krijgen, hoe 't met de rechtsbedeeling en de veiligheid in Italië gesteld, leze men het volgende uit de misse van 11 Mei 1715 van Stosch: „. . . . Un certain capitano di porta, en querelle avec un Heiducque du Comte de Gallas, l'a blessé legerement. Cela se passa devant les fenetres de l'ambassadeur, qui depuis a fait assassiner le dit Capitaine a la vue de tout Rome sans autre forme de proces. Depuis le conte de Martinitz il n'y a point eu d'ambassadeur de l'Empereur a Rome, qui s'a fait plus craindre que le comte Gallas. Aussi un ambassadeur est il obligé icy de se faire justice lui meme en se servant des manieres du pais et en traitant les gens selon leurs propres principes, s'il veut bien observer les interests de son maitre et eviter de chicanes eternelles des Italiens."

gardes na, er niet zeer krijgshaftig uitzag. [1] Ook hier merkte hij op, met hoeveel minachting de Italiaansche edellieden zich soms lieten behandelen. « De minste dienaar van een Venetiaansch edelman heeft meer gezag dan de edelste graaf of markies van de Terra firma. De nietigste beleediging, die een dezer heeren een Venetiaan aandoet, wordt gewroken door stokslagen of nog erger hoon. De arme Graaf Moscardi dorst gedurende de drie uren, dat wij bij hem waren, niet te gaan zitten, omdat hij ons in gezelschap der Gianivelli zag en niettegenstaande zijn drukke bezigheden was hij genoodzaakt al den tijd, dat we in Verona waren, met ons rond te slenteren. De edellieden van de Terra firma durven niet bij een Venetiaansch edelman te komen, maar vereenigen zich 's avonds in een eigen huis. Alleen eenige van de aanzienlijkste dames moeten Madame la Capitane vergezellen, als deze naar de mis gaat, en het overige van den dag bij haar of in haar antichambre doorbrengen. » Ook van de Republiek zelf kreeg hij een geheel ander denkbeeld, dan hij vroeger gehad had en algemeen gehuldigd scheen, toen hij eens nader kennis er mee maakte. « Als men de schrijvers over deze republiek leest, schreef hij, [2] zou men meenen met de duurzaamste staatsinrichting ter wereld bekend te worden, die het minst aan revoluties blootstaat, omdat men uit de oudheid en de moderne geschiedenis put om de fouten van beide in die republiek te vermijden. Dat valt wat tegen. De nadeelen van deze politiek zijn ontzettend veel grooter dan de voordeelen, die men er van heeft. De onderdanen moeten volgens hun systeem evenveel belasting in vredestijd betalen als bij oorlog, en dat is de oorzaak, dat men in tijd van nood van middelen gebruik maakt, die zeer verderfelijk zijn voor de republiek, zooals het verkoopen van adelbrieven en andere laagheden. In geheel Venetië treft men slechts één aanzienlijk Venetiaansch koopman aan; alle

---

[1] „Ils ont pour la plupart l'air Italien, c'est a dire poltron." Misse van 9 Maart 1715 van Stosch.

[2] Misse van 20 April 1715 van Stosch.

andere zijn vreemdelingen, die weggaan, als ze rijk zijn. Ieder Venetiaansch burger, die naar zijn zin genoeg, d. w. z. ongeveer 100,000 ducaten, heeft verdiend, doet zijn zaken aan kant, koopt zich een adelbrief en meent dáármee genoeg te hebben gedaan voor zijn familie, als hij aan zijn nakomelingen den titel van Excellenza kan nalaten, met het lange, daarbij behoorende kleed om hun armoede te dekken. De veroverde wingewesten, zooals Morea en andere, brengen nauwelijks genoeg op om de edelen te verrijken, die er het bevel voeren. Volgens de wet moeten er in vredestijd jaarlijks twee oorlogsschepen en eenige galeien gebouwd worden. Dat gebeurt echter niet, want sedert den laatsten oorlog zijn er maar vier schepen gebouwd en heeft men de andere, die nog te herstellen waren, laten verrotten. Men heeft mij in het arsenaal een verzameling wapens laten zien, die volgens hun berekening 150,000 man te weer zullen stellen, maar ik verzeker u, mijnheer, dat men er slechts 4000 man kan voorzien met de bruikbare wapenen. De overige zijn zoo slecht gesmeed, dat ik van mijn leven geen slechtere gezien heb, en men heeft niet veel kennis noodig om op te merken, dat ze slechts dienen om de oogen van het volk te verblinden en een arsenaal te meubileeren.» De vestingwerken van Verona had men hem niet laten kijken, hoewel het hem beloofd was.

Zoo was het gesteld in Venetië, nog erger in Morea, waar spoedig de oorlog van de Turken met de republiek zou uitbreken, waarop we straks zullen terugkomen.

V.

In 't voorjaar van 1715 bereikte Stosch het einddoel van zijn reis, de stad Rome, waarnaar hij zoo lang reikhalzend had verlangd om er zijn studies te voltooien en zijn verzameling gegraveerde steenen te vervolledigen. Daar zouden zijn talenten voor de diplomatie zich eerst en vooral ontwikkelen, gelijk hij ze daar

ook later dienstbaar zou maken aan de Engelsche Whigpartij en zijnen vriend Fagel. Zooals evenwel reeds opgemerkt is, dit was volstrekt het doel niet; hij kwam er om te studeeren en deed dat ook, zoo zelfs, dat hij er ziek van werd [1]. Geen wonder ook. Over dag snuffelde hij de bibliotheken der kardinalen door, die soms ver van elkaar verwijderd lagen, om 's nachts te studeeren en zijn aanteekeningen te maken. Bovendien sloeg hij geen postdag over om Fagel verslag van zijn bevindingen te doen en dezen op de hoogte te houden van alles, wat hij te weten kon komen, legde veel bezoeken af en werd in de kringen der kardinalen en prelaten toegelaten, wat veel tijd kostte. Veel eerbied voor de kennis dier heeren kreeg Stosch niet, wanneer we een paar mannen uitzonderen, zooals Fontanini, bij wien hij zich nauw aansloot, en den Jezuiet Tolomei. Aan penningstudie deed men niet; een verzameling, als Fagel bezat, die zijn catalogus op Stosch aandrang had opgemaakt en overgezonden, was daar ongekend en zelfs van de pausen had niemand de helft van 's Griffiers collectie; de meesten konden de latijnsche opschriften niet lezen en kwam er een in 't grieksch voor, dan moest een geheel college bij elkaar komen [2]. Een merkwaardig staaltje geeft Stosch van de kennis der geestelijke heeren naar aanleiding van een gesprek met een kardinaal «de la prima sphera», die beweerde, dat men te Rome meende, dat protestanten en katholieken eigenlijk van denzelfden godsdienst waren. Dit was het antwoord geweest op de vraag, hoe men kon dulden, dat een katholiek vorst (de koning van Frankrijk), die de protestanten in zijn eigen land vervolgt, bij tractaat de protestantsche erfopvolging in een naburig land garandeert en zelfs geld geeft aan een protestantschen koning (van Zweden) om de aanhangers van den roomschen godsdienst in een ander land (Silezië) te vervolgen. Geen wonder, dat Stosch,

[1] Misse van 13 Juni 1715 van Stosch.

[2] Ze werden verhandeld als gewone koopmanswaar en verkocht bij 't gewicht.

die zooveel gezien en gestudeerd had, voor een monster van geleerdheid werd aangezien en men hem allerlei beleefdheden bewees en in de Academies introduceerde. Zelfs de Paus toonde zijn ingenomenheid met den vreemdeling en nog vóór Stosch audiëntie verkregen had, werd hem aangeboden op kosten van Z. H. zich metterwoon te Rome te vestigen, daar zijn godsdienst geen bezwaar opleverde hem alle voordeelen te laten genieten, die een wetenschappelijk man kon verlangen [1]. Stosch meende daarin een strik te zien, die hem gespannen werd, en bedankte voor de eer. Met verscheidene kardinalen en prelaten stond hij in betrekking, maar moest zijn bezoeken uit zuinigheid beperken, daar de gewoonte der bedienden van de hooggeplaatste geestelijken [2] om bij het vertrek een aalmoes te vragen, la mancha genaamd, hem wat te duur kwam. Wel bedroeg dat niet veel en kon men telkens met een scudo volstaan, maar hij had het na 't vertrek van zijn neef Schmettau niet ruim. Fagel zorgde echter alweer, dat hij minder zorg voor zijn financiën behoefde te hebben en beter kon wonen in de nabijheid van het pauselijk hof op den monte Cavalli, waar hij minder last had van de vele vreemdelingen. Daar was hij

---

[1] Miss$_e$ van 1 Juni 1715 van Stosch.

[2] De leefwijze dier heeren was overigens kostbaar genoeg. Naar aanleiding van eenige klachten over de verkwisting van een prelaat deelt S. het een en ander mee: „Je m'informois la dessus sur la maniere, qu'on vivoit dans Rome parmi les Prelats, en on me fit voir un comte pour la [bourse?] du Pape, qui montoit par jour a 25 bajoches (sans compris le vin), ce qui fait environ 17 styvers de Monoye d'Hollande. On me nomma le cardinal ferrari, qui ne passe a son maitre d'hotel dans ses contes jamais plus par jour que bajoches et demi (5 styvers) sans pain et vain, dont chache Cardinal et Prelat et Ambassadeur recoit par jour de la cave du pape une bouteille et 2 petit pain blanc, pesant une livre tous les deux. Environs deux tiers des autres cardinaux depensent un teston par jour pour leur table et le reste (excepté Ottoboni, Tremogli, Gualtheri, Schrottenbach) un scudo par jour. Tout le reste du grand revenu de ces Mess. est depense en train, carosses et valets, et Schrottenbach seul en a cent cheveux dans son ecurie et plus de deux cents persones dans son service. La plus part des Princes Romains vivent dans la meme regle et sont en cela tout le contraire des françois, qui mangent leur revenue jusques au dernier sols et sans s'embarasser, sils sont loges a la grande. . . ." (Miss^e van Juli 1715 van Stosch).

meer in de gelegenheid alles op te merken en zich nauwer bij de eens gemaakte vrienden aan te sluiten. Hoe kwam het nu, dat deze protestantsche vreemdeling zoo spoedig de harten der voornaamste en invloedrijkste kardinalen had ingepakt en voor een man van groot gezag doorging, sedert de Paus gezegd had, dat van alle hem bekende ketters niemand zoo bescheiden was als Stosch? «Misschien, voegt deze er bij [1], omdat ik me nooit in eenige redetwist over den godsdienst inlaat en altijd redenen van ergernis vermijd.» Het was niet alleen stuurmanskunst, die hem daarvoor waarschuwde: het lag gedeeltelijk in zijn temperament. Toen hij over den kardinaal Tolemei, een Jezuïet, geschreven had en gemeld, hoe geleerd deze man was en hoeveel studie hij van wijsbegeerte had gemaakt en Fagel de voor protestanten zoo gewone opmerking terugschreef niet te kunnen begrijpen, hoe een zoo geleerd man katholiek kon zijn, toonde Stosch een beter inzicht: [2] «Verwonder u daar niet over. Ik neem ieder in zijn soort buiten de vooroordeelen van zijn opvoeding uit vrees, dat anderen evenzoo over mij oordeelen, wanneer ik met hen verschil. De reden, waarom men in Italië mannen treft, die groote geleerdheid met sterke bijgeloovigheid paren, ligt daarin, dat zij wetenschap en geloof scherp van elkaar scheiden. Over de eene sprekende, maken zij geenerlei gevolgtrekking tot het andere, en de vrees voor de inquisitie maakt, dat men er nooit spreekt zooals wij over de tegenstrijdigheden in den godsdienst. Al wat de relige aangaat staat buiten geschil, om het volk niets te laten hooren, wat in strijd is met het geleerde in de jeugd. Ik verbeeld me, dat alles wat men hun leert, als een paal boven water staat. Ze verhinderen zelfs, dat de leeken het bestaan van andere dan katholieke christenen vernemen. Algemeen zegt men hier: tale et tale si sono tutti christiani. Aan

---

[1] Misse van 31 Aug. 1715.

[2] Misse van 20 April 1715.

geletterde mannen wordt dan ook alleen dan toegestaan allerlei soort van boeken te lezen, wanneer ze reeds eenige positie hebben gekregen en nog alleen voor een bepaalden tijd.» Stosch neemt dus meer objectief waar dan zijn beschermheer en is minder bevooroordeeld in zijn uitingen. Zonder zijn eigen begrippen te verloochenen wist hij de meening van anderen te waardeeren en genoot meer vertrouwen, dan men zou vermoeden. Hij had vrienden, die hem van alles onderrichtten, wat hij noodig achtte voor Fagel te informeeren, kon zich gemakkelijk nieuwe maken [1] en bood zich bij herhaling aan bij den Griffier, ten einde diens vrijgevigheid met zulke diensten te betalen. Toen er sprake was van den tocht van den pretendent naar Schotland, schreef hij zelfs: «Wanneer er zich iets voordoet, zult gij het 't eerst weten. *Want, zoo er slechts één persoon meer dan de Paus in betrokken is, weet ik wel middelen te vinden om het te ontdekken, spijt al de voorzorg, die de Italiaansche politiek nemen kan om het geheim te houden.*

Wist Stosch dus zeer nauwkeurig, wat er aan het hof te Rome omging, dan mogen we veronderstellen iets belangrijks in zijn brieven te zullen vinden. Dat hof toch was meer dan eenig ander op de hoogte van hetgeen er overal in Europa omging. «Wil ik weten, wat er te Berlijn of in den Haag gebeurt, dan ga ik slechts antichambreeren bij den Paus en mijn nieuwsgierigheid wordt in allen deele voldaan,» zoo schrijft Stosch [3], en hij wordt er in den eersten tijd mismoedig onder, dat de prelaten meer van het Brandenburgsche hof afweten dan hij, die meende door zijn familiebetrekkingen het zoo goed te kennen [4]. Fagel las de pikante hem veelal onbekende bijzonderheden met het grootste genoegen en zond zijn beschermeling op diens verzoek om beter

[1] Misse van 2 Nov. 1715 van Stosch.

[2] Misse van 26 Oct. 1715.

[3] Misse van 11 Mei 1715.

[4] De juistheid blijkt uit zijn brieven. Het zou dus misschien van belang zijn voor onze historie die pauselijke archieven te laten doorzoeken.

de zaken te beoordeelen la gazette d'Amsterdam, welker berichten te Rome vertrouwd werden, als had de Paus zelf ze uitgesproken, [1] maar verzocht hem toch vooral niet te vergeten zijn wetenschappelijk journaal voort te zetten.

Sedert den dood des konings van Frankrijk was de partij van den aartsbisschop De Noailles, die de pauselijke bullen vóór de afkondiging wilde onderzoeken, er niet minder machtig op geworden. We zagen evenwel reeds, dat het pauselijk hof niet geneigd was toe te geven. Toch werd men den strijd moede en wenschte men de zaak te schikken om voor zich slechts den schijn van de overwinning te houden. « Zoodra men hoop heeft op een goeden uitslag, verdubbelt men zijn pogingen, maar doet de tegenpartij dat ook, dan wordt het heilige vuur niets dan een beetje rook, » schreef Stosch. Hij meende nu ook beter te begrijpen, waarom het zoo moeilijk was de zaak te beeindigen. Frankrijk, dat zeer gesteld was op haar eigen kerkorde, wenschte het geschil over de bul Unigenitus ook daarom te onderwerpen aan het oordeel der theologen, omdat Frankrijk veel meer en beter godgeleerden bezat dan Italië. Daarbij werd de Paus in deze zaak evenmin als in het geschil met den koning van Sicilië gesteund door de kardinalen, die hem met genoegen in de engte zagen, omdat hij alles gewoon was alleen te doen en eerst na genomen besluit zijn ministers raadpleegde zonder er zich ooit af te laten brengen. Alleen Kardinaal Capucini hield zich voor uitverkoren met deze zaak betrouwd te zijn, omdat hij de tiara er mee hoopte te verdienen, terwijl anderen meenden, dat het alleen voor den schijn was en hij er zijn krediet mee verspelen zou. Het zou nog tot 1730 duren, eer het geschil over de bul uit de wereld werd geholpen, toen ook de Jezuïeten weer vrij spel in Frankrijk kregen. Voorloopig

[1] Misse van 17 Oct. 1715 van Stosch: „Si le pape disoit lui meme une nouvelle, elle ne sera pas crue aussi universellement parmi la prelature que celle, que le gazetier d'Amsterdam debite."

was hun rijk uit, en alleen door intrigues konden ze zich nog staande houden: ze waren dom en oppervlakkig en Stosch vreesde zelfs, dat ze te eenigen tijde, wanneer men hun chicanes moe was, het lot der Tempeliers zouden ondergaan. [1] Dat ze in Frankrijk hun invloed verloren hadden, verwekte groote vreugde te Rome onder de Dominicanen en andere kloosterorden. « Père Le Tellier, schreef Stosch, [2] en zijn zwarte societeit zijn het onderwerp van alle liedjes en paskwillen. De Hertog van Orleans wordt, spijt zijn scherpe gezegden, als een heilige beschouwd, alleen omdat hij zich niet bij de Jezuïeten aansluit. De vroegere heldenfeiten zijn nog niet voldoende; men denkt eenige ondeugden tot deugden om te scheppen om dezen held met nieuwen luister te omgeven, die Frankrijk heeft verlost — want zoo spreekt men — van een despotische regeering eener societeit, die, vol hartstocht en Macchiavellische beginselen, om meester te blijven van de gunsten voor hun creaturen, den vorsten toestaat tegen de wetten van God en de natuur te handelen, hun onderdanen te onderdrukken, de heiligste tractaten en overeenkomsten te breken en hun naburen te verontrusten. Zoo spreken hun vijanden, die, vrees ik, mettertijd tot dezelfde beginselen zullen vervallen. » De Jezuïeten echter, die zooveel hulpmiddelen hadden, meende Fagel, [3] dat ze later wel weer hun overwicht zouden hernemen, ziende welk een blaam er overal op Le Tellier werd geworpen, waren slim genoeg hem te verloochenen en deden zelf mede hem verdacht te maken en te verspreiden, dat hij zijn eigen belangen slechts op 't oog had gehad en naar den kardinaalshoed had gestreefd. [4]

Verloren de Jezuïeten hun invloed in Rome, ook elders was men hun heerschappij moede, met name in het koninkrijk Sicilië, waar ze bij honderden werden uitgezet, zoodat de pauselijke antichambre

---

[1] Misse van 8 Juni 1715 van Stosch.

[2] Misse van 17 Oct. 1715.

[3] Misse van 15 Nov. 1715.

[4] Misse van 26 Oct. 1715.

altijd met een groot getal dier heeren gevuld was.[1] Deze vorst was dan ook zeer gehaat aan het Roomsche hof, niet minder dan bij den Hertog van Orleans en meer zelfs dan onze Republiek, die zoo lang Frankrijks plannen had weerstreefd, of Zwitserland, dat men te gering achtte om gevaarlijk te zijn. Dat scheen niet zoozeer aan het geschil te liggen, dat de hoven van Rome en Turijn hadden over de in 1715 uitgevaardigde bul, dan wel in het weinige vertrouwen, dat deze vorst verdiende, voor wiens eerzuchtige plannen men steeds op zijn hoede moest zijn.

Zoo schreef Fagel[2] na den dood van Frankrijks koning, dat er bij den hertog van Savoye een boos plan tegen de stad Genève en de protestantsche kantons bestond, uit te voeren in samenwerking met de hoven van Parijs en Rome, dat door Lodewijk XIV's verscheiden zou zijn verijdeld. Zeer te verwonderen zeker, daar we straks vernomen hebben, hoe de verhouding tusschen den gezant van Frankrijk en het hof te Turijn was, en een bewijs, hoe de koning van Sicilië toch zijn voordeel wist te vinden. Stosch toch schreef terug, dat zulk een plan wel degelijk bestaan had, dat de koning van Frankrijk de katholieke kantons had willen helpen de protestantsche een weinig te kortwieken, dat de vorst van Savoye bij den Paus pogingen had gedaan toe te treden, maar dat deze er zich volstrekt niet in had willen mengen, daar de protestantsche kantons Rome in den laatsten tijd minder verdriet hadden bezorgd dan de koning van Sicilië. « Trouwens de stad Genève loopt door haar ligging geen gevaar, zoo knoopte Stosch er zijn beschouwing aan vast. Frankrijk is altijd genoodzaakt dit magazijn van Lyon in stand te houden, door welke zij altijd in staat zijn zal haar legers in Italië te fourageeren, wat niet zoo gemakkelijk zijn zal, als de stad haar toebehoort. Dan toch zullen de Hollandsche kooplui niet licht hun geld er aan wagen, zooals ze in den laatsten oorlog hebben

[1] Misse van 11 Mei 1715.
[2] Misse van 27 Sept. 1715.

gedaan, toen het Fransche leger in Milaan stond. Aan den Koning van Siciliё kunnen de Franschen de stad evenmin laten om de belangrijke passage over den Rhône en omdat ze zeer sterk kan worden gemaakt, wat niet gebeuren zal, zoolang Genève een republiek is, die zich niet kan uitbreiden en zwakker wordt, naarmate men ze versterkt, omdat het aantal verdedigers altijd te klein is.»

Dat het hof te Rome gaarne een einde maakte aan de geschillen met Frankrijk en zich niet bemoeien wilde met de plannen van Savoye tegen de Zwitsersche kantons, had zijn reden daarin, dat het al zijn aandacht op de oostersche kwestie vestigen moest. Turkije nl., dat bij den vrede van Karlowitz het schiereiland Morea aan Venetië had moeten afstaan, verklaarde die republiek den oorlog, waarin deze bij den keizer steun zocht, die evenwel lang op zich liet wachten. Zooals bekend is en Stosch ook berichtte, waren de Grieken op Morea zeer ontevreden over het drukkend bewind der Venetiaansche edelen en wenschten zij gaarne terug te keeren onder het gezag van de Porte. Daarbij kwam, dat het schiereiland, hoewel gemakkelijk te verdedigen, slecht voorzien was van troepen, zoodat er van de 12.000 man, die aan de landengte van Corinthe noodig waren, nog niet de helft in het geheele schiereiland te vinden was; en niet beter was het gesteld met levensmiddelen en ammunitie, zooals bij de laatste inspectie gebleken was, voor welke nalatigheid niemand was gestraft. Reeds spoedig na het uitbreken van den krijg besloot men dan ook in de republiek om, wanneer men geen hulp kreeg, de verdediging van Morea op te geven en zich te bepalen bij Dalmatië, omdat men bij ondervinding wist, hoe de inwendige krachten en de schatkist der republiek waren uitgeput en de waardigheid der edellieden verspeeld was, ten einde zich in 't bezit van Candia te handhaven [1]. Daarbij beging men fout op fout, waarvan de ergste

[1] Misse van 13 en 20 April 1715 van Stosch.

was die van Generaal Delfino, welke verzuimde de Turksche vloot aan te tasten, toen ze in eskaders verdeeld was, waarom hij door den senaat met 178 van de 180 stemmen van zijn ambt werd ontzet en Bonvicini, een der edelste burgers, zich dood treurde [1]. Krachtig drong men bij den Keizer op bijstand aan en de Paus spande alle krachten in hem tot oorlog te bewegen. Stosch vernam dat uit 's Pausen eigen mond, toen hij voor de eerste maal «staande» gehoor ontving van den kerkelijken vorst, waarbij niemand dan Fontanini aanwezig was. De Paus verklaarde reeds twee brieven eigenhandig, maar zonder uitslag aan den Keizer te hebben geschreven; hij was verdrietig, dat de Keizer de schoonste gelegenheid ter wereld liet voorbijgaan, nu deze zooveel troepen op de been had en de Porte voornamelijk ter zee was gewapend. Hij wenschte, dat alle christenstaten van Europa tegen den gemeenen vijand de hand wilden leenen, daar de Turken na vernietiging van Venetië en Polen niet zouden nalaten de andere mogendheden aan te vallen [2]. De Keizer kon evenwel niet, vóór hij verzekerd was geen andere vijanden te vreezen te hebben, en, zoolang de Koning van Frankrijk leefde, moest hij zich van inmenging onthouden. «Lodewijk XIV toch, wiens trouw aan bezworen tractaten men kende, zou in een oorlog van den Keizer met Turkijë een schoone gelegenheid zien om de Republiek aan te vallen, die door niemand gesteund werd, terwijl Engeland genoeg met zich zelf te doen had», wat natuurlijk betrekking had op den Pretendent. «De Paus is Frankrijk niet gunstig gestemd, schreef Stosch verder [3], omdat de wapening ter zee de zeemogendheden zal verontrusten en den Keizer tegenhouden en hij zelf door voortdurende aanvragen der Venetianen om geld lastig wordt gevallen.» Te meer was dit hinderlijk, omdat de Heilige Stoel reeds groote som-

[1] Misse van 2 Nov. 1715 van Stosch.

[2] Misse van 3 Juni 1715 van Stosch.

[3] Misse van 31 Aug. 1715.

men had besteed om den Keizer over te halen, die voor al dat geld niets dan vage beloften gaf. [1] 's Pausen vrees voor de belangen der christenheid, wanneer de republiek Venetië alleen gelaten werd, was wel is waar een der oorzaken van zijn aandrang, maar niet de eenigste en voornaamste, schreef Stosch. [2] Er zat nog iets anders achter. De Keizer had een groot aantal troepen in Italië en vooral in Napels staan en was daardoor in staat invloed te oefenen op de belangrijkste zaken, die 's Pausen staatsbelangen betroffen. Deze nu wilde gaarne die troepen verwijderd zien en toen dit na allerlei geldverspillingen en beloften aan 's Keizers resident te Rome nog niet gelukte, hakte de Paus den knoop door. Toen nl. de Keizer per eigenhandigen brief had beloofd in het volgende voorjaar (1716) den oorlog aan de Porte te verklaren, maar verzocht zijn besluit nog eenige maanden geheim te houden, tot de Keizer gelegenheid had zich openlijk te verklaren, voldeed de Paus aan dat verzoek zoo punctueel, zegt Stosch, dat hij het 's morgens in vertrouwen meedeelde aan meer dan twintig kardinalen en prelaten en 's avonds iedereen in Rome het wist te vertellen. Het gevolg was, dat niet lang daarna de gezant van het Weener hof bij de Porte in de zeven torens werd geworpen.

De groote sommen, die de Paus te geven had aan de Venetianen, waren ook oorzaak, dat de Pretendent voor zijn onderneming om een revolutie in Schotland te bewerken, te Rome althans geen gehoor vond. Hij was trouwens weinig in aanzien in die stad, waar hij in 't begin van 1715 vertoefde, en men maakte zich geen groote illusies van zijn bekwaamheden, zoodat er in de kringen, waar Stosch verkeerde, bijna niet over hem gesproken werd,

[1] Misse van 26 Oct. 1715 van Stosch: „Il a coute des sommes immenses au S. Siege pour tirer de la cour de Vienne un Ambigue promesse, que l'Empereur fera la guerre au Turc. Et on a encor tant promis d'avantage et on promet tous les jours de bouche et par ecrit son Ministre icy, que je suis sur, que toute la splendida miseria et les restes du tresor de Sixte V ne suffiront pas pour payer le moëtie. Vous jugerez par les suites, si j'ay bien jugé."

[2] Misse van 30 Nov. 1715.

tenzij door een of anderen katholieken Engelschman of dweepzieken monnik. [1] Toen desniettegenstaande de Pretendent zijn plan doorzette, behoefde hij niet te rekenen bijstand van den Paus te zullen ontvangen, en, hoewel de Jezuïeten in Rome hemel en aarde trachtten te bewegen, 't had geenerlei gevolg. [2] Hoe kon 't ook anders? De camera zat tot over de ooren in de schuld en de Paus had reeds de St.-Pieterspenning moeten aanspreken om de Venetianen te helpen. Bij de laatste poging tot revolutie in Schotland, die mislukt was, had men reeds 80,000 scudi gegeven, die, omdat ze toen te laat waren gekomen, bij den Nuntius te Parijs waren bewaard gebleven en nu hadden gediend om de wapenen over te brengen. Op meer had men volstrekt niet te rekenen. [3] Van Frankrijk was na Lodewijk XIV's dood evenmin veel te wachten, zoodat de expeditie dan ook na zeer korten tijd mislukte, gelijk Fagel reeds had voorspeld.

De koning van Engeland zat dus voor geruimen tijd weer vast op zijn troon, steunende op de toenmaals zeer machtige whig-partij, wier aanhang hij nooit verkregen had, zoo hij aan zijn voornemen van eenige jaren vroeger had gevolg gegeven, nl. om katholiek te worden. De ijver der katholieken om verschillende personen tot hun godsdienst over te halen, was niet meer zoo groot, als hij vroeger geweest was. Gelijk bekend is, werd Leibnitz in zijn tijd door de Jezuïeten dikwijls aangespoord om katholiek te worden en bemoeide zelfs de Keizer zich met die zaak, toen de groote wijsgeer zich te Weenen bevond. Alle pogingen bleven vruchteloos. In Rome schreven velen, die den Paus goed kenden, dat toe aan diens eerzucht om geen geleerde naast zich te dulden, die hem in de schaduw stelde. [4] Geheel anders is de geschiedenis met den keurvorst van Hannover, dien niemand trachtte over te

[1] Misse van 11 Mei 1715 van Stosch.

[2] Miss^s van 31 Aug. en 2 Nov. 1715 van Stosch.

[3] Misse van 26 Oct. 1715 van Stosch.

[4] Misse van 20 April 1715 van Stosch.

halen, maar zichzelf met minder edele bedoelingen voor de aanbidding van het kruis aanbood. De mededeeling daarvan in de brieven van Stosch is zoo eenvoudig en waar meegedeeld en berust op zoo goede onderzoekingen, dat we aan de waarheid niet meer durven twijfelen, evenmin als de Griffier Fagel het deed. Het schijnt ons belangrijk genoeg dat gedeelte der correspondentie in zijn geheel over te nemen: « Wat ik indertijd de eer had U mede te deelen omtrent den Heer Leibnitz is mij sedert door vrij merkwaardige omstandigheden bevestigd. Er is een jaar lang tijdens het leven van prinses Sophie een correspondentie gevoerd tusschen Kardinaal de Tolomei en het hof van Hannover om den Keurvorst roomsch te maken. Deze bood eindelijk aan zich te verklaren, zoodra de Paus de bisdommen Hildesheim en Osnabrück in erfelijk bezit van het Huis Hannover had afgestaan, in welk geval de Keurvorst ook voor het geweten van zijn zoon zou instaan. Men ziet daaruit, dat ten tijde van het vorige ministerie het keurvorstelijk Huis zoo weinig hoop had op den troon van Engeland te komen, dat men een diergelijk klein equivalent wou nemen in ruil voor die aanspraken. Deze zaak werd door genoemden Kardinaal zonder medeweten van den Paus behandeld, die eerst de door den Keurvorst gestelde voorwaarden niet kende, maar werd later door Zijne Heiligheid afgekeurd met de verklaring: dat hij de vorsten niet wou bekeeren door het eigenbelang, geen zieltjes wilde koopen voor goud, maar door de kracht zijner gebeden; dat het behoorlijk was, dat zij, die eertijds hun belang hadden gesteld boven den godsdienst hunner vaderen, deze misdaad boetten door hun tijdelijk belang op te offeren aan het eeuwig heil der zielen. Zoo werd de onderhandeling afgebroken en zij, die misschien den Keurvorst reeds hadden toegegeven, deden hun best hun belofte terug te nemen, zoo goed zij konden. Deze geschiedenis dunkt U misschien vreemd op grond van haar nieuwheid, maar ge zult nog meer verrast zijn, wanneer ik ze U eens met alle bijkomende omstandigheden zal verhalen. Intusschen verzoek ik U, mijnheer,

er met niemand over te spreken, omdat de zaken nu een geheel ander aanzien hebben gekregen. Madame Douarière d'Orleans bracht mij 't eerst op het denkbeeld bij gelegenheid, dat zij pas een brief van Prinses Sophie had ontvangen en dat was de grondslag, waarop ik hier trachtte mijn vermoeden bevestigd te krijgen, wat niet moeilijk viel, omdat men meende, dat ik van de zaak reeds op de hoogte was.» [1]

Men ziet, hoe slim Stosch het overlegd had om achter deze zaak te komen. Fagel antwoordde hem dadelijk [2] en verzekerde hem van geheimhouding, omdat de bekendmaking veel kwaad en weinig goed zou doen. «Het verhaal, dat ge me doet van het hof van Hannover, is wel nieuw en zeer waarschijnlijk na het gebeurde te Wolfenbüttel. De afkeuring van den Paus dunkt mij echter niet zeer natuurlijk, omdat door het toestaan van de twee bisdommen in kwestie, hij toch meer gewonnen, dan gegeven had.» Fagel geloofde dus niet aan de verzekering, dat de Paus iemand alleen door gebeden wenschte te bekeeren. Stosch had evenwel alleen neergeschreven, wat hem was meegedeeld, gelijk uit een lateren brief [3] blijkt, waarin hij zijn eigen meening bloot legt: «Ik verzeker u, mijnheer, dat de redeneering van den Paus over die bekeering dezelfde is als van alle prelaten. Men heeft gezien, dat de afzwering van Koning Augustus en van den Hertog van Wolfenbüttel de kerk weinig voordeel heeft gedaan. Want Koning Augustus heeft de zaken zoo goed gestuurd, dat in de dagen van zijn afzwering hij alles toegaf wat men vroeg, wel zorgende niets op papier te geven of in bijzonderheden te komen. Nadat hij zijn doel bereikt had, ontgaf hij zich niets van hetgeen hem van de zijde van den Paus was beloofd zonder een enkel punt zijner beloften vast te houden dan het bouwen van roomsche kerken te Dresden en Leipzig, wat hier voor het minst belangrijke wordt

[1] Misse van 31 Aug. 1715 van Stosch.

[2] Misse van 20 Sept. 1715.

[3] Van 17 October 1715.

gehouden. Om niet te bekennen, dat een Duitscher hun te slim is geweest, schrijft men hier alles toe aan de nalatigheid van Paluzzi, thans kardinaal, toen nuntius in Polen, die door zijn al te groote begeerte zich met het zoo vurig verlangde purper te zien bekleed, de helft zijner instructies verwaarloosde, waarvan de voornaamste was om den vorst niet als koning van Polen te erkennen, vóór alle verzekeringen schriftelijk waren overgegeven om hem daardoor te dwingen woord te houden. De goede hertog van Wolfenbüttel heeft zich door zijn verandering weinig beteren naam gemaakt, dan hij reeds had als protestant. Men is hier niet meer zoo happig als vroeger om vorstelijke zieltjes te winnen. »

Hoewel Fagel niet in 't minst twijfelde aan de juistheid der berichten van zijn beschermeling en evenmin aan hetgeen de Paus en de prelaten daarover spraken, meende hij toch geen geloof te moeten slaan aan de oprechtheid van hun woorden en zocht er iets anders achter, overtuigd dat de kerk geen gelegenheid zou laten voorbijgaan een protestantsch vorst voor zich te winnen [1].

Dat na het bovengemelde over den Turkschen oorlog de Paus niet zeer geneigd was den Keizer ter wille te zijn en hem nog meer overwicht te verschaffen, die reeds meer macht had, dan de Paus voor zijn eigen invloed wenschelijk achtte, is duidelijk en kwam aan den dag, toen er sprake was van 't openvallen van het bisdom Munster. Grappig is het te zien, hoezeer Stosch in zijn gewonen ijver den Griffier van dienst te zijn zich haast dezen te berichten, hoe een prelaat hem in 't geheim had meegedeeld, dat de bisschop van Munster was gestorven, hoe de Paus daarop in stilte een congregatie op Castel Gandolfo had gehouden om op den krachtigen aandrang en zelfs de bedreigingen van den Keizer den bisschop van Trier toe te staan dit bisdom met de overige beneficiën te bezitten, hoe de kardinalen zich daartegen krachtig hadden

[1] Misse van 15 Nov. 1715 van Fagel.

verzet en de Paus volstrekt geen lust had om het verzoek van den Keizer toe te staan, hoe de zaak bij een consistoriale congregatie zou gebracht worden om ze zoodoende op de lange baan te schuiven, waardoor Fagel in de gelegenheid zijn zou zijn maatregelen te nemen [1] en hoe bij slot van rekening de Griffier antwoordde, dat de bisschop van Munster niet dood was [2]. Stosch had dit al vóór het ontvangen van het antwoord vernomen en begreep er niets van, daar toch de Keizer bij den Paus bleef aandringen zijn toestemming te geven en hij sloeg geen geloof aan hetgeen men in Rome vertelde, dat men wellicht waar had willen maken, wat men in den beginne had verondersteld [3]. Hij had dus tegenover Fagel een vrij mal figuur gemaakt, deed alle mogelijke moeite achter de geheele waarheid te komen om zich te rechtvaardigen en het gelukte hem de zaak, die met een sisser afliep door den dood van den bisschop van Trier, geheel en al in 't licht te stellen [4].

In de laatste dagen van October 1715 nl. bracht de Keizerlijke gezant bij den Paus het bericht, dat de bisschop van Munster ernstig ziek, misschien reeds dood was en dat hij bevel van zijn hof had gekregen een brève van de verkiesbaarheid voor den bisschop van Trier te verzoeken, gelijk boven reeds gemeld is. De Paus was op Castel Gandolfo, waar hij niet licht audiëntie verleende, waarvan hij gebruik maakte om zich niet te verklaren, maar toch intusschen een soort kleinen kabinetsraad hield zonder tot een besluit te komen. Den dag daarop stelde een der prelaten Stosch op de hoogte, die het dadelijk naar Fagel schreef. Niemand wist er verder iets van, want, toen Stosch na een kort verblijf buiten Rome aldaar terugkeerde, bemerkte hij, dat een zijner vrienden, die de zaken van Frankrijk behandelde,

---

[1] Misse van 2 Nov. 1715 van Stosch.
[2] Misse van 22 Nov. 1715 van Fagel.
[3] Misse van 30 Nov. 1715 van Stosch.
[4] Misse van 14 Dec. 1715 van Stosch.

veertien dagen na dien er nog niets van wist. Hij meende echter, dat het voor Frankrijk van groot belang was den bisschop van Trier niet machtiger te zien, waarom hij dien persoon de zaak openbaarde, die dadelijk daarop aan het Parijsche hof om nadere bevelen schreef, welke spoedig kwamen en strekten, zooals Stosch gedacht had, om de manoeuvre van het keizerlijk hof tegen te werken. Intusschen was de Paus van Castel Gandolfo teruggekeerd en kreeg de gezant van den Keizer een lange audiëntie, waar hij uiteenzette, dat de bisschop van Munster nog niet dood was, maar de Keizer zeer gaarne een brève zag uitgegeven van de verkiesbaarheid des bisschops van Trier als coadjutor van Munster. De Paus had daarop geantwoord, dat hij door zijn geheime betrekkingen met de Hollanders en de Engelschen den brève niet kon toestaan, dat hij den Keizer gaarne genoegen wilde doen en zich niet zou verzetten, wanneer het kapittel den eisch deed, ook wanneer er twee stemmen minder waren, dan de canons der kerk bepalen. Dit was volgens Kardinaal Tremogli een ondubbelzinnig bewijs, dat de Paus er niets van wilde weten en anderen alleen tijd wilde geven er zich tegen te verzetten, daar het hem weinig moeite zou kosten den brève toe te staan. De Kardinaal, die een audiëntie had aangevraagd om namens Frankrijk in deze zaak te spreken, wenschte gaarne, dat onze Republiek met den Regent hierin samenging en had daartoe de bemiddeling van Stosch ingeroepen, van wiens briefwisseling met den Griffier der Staten-Generaal hij afwist.

Hiermee was de zaak afgedaan en eindigen tevens de brieven van Stosch, die, zooals we gezien hebben, hoe langer zoo meer bijzonderheden bevatten, welke ze voor ons niet minder dan eertijds voor Fagel pikant maken. De laatste brief toont ons tevens, dat de schrijver, die hoe langer hoe meer in de geheimen van het pauselijk hof ingewijd raakte, in den arm werd genomen om door zijn betrekking met den Griffier invloed te oefenen op de

de Republiek. Was hij tot nu toe slechts een onverschillige derde, die het opgemerkte meedeelde, hier doet hij het met een bepaalde bedoeling en volgens een opdracht.

We zien dus, hoe de man langzamerhand tot een soort diplomaat wordt, hoe hij eerst in ons land en aan de andere zijde van de Noordzee betrekkingen aanknoopt, later in Frankrijk met meer invloedrijke en aanzienlijke personen in aanraking komt, en daarna door aanbevelingen van deze laatste in Italië weet door te dringen tot de hoogst geplaatste mannen en de eerste kringen. We merken verder op, hoe onmiskenbaar slim Stosch iets wist uit te vorschen en achter de waarheid te komen van datgene, wat hij weten wilde en hoe hij niet rustte, voor hij zijn nieuwsgierigheid bevredigd zag. We gaan dus niet te ver, wanneer we Rome beschouwen als de plaats, waar zijn talent voor de diplomatie zich ontwikkelde, gelijk in die stad eenmaal voor hem gelegenheid zou zijn het dienstbaar te maken aan de belangen der Whigs. Nadat hij toch eerst in den Haag een diplomatieke betrekking had bekleed en den Koning van Polen een tijdlang van de gebeurtenissen in die stad op de hoogte had gehouden, werd hem in 1721 door bemiddeling van Lord Carteret een zending opgedragen naar Rome, waar hij de gangen van den Pretendent en diens aanhangers had na te gaan en aan de Engelsche regeering over te brieven. Hij kreeg dus de minder edele rol van politieken spion, die hem zal toegedacht zijn, omdat men wist, hoe goed hij indertijd op de hoogte was geweest van de gebeurtenissen aan het Roomsche hof. Dat hij gedurende al dien tijd in briefwisseling is geweest met Fagel is ons reeds bekend en dat deze correspondentie veel moet bevatten, wat ons van dienst kan zijn, mogen we a priori vaststellen, te meer als we weten, dat hij bij zijn tweede verblijf te Rome zeer veelvuldig in aanraking kwam met Alberoni en de moeder van prinses Ursini, die hem allerlei anecdotes verhaalde van de voornaamste personen der laatste zestig jaren en vooral uit de omgeving van Lodewijk XIV.

Of hij zich te Rome altijd even eerlijk van zijn opdracht gekweten heeft? We mogen ons geen oordeel aanmatigen, hoewel sommige berichten zeer stellig zijn. In de brieven van Horace Walpole nl. wordt zijn naam telkens genoemd, maar altijd op een wijze, die ons doet denken aan een juffertje, dat een koude kikvorsch toevallig heeft aangeraakt. Immers hem worden epitheta toegekend, die ons duidelijk genoeg toonen, hoe diepe minachting deze Whig had voor den spion, in dienst van zijn partij. Een toevoegsel als a dirty fellow [1], een qualificatie als too worthless to be pitied [2] zijn ondubbelzinnig genoeg, en dat hij een spion aan beide zijden m. a. w. een verrader was, wordt hem in dezelfde correspondentie ten laste gelegd [3]. Misschien is die verachting van Hor: Walpole voor een gedeelte toe te schrijven aan Stosch' vrijdenkerij [4], want de man was, zooals we zelf in de gelegenheid waren op te merken, zijn tijdgenooten in denkwijze ontegenzeggelijk vooruit; maar alles kunnen we daarmee toch niet wegcijferen. Hij was eigenlijk, ieder zal dat beamen, een politieke avonturier, die Brandenburgsch edelman van afkomst en financiëel afhankelijk was van een Hollandsch regent, eerst in dienst van Polen kwam en toen door een Engelsch partijhoofd als spion gebruikt werd, en dus een loopbaan volgde, die weinigen hem zullen benijden. Dat de man een helder verstand had, is ontwijfelbaar; dat hij een edel karakter bezat, is minder waarschijnlijk,

---

[1] Letters of Horace Walpole (ed. by Cunningham, London 1857) II, 17

[2] Ib: II, 434.

[3] Ib: I, 73.

[4] Ib: I, 49. Letter to Sir Horace Mann, March 24, 1742: „upon mentioning Stosch, I asked him (Prideaux, also an antiquair) if he had seen his collection. He replied very few of his things, for he did not like his company: that he never heard so much heathenish talk in his days. I inquired, what it was and found, that Stosch one day said before him: that the soul was only a little glue. I laughed so much that he walked off: I suppose thinking that I believed so too."

en mogen we een deel der beschuldigingen [1], tijdens zijn leven tegen hem uitgebracht, aan nijd toeschrijven, het kan ons bij de lezing der brieven van Stosch aan zijn beschermheer niet ontgaan, hoe nederbuigend beleefd en vleiend de schrijver soms is.

Hoe Fagel later over hem dacht, is ons nog niet bekend, wel dat hij in 't begin van 1716 nog aan Cuper schrijft: «Ich hebbe in hem gevonden een groote lecture, eñ geluckige memorie, eñ een zeer goede inborst», waaruit duidelijk genoeg schrijvers meening over Stosch blijkt. Tot zijn dood ontving de Griffier dan ook brieven van hem, die verloren geraakt zijn, maar zeer veel wetenswaardigs moeten bevatten, waarvan we met vele anderen de bekendmaking door uitgave zouden wenschen.

---

[1] Strodtmann (Das neue gelehrte Europa, X, 288—299) noemt ze en weerlegt ze. De meeste zijn al even belachelijk als de weerleggingen, die bovendien een parti pris verraden. Zoo werd hem b. v. ten laste gelegd, dat hij er in huis een wild zwijntje op nahield en zich amuseerde met uilen.

LIJST DER GESCHRIFTEN

OVER

NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS, OUDHEDEN, ENZ.,

in Nederland en het buitenland verschenen in de jaren

1885 en 1886.

Verzamelingen, Inleiding. — Algemeene geschiedenis. — Tijdvakken. — Provinciale geschiedenis, Stedenbeschrijvingen. — Kerkgeschiedenis. — Oudheidkunde, Heraldiek, Genealogie, enz.

Verslagen en mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen. Afd. Letterkunde. 3de Reeks. Amst., Joh. Müller. 1884—85. Deel I, II. 8vo.

I. Over de verkeerde voorstelling door Melis Stoke van den strijd van Graaf Dirk III in 1018, door W. G. Brill. —

II. Bedijking van den Diepsmeer en den Tjaarlingermeer in Geestenerambacht door Joh. van Oldenbarneveld c. s., door G. De Vries Az. — Romeinsche voorwerpen in eene begraafplaats te Gronsfeld gevonden, door J. Habets. — De middeleeuwsche rechtspleging in zake van doodslag, door M. S. Pols. — Bijzonderheden betreffende de daad van Willem II in 1650, door J. A. Wijnne. — Vondst van hoeijzers te Nieuwersluis, door L. A. J. W. Sloet.

Compte-rendu des séances de la Commission Royale d'histoire. IVe Série. Bruxelles, Hayez. 1885. Tome XI. 8vo.

Episode de la révolution du XVIe siècle et du suivant à Venloo, p. Ch. Piot. — Un épisode de la levée du dixième dernier, 1569—72, par Gilliodts van Severen. — Une mission diplomatique des Pays-Bas espagnols dans le nord de l'Europe en 1594, par Ch. Piot, enz. enz.

Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. Utrecht, Kemink en Zn. 1885,86. Deel VIII en IX. 8vo.

VIII. Gerrit van Bevervoorde te Brussel ter dood gebracht, door J. I. D. Nepveu. — Een dagboek uit het rampjaar 1672, medeged. door J. F. Gebhard jr. — De groote en kleine kalendebroederschappen, medeged. door S. Muller Fz. — Apologie van Lod. van Nassau, medeged. door P. J. Blok.

IX. Stukken betreffende den strijd der Bisschoppen van Utrecht met de stad Utrecht, over het bezit van heerlijke rechten, uitgeg. d. S. Muller Fz. — Het necrologium van het Karthuizer klooster Nieuw-licht of Bloemendaal buiten Utrecht, medeged. d. L. Van Hasselt. — Stukken over den tegenstand der Utr. katholieken tegen de Unie van Utrecht, medeged. door P. L. Muller, enz. enz.

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, verzameld en uitgegeven vroeger door I. A. en P. Nijhoff, thans door R. Fruin. Derde reeks. Derde deel. 's Gravenhage, Nijhoff. 1885—86. 8vo.

Zie den inhoud in deze aflevering.

Tijdschrift voor geschiedenis, onder redactie van A. M. Kollewijn Nz. Amersfoort, Slothouwer. 1886. 1e jaarg. 8vo.

De regeering van Karel V in de Nederlanden, d. W. G. Brill. — Het ontstaan van de republiek der Vereen. Nederlanden uit de leenstaten der middeleeuwen, d. G. Meijer. — De meeningen van Willem van Oranje omtrent den godsdienst, d. P. J. Blok, enz.

Messager des sciences historiques, ou archives des arts et de la bibliographie de Belgique. Gand, Vanderhaeghen. 1886. 8vo.

La naissance et les premières années de Jacqueline de Bavière, son mariage avec Jean duc de Tourraine, par L. de Villers. —

Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht. 's Hage, Nijhoff. 1885—86. Deel I, 6; II, 1. roy. 8vo.

I. 6. Het recht en de rechtsbedeeling onder de republiek der Vereen. Nederlanden, door J. A. Fruin. — Een paar opmerkingen over het rechtsboek van den Briel, met eene korte aanteekening van M. S. Pols. — Ontwerp eener gemeentewet uit de 16de eeuw. — Het heigraafschap van Wichen. — Sprokkelingen uit het archief van het kapittel van St. Pieter te Utrecht. — Merkwaardig raadsvonnis van Utrecht, betrekk. de verhouding van den raad tot de schepenbank.

II. 1. Die handtveste van den Ameyde. — Der scepene boeck van Utrecht. — Register der inkomsten van de proosdij van St. Pieter te Utrecht in het laatst der 13de eeuw. — Landrecht van Buren en Beusichem a°. 1383. — Overdracht van onroerend goed door een melaatschen.

Oesterley, H., Wegweiser durch die Literatur der Urkundensammlungen. Berlin, G. Reimer. 1885. 1er Theil. 8vo.

Ook de Nederl. oorkondenverzamelingen worden hierin vermeld.

Huet, G., Catalogue des manuscrits Néerlandais de la Bibliothèque Nationale. Paris, z. n. 1886. roy. 8vo.

Riemsdijk, Th. van, De Griffie van Hare Hoog Mogenden. Bijdrage tot de kennis van het Archief van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden. 's Gravenhage, Nijhoff. 1885. roy. 8vo.

Burgh, A. H. H. van der, Gezantschappen door Zweden en Nederland wederzijds afgevaardigd gedurende de jaren 1592—1795. Chronologische lijsten opgemaakt uit de stukken in het Rijksarchief aanwezig, met eenige aanteekeningen. 's Gravenhage, Nijhoff. 1886. roy. 8vo.

Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven. VII, VIII. 1884—85. 's Hage, Nijhoff. 1885—86. 8vo.

Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst. VI, VII. 1882—83. 's Hage, Nijhoff. 1884—85. 8vo.

BRILL, W. G., Voorlezingen over de geschiedenis der Nederlanden. Leiden, Brill. 1886. Deel III, 3e stuk. 8vo.

De beweegredenen tot de daad van den Bartholomaeusnacht. — Apologie van Holland. — Het eerste bedrijf der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten.

WENZELBURGER, K. TH., Geschichte der Niederlande. Gotha, Perthes. 1886. Bd. II. 8vo.

Dit deel behandelt het tijdvak van 1555 tot 1648. Het 1ste deel verscheen in 1879.

YOUNG, AL., History of the Netherlands (Holland and Belgium). Boston, Estes & Lauriat. 1884. 8vo.

DELVIGNE, AD., Les oraisons funèbres des souverains des Pays-Bas au XVIe, XVIIe et XVIIIe siècle. Etude historique, littéraire et bibliographique. Bruxelles, Olivier. 1885—86. 2 dln. roy. 8vo.

Uitgegeven door de Société des bibliophiles de Belgique.

SICCAMA, J. H. HORA, Onze prinsessen. Eene geschiedkundige herinnering. Utrecht, Leeflang. 1886. roy. 8vo.

Allgemeine Deutsche Biographie, herausg. durch die historische Commission bei der K. Akademie d. Wissenschaften in Bayern. Leipzig, Duncker u. Humblot. 1885,86. Bd. XXI, XXII. Maximilian-Münchhausen. 8vo.

Hierin worden opgenomen de Nederlanders die geleefd hebben vóór 1648. Deze biographiën worden bewerkt door Prof. P. L. Muller.

Biographie nationale publiée par l'Académie roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. Bruxelles, Bruylant-Christophe. 1884. Tome VIII, 2e fasc. Grobbendonck-Gysen. 8vo.

MOENS, W. J. C., The marriage, baptismal, and burial registers, 1571—1874, and monumental inscriptions, of the Dutch Reformed Church, Austin Friars, London. With a short account of the strangers and their churches. Privately printed. Lymington, z. n. 1884. 4to.

Met uitvoerige inleiding over de Nederlanders in Engeland, en de geschiedenis der Nederl. kerk te Londen.

Album studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae, 1636—1884. Acc. nomina curatorum et professorum per eadem secula. Ultrajecti, Beijers. 1886. 4to.

Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden, over 1886. Leiden, Brill. 1886. 8vo.

Verslag van de Commissie voor de geschied- en oudheidkunde. — Nederlanders, studenten te Heidelberg, d. J. de Wal. — Nederlanders, studenten te Herborn, d. J. G. Frederiks, enz.

Wauters, A., Table chronologique des chartes et diplômes imprimés concernant l'histoire de la Belgique. Brux., Hayez. 1885. Tome VII, 1e partie. 4to.

Dit deel bevat een supplement op deel I—III van het werk. Het bevat de charters, enz. tot op het jaar 1225.

Waitz, G., Jahrbücher des Deutschen Reichs unter König Heinrich I (919—936). 3e Aufl. Herausg. durch die historische Commission der Kon. Akad. d. Wissenschaften in Bayern. Leipzig, Duncker & Humblot. 1885. 8vo.

Bevat eenige analecta betreffende Utrecht, Maastricht, enz. Het werk is belangrijk herzien en vermeerderd.

von Richthofen, K., Die älteren Egmonder Geschichtsquellen. Berlin, Hertz. 1886. 8vo.

Stoke, Melis, Rijmkroniek. Uitgegeven door W. G. Brill. Utrecht, Kemink en Zn. 1886. 2 dln. 8vo.

Uitgave van het Historisch Genootschap te Utrecht.

Breszlau, H., Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Konrad II. Herausg. durch die hist. Commission d. K. Akad. d. Wissenschaften in Bayern. Leipzig, Duncker u. Humblot. 1884. Bd. II. 8vo.

Bevat de jaren 1032—1039. Het 1e deel (1024—1031) verscheen in 1879.

Dieckmann, Fr., Gottfried III der Bucklige, Herzog von Niederlothringen und Gemahl Mathildens von Canossa. Inauguraldiss. Erlangen. 1885. 8vo.

Hasse, Th., König Wilhelm von Holland (1247—1256.) Erster Theil. 1247. Strasburg, Trübner. 1885. 8vo.

Hintze, O., Das Königtum Wilhelms von Holland. Leipzig, Veit & Co. 1885. 8vo.

Historische Studien. XV. Heft.

KUNZE, K., Die politische Stellung der Niederrheinischen Fürsten in den Jahren 1314 bis 1334. Göttingen, Koestner. 1886. 8vo.

Handelt voornamelijk over Frankrijks verbond met Vlaanderen en Holland tegen Brabant.

Dortmunder Urkundenbuch, bearbeitet von H. Rübel. Bd. I. 2e Hälfte. Dortmund, Köppen. 1885. 8vo.

Bevat de oorkonden van de jaren 1341—1372, waaronder voor Nederland van belang. Bij dit stuk is gevoegd een uitvoerig Plaats- en Personenregister.

Grafelijke Commissie-of Beveelboeken van Hertog Albrecht van Beijeren, 1392—1418. (Uitg. door J. H. Scheffer.) Rotterdam, Ned. Familie-Archief. 1882,83. 2 st. kl. 8vo.

WITTE, H., Zur Geschichte der Entstehung der Burgunderkriege. Herzog Sigmunds von Oestreich Beziehungen zu den Eidgenossen und zu Karl dem Kühnen von Burgund, 1469—1474. Hagenau, Ruckstühl. 1885. 4to.

HÖHLBAUM, K., Mittheilungen aus dem Stadsarchiv von Köln. Köln, Du Mont-Schauberg. 1885. 8vo.

8es Heft: Zur Geschichte d. Belagerung von Neuss, 1474—75.

Hansische Geschichtsblätter. Herausg. vom Verein für Hansische Geschichte. Jahrg. 1883. Leipzig, Duncker u. Humblot. 1884. 8vo.

Die Erhebung Ostfrieslands zur Reichsgrafschaft, von W. von Rippen.

ADLER, S., Die Organisition der Centralverwaltung unter Kaiser Maximilian I. Nach urkundlicher Grundlage dargestellt. Leipzig, Duncker u. Humblot. 1886. 8vo.

De inleiding bevat: Die Französisch-Niederländische Centralverwaltung und die Reformen Maximilians I. In het aanhangsel komt nog voor: Entwurf einer Hofkammerverordnung aus dem Jahre 1497 Niederländischen Ursprungs, afgedrukt naar een gelijktijdige kopie (of vertaling) in het Innsbr. Statth. Archiv.

HÖFLER, C. VON, Donna Juana, Königin von Leon, Castilien u. Granada, Ertzherzogin von Oesterreich, Herzogin von Burgund, u. s. w. 1479—1585, aus den Quellen bearbeitet. Wien, Gerold's Sohn. 1885. 4to.

Verschenen in de Gedenkschr. d. K. K. Akad.

BAUMGARTEN, H., Geschichte Karls V. Stuttgart, Cotta. 1885—86. Bd. I, II, 1. 8vo.

ALTMEYER, J. J., Les précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas. Bruxelles, Muquardt. 1886. 2 dln. 8vo.

Aan dit werk werd de laatste hand gelegd omstreeks 1870.

FREDERICQ, P., De Nederlanden onder Keizer Karel V. De dertig eerste jaren der XVIe eeuw. Gent, Hoste. 1885. 8vo.

Liste chronologique des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règne de Charles V. 1506—1555. Bruxelles, Hayez. 1885. 8vo.

Deze lijst is nog samengesteld door C. Galesloot en strekt tot grondslag voor de uitgave van den tekst van al de ordonnanciën van dat tijdvak, door de „Commission royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances de la Belgique".

Briefe von Andreas Masius und seinen Freunden, 1538—1573. Herausgegeben von Max Losen. Leipzig, Durr. 1886. 8vo.

Publicationen d. Gesellschaft f. Rheinische Geschichtskunde, II. De brieven bevatten een aantal bijzonderheden over gebeurtenissen en personen in Nederland gedurende dat tijdvak.

MAQUIENVILLE, M. R. DE, Claude de France, duchesse de Lorraine. Paris. 1885. kl. 8vo.

Hierin voor het eerst uitgegeven brieven van Simon Renard, 1545—49, Tho. Perrenot aan Margaretha van Parma, 1559, enz.

RENON DE FRANCE, Histoire des troubles des Pays-Bas, publiée par Ch. Piot. Bruxelles, Hayez. 1886. Tome I. 4to.

Dit deel omvat de jaren 1555—1575. Uitg. door de Commission royale d'histoire.

Correspondance de Christophe Plantin, publiée par Max Rooses. Anvers, Buschmann. 1883—85. Vol. I, II. 8vo.

Deze deelen bevatten de correspondentie van de jaren 1558—1572.

Coleccion de documentos ineditos para la historia de España. Madrid, M. Ginesta. 1886. Tomo 87. 8vo.

Correspondencia de Felipe II, con sus embajadores en la corte de Inglaterra 1558—1584. (Archivio general de Simancas.) I.

KERVYN DE LETTENHOVE, Les Huguenots et les Gueux. Etude historique sur vingt-cinq années du XVIe siècle. (1560—1585). Bruges, Beyaert-Storie. 1885. Tome VI. (1580—1585). 8vo.

Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II, publiées par M. le baron Kervyn de Lettenhove. Tome IV. Régence de la duchesse de Parma, 3e partie. (25 Mars 1564—2 September 1567.) Bruxelles, Hayez. 1885. 4to.

Collection de Chroniques Belges inédites publiée par ordre du Gouvernement.

Correspondance du Cardinal de Granvelle, 1565—1583, publiée par Ch. Piot. Bruxelles, Hayez, 1886. Tome V. 4to.

Dit deel bevat de jaren 1573—1576. Uitgeg. door de Commission royale d'histoire.

Antwerpsch Archievenblad, uitg. door P. Génard. Antwerpen, Wed. de Backer. (1885—86.) Deel XIV: 3, 4, XV. 1. 8vo.

Collegiale Actenboeken, 1577—1583.

DE BREMOND D'ARS, G., Jean de Vivonne sa vie et ses ambassades près de Philippe II et à la cour de Rome, d'après des documents inédits. Paris, Plon. 1884. 8vo.

Bevat eenige bijzonderheden over het zenden van François d'Anjou naar de Nederlanden in 1578.

Chronycke van Ghendt, door Jan van de Vivere en eenige andere aanteekenaars der 16e en 17e eeuw, in 't licht gegeven door Frans de Potter. Gent, A. Siffer & Co. 1885. 8vo.

De kronyk loopt van het midden der 15de eeuw tot 1632 en vult het bekende „Memorieboek" belangrijk aan.

MONTANA, J. M., Nueva luz y juicio verdadero sobre Felipe II. Madrid, F. Maroto y hijos. 1882. 8vo.

Met kerkelijke goedkeuring. — Doorgaande polemiek tegen de protestantsche geschiedschrijvers. De schrijver heeft hierbij gebruik gemaakt van de briefwisseling van Karel V en den Aartsbisschop Juan Tavera en van de briefwisseling van Filips II en de aartsbisschoppen en kerkelijke besturen van Spanje, berustende in het archief te Toledo.

LAUGEL, A., Fragments d'histoire. Philippe II. — Cathérina de Médicis. — Coligny. — Don Juan d'Autriche. — Alexandre Farnèse. — Gustave-Adolphe et Richelieu. Paris, Calmann Levy. 1886. 8vo.

NAMÈCHE, Le règne de Philippe II et la lutte religieuse dans les Pays-Bas au XVIe siècle. Louvain, Fonteyn. 1885. Deel I—V. 8vo.

Afzonderlijke uitgave van des schrijvers Cours d'histoire nationale.

LOPEZ, D., La politica de Felipe II. Memoria leida en el Ateneo de Madrid. Madrid, M. G. Hernandez. 1886. 8vo.

FEA, P., Alessandro Farnese, duca di Parma. Narrazione storica e militare scrita colla scorta di documenti inediti e corredate di due carte topografiche. Firenze, Cellini. 1886. 8vo.

Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied. N. Reeks. Utrecht, van de Weijer. 19e jrg. Deel XXVII, afl. 1. 8vo.

Een plakkaat des Zwijgers ten gunste der Inquisitie, door H. J. Allard.

AMIEL, E., Un publiciste du XVIe siècle (Juste Lipse). Paris, Lemerre, 1884. kl. 8vo.

BINZ, C., Doctor Johann Weyer, (Jo. Wier) ein Rheinischer Arzt, der erste Bekämpfer des Hexenwesens. Bonn, Marcus. 1885. 8vo.

Wier was lijfarts van Hertog Willem van Gulik, Kleef en Berg, 1550—1578, en kon aanvankelijk eenigen invloed doen gelden tegen de bemoeiïngen van Alva. De schrijver heeft gebruik gemaakt van eenige stukken uit het Geldersch en Dusseldorfsch Archief.

LAFLEUR DE KERMAINGANT, P., L'ambassade de France en Angleterre sous Henri IV. Mission de Jaen de Thumery sieur de Boissise. (1598—1602.) Avec pièces justificatives. Paris, Didot. 1886. 2 dln. roy. 8vo.

NUYENS, W. J. F., Geschiedenis der kerkelijke en politieke geschillen in de republiek der Zeven Vereenigde Provinciën, voornamelijk gedurende het twaalfjarig bestand (1598—1625). Amsterdam, C. L. van Langenhuysen. 1886. 1e deel. 8vo.

Lettres inédites du Roy Henri IV à M. de Villiers, ambassadeur à Venise, 1599, publiées d'après le manuscrit de la bibliothèque nationale. Paris, Champion. 1885. 8vo.

In enkele brieven worden de Hollandsche zaken behandeld.

COMBES, F., L'assassinat de Henri IV et la diplomatie étrangère. Bordeaux, Feret. 1885. 4to.

Lectures historiques à la Sorbonne et à l'Institut, 10e livr. (Archives de Vienne, de la Haye, etc.)

GARDINER, SAM. R., History of England from the accession of James I to the outbreak of the civil war, 1603—1642. London, Longmans. 1883—85. 10 dln. 8vo.

DALTON, CH., Life and times of General Sir Edward Cecil, Viscount Wimbledon, Colonel of an English Regiment in the Dutch Service, 1605—31, and one of his Majesty's most hon. Privy Council, 1628—38. London, Sampson Low & Co. 1885. 2 dln. 8vo.

SPRINCHORN, C., Om Sveriges förbindelser med Nederländerna från äldsta tider till år 1614. Stockholm. 1885. 8vo.

Afzonderlijke afdruk uit: „Historisk Tidskrift" 1885.

Coleccion de documentos inéditos para la historia de España. Madrid, Ginesta 1884,85. Tomos 82—84. 8vo.

Deze deelen bevatten de Correspondencia diplomatica de los plenipotenciarios Españoles en el Congreso de Munster, 1643—1648.

—— Hetzelfde. Tomo 85, 86. Madrid, M. Ginesta. 1886. 8vo.

Hierin: M. de Novoa, Historia del reynado de Felipe III e Felipe IV, hier voor het eerst gedrukt.

PRAROND, E., Claude Rivet de Mont-Devis, auteur du premier plan gravé d'Abbeville. Paris, Champion. 1886. 8vo.

Cl. Rivet, ingenieur, was de tweede zoon van André Rivet; hij was een vriend van Fred. Hendrik en leermeester van zijn zoon Willem II. Het boekje bevat o. a. drie onuitgeg. brieven van hem aan Const. Huygens, uit de bibl. d. univ. te Leiden.

WYNNE, J. A., De geschillen over de afdanking van het krijgsvolk in de Vereenigde Nederlanden in de jaren 1649 en 1650 en de handelingen van Prins Willem II toegelicht met behulp van ongedrukte stukken van het huisarchief van den Koning. Utrecht, Kemink en Zn. 1886. 8vo.

Uitg. van het Historisch Genootschap te Utrecht.

Briefwechsel der Herzogin Sophie von Hannover mit ihrem Bruder dem Kurfürsten Karl Ludwig von der Pfalz und des Letzteren mit seiner Schwägerin, der Pfalzgräfin Anna. (1652—1682.) Herausg. von E. Bodemann. Leipzig, Hirzel. 1885. 8vo.

Publicationen aus d. K. Preuss. Staatsarchiven, 26er Bd. De correspondentie bevat vele bijzonderheden over Nederl. personen en gebeurtenissen van die jaren.

Calendar of State Papers, domestic Series, 1656—1659 preserved in the State Paper Department of H. M's. Public Record Office, ed. by Mary Anne Everett Green. London, Longmans. 1883—85. 3 dln. roy. 8vo.

PAULLIAT, L., Louis XIV et la Compagnie des Indes Orientales de 1664, d'après des documents inédits tirés des archives du ministère de la marine et des colonies. Paris, C. Lévy. 1886. 12mo.

De schrijver tracht o. a. aan te toonen, dat een der hoofdoorzaken van den oorlog tegen Holland in 1672 bestond in de begeerte van Lodewijk XIV de Nederl. O. I. Compagnie afbreuk te doen.

COMBES, F., Jean de Witt, Grand-Pensionaire de Hollande et Louis XIV d'après la correspondance française de Jean de Witt. Bordeaux, Feret. 1883. 4to.

Lectures historiques à la Sorbonne et à l'Institut, d'après les archives des pays étrangers, 4e livr. (Archives de la Haye.)

HUYGENS, CONST., Dagboek, voor de eerste maal naar het afschrift van diens kleinzoon uitgegeven door J. H. W. Unger. Amsterdam, Gebroeders Binger. 1885. gr. 4to.

Bijlage van het tijdschrift Oud-Holland, 3de jaargang.

NOORDEN, C. VAN, Historische Vorträge. Herausg. von W. Maurenbrecher. Leipzig, Duncker u. Humblot. 1884. 8vo.

Wilhelm III von Oranien. — Wilhelm I von Preussen., enz.

Memoirs of Mary, Queen of England (1689—1693), together with her letters and those of the Kings James II and William III, to the Electress, Sophia of Hanover, edited by R. Doebner. Leipzig, Veith u. Co. 1886. 8vo.

DOESBURG, J. J., De oorzaken van den Spaanschen Successie-oorlog. (Programma Gymnasium te Dordrecht.) Dordrecht. 1886. 8vo.

DE COURCY, La coalition de 1701 contre la France. 1700—1713. Paris, Plon, Nourrit & Co. 1886. 2 dln. 8vo.

Evénements militaires. — Situation politique de la France et de l'Espagne. — Conférences de la Haye, de Londres et d'Utrecht. — Campagnes de 1713 sur le Rhin. — Villars et le Prince Eugène. — Négociations de Rastadt. — Les derniers traités d'Utrecht.

COMMUNAY, A., Le comte de Toulouse et la bataille de Velez-Malaga. (1704.) Documents inédits. Angers. 1885. 8vo.

Extrait des Annales de la faculté des lettres de Bordeaux. Revue crit. 1885. N°. 22.

Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Herausg. von der Abth. für Kriegsgeschichte des K. K. Kriegsarchivs. X. Spanischer Successionskrieg, Feldzug 1708. Von Alex. Kirchhammer. Wien, C. Gerold's Sohn. 1885. 8vo.

SLOTHOUWER, G. M., De staatsman Sicco van Goslingen, Grietman van Franekerdeel. Akad. proefschrift. 's Gravenhage, Nijhoff. 1885. 8vo.

GERARDS, J. W., The peace of Utrecht. A historical review of the great treaty of 1713—14 and of the principal events of the war of the Spanish succession. New-York, Putman. 1885. 8vo.

DOESBURG, J. J., De wording van den vrede van Utrecht. Akad. proefschrift. Utrecht, J. v. Boekhoven. 1886. 8vo.

PAJOL, LE COMTE, Les guerres sous Louis XV. Tome III. Italie, Flandre (Bergen-op-Zoom, Maastricht.) Paris, Didot. 1884. 8vo.

Politische Correspondenz Friedrichs des Grossen. XVIer Band. (Nov. 1756—April 1757.) Redigirt von Alb. Naudé. Berlin, Duncker. 1886. roy. 8vo.

Met zaakregister, waarin een uitvoerig overzicht van de talrijke betrekkingen met de Vereen. Provinciën.

GOENS, R. M. VAN, Brieven en onuitgegeven stukken hem betreffende, uitg. door W. H. de Beaufort. Utrecht, Kemink en Zn. 1885. 1e dl. 8vo.

Uitgegeven door het Hist. Genootschap te Utrecht.

LOOSJES, A., Een krachtig libel. Studie over het pamflet « Aan het volk van Nederland.» Niet in den handel. Haarlem, Erven Loosjes. 1886. 8vo.

BRUINVIS, C. W., Het patriotisme te Alkmaar, 1781—1791. Alkmaar, H. Coster en Zn. 1886. 8vo.

NAGTGLAS, F., Voor honderd jaren. Uit de papieren van een tijdgenoot. Utrecht, Gebr. v. d. Post. 1886. 8vo.

WITT, P. DE, Une invasion Prussienne en Hollande, en 1787. Paris, Plon, Nourrit & Co. 1886. 8vo.

NAUROY, CH., Le Curieux. 1e année, n°. 4. Paris. 1 déc. 1884. 8vo.

Hierin: vijf onuitgegeven brieven van den Admiraal Ver Huell aan Napoleon, van 17 Febr. 1804 tot 9 Maart 1810, over Nederl. toestanden.

LÜTKEN, , Les Danois sur l'Escaut, 1808—1809. Copenhague, Höst. 1886. 8vo.

NUYENS, W. J. F., Geschiedenis van het Nederlandsche volk van 1815 tot op onze dagen. Amsterdam, C. L. v. Langenhuysen. 1885. Deel IV. 8vo.

Behandelt de jaren 1857 tot heden.

MAANEN, C. F. VAN, Aanteekeningen van het verhandelde over de grondwet van 1814. Dordrecht, Blussé en v. Braam. 1886. roy. 8vo.

KNOOP, W. J., Herinneringen aan de Belgische omwenteling van 1830. 's Hage, Ewings. 1886. kl. 8vo.

BAS, F. DE, Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd, met portretten, platen en kaarten. Schiedam, H. A. M. Roelants. 1885,86. Afl. 2—8. roy. 8vo.

Verslag der handelingen van het Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, over de jaren 1884 en 85. 's Hertogenbosch, Gebr. Muller. 1886. 8vo.

De Patriotten in de Meierij in 1787 en 1788, door C. C. N. Krom. — De oudste stadsrekening van Heusden van 1457, door denz.

Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, taal- en letterkunde. Redactie Aug. Sassen. Helmond, J. de Reydt. 1885—86. 4to.

2e en 3e jaargang.

BONDAM, A. C., De Ortensche verwikkelingen. Akad. Proefschrift. 's Hertogenbosch, J. W. Robijns en Co. 1886. 8vo.

Geldersche Volks-Almanak voor het jaar 1886 en 1887. Arnhem, Gouda Quint. 1885—86. kl. 8vo.

1886. Ds. Joh. Stapelmoer, door J. Anspach. — Geldersche spreekwijzen, zeden, gewoonten en gebruiken, door H. M. Werner, J. C. H. Quack e. a.

1887. Geldersche stedezegels uit de nagel. papieren van P. Nijhoff. — Geneal. aanteekeningen op oude geslachten, door A. Schimmelpenninck van der Oye. — Spaensweert, d. H. M. Werner. — Iets tot de geschiedenis van Op-Hemert, d. A. de Roever Nz., enz. enz.

ERNSING, R., Wilhelm III von Jülich als Herzog von Geldern. (1372—1393.) Paderborn, Schöningh. 1885. 8vo.

Munsterische Beiträge zur Geschichtsforschung, herausg. von Th. Lindner. Heft 8.

VANDEN BUSSCHE, E., Le Conseil de Gueldre. Essai historique. Bruges, Daveluy. 1886. 8vo.

Opgesteld hoofdzakelijk naar de verzamelingregisters en liassen betreffende de „Conseil souverain et Cour féodale de Gueldre," berustende op het rijksarchief te Brussel. Zij hebben alleen belang voor de regeering van Karel V.

ROELOFFS, A., Bijdrage tot de geschiedenis der grondrenten op de Veluwe. Akad. proefschr. Leiden, Somerwil. 1884. 8vo.

MEURS, P. A. N. S. VAN, Geschiedenis en rechtsontwikkeling van Elburg. Akad. proefschrift. Arnhem, Gouda-Quint. 1885. roy. 8vo.

Rechtsbronnen der stad Harderwijk, uitgegeven door J. L. Berns. 's Gravenhage, Nijhoff. 1886. 8vo.

Uitgave der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderl. recht.

Meerveld en Meervelderbosch, door W. Pleyte, A. van den Bogert en H. Bouwheer. Barnevelt, C. W. Boonstra. 1886. roy. 8vo. Met 5 platen en 3 kaarten.

HINGMAN, J. H., De Maas en de dijken van den Zuid-Hollandschen Waard in 1421. 's Gravenhage, Nijhoff. 1885. roy. 8vo. Met kaart.

ISING, A., Het Binnenhof te 's Gravenhage, in plaat en schrift. 's Gravenhage, Susan. 1886. Slot-afl. met register. fol.

SYPESTEYN, C. A. VAN, Het hof van Boheme en het leven in den Haag in de 16e eeuw. Eene voorlezing. Amsterdam, J. C. Loman Jr. 1886. 8vo.

SCHELTEMA, P., Aemstel's oudheid of gedenkwaardigheden van Amsterdam, met portret van den schrijver en levensbericht. Amsterdam, ten Brink en de Vries. 1885. Dl. VII. 8vo.

GOUW, J. TER, Geschiedenis van Amsterdam. Amst., van Holkema. 1885—86. 8vo. Deel V.

Amsterdam in het midden der 16de eeuw.

ROEVER, N. DE, De kroniek van Staats. Eene bladzijde uit de geschiedenis van het fabriekambt der stad Amsterdam, 1594—1628. Amsterdam, ten Brink en de Vries. 1886. 4to.

WEISSMAN, A. W., Het Amsterdamsche woonhuis van 1500—1800. Met platen. Amsterdam. 1885. 4to.

Jaarverslag van het Kon. Oudheidkundig Genootschap.

ALLAN, F., Geschiedenis en beschrijving van Haarlem, van de vroegste tijden tot op onze dagen, onder medewerking van C. Ekama, A. J. Enschedé, H. Gerlings Czn. en C. J. Gonnet. Haarlem, van Brederode. 1885—86. Deel IV, afl. 1—10. roy. 8vo.

Instellingen van liefdadigheid.

RICHTHOFEN, K. FREIH. VON, Untersuchungen über Friesische Rechtsgeschichte. Theil III, Abschnitt. 1: Das Gau Kinnem oder Kennemerland. Berlin, W. Hertz. 1886. 8vo. Met kaart.

Westfriesche Stadsrechten. Uitgegeven door M. S. Pols. 's Gravenhage, Nijhoff. 1885. Deel II. roy. 8vo.

Het 1ste deel verschijnt later. Uitgave van de Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderl. recht.

ARCHIEF. Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland, uitg. door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Middelburg, Altorffer. 1885—86. 8vo. Deel VI, 1ste en 2de st.

Stadsrekeningen van Middelburg, 1450—1499, d. H. M. Kesteloo. — Borsela als ambachtsheerlijkheid en als polder vóór 1795, d. J. Broekema.

VISVLIET, J. P. VAN., Inventaris van het Oud-Archief der provincie Zeeland. Beredeneerde inventaris van de charters en oorkonden der graaflijke regeering 1119—1575. Middelburg, van Benthem en Jutting. 1885. Deel III. afl. 2. roy. 8vo.

STOPPELAAR, G. N. DE, Het Schuttersgilde van den Edelen Handboog, confrerie van St. Sebastiaan te Middelburg. Middelburg, Altorffer. 1886. 8vo. Niet in den handel.

MULLER FZ., S., Inventaris van het archief der provincie Utrecht van den vroegsten tijd tot en met het jaar 1813. Boekdeelen en bundels. Utrecht, C. H. E. Breyer. 1885. 8vo.

De Middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht. Uitgegeven door S. Muller Fz. Inleiding. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1885. 8vo.

Ook onder den titel: Recht en rechtspraak te Utrecht in de middeleeuwen.

—— Hetzelfde. Glossarium. Aldaar. 1885. 8vo.

Uitgaven van de Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderl. recht.

ROOTSELAAR, W. F. N. VAN, De koppelpoorten, de volmolen, het spui en de kade te Amersfoort. Historische bizonderheden, met eene afbeelding van de koppelpoort. Amersfoort, A. M. Slothouwer. 1885. 8vo.

Wijk-bij-Duurstede in de jaren 1783—87. Bijeenverzameld uit de Nederlandsche Jaarboeken enz., door J. T. Croockewit. Wijk bij Duurstede, C. Vonk. 1885. 8vo.

CROOCKEWIT, J. T., Korte kroniek van het kasteel Duurstede. Wijk bij Duurstede, C. Vonk. 1885. 8vo.

Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel. Uitgegeven door J. I. van Doorninck en J. Nanninga Uiterdijk. Zwolle, Erven J. J. Tijl. 1885. Deel VIII. 8vo.

Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. Zwolle, Erven J. J. Tijl. 1885—86. 8vo.

Overijsselsche stad-, dijk- en markregten. III, 17: Markeregt van Laarwolde. — Verslagen en Mededeelingen, 14e en 15e st.

MULDER, J. W., Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Marken in het bijzonder van die van Overijsel. Akad. proefschrift. Leiden, Somerwil. 1886. 8vo.

VERLOREN, J. PH., Lebuinus en zijne stichting te Deventer gedurende den eersten tijd van haar bestaan. Zwolle, Erven J. J. Tijl. 1885. 8vo.

(Uitgegeven door de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis.)

DOORNINCK, J. I. VAN, Catalogus der charters uit het archief van het Burgerweeshuis (vroeger Busch klooster) te Zwolle. Aldaar, 1885. 8vo.

Uitgegeven door de Vereeniging als boven.

De Cameraars-rekeningen van Deventer, uitgegeven door J. I. van Doorninck. Deventer, J. de Lange. 1883—86. Deel II, III, afd. 1 en 2. 8vo.

Het 2de deel bevat de jaren 1348—1360, het slot der Latijnsche rekeningen. Het 3de deel, 1361—1374, de eerste reeks der Hollandsche rekeningen, het 4de deel, 1375—1392 zal bevatten de tweede reeks.

Het 1ste deel, 1337—1347 is reeds gedrukt in den Codex diplomaticus van het Hist. Genootschap te Utrecht. Het zal later aangevuld, op nieuw uitgegeven worden.

Het werk is niet in den handel, maar wordt, op persoonlijke aanvraag, door het Gemeentebestuur van Deventer afgeleverd.

ANDREAE, S. J. FOCKEMA, De stad Vollenhove en haar regt. Eene bijdrage tot de Overijsselsche rechtsgeschiedenis. Zwolle, Erven J. J. Tijl. 1885. 2 dln. 8vo.

Uitg. door de Vereeniging tot beoef. van Overijsselsch regt en geschiedenis.

De Vrije Fries. Mengelingen, uitgeg. door het Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde. Leeuwarden, A. Meijer. 1883—86. Deel XVI, 1e—3e afl. 8vo.

De terpen en eerste bewoonde plaatsen van Friesland, door L. Pigorini. — Een verstooteling van de kerk (Daniel Johannis Snecanus), d. J. Reitsma. — Friesche klokke-opschriften, d. G. H. Van Borssum Waalkes. — De vondst van Onna en Feinst, d. J. Dirks. — Het verzet d. Friezen tegen de Spaansche dwingelandij, d. A. J. Andreae.

Friesche Volksalmanak voor het jaar 1886. Leeuwarden, A. Meijer. 1885. kl. 8vo.

Friesche mans- en vrouwenamen, in. oorsprong en beteekenis, d. J. Winkler. — De Gravinneweg, d. Ph. van Blom. — De verkoop van Frieslands Pastoralia in de 18de eeuw, d. P. J. D. van Slooten, enz. enz.

BOLTJES, S., De bewijskracht van oorkonden naar het Oud Friesche recht. Akademisch proefschrift. Leiden, Somerwil. 1885. 8vo.

WICHERS WIERDSMA, W. W., Geschiedenis van het administratief toezicht op de lage verveeningen in Friesland. Akad. proefschrift. Leiden, Somerwil. 1885. 8vo.

ANDREAE, A. J., Oudheidkundige plaatsbeschrijving van de gemeente Kollumerland en H. Kruisland. 1e gedeelte. (Algemeen overzicht der gemeente en beschrijving van het dorp Kollum). 2e gedeelte. (Beschrijving der dorpen Oudwoude, Westergeest, Kollumerzwaag, Ansbuurt en Burum, alsmede aanteekeningen, bijlage en inleiding). Kollum, T. Slagter. 1885. 8vo.

HEERES, J. E., De wijzigingen in den regeeringsvorm van Stad en Lande in de jaren 1748 en 1749. Eene bijdrage tot de geschiedenis der provincie Groningen. Akad. proefschrift. Groningen, J. B. Huber. 1885. 8vo.

Stadboek van Groningen, uitgegeven door A. Telting. 's Gravenhage, Nijhoff. 1886. roy. 8vo.

Uitgave van de Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht.

FEITH, J. A., Het gericht van Selwerd. Bijdrage tot de vaderlandsche rechtsgeschiedenis. Akad. proefschrift. Groningen, J. B. Huber. 1885. 8vo.

FRUIN, R., Overzicht der Staatsgeschiedenis van het landschap Westerwolde tot op zijn vereeniging met de XVII Nederlanden. Akad. proefschrift. Leiden, Brill. 1886. 8vo.

TELTING, J., Iets over Sjaardemaleen, in verband met de geschiedenis van eenige huizen te Franeker. Leeuwarden, Wed. J. R. Miedema & Co. 1886. 8vo.

Nieuwe Drentsche Volksalmanak voor het jaar 1886 en '87, onder redactie van H. Hartogh Heys van Zouteveen. 4e en 5e jaarg. Assen, v. Gorcum en Co. 1885,86. kl. 8vo.

1886: De stichters der Drentsche Hunnebedden, door H. Hartogh Heijs van Zouteveen. — De Wijk en onderhoor. gehuchten, d. W. Koops. — Het heilige woud, d. W. L. Schiffer, enz. enz.

1887: De kerk te Anlo, d. W. L. van den Biesheuvel Schiffer. — Hunebedden in het Oldenburgsche, d. A. Steenbergen. — Drenthsche Almanakken, d. M. O. Gratama. — Drenthe's bodem, d. J. Lorié, enz. enz.

GRATAMA, S., Een bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van Drenthe, meer bijzonder de rechten en de rechtspleging betreffende. Akad. proefschrift. Assen, Wilh. Gratama. 1883. 8vo.

GRATAMA, M. O., Het landrecht van Drenthe van 1608. Akad. proefschrift. Assen, W. Gratama. 1883. 8vo.

GRATAMA, S, Eenige ordelen en verordeningen van den Drost en Etten van het landschap van Drenthe als aanvulling van het Ordelboek van den etstoel van Drenthe. Uitgegeven door H. O. Feith. Groningen, Scholtens en Zn. 1886. 8vo.

DERKS, P. A., Meppel en omstreken. Geschiedkundig overzicht en merkwaardigheden, benevens bijdrage tot de geschiedenis van Drenthe. Meppel, Kuiper en Taconis. 1886. 1e deel. 8vo.

Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg. Tome XXI, XXII. Nouvelle Série. Tome I, II. 1885—86. Ruremonde, J. J. Romen et fils. (1885—86). roy. 8vo.

XXI. L'âge et l'homme préhistorique et ses ustensils de la station lacustre de Maestricht, par C. Ubaghs. — Le régime féodal en Gueldre, par H. de l'Escaille. — Reglement van 9 Augustus 1690 op het leenstelsel in Gelderland, d. L. Meulleners. — Rapport van den hertog van Saxe-

Weimar omtrent de expeditie naar Maastricht in 1830, door Klerk de Reus.— Diplômes de l'abbaye de Val-Bénoit relatifs à Simpelvelt, etc. p. E. Schoolmeesters. — De leenen van Valkenburg, d. J. Habets. — Variétés, etc.

XXII. De leenen van Valkenburg, door J. Habets, Vervolg. — Variétés. — Nécrologie. — Diplômes et autres documents.

De Maasgouw. Orgaan voor Limburgsche geschiedenis, taal- en letterkunde. Maastricht, Leiter-Nypels. 1884—86. 4to.

Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis onder redactie van J. G. R. Acquoy, H. C. Rogge en A. W. Wybrands, 's Gravenhage, Nijhoff. 1885. Deel I, 3e en 4e afl.; II, 1e afl. 8vo.

Tien jaren uit de heerschappij der kerkelijke tucht binnen Franeker, door A. C. Duker. — De procedure tegen Pontiaan van Hattem, 2 Juli 1680—8 Juli 1683, door W. C. Van Manen. — Een weinig bekend gedicht van Hendrik van Kalkar, door J. G. R. Acquoy. — De Reformatie der Kerken in het graafschap Lingen, door S. D. Van Veen. — Adviezen betreffende het doopen van de kinderen der Roomschgezinden in de Gereformeerden kerken te Groningen, medegedeeld door W. B. S. Boeles. — Overzicht van geschriften betreffende de Nederlandsche kerkgeschiedenis over de jaren 1884 en 1885.

Het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de Hervorming, door J.G.R. Acquoy.

Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht. Bijdragen verzameld en uitgegeven op last en onder toezicht van den Aartsbisschop. Utrecht, v. Rossum. 1885,86. Deel XIII, XIV. 8vo.

XIII. Rhenoy, d. C. Van de Leemkolk. — Relatio ablegationis ad aulam Rom. factae a clero Ultraject. in causa postulandi Vicarium apostol. pro Foed. Belgio, ed. A. v. Lommel. — Nic. Zoes, vijfde bisschop van 's Hertogenbosch, d. W. F. N. v. Rootselaar. — Relatio status missionis Batavae ab anno 1763 usq. ad annum 1795 producta, ed. A. v. Lommel.

XIV. Amersfoort, godsdienst en onderwijs, 1580—1680, d. W. F. N. v. Rootselaar. — Het klooster te Wijk bij Duurstede, d. A. J. Hoogland. — Brieven, enz. van, aan of over Phil. Rovenius, 1614—51, d. A. v. Lommel, enz. enz.

MULLER Fz., S., Catalogus van het archief van het kapittel van St. Pieter. 's Gravenhage, v. Weelden en Mingelen. 1886. 8vo.

Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem. Haarlem, Küppers. 1886. Deel XIII. 8vo.

De kerkel. goederen en de staatsregeling van 1798, door J. F. Vregt. — Reguliere geestelijken, vooral Paters Franciscaners in Schagen, door C. Philippona. — Bijdragen voor de kerkel. geschiedenis van Oudewater uit de 18de eeuw, door J. Putman. — Limme, door L. Scholte. — Het Dominicaner-klooster te 's-Gravenhage, d. A. J. Hoogland. — Maatregelen van vervolging tegen Jesuiten, 1719—22, d. A. v. Lommel, enz. enz.

LEITSMANN, E., Ueberblick über die Geschichte und Darstellung der pädagogischen Wirksamheit der Brüder des gemeinsamen Lebens. Inauguraldiss. Leipzig. 1886. 8vo.

BEEK, J. A., en H. J. HOOYKAAS, Overzicht der geschiedenis der Hollandsche Kerk sedert de invoering der Hervorming en de oprichting van het aartsbisdom van Utrecht en van de bisdommen van Haarlem en Deventer onder Paulus IV, 12 Mei. 1559. Derde vermeerderde en verbeterde uitgave. Rotterdam, A. Eeltjes. 1886. fol.

Werken der Marnix-Vereeniging. Serie III, Deel V. (3e stuk). Brieven uit onderscheidene kerkelijke archieven, verzameld en uitgegeven door J. J. van Toorenenbergen. Utrecht, Kemink en Zn. 1886. 8vo.

Met dit stuk wordt de uitgave der werken van de Marnix-Vereeniging gestaakt.

REUSCH, FR. H., Der Index der verbotenen Bücher. Ein Beitrag zur Kirchen- und Literaturgeschichte: Bonn, Cohen u. S. 1885. Band II in 2 Abtheil. 8vo.

18. Holländische protestantische Theologen seit 1600. — 52. Die Jansenistische Controverse. — 65. Streitigkeiten in den Niederlanden, 1690—1712. — 108. Holländische Schriften, 1817—1830.

HOOG, J. M. J., De martelaren der Hervorming in Nederland tot 1566. Akad. proefschrift. Schiedam, Roelants. 1885. 8vo.

IKEN, J. F., Heinrich von Zütphen. Halle, Niermeyer. 1886. 8vo.

Schriften des Vereins f. Reformationsgeschichte.

SILLEM, G., Zur Geschichte der Niederländer in Hamburg von ihrer Ankunft (1565) bis zum Abschluss des Niederländischen Contracts, 1605. Hamburg... 1883.

Zeitschrift d. Vereins f. Hamburgische Geschichte.

LORENTZEN, C., Dieryck Volkertszoon Coornhert, der Vorläufer der Remonstranten, ein Vorkämpfer der Gewissensfreiheit. Versuch einer Biographie. Inaugural-Diss. Jena, Frommansche Buchdr. 1886. 8vo.

BLIND, H., Le Synode de Dordrecht 1618—1619. Etude historique. (Dissert. inaug.) Genève. 1884. 8vo.

SLOOTEN, P. J. D. VAN, De verkoop van Friesland's pastoralia in de 18e eeuw. Een bijdrage tot de geschiedenis der suppletie-tractementen. Leeuwarden, Kuypers en Wester. 1886. kl. 8vo.

ROMEIN, T. A., Naamlijst der predikanten sedert de Hervorming tot nu toe in de Herv. gemeenten van Friesland. Leeuwarden, Kuiper en Wester. 1886. 1e ged. 8vo.

Nagelaten Handschrift, uitgegeven door het Friesch Genootschap.

HOFSTEDE, J. P., Het Ommelander Collatierecht. Akad. proefschrift. Leeuwarden, Eekhoff. 1886. 8vo.

DE COCK, H., Hendrik de Cock, eerste afgescheiden predikant in Nederland. Beschouwd in leven en werkzaamheid. Eene bijdrage tot recht verstand van de kerkelijke afscheiding, Tweede herziene druk. Delfzijl, Jan Haan. 1886. 8vo.

VOS Az., G. J., Groen van Prinsterer en zijn tijd, 1800—1857. Studiën en schetsen op het gebied der vaderlandsche kerkgeschiedenis. Dordrecht, J. P. Revers. 1886. roy. 8vo.

STEITZ, G. E., Geschichte der von Antwerpen nach Frankfurt a. M. verpflanzten Niederländischen Gemeinde Augsburger Confession, fortgesetzt u. herausg. von H. Dechent. Frankf. a. M. 1885. 4to.

Bulletin de la Commission pour l'histoire des églises wallonnes. La Haye, Nijhoff. 1885,86. Tome I, 3e en 4e livr.; Tome II, 1e—3e livr. roy. 8vo.

Etablissement de l'église wallonne de la Haye, p. F. H. Gagnebin. — La révocation de l'édit de Nantes et ses conséquences pour les églises wallonnes des Pays-Bas, p. A. Perk. — Jean Taffin, un réformateur Belge du XVIe siècle, p. Ch. Rahlenbeck. — l'Eglise wallonne de Haarlem, p. F. H. Gagnebin. — Les protestants hollandais à Bordeaux, p. Ch. Landré, — Généalogies, Documents inédits, etc.

FONBRUNE-BERBINAN, P., Daniel de Superville. (1657—1728.) Chambéry, C. P. Ménard. 1886. 8vo.

D. de S. was Waalsch predikant te Rotterdam.

Doopsgezinde Bijdragen, verzameld en uitgegeven door J. G. de Hoop Scheffer. Leiden, E. J. Brill. 1885. 8vo.

S. Cramer, Bezoekreizen in Duitschland. — G. Ten Cate, De Herrenhuttersche gemeente te Akkrum. — A. M. Cramer, De legende van Aardenburg, enz.

ZUR LINDEN, F. O., Melchior Hofman, ein Prophet der Wiedertaeufer. Haarlem, Bohn. 1885. 8vo.

Teyler's Godgeleerd Genootschap, Nieuwe serie, XIe deel, 2e stuk.

VAN EEGHEN Jr., C. P., Adriaan van Eeghen, doopsgezind leeraar te Middelburg. 1615—1709. Eene historische studie. Amsterdam, A. Rössing. 1886. 8vo. Niet in den handel.

SEPP, C., Bibliotheek van de Nederlandsche kerkgeschiedschrijvers. Opgave van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der christelijke kerk geschreven hebben. Leiden, E. J. Brill. 1886. roy. 8vo.

SEPP, C., Kerkhistorische studiën. Leiden, E. J. Brill. 1885. roy. 8vo.

Henrick Rol. — Justus Velsius Haganus. — Caspar Franck. — Antonius Corranus en Doede van Amsweer. — Daniël Sudermann.

Oud-Holland. Nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid, enz. Onder redactie van N. de Roever en A. Bredius. Amsterdam, Binger. 1884—86. 2e—4e jaargang. 4to.

PLEYTE, W., Nederlandsche oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Groote. Afbeeldingen naar de oorspronkelijke voorwerpen of naar photografiën met begeleidenden tekst en oudheidkundige kaart. 12e afl. (Overijssel). Leiden, Brill. 1885. gr. 4to.

GRATAMA, L. OLDENHUIS, De Hunnebedden in Drenthe en aanverwante onderwerpen. Assen, v. Gorcum en Co. 1886. 8vo.

De Nederlandsche Heraut. Tijdschrift op het gebied van geslacht-, wapen- en zegelkunde. 's Hage, C. van Doorn en Zn. 1885,86. 8vo. 2e jaarg. 2e—4e afl., 3e jaarg. 1e—3e afl.

Afschriften van grafzerken en wapenborden in kerken. — Het aannemen, vermeerderen of veranderen van geslachtsnamen, door P. A. v. d. Velden. — Aanmatiging van titels en geslachtsnamen, door C. baron van Breugel Douglas. — Over het gebruik van staatszegels hier te lande, d. P. A. v. d. Velden. — Genealogiën van verschill. Nederl. geslachten.

Maandblad van het genealogisch Genootschap «de Nederlandsche Leeuw», 's Hage, Gebroeders v. Langenhuysen. 1885,86. 3e en 4e jaargang. 4to.

Algemeen Nederlandsch Familieblad. Tijdschrift voor geschiedenis, geslacht-, wapen- en zegelkunde, onder leiding van A. A. Vorsterman von Oyen. 's Hage, Geneal.-herald. Archief. 1885,86. 2e en 3e jaarg. 4to.

WINKLER, JOH., De Nederlandsche geslachtsnamen in oorsprong, geschiedenis en beteekenis. Haarlem, Tjeenk Willink. 1885. 2 dln. 8vo.

RIETSTAP, J. B., Wapenboek van den Nederlandschen adel met genealogische en heraldische aanteekeningen. Groningen, J. B. Wolters. 1885,86. Afl. 24—26. fol.

D'ABLAING V. GIESSENBURG, W. J., Bannerheeren en ridderschappen van Zutphen. Van den aanvang der beroerten in de XVIe eeuw tot het jaar 1795. Tweede of geslachtkundig gedeelte. 's Hage, C. v. Doorn en Zn. 1885. gr. 4to.

VORSTERMAN V. OYEN, A. A., Stam en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën met genealogische en heraldische aanteekeningen. Groningen, J. B. Wolters. 1885,86. Afl. 12—16. fol.

Jaarboekje van den Frieschen adel in verband tot de ridderschap van Friesland, 3de jaargang. Leeuwarden, A. Meijer. 1885. 8vo.

Het Patriciaat van Amsterdam, vertegenwoordigd door de genealogie van het geslacht Boelens, met aangehuwde familiën en nakomelingschap, uitgegeven naar het handschrift van Jan van Wieringhen Ghysbertz onder toezicht van J. A. Alberdingk Thijm en in te leiden door N. De Roever Az. Amsterdam, v. Langenhuijsen. 1885. 4e afl. fol.

Geslachtlijst van de familie Boelens. Aanhangsel. Amsterdam, C. L. v. Langenhuysen. 1885. 1 blad plano.

JAMIN Jr., J. G. DE GROOT, Geslachtslijst van de familie Bruyn, uit echte bescheiden en familieaanteek. opgemaakt. Amsterdam, van Langenhuysen. 1886. fol.

Bijlage tot het Patriciaat van Amsterdam.

COENDERS VAN HELPEN, Wilh., Nobiliarium Groninganum, uitgegeven en met eenige aanteekeningen voorzien door H. O. Feith, 's Gravenhage, Geneal.-herald. Archief. 1886. 4to. Met pl.

Afzonderlijke afdruk uit het Algemeen Nederlandsch Familieblad.

POLVLIET, Ch. J., Genealogie van de familie Snethlage. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen. 1885. roy. 8vo.

POLVLIET, Ch. J. Genealogie van het geslacht Alting. (Overgedrukt uit het Algemeen Nederlandsch familieblad), 's Hage, Genealogisch-heraldisch Archief. 1885. 4to.

VORSTERMAN v. OYEN, A. A., Geslachtslijst der familie Smith. 's Hage, Geneal.-herald. Archief. 1885. 8vo.

WITT, P. DE, Un patricien au XVIIe siècle Louis de Geer. Etude biographique. Paris, Didier. 1885. kl. 8vo.

—— Een patriciër in de 17e eeuw. Lodewijk de Geer. Eene biographische studie. In het Nederlandsch vertaald door A. M. Kollewijn. Amersfoort, Slothouwer. 1885. 8vo.